

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Szolnok az I. világháború idején

Bojtos Gábor

Témavezető: Dr. Püski Levente

DEBRECENI EGYETEM

TÖRTÉNELMI ÉS NÉPRAJZI DOKTORI ISKOLA

Debrecen, 2023

Szólnok az I. világháború idején

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében a történelemtudományok
tudományágban

Írta: Bojtos Gábor okleveles történelem szakos középiskolai tanár
Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(Történelem programja) keretében

Témavezető:

Dr. Püski Levente

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

tagok: Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bíráló bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

tagok: Dr.

tagok: Dr.

tagok: Dr.

Az értekezés védésének időpontja: 20... ..

Én *Bojtos Gábor* teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2023. október

.....
Bojtos Gábor

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	4
I. Bevezetés. A téma forrásai, szakirodalma és módszertani kérdései	6
I.1. Kutatástörténet.....	7
I.2. A kutatás forrásbázisa	9
I.3. Szakirodalmi áttekintés	11
I.4. A dolgozat szerkezete	21
II. Szolnok a dualizmus idején	23
II.1. Közigazgatási keretek	23
II.2. A város gazdasága	38
II.3. Eredmények – Szolnok helyzete országos viszonylatban	51
III. Háború és várospolitika.....	60
III.1. Szolnokiak a Monarchia hadszervezetében	62
III.2. A város vezetése.....	65
III.3. Munkában a közigazgatás.....	67
III.4. A tisztviselők segélyezése.....	73
III.5. Közbiztonság, polgárőrség és a szolnoki „merénylet”	75
IV. Háborús gazdaság	81
IV.1. Törvényi háttér.....	81
IV.2. Háborús adóterhek	84
IV.3. A hadikölcsönök	86
IV.4. Közellátás	91
IV.5. Rekvirálások	101
IV.6. Katonai munkásosztagok.....	105
V. Egészségügy, hadsegélyezés, hadigondozás és hadi jótékonyosság.....	109
V.1. Beteg- és sebesültápolás	109
V.2. Az Augusztá-alap	118
V.3. A hadigondozás	120
V.4. A behívott katonák családtagjainak és egyéb rászorulóknak a segélyezése.....	121
V.5. A Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala	124
V.6. Károly király gyermeknyaraltatási mozgalma	124
V.7. A Szolnokon működő Alföld szabadkőműves páholy jótékonyági tevékenysége.....	127
VI. Internáltak, menekültek és hadifoglyok a vármegyében, 1914-1918.....	130
VI.1. Internáltak, menekültek – fogalmi elhatárolás.....	130
VI.2. Internáltak.....	130
VI.3. Felvidéki, galíciai és bukovinai menekültek.....	131
VI.4. Az 1916. évi román támadás és következményei	134
VI.5. Hadifoglyok.....	148

VII. A szolnoki iskolák helyzete.....	158
VII.1. A vizsgált iskolák múltja, elhelyezkedése	158
VII.2. Az iskolák épülete a háború folyamán – kórház, költözések, kérelmek.....	166
VII.3. Iskolapolgárok a háborúban: tanárok és diákok.....	168
VII.4. Hadi jótékonyosság és önkéntesség.....	178
VII.5. A tananyag változása	180
VII.6. Nehézségek, magatartási problémák.....	182
VII.7. Emlékezés, emlékezet	183
VIII. Demográfiai és társadalmi változások a háborús években.....	184
VIII.1. Demográfia.....	184
VIII.2. Társadalom.....	191
IX. A világháború utolsó és a béke első hónapjai Szolnokon	201
IX.1. Hatalomátvétel – az őszirozás forradalom	203
IX.2. Közbiztonsági helyzet	213
IX.3. A spanyolnátha a vármegyében és Szolnokon.....	217
X. Szolnok hősi halottai – emlékművek, emléktáblák, hősi sírok	225
X.1. Szolnok város vesztesége.....	227
X.2. A hősi emlékművek törvényi háttere.....	229
X.3. A hősi emlékművek típusai.....	233
X.4. Szolnoki emlékművek, emléktáblák.....	237
X.5. Hősi és hadifogoly-sírok.....	257
XI. Összegzés	264
XII. Források és irodalmak jegyzéke	270
XIII. Ábrák, képek, táblázatok és térképek jegyzéke.....	301
XIV. Absztrakt	304
XV. Függelék	306

I. Bevezetés. A téma forrásai, szakirodalma és módszertani kérdései

Szolnok város történetének I. világháború alatti időszaka eddig fehér folt volt a helytörténeti kutatásokban. Jelen írás arra tesz kísérletet, hogy az elmúlt években folytatott alapkutatások eredményeit megismertesse az olvasóval.¹ Még sehol nem publikált levéltári források és a helyi sajtó segítségével próbálom bemutatni, hogy mennyire mély, addig még nem tapasztalt hatást gyakorolt a mindennapi életre, a gazdaságra és a társadalomra az eredeti elgondolásokkal szemben több évig elhúzódó háború. Írásomban különös figyelmet fordítottam arra, hogy a közösségek és egyének hogyan reagáltak a háború okozta kihívásokra. Igyekszem követni a Gabriela Dudeková által összefoglalt nemzetközi tendenciákat, miszerint a történészek „*a háború szociális következményein túlmenően (demográfiai változások, a foglalkoztatottság szerkezetének változásai stb.) annak szükségességét hirdették, hogy »alulnézetből« is vizsgálják meg a történeteket, a harctéren és a hátszágban zajló mindennapi életet, a háború forgatagába került »egyszerű ember« élményeit és tapasztalatait, tehát a rendkívüli háborús helyzetben folyó élet szociokulturális aspektusait tartva szem előtt, s figyelemmel a lakosság különböző társadalmi csoportjainak helyzetére (katonák, hadifoglyok, nők, gyerekek stb.)*”.²

Célom tehát Szolnok I. világháborús hátszági viszonyainak elemzése széleskörű forráscsoportok bevonásával, melynek végén a háború helyi hatásainak szintézisére teszünk kísérletet. A várost közvetlenül nem érintette a háború, ám jelentős gazdasági és katonai terhet viselt. A város teherbíró képessége az évek alatt megrogyott, vagyona jelentős mértékben csökkent. A hadikölcsönjegyzések és az újabb és újabb menekülthullámokban való aktív segítségnyújtás a gazdasági nehézségek miatt fokozatosan csökkent. A háború éveiben a vármegyei kórházon kívül járványkórház és számos épület lefoglalásával betegellátó állomások is működtek Szolnokon, így a 68-as, majd a 88-as közös gyalogezred jelenléte mellett ezek is közel hozták a háborút a lakossághoz.

Dolgozatomban a következő kérdésekre kerestem a választ:

- Hogyan változott a városvezetés támogatottsága a háború alatt?
- Milyen változások indultak meg a közéletben?
- Volt-e, voltak-e olyan személyek ezekben az években Szolnokon, akiknek a háború alatti munkássága kiemelkedő volt?
- Az iskolákat, a diákokat hogyan érintette a háború?
- Milyen emlékjelek keletkeztek a városban a háború alatt és után?

¹ Számos forrást közreadva 2017-ben jelent meg a szerző tollából: Bojtos 2017.

² Dudeková 2015: 312-313.

- Hány fő volt Szolnok városának vesztesége? Ez hol helyezkedik el országos összehasonlításban? Tudunk-e átfogó és részletes kimutatást adni a veszteségekről?

Disszertációmban bemutatom Szolnok városának általános állapotát a háború kitörésekor, a városvezetés embert próbáló tevékenységét, a háborús gazdaság nehézségeit, a jegyrendszert, a hiányt, a hadikölcsönök rendszerét; szólok a harctéren szolgálók és családtagjaik széleskörű támogatásáról, a szolnoki nők áldozatos, önkéntes munkájáról, a Szolnokra érkező erdélyi menekültekről, a hadifoglyokról. Bepillantást engedek négy helyi iskola háborús mindennapjaiba, megvizsgálom az emlékezet kultúráját, illetve kísérletet teszek a város hősi halottainak számbavételére. Mindemellett olyan mikrotörténelmi eseteket is ismertetek, amelyek közelebb hozhatják a tárgyalt korszakot: így a szolnoki „merényletet”, Urbán Lajos orvos esetét, Pethes László menekültekkel kapcsolatos ténykedését, egy olasz hadifogoly, Maroni Nazzareno és unokája, Giorgio Tribotti szolnoki kötődéseit, valamint egy tizenhárom évesen kitüntetett fiú, Tresser György példáját.

Korlátaimmal is szembesültem. A terjedelem végességéből adódóan fennmaradt a lehetőség a későbbi „mélyfúrásokra”, bővebb elemzésekre a visszaemlékezések, családi levelezések és naplók felhasználásával.

A forrásokat eredeti formában közlöm. Ha a szövegben kihagyás történt, szögletes zárójelbe tett három ponttal jelöltem.

I.1. Kutatástörténet

„Hősök voltak mindannyian...” – Jász-Nagykun-Szolnok megye a Nagy Háborúban címmel egy egyedülálló és országos hírű kiállítást sikerült létrehoznia a Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltárnak 2011-ben, amely – már a közelgő centenáriumra is gondolva – az első világháború, a „20. század őskatasztrófája”³ vármegyei hőseinek, áldozatainak, a hátországnak, illetve a hadifogságban töltött évek megpróbáltatásainak kívánt emléket állítani.

A kiállítás előkészítése kapcsán összegyűjtött, majd digitalizálásra került anyag DVD-én is megjelentetésre került, amelynek 2014-ben jelent meg második, bővített kiadása.

A fent említett kiállítás kapcsán merült fel, hogy indokolt egy olyan vármegyei emlékműkataszter és veszteségi adatbázis létrehozása, amely a lehető legmélyebb kutatási adatokra támaszkodik, nyilvános és folyamatosan bővíthető.

³ George F. Kennan diplomata, történész formulája. Reimann a Kennan nyomán burjánzásnak indult korszakcímkézések veszélyére hívta föl a figyelmet. Szerinte „a háború részleges aspektusaira való analitikus összpontosítás lehetővé teheti a differenciálást, és megóvhat az meggondolatlan, sommás ítéletalkotástól”. In: Reimann 2004: 31.

Ennek a munkának az alapjai voltak:

- a halotti anyakönyvek
- valamennyi hősi emlékmű,⁴ emléktábla állapotának felmérése, dokumentálása, majd adatbázisba rendezése
- a hősi sírok felkutatása, felmérése, dokumentálása, majd adatbázisba rendezése
- a veszteségi lajstromok, fegyvernemek hadialbumai, ezredalbumok áttekintése
- a helytörténeti adatbázisok

Munkám során átnéztem és táblázatba foglaltam a vármegye összes településének halotti anyakönyveinek hősi halottakra vonatkozó adatait egészen 1980-ig, hiszen holtta nyilvánítások még a hetvenes évek végén is történtek. Ez lett az alapja az „Első világháborús veszteségek feldolgozása” című – 2015-ben indult – projektnek, melynek eredményei egy országos adatbázisban kerültek feldolgozásra. A több mint 200 ezer adatsort magában foglaló adatbázis a Magyar Nemzeti Levéltárban és Budapest Főváros Levéltárában őrzött polgári halotti anyakönyvek másodpéldányainak adatait tartalmazza.⁵

A 2010-ben elkezdett megyejárás során valamennyi település emlékművét, emléktábláját és fellelhető hősi sírját kollégámmal együtt lefényképeztük, majd a képeket adatbázisba rendeztem.⁶ A több hétre nyúló intenzív kutatómunka úttörő jelentőséggel bírt egy évtizeddel ezelőtt, hiszen megelőzte a centenáriumi ünnepségeket, így jó alapot nyújtott a későbbi települési megkereséseknek. Az adatokat összevettem a világháborús emlékműveken található névsorokkal, és szinte minden vármegyei településen találtam – olykor több tucatnyi – „elfeledett” hősokeket. Ezek a „hiányok” azért váltak aktuálissá, mivel az évforduló kapcsán előtérbe került ezen emlékművek felújítása. Éppen ezért már a felújítási pályázat megjelenése előtt értesítettem az önkormányzatokat, hogy ha pályázni kívánnak, vegyék figyelembe az eltérő névsorokat. Ez azonban nem mindenhol sikerült: több helyen a régi névsort tartalmazó táblákat újították fel. Mindazonáltal érdemes a pozitív példákat is megemlíteni: Jászberényben, a Lehel vezér Gimnázium emeleti folyosóján 1928-ban elhelyezett emléktábla újult meg 2014-ben,⁷ Tószegen 2015. március 21-én adták át az új névsorral díszített, gyönyörűen felújított emlékművet,⁸ Béres Mária igazgatónő (Tiszaöldvári Földrajzi Múzeum) sikeres pályázatának

⁴ Természetesen vannak olyan eseteink is, amikor a beszámolók, avatási ünnepségek ellenére a táblákon szereplő neveket – a táblák hiányában – nem lehet azonosítani. Ilyen például a szolnoki Tisza Evezős Egylet, vagy a szintén szolnoki Polgári Fiúiskola emléktáblája.

⁵ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-elso-vilaghaboru-vesztesegi-adatbazisa> (letöltés: 2021. február 4.)

⁶ https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/virtualis_kiallitas/az_i_vilaghaboru_hosi_emlekmuvei és https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/virtualis_kiallitas/az_i_vilaghaboru_hosi_sirjai (letöltés: 2021. február 4.)

⁷ Bojtos 2014.

⁸ Az új névsor egyik érdekessége, hogy az új nevek mellett hiányzik róla Hingi Vencel neve, akit 1924-ben holtta nyilvánítottak, ám 1930-ban már szerepel a neve a házassági anyakönyvben, sőt, a következő években gyermekei is születtek. MNL JNSzVL XXIII. 2. Tószeg, halotti anyakönyv, 53/1924., Tószeg házassági anyakönyv,

köszönhetően 2016. július 30-án avatták újra a 75 új névvel kiegészített „Őrszemet”, 2016. augusztus 21-én avatták újra Rákóczipalván az I. és II. világháború hősi áldozatainak – új nevekkal kiegészített – emlékművét. Kötetlenül 2017 nyarán újjult meg az emlékmű és a hősi halottak névsorát tartalmazó emléktábla.

Ebből a nagyszabású és Szolnok mellett a vármegye minden települését érintő munkából nőtt ki a háterszágra vonatkozó levéltári dokumentumok szisztematikus feltárása és feldolgozása, illetve tulajdonképpen az egész írás.

I.2. A kutatás forrásbázisa

Értekezésemet főként levéltári forrásokra, a témából következően elsősorban a *Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára* iratanyagára építettem. Szolnok város közgyűlési jegyzőkönyvei mellett annak közigazgatási, hadigondozási és hagyatéki ügyekkel foglalkozó iratait tekintettem át. Feldolgoztam az alispáni iratanyagot, átnéztem a vármegye törvényhatósági és közigazgatási bizottságának jegyzőkönyveit és iratait is, mint ahogy megtekinttem ezt a politikai és jóváértékelési vonatkozású iratok gyűjteményével. Az oktatási intézmények történetének vizsgálatakor a Gimnázium, a Polgári Leány- és Fiúiskola iratait dolgoztam föl. Az emlékművek és a hősi sírok számbavételekor a Szolnoki Városi Tanács VB Igazgatási Osztályának összeírását és a város anyakönyveinek másodpéldányait használtam. Mindenképpen el kell mondanom, hogy a korszakból nem álltak rendelkezésre a vármegye élén álló főispán iratai és a város közgyűlési jegyzőkönyvei közül is több világháborús év hiányzik.

A város veszteségének megállapításához kiinduló forrásaként a levéltárban található halotti anyakönyvek másodpéldányait használtam. Az adatbázis elkészítésénél szolnokinak tekintettem azokat, akik szolnoki születésűek, vagy itt éltek és dolgoztak. Mivel Szolnokon több helyszínen is felállítottak tábori kórházat, csak azokat az elhunytakat vettem fel a listánkba, akikről nagy valószínűséggel megállapítható volt „szolnokiságuk”. Szolnok város közigazgatási iratainak Haláleset-felvételi íveit is átnéztem és feldolgoztam.⁹ Ezen ívek egyike Péter Józsefé. Az ív tartalmazza a leglényegesebb adatokat: a császári és királyi 68. gyalogezred póttartalékosa. 1887-ben született, felesége Tenyeri Julianna. Gyermekek, Julianna 1914. március 4-én született Szolnokon. Római katolikus vallású. Vasúti napszámos/kocsis. Lakhely: Szolnok, Tabán, Festő utca¹⁰ 108. szám. Elesett Gaje Wyzne¹¹ mellett 1915. május 28-án. Péter

12/1930. és Tószeg, születési anyakönyv, 25/1936., 80/1937. és 9/1939. Köszönöm Hajdú János segítségét.

⁹ MNL JNSzVL V.473.c. 15.158/1915.

¹⁰ Ma: Pólya Tibor utca.

¹¹ Ma: Бєpxнн Гaï, Ukrajna.

József azonban – tiszabői születése miatt – nem szerepel, nem szerepelhet Szolnok város halotti anyakönyvében. Ettől még – úgy vélem – Szolnok város hősi halottjának számít, hiszen itt élt, itt nősült meg 1910. november 12-én, és innen vonult be a háborúba. Felesége családja szintén a Festő utcában, a szomszédos, 104. számú házban élt. Ráadásul édesapja is szolnoki születésű volt. Halálesete és neve csupán Tiszabő halotti anyakönyvében található meg, a 15/1917. számú bejegyzés alatt. Neve így felkerült a tiszabői I. világháborús emlékműre is. Emellett több más levéltár és múzeum anyagát is beépítettem munkámba.

A *Magyar Ferences Levéltárban* jutottam hozzá a szolnoki ferencesek Historia Domusához, amely figyelemre méltó adalékokkal szolgált a város háború alatti mindennapjainak megértésében. A *Váci Püspöki és Káptalani Levéltár* iratanyagából a világháború alatt leszerelt és elvitt harangok összeírását használtam föl. Analógiaként hasznosítottam a *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár* Mezőtúri Izraelita Hitközségének 1918 után született iratait, amelyben a hősi halált halt mezőtúri zsidó katonák emlékének megörökítéséről polemizáltak. Kutatást folytattam a *Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában* és a *Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában* és a *Ráday Gyűjteményben*. Ennek eredményeként született meg a karcagi Nagy László tanító élettörténetét, egyben a világháború alatt Nikolsk-Ussuriskban létrehozott protestáns gyülekezet mindennapjait feldolgozó munka.

A *HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban* a Tiszti személyügyi és anyakönyvi lapok gyűjtemény szolnoki vonatkozású anyagával dolgoztam. A Tábori lelkészeti fondjában (amely tartalmazza a magyar legénységi állományú közös ezredek, valamint a honvédség I. világháború során vezetett halotti anyakönyveit is) a császári és királyi 68. gyalogezred, a magyar királyi 29. honvéd gyalogezred, a császári és királyi 13. jászkun huszárezred, a magyar királyi 1. honvéd huszárezred és még több tucatnyi ezred és kórház halotti anyakönyveit néztem át. A háború alatt azonban – mint dolgozatom első részében már említettem – más alakulatokhoz is kerültek szolnoki katonák, ezért a teljes képhez indokoltnak láttam, hogy feldolgozzam az összes halotti anyakönyvet. Kiemelt adatbázist jelent a *Veszteségi lajstrom*. A különféle csapattesteknek ugyanis jelenteniük kellett elszenvedett veszteségeiket (halálozás, sebesülés, hadifogság), amelyeket a közös hadügyminisztérium nyomtatásban adott közre. A kiadvány végül 708 alkalommal került kiadásra. Hasonlóan fontos forrás a sebesültekről, betegekről, illetve a kórházakban elhunyt katonákról tudósító veszteségi adatbázis. A kutatók dolgát jelentősen megkönnyíti, hogy ma már nemcsak az Osztrák és a Cseh Nemzeti Könyvtár oldalán, hanem a magyar Digitális Tudománytár oldalán is elérhető az elektronikus adatbázis.¹² A sajtóban, a fegyvernemek hadialbumaiban, ezredalbumokban is megjelentek szórványosan

¹² Online elérhetőségek: <https://anno.onb.ac.at/>, <https://kramerius.nkp.cz/> és https://adt.arcanum.com/hu/collection/MEVH_Veszteseglista (letöltés: 2022. október 12.)

adatok hősi halált halt katonákról. Lényegi helytörténeti adalékokhoz jutottam a szolnoki *Damjanich János Múzeum Helytörténeti Adattárában*.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Belügyminisztérium Elnöki (K 148) és az úgynevezett Rezervált (K 149) iratokban folytattam kutatást. Elsősorban az internáltakkal és menekültekkel, a merényletek felfedésével és elhárításával kapcsolatos ügyeket, továbbá a főispánok, kormánybiztosok iratait tekintetem át. Úttörő kutatást végeztem a Szolnokon székelő Alföld szabadkőműves páholy irategyüttesének feldolgozásával. Az erdélyi menekültek elhelyezését és ellátását koordináló Pethes László élettörténetének teljessé tételéhez kutattam *Budapest Főváros Levéltárában* és a levéltáros kollégák segítségével hozzájuthattam a Debreceni Népbírószág (*Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár*) ide vonatkozó irataihoz.

A levéltári források mellett a korabeli helyi, vármegyei (pl. Független Lap, Függetlenség, Haladás, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, Tiszavidéki Újság) és országos *sajtó* cikkanyagának feldolgozása segített a minél teljesebb kép kialakításához. Itt is szembesültem hiátusokkal: a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok háborús évek alatti évfolyamai szinte teljesen hiányoznak a közgyűjteményekből.

A dolgozat sírokkal és emlékművekkel foglalkozó része tényleges *terepmunkán* alapszik.¹³

I.3. Szakirodalmi áttekintés¹⁴

Mielőtt rátérnék a felhasznált irodalom rövid bemutatására, mindenképpen fontosnak tartom az elmúlt bő évtizedben napvilágot látott első világháború magyar és nemzetközi historiográfiájával foglalkozó munkák ismertetését.

2010-ben jelent meg Balázs Eszter úttörőnek mondható írása,¹⁵ amely amerikai, francia és német történészek (Antoine Prost és Jay Winter, Stephan Burgdorff és Klaus Wiegrefe, Stéphane Audoin-Rouzeau és Anette Becker) munkái mellett Bihari Péter Lövészárkok a hátszágban című könyvével foglalkozik a háború újabb megközelítéseit taglalva. Balázs megállapítja, hogy „*A tárgyak után az intimszférák más elemeire is hangsúly került: egy sor vizsgálat középontjában az áll, mit és hogyan éreztek az emberek a háborúban.*”¹⁶

2015-ben jelent meg a Múltunk című folyóiratban Pók Attila tanulmánya Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után címmel. A

¹³ Lásd: Bojtos 2017b.

¹⁴ A jelen alfejezetben szereplő kiadványok részletes könyvészeti adatai az irodalomjegyzékben találhatóak.

¹⁵ Balázs 2010.

¹⁶ Uo. 114.

szerző Prost és Winter historiográfiai munkássága mellett kiemelte Jordan Baev, Alan H. Kramer, Mark Mazower áttekintéseit a világháború irodalmáról, továbbá számos magyar történész (pl. Balázs Eszter, Bihari Péter, Galántai József, Hajdú Tibor, Pollmann Ferenc, Szabó Dániel) kapcsolódó írásait. A háború kitörésének századik évfordulójára jelent meg a Cambridge University Press három kötetből álló sorozata, amelyet Jay Winter szerkesztett.¹⁷ Pók idézi Wintert, aki szerint szintézisük „a témakör kutatóinak negyedik, transznacionális generációjához tartozik”, amely „globális kérdéseket tesz fel és a válaszokban a globális összefüggéseket keres”.¹⁸

Ugyanebben a Múltunk számban foglalta össze Pollmann Ferenc a Nagy Háború magyarországi historiográfiáját. Pollmann többek között a Winter által korábban tárgyalt generációs modell magyarországi kutatókra való megfeleltetését veti fel és vizsgálja meg. Konklúziója szerint 1990 után az első világháborút „a hazai kutatóknak sikerült visszacsempésznüik (kiemelés az eredetiben – B. G.) a tudományos közéletbe. Már nem arról van szó, hogy megmentjük a feledéstől az egykor volt Nagy Háború emlékezetét: a feladat immár az, hogy ez a tragikus esemény visszakapja valódi jelentőségének megfelelő helyét a magyarság nemzettudatában.”¹⁹

Gyarmati Enikőnek köszönhetően mélyedhettem el Alan Kramer német történész – aki többek között a rendkívül informatív Az első világháború nemzetközi enciklopédiája című online gyűjtemény egyik szerkesztője – két részben közölt historiográfiai összefoglalójában.

Szöts Zoltán Oszkár 2018-ban védte meg doktori értekezését az első világháború magyarországi historiográfiájának egy szeletével, egészen pontosan a már többször megidézett winteri első generációról. Szöts vizsgálatának középpontjában az 1945 előtti időszak nyomdatermékei állnak, emellett külön vizsgálta a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteményét. Ezt jelentette meg a Kronosz Kiadó 2020-ban. Munkájának kiemelt része a 862 tételes irodalomjegyzék.

Minden kutatónak elengedhetetlen segítséget nyújt a Szijj Jolán főszerkesztésében kiadott első világháborús lexikon.

A Nemzet és emlékezet sorozat első világháborús kötete korszerűsége és „mintaadása” miatt nem hagyható ki egyetlen összeállításból sem.

A sorsfordító háború évfordulójára (illetve azelőtt néhány évvel) számos új könyv jelent meg. A magyarul elérhető egyetemes termésből pozitív fogadtatásra lelt Christopher Clark Alvajárók című munkája, amely a háborús felelősséget vizsgálja, illetve Lucian Boia műve,

¹⁷ Számomra különösen a harmadik kötet volt hasznos, mely a háború hátszínházi hatásait vizsgálta. Winter 2014b.

¹⁸ Pók 2015: 29.

¹⁹ Pollmann 2015: 103.

amelyben a szerző a világháború kulcskérdéseinek (pl. háborús felelősség, a háború elkerülhetősége) újraértelmezésére vállalkozott.

Alapvető összegző munkák továbbá a Romsics Ignác és Németh István által szerkesztett – a korszak kutatóinak színvonalas írásait tartalmazó – könyvek, illetve a Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc nevével fémjelzett monográfia, „a régi Magyarország” utolsó háborújáról.

Bihari Péter két hiánypótló munkájával is szerepel felsorolásomban: a *Lövészárkok a hátszágban* című könyvében nemcsak a középosztály, a zsidókérdés és az antiszemitizmus helyzetét, kapcsolatát elemzi, hanem társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatot is végez. Az *1914 – A nagy háború száz éve – személyes történetek* című sikerkönyve pedig személyes történeteken keresztül mutatja be a világégit.

Nélkülözhetetlen volt az idegen nyelvű szakirodalom megismerésekor az 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War nevű, angol nyelvű oldal, mely kizárólag magas színvonalú, lektorált tartalmak közzétételére törekszik. A tudományos publikációk szabadon hozzáférhetőek.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2008 és 2010 között három alkalommal rendezett interdiszciplináris műhelymunkán alapuló konferenciát a háborús hátszág témakörében. Ezen rendezvények írásos változatai a *Médiakutató* című folyóiratban és a Múzeum értesítőjében jelentek meg.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum „Háborús hétköznapiak” címmel összesen hat alkalommal szervezett tudományos konferenciát, amelyeken a harctereken, a hadifogolytáborokban és a hátszágban zajló mindennapi élettel foglalkoztak. Az előadások kibővített, szerkesztett és lábjegyzetelt formában kötetben is megjelentek.

2015-ben jelent meg egy több mint 50 írást tartalmazó konferenciakötet. Az ELTE Bölcsészettudományi Kara, az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszéke szervezésében 2014-ben szervezett tudományos konferenciát, ahol jeles magyar kutatók mellett külföldi (albán, angol, cseh, francia, orosz és török) történészek is bepillantást engedtek tudományos eredményeikbe. A *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára* című kötetben ezen előadások szerkesztett, szakirodalommal, forrásokkal alátámasztott írott változatai szerepelnek.

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltár 2014 és 2019 között rendezett négy első világháborús tematikájú konferenciát. Ezek tanulmányai fejlesztett változatai jelentek meg 2017-ben (*A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború*) és 2020-ban (*A Nagy Háború és következményei a Dél-Dunántúlon*). A széles merítéssel dolgozó írások (a két kötetben összesen 26) nagyon gazdag levéltári forrásanyag eredményei.

A debreceni Déri Múzeum, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen Megyei Jogú Város, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Magyar Honvédség 5. Bocskai István Lövészdandárja, valamint a Doktoranduszok Országos Szövetsége közös szervezésében került sor 2014. szeptember 17-18-án arra a konferenciára, melynek előadásaira épült a Püski Levente és Kerepeszki Róbert által szerkesztett A „Nagy Háború” és emlékezete című kötet. A szervezők neves történészek mellett fiatal szakembereket is bevontak a munkába, továbbá számos tanulmány foglalkozott a kortársi, személyes élményekkel és az emlékezet kérdéskörével.

Tomka Béla szerkesztett tanulmánykötetet az Országházban 2014. október 17-én megrendezett konferencia előadásaiból. Az első világháború következményei Magyarországon című, és tizennégy tanulmányt közlő munka a korszak neves szerzőit fogta össze.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében 2010-ben alakult meg a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport, melynek *„fő célkitűzése, hogy a lieu de mémoire (emlékezhely) Pierre Norától származó fogalmát magyar kontextusba helyezze, és segítségével újraértelmezze a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusait”*. A könyvsorozat első, angol és német nyelvű kötete a Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai című, 2011. november 14-16-án Debrecenben rendezett konferencia előadásait adta közre szerkesztett változatban (The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies). A második kötet 2014-ben jelent meg A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai címmel.

2015. november 26-27-én szervezett konferenciát Szegeden a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, a SZAB Néprajzi Munkabizottsága és a Meritum Kulturális és Művelődési Közhasznú Egyesület. Az eseményen (és a 2018-ban megjelent kötet tanulmányaiban) a történészek mellett az antropológia, az irodalom, a néprajz és a szociológia tudományterületeinek képviselői osztották meg kutatási eredményeiket az alábbi témakörökben: írásbeliség és narrativitás, a háború háttérháború gyakorolt hatásai, a társadalmi szerepek és a nők helyzetének változásai, az emlékezet és a hőskultusz.

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 2014-ben, 2016-ban és 2018-ban rendezett nagyszabású konferenciákat (Ady Endre verscímeikkel felvezetve: Emlékezés egy nyár-éjszakára, E nagy tivornyán és Üdvözlés a győzőnek.) Az interdiszciplináris konferenciák a mikrotörténelem szempontjából arra keresték a választ, hogy miképp hatott a háború a kultúrára, *„hogyan születtek meg a kultúrában az ellentmondásokra vonatkozó felismerések és válaszok”*, továbbá középpontba állították a háború percepciójában végbement fordulatot, *„amikor a kezdeti*

eufória átadja helyét a fásultságnak, amelyből a művészet és kultúra területén két kiút kínálkozik: az eszképzizmus és a radikális szembefordulás”. Kappanyos András szerkesztő leszögezte, hogy „nem a nagy – és könnyen kisajátítható – történetek érdekelték bennünket, hanem éppen a kisebbek, amelyek együttesen meghatározták a következő évtizedek kulturális arculatát és lehetőségeit”, ennek vizsgálata, az „interdiszciplináris diszkurzus lehetővé teszi, hogy a szaktudományos módszertanok érintkezzenek, inspirálják egymást, a kutatók a saját területükre vonatkoztatható analógiákat találjanak a távolabbi szakterületeken feltárt mintázatokban, összefüggésekben”.²⁰

Az Országgyűlés Hivatalának Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága a Magyar Történelmi Társulattal közösen rendezett két konferenciát 2018 és 2019 őszén (1918 – A nagy összeomlás és 1919 – A nagy szétesés). A tudományos tanácskozásokon a történelmi Magyarország összeomlásának okait, következményeit és 1919 eseményeit elemezték.

A két világháború közötti időszak vármegyei történéseit feldolgozó kötetek közül két kötetet kell kiemelni. Az egyik a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Trianon után című munka Fröhwrth Mátyás főszerkesztésében 1930-ból, a másik Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene című nagy és sokat hivatkozott vállalkozás 1935-ből, Scheftsik György szerkesztésében.

A város és a vármegye 1876 és 1918 közötti események analizálásához elengedhetetlen volt a helyi történészek (levéltárosok és muzeológusok) kiváló munkáinak feldolgozása. Bagi Gábor segítségével a 19. századi Szolnok leírásait ismerhettem meg, Cseh Géza felvázolta Szapáry Gyula, a Scheftsik család és Horthy Szabolcs pályaképét, Csöngé Attila Szolnok város rendezési terveiről írt, Fülöp Tamás széleskörű kutatásai a vármegye székházának építésétől, Kürty Albert alispán példaadó hivatali működésének vizsgálatán át Szolnok város törvényhatósági jogért való küzdelméig terjedt, Gulyás Katalin a dualizmus virágzó városának mindennapjait hozta közelebb, Kaposvári Gyula máig megkerülhetetlen alapossággal mutatta be a városkép változásait korszakunkban, míg Szikszai Mihály munkái a közlekedés és az ipar jelentékenységeire irányították figyelmemet.

Az első világháború emlékezetével kapcsolatban Gyáni Gábor és Ságvári György alapvető munkáin túl igyekeztem kiterjeszteni vizsgálódásomat a kollektív emlékezet magyar és nemzetközi szakirodalmára. A kollektív emlékezet fogalmát Maurice Halbwachs francia szociológus alkotta meg az 1920-as évek elején.²¹ Szerinte az emlékezet társadalmi jelenség, és társadalmi emlékezet nélkül nem alakulhat ki egyéni emlékezet sem. Azaz az emlékezés egyéni folyamat, de a közösségek, társadalmi csoportok meghatározzák tagjaik emlékezetét.

²⁰ Kappanyos 2015: 7., Kappanyos 2017: 7. és Kappanyos 2020: 7-8.

²¹ Halbwachs 2021.

Halbwachs szerint „*a társadalom hajlik arra, hogy mindent kitöröljön emlékezetéből, ami az egyes csoportokat egymástól eltávolítaná, ezért korszakonként változtatja emlékezetét, hogy a változó körülményeknek megfelelően, azokkal egybecsengjen*”.²²

Halbwachs fogalmát Jan Assmann (és felesége, Aleida Assmann) azzal bővítette ki, hogy a (kollektív) emlékezet fogalmát gyűjtőfogalomként használva különbséget tett „kommunikatív” és „kulturális” emlékezet között.²³ A kommunikatív emlékezethez Assmann szerint a közelmúltra vonatkozó emlékek tartoznak. Olyan emlékek, melyeken az egyén a kortársaival osztozik. Ilyen többek között a nemzedéki emlékezet. Az emlékezetnek ez a válfaja idővel eltűnik. A kulturális emlékezet szerinte a múlt szilárd pontjaira irányul, és a tényszerű múltat mítosszá alakítja. „*A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem épp ellenkezőleg, így válik csak valósággá, lankadatlan normatív és formatív erővé.*”²⁴ Assmann a kulturális emlékezetet az intézményesített mnemotechnika²⁵ ügyének tartja, amelynek megvannak a sajátos hordozói, amely irányításra szorul és terjedése is ellenőrzött keretek között mehet végbe.

Aleida Assmann foglalkozott a levéltárak nyilvánosságának kérdésével is. Szerinte történelmi beágyazottság nélkül a személyes emlékezet „*korlátolt és szűk látókörű*”, ezért elengedhetetlen, hogy az archívumokban őrzött források hozzáférhetővé váljanak, ezáltal hatással legyenek a nemzeti emlékezetre. „*Amíg az archívumok zárva vannak, a politikai hatalom ellenőrzést gyakorol az emlékezet és a nemzeti önkép fölött.*”²⁶

Pierre Nora francia történész szerkesztésében 1984 és 1992 között jelent meg az a hétkötetes munka (Les Lieux de mémoire [Az emlékezet helyei]), amely azóta megkerülhetetlenné vált az emlékezetkutatók számára. Az első kötetet bevezető tanulmányában sokszor idézett megállapítást tett: „*Csak azért beszélünk annyit az emlékezetről, mert már nincs. [...] A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [lieux de mémoire], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [milieux de mémoire].*”²⁷ Az emlékezet helyeinek létrejöttét a spontán emlékezet hiányára vezeti vissza. A temetők, a múzeumok, az évfordulók mellett fontos emlékezeti helynek tartja az emlékhelyeket, a szobrokat és a halotti emlékműveket, amelyek „*jelentésüket belső létükből nyerik*”.²⁸

²² N. Kovács 2000: 118.

²³ Assmann, J. 2004: 46. Assmann további két emlékezetről is írt: mimetikus és tárgyi. Assmann, J. 2004: 19-21.

²⁴ Uo. 53.

²⁵ Mnemotechnika vagy mnemonika: az emlékezést megkönnyítő eljárások; ennek módszere, elmélete. In: Bakos 2002: 426.

²⁶ Assmann, A. 2012: 11-12.

²⁷ Nora 1999: 142. K. Horváth Zsolt nevéhez fűződik a norai „emlékezeti helynek” magyarországi recepciója. Bővebben: K. Horváth Zsolt 2015.

²⁸ Nora 1999: 155.

Nora is kiemelten foglalkozott a levéltári emlékezettel. *„Honnan van ez a korunkat olyannyira jellemző archiválási rögeszme, mely a jelen hiánytalan megőrzésére és a múlt teljes megóvására irányul? [...] Valójában egy anyagi lerakat nagyszabású és szédítő létrehozását nevezzük emlékezetnek: azt, amire lehetetlen emlékeznünk, mérhetetlen jegyzékét annak, amire azonban szükséges lenne emlékeznünk. [...] Amilyen mértékben eltűnt a hagyományos emlékezet, annyira érezzük fontosnak a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek lelkiismeretes felhalmozását, mintha ennek az egyre inkább szaporodó iratcsomónak kellene – nem tudni, milyen – bizonyítékká válnia a történelem – nem tudni, milyen – ítélőszéke előtt. [...] Az archívum vég nélküli létrehozása egy új öntudat kiéleződött következménye, a historizált emlékezet terrorizmusának legvilágosabb kifejezése.”*²⁹

Bár Nora szerint bármi az emlékezet helyei közé sorolható, Pótó János szerint a politikai emlékműveket nem szabad ebbe a csoportba sorolni, mondván azok *„nem emlékezet és történelem metszéspontján keletkeznek, hanem a rekonstruált múlt és a politikai érdek metszéspontján. [...] Ezek ugyanis politikai legitimációt szolgáló propagandaeszközök, nem az emlékezet helyei, hanem az emlékeztetés helyei. Ahol azonban emlékeztetnek, ott nem biztos, hogy emlékezünk.”*³⁰

Több kutató is vizsgálta az állam szerepét a megemlékezésekben.³¹ Young szerint az állam és emlékhelyeinek viszonya nem egyoldalú. Egyrészt arra törekszenek, hogy úgy alakítsák az emlékezetet, hogy az a legjobban szolgálja a nemzeti érdeket. Másrészt az emlékhelyek *„saját életüket élik, gyakran konokan ellenállva az állam eredeti szándékainak”*.³² Ságvári úgy találta, hogy az állam saját hatáskörbe vonta a háborús emlékezet szelektálási jogát is. Nemcsak rátelepedtek a kisebb közösségek magángyászára és dicsőségére, hanem annak kisajátításával próbáltak minél több embert megszólítani.³³

Másik meghatározó kutatási irány az emlékezet demokratizálása, ahogy Reinhart Koselleck megfogalmazta: *„Az emléktáblákon és -műveken minden halott neve egyesével kerül felsorolásra, vagy legalábbis a halottak pontos száma olvasható rajtuk, hogy a jövőben senki emlékezete se vesszen el.”*³⁴ Emilio Gentile ennek kapcsán idézte Shakespeare V. Henrikjéből azt a részt, amikor a király számbaveszi az azincourti csatában odaveszett övét: *„Angol*

²⁹ Uo. 147-149.

³⁰ Pótó 2003: 24-26.

³¹ Összefoglaló: Tison 2014.

³² Young 2003: 36.

³³ Ságvári 2005: 148-149.

³⁴ Koselleck 2016: 26.

halottaink jegyzéke hol van? Edward, a yorki herceg, gróf Suffolk, Sir Richard Ketly, Gam David lovag; Több senki más.”³⁵

A „több senki más” csak az első világháború után nyerte el azt a jogot, hogy megőrizték neveiket, ha már életüket áldozták a hazáért. A név nélkül maradt áldozatokra pedig az „Ismeretlen katona” emlékművel emlékeztek. Gyáni szerint tulajdonképpen ezzel az aktussal ért révbbe a háborús halál demokratizálásának folyamata, hiszen ez a jelképes sír *„a mindenkit képviselni hivatott egyetlen, a maga személyében azonosítatlan elesett katona”* sírja. A sírhely emlékmű és fordítva – ennek *„felkeresésével, a kommemoráció”³⁶ céljából az emlékműnél rendezni szokott szertartásokon való személyes részvétellel lehetett »letudni« a gyászmunkát”*.³⁷

Az emlékművek könyvészeti forrásai közül 1985-ben (majd 1991-ben) jelent meg a kutatók számára megkerülhetetlennek számító Monumentumok az első háborúból című, Kovács Ákos által szerkesztett kötet, mely a Múcsarnok és az Országos Közművelődési Központ által rendezett közös kiállításának tanulmánykötete alapján készült. A szerkesztő bevezető írásában munkája kiindulópontjának és első felismeréseit az alábbiakban idézte fel: *„A legegyszerűbb megoldást választottam. Kérdőívek segítségével összegyűjtöttem az országban található valamennyi első világháborús monumentumot. A fényképezést, a terepmunkát természetesen folytattam, s közben sokszor volt olyan érzésem, mintha korábban már megfordultam volna egy-egy faluban vagy városban, hiszen a főtéren, vagy a templomkertben álló emlékmű nagyon ismerős volt. Csak később derült ki, hogy az illető szoborral nem itt, hanem egy másik faluban találkoztam, tudniillik az élelmes szobrász ugyanazt az emlékművét két-három községben is felállíttatta...”*³⁸

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Ravasz István által szerkesztett – Emlékek a hadak útja mentén I. és II. című munkáiban tudományos ismeretterjesztő jelleggel mutatja be a hősi halált halt vagy a háború következtében életüket vesztett magyar katonák emlékének ápolását. A kötetek bemutatják a hazánk területén és a külföldön található katonai vonatkozású emlékműveket és katonasírokat, a hősök kultuszát és a hagyományörzők és társadalmi egyesületek kegyeleti tevékenységét.

2012-ben született meg a doktori értekezése Somfay Örsnek, aki Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és adatbázisa című munkájában minél pontosabb kataszterét igyekszik adni az első világháború hősi emlékeinek.

³⁵ Gentile 2004: 373.

³⁶ Kommemoráció: megemlékezés valakiről, emlékezés valakire. In: Bakos 2002: 340.

³⁷ Gyáni 2016: 163-164. Vö: Audoin-Rouzeau – Becker 2006: 154-157.

³⁸ Kovács 1991 I: 5.

Meghatározó munka Püski Levente A világháborús emlékezés reprezentatív személyisége a Horthy-korszakban: Habsburg József főherceg című tanulmánya, melyben a szerző a háborús „veterán” főherceg szerepléseit taglalja, aki közkedvelt meghívottja volt a szoborleleplező ünnepségeknek.

Az 1928 után megjelenő országzászlós emlékművekkel, a kultusz átalakulásával Zeidler Miklós A revíziós gondolat című kötetében foglalkozott.

Jelen sorok szerzője egyrészt összefoglalta tapasztalatait a több éves kutatómunkáról és a terepmunka tapasztalatairól, másrészt összefoglalta a megyeszékhely, Szolnok első világháborús helytállását az első világháború éveitől kezdve.

A vármegye hősi emlékműveit Szikszai Mihály szedte sorba a vármegyei levéltár évkönyvében, akinek munkája – Az I. világháború „hősi emlékei” Jász-Nagykun-Szolnok megyében – jó alapot bizonyult a kutatás folyamán.

Az ország egyéb vármegyéinek, városainak hősi emlékeit tárgyaló kötetek közül haszonnal forgattam Ilyés Gábor „Beszél a márvány”, Nyíregyháza emlékjeleinek története című kötetét, amelyben 602 tételben mutatja be Nyíregyháza szobrait és emléktábláit, Halmágyi Pál Makó városának és környékének első és második világháborús emlékeit felsorakoztató tanulmányát – Az I. és II. világháború hősei, áldozatai és emlékművei Makón és környékén –, a Bándi László főszerkesztésében megjelent 1996-os Emlékhelyek Veszprém megyében című sokoldalú könyvet, amely felöleli a vármegye valamennyi települését (és a településrészeket is), és széleskörű, aprólékos munka eredményeképpen hozza közelebb az olvasóhoz a fennmaradt emlékeket. 285 első világháborús emléket tartalmaz a 2019-ben publikált Kőbe vésett emlékezet. A Nagy Háború emlékhelyei Vas megyében című könyv Feiszt György és Jagadics Péter tollából, amely Vas vármegye településeinek szobrait, emlékműveit tárja föl.

A határon túli területek világháborús emlékjeleinek fáradhatatlan ismertetője volt Bedécs Gyula, aki több általa írt és szerkesztett munkájában vette számba a hősi temetőket, katonai emlékhelyeket és hősi emlékeket a Doberdótól a Dolomitokig, az Adriától a Kárpátokig, Pozsony vármegyétől a Muravidékig.

L. Juhász Ilona 2010-ben jelentette meg Neveitek e márványlapon... A háború jelei című kötetét, melyben Dél-Szlovákia zömében magyarul lakta vidékein ma is megtalálható vagy egykor létezett emlékjeleit mutatja be. A munka számba veszi és vizsgálja a háborús jelek közé sorolt sokrétű emlékcsoportot (emlékművek, emléktáblák, emlékoszlopok, szakrális kisemlékek, illetve a háború áldozatainak sírjelei).

2014-ben jelent meg Ujj János gazdagon illusztrált könyve, amelyben az Aradon és Arad megyében található első világháborús emlékműveket vette számba (Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében).

2018-ban adták ki Dupka György A nagy háború emlékezete Kárpátalján 1914–2018. Haditettek, hősök, haditemetők, emlékművek, népemlékezet és ünnepségek című kötetét, amelyben a vidékhez kapcsolható első világháborús eseményeket és emlékhelyeket a helyi sajtó közlései, naplók, visszaemlékezések, levéltári anyagok, családi iratok alapján mutatja be.

Nagyon informatív és jól hasznosítható Anne Christine Brook doktori dolgozata, melyet 2009-ben írt God, Grief and Community: Commemoration of the Great War in Huddersfield, c. 1914-1929 címmel. A dolgozat Huddersfield kerületével foglalkozik az első világháború alatt és után. Az emlékművek összegyűjtése és felállításuk elemzése mellett Brook kitért az emlékjelekre kerülő névsorok fontosságára is.

Anglia északi és keleti részének első világháborús emlékezetét vizsgálta 2012-es doktori értekezésében Denise Coss. First World War Memorials, Commemoration and Community in North East England, 1918-1939 című munkájában a gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális és vallási körülmények lokális eltéréseit és azok hatását elemezte az emlékművek és az emlékezet kapcsán. Coss kiemelt figyelmet szentelt a háborúból hazatért katonák eltérő emlékezetkultúrájára.

Emilio Gentile *Sterben für das Vaterland. Die Sakralisierung der Politik im Ersten Weltkrieg* című írásában egyrészt a háborúban elesettek neveinek megőrzését emeli ki („*akik meghaltak az anyaország nevében, joguk van egy névhez, amely életben fogja tartani emléküket, míg az anyaországnak kötelessége nevet adni nekik, és emlékművel, kollektív kultusszal szentesíteni emléküket*”), másrészt szerinte teljesen helytálló a Nagy Háború szakralizációjáról beszélni. Véleménye szerint az első világháború elesettjeinek kultusza „*a politika szakralizációs folyamatának részét képezi, függetlenül attól, hogy az igaz, hamis vagy helyettesítő vallásnak tekinthető*”.³⁹

Pótó János *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika* című, 2003-ban megjelent kötetében többek között arra keresi a választ, hogy a köztéri szobrászat miként kapcsolódik a politikai hatalomhoz, az ideologikus tartalmat hordozó emlékművek propagandaeszközként hogyan működnek, illetve, hogy ez megjelenik-e a közgondolkodásban.

A hadisírokkal kapcsolatos hazai szakirodalom tulajdonképpen három kötetből és egy doktori dolgozattól áll. 2006-ban jelent meg *Emlékek a hadak útja mentén* címmel egy tanulmánykötet, melyben az első világháborús hősi temetők kialakítása mellett olvashatunk a hadisírgondozásról, a magyarországi hősi halottakról, temetőkről és emlékművekről is. A következő évben, 2007-ben vehették kezükbe az olvasók a második kötetet. Ebben az emlékezet és az emlékhelyek állnak a középpontban. 2013-ban jelent meg Tóth Zsolt szerkesztésében a

³⁹ Gentile 2004: 374-375.

Hőseink nyomában címet viselő tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról. A kötetből számomra három írás volt számba veendő. Négyesi Lajos az első világháborús hadisírok felkutatásáról, Tóth Zsolt a nagy háború hősi sírjairól ír, míg Kiss Balázs a Somogy megyében található világháborús katonasírok és emlékművek kutatásának módszertanáról értekezik.

A Nemzeti Közszerológiai Egyetemen védte meg hadtudományok tudományágban Tóth Zsolt A hadtörténelem sajátos forráscsoportja, a hadisírok kutatásának módszertana a hazai és a nemzetközi tapasztalatok tükrében című értekezését, melyben többek között az intézményesített kegyeletadás és veszteség-nyilvántartás magyarországi gyakorlatát mutatta be az 1848 és 1945 közötti időszakban, továbbá értékelte a hadisírkutatás során alkalmazott eljárásokat.

I.4. A dolgozat szerkezete

Munkám elején, a bevezető után a téma hazai és a nemzetközi szakirodalomba való beágyazottságát, illetve a legfontosabb szakmunkák áttekintését végeztem el. A következő részben Szolnok városának korabeli helyzetét igyekszem tisztázni, kitérve a település infrastruktúrájára, gazdasági helyzetére és fejlődési lehetőségeire. Ezt követően veszem górcső alá a hátország fogalmát, a háborús idők várospolitikai lehetőségeit, a szolnoki katonák besorozási alakulatait, majd a közbiztonság egyre kényesebb állapotát. A fokozatosan súlyosbodó gazdasági helyzet tanulmányozása a következő fejezet tárgya. A háborús adóterhek növekedése, a hadikölcsönök biztosítása, a közlekedési gondok és rekvirálások szinte megoldhatatlan feladat elé állították a város vezetését. A hadsegélyezés, hadi jótékonyosság, hadigondozás bemutatása volt a célja a következő fejezetnek. A fejezet központi részét annak vizsgálata jelenti, hogy hogyan fogadták a román támadás után a tízezrével megjelenő erdélyi menekülteket a szolnokiak, miképpen oldották meg a felmerülő nehézségeket (elhelyezés, ellátás). Szintén ebben a fejezetben mutatom be a Károly király gyermeknyaraltatási mozgalom szolnoki fejezetét.

Az iskola és a háború kapcsolatát tárgyalom ezt követően, hiszen a háború jelentős változásokat hozott a város tanintézeteinek mindennapjaiban is. Célszerűnek tűnt megvizsgálni négy iskola iratait és értesítőit, hogy választ kapjak kérdéseinkre:

- A helyi közösség ezen csoportja (tanárok, diákok) hogyan viszonyult a háborúhoz annak kitörésekor, majd elhúzódásakor?
- Mennyire viselte meg az intézményeket, annak polgárait a háború?
- A be nem vonultak hogyan vették ki részüket a hadi jótékonyágból?

Ezután vizsgáltam a vármegyébe kerülő menekültek, internáltak és hadifoglyok helyzetét és életkörülményeit. Ebben a részben hangsúlyosan jelenik meg a frontok mögötti otthoni környezet és a civilek kényszerű bevonódása a háborúba. Lényegesnek tartottam, hogy mi változott a szolnoki társadalomban a villámháború elképzelt heteihez képest végeláthatatlan évekbe torkolló időszakában. A munka utolsó fejezetében a város halottait veszem számba. A háború utáni hőskultusz és emlékezet kutatásában igyekeztem elhelyezni a város veszteségeit. A disszertáció összefoglalás részében a kutatás eredményeinek áttekintését végeztem el, különös tekintettel arra, hogy sikerült-e vajon választ kapnom kutatásaim eredményeképpen felvetéseimre.

II. Szolnok a dualizmus idején

Az 1876-ban kialakított „muszáj vármegye”⁴⁰ központjává avanzsált Szolnok városa sokat köszönhetett egyrészt földrajzi helyzetének, másrészt a dualista időszak gazdasági fellendülésének. Modern infrastruktúra, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet dinamikus fejlődése, az oktatási-egészségügyi intézmények felállítása – ezek nemcsak országosan, hanem lokálisan is döntő tényezői, jellemzői voltak ennek a korszaknak. Vörös Károly szerint az az urbanizációs folyamat, amely 1869 és 1910 között zajlott Magyarországon, „kétségtelenül a magyarországi társadalomtörténet eddig legnagyobb arányú életmódváltozását jelentette”.⁴¹

Az alábbi fejezetben áttekintést adok azokról a törvényekről, amelyek megszabták a települések közigazgatási kereteit, és szólok a központi szerepkört biztosító és megerősítő intézmények megtelepedéséről. Ezután a vasútvonalak kiépítéséről írok, felvázolom, hogyan ösztönözte Szolnok fejlődését az egyre sűrűbbé váló vasúthálózat és az ennek nyomába járó ipartelepítések. Az ipari létesítmények és a pénzintézetek megtelepedése mellett végigkövetem a település infrastruktúrájának fejlesztését, ami kéz a kézben járt a városrendezési, szabályozási tervek megszületésével. Az egyre szaporodó köz- és magánépítkezések után részletesen elemzem, hogy a korabeli magyar városhierarchiában hol helyezkedett el Szolnok, milyen háttérrel és gazdasági alappal rendelkezett a háború előtti években.

II.1. Közigazgatási keretek

II.1.1. Törvények, jogi háttér

Az 1867-es kiegyezést követő két évtizedben számos változás történt a közigazgatás terén. Témám szempontjából a következő törvényeket kell megemlíteni: Az 1870. évi XLII. törvénycikk az önálló törvényhatóságok felsorolásán túl rögzítette azok hatáskörét,⁴² bevezette a virilizmus intézményét,⁴³ továbbá a törvényhatósági joggal felruházott városok élére is főispánokat helyezett, akik a végrehajtó hatalmat képviselték.⁴⁴ Szintén a középszintű

⁴⁰ Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét Heves és Külső-Szolnok vármegye, valamint a Jászkun Kerületek településeiből hozták létre. Székhelye (Jászberény és Karcag rovására) Szolnok lett. Bővebben: Seres 1975. és Fülöp 2013b.

⁴¹ Vörös 1973: 191.

⁴² 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. 2. § „saját belügyeiben önállóság intézkedik, határoz és szabály-rendeleteket (statutumokat) alkot; határozatait és szabályrendeleteit saját közegei által hajtja végre; tisztviselőit választja; az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetről gondoskodik; a kormánnyal közvetlen érintkezik”. A törvénycikk (ennek és a dolgozatban szereplő további törvénycikknek) online elérhetősége: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>

⁴³ Az 1870. évi XLII. te. hatályba lépése után a közgyűlés tagjainak a felét a legtöbb adót fizető, úgynevezett virilisek, másik felét a város szavazó polgárságának választottjai alkották.

⁴⁴ 52. és 53. §

igazgatással – a vármegyékkel és a törvényhatósági jogú városokkal – foglalkozott az 1876. évi XX. és a 1876. évi XXXIII. törvénycikk.⁴⁵ Az előbbi számos szabad királyi, illetve törvényhatósági jogú várost⁴⁶ rendezett tanácsú várossá sorolt vissza, míg utóbbi kéttucatnyi megye, kerület, szék és vidék területét szabályozta. A második törvényhatósági törvény a vármegyék számát 63-ban, a törvényhatósági jogú városokét 24-ben határozta meg.⁴⁷ A törvény jelentősen megnövelte a törvényhatóságok élén álló főispánok jogkörét, ami tulajdonképpen a központi hatalom terjeszkedését és a helyi autonómiák szűkülését jelentette.

A közigazgatás alsó szintjén a községek, illetve a járási hatóságok találhatók. Az 1871. évi XVIII. és az 1886. évi XXII. törvénycikk,⁴⁸ azaz az úgynevezett első⁴⁹ és második községi törvények háromféle községet ismertek: a rendezett tanácsú városokat, a nagy- és kisközségeket. A rendezett tanácsú város a vármegye felügyelete alatt állt, ám a törvény szerint határozhatott saját belügyeiben, szabályrendeleteket alkothatt, amelyek azonban csak felsőbb hatósági jóváhagyás után léphettek életbe. A városok rendelkeztek a község vagyona felett, adót vetettek ki és hajtottak be, gondoskodtak a községi utakról, a községi iskolákról, kezelték a tűz- és közrendőrséget, a szegényügyet, ezen túl ellátták a piaci, a hegyi, a vásári, az építészeti és a közegészségügyi „rendőrséget”, eljárak a szolgálati viszonyból keletkezett ügyekben.⁵⁰

Cieger András szerint ezek a városok bizonyos területeken nagyobb autonómiát élvezhettek a törvényhatósági jogú városoknál, mivel szélesebb választójog érvényesült a nem virilis bizottsági tagok megválasztásánál,⁵¹ és a vármegye felügyelete is enyhébb volt a kormányénál, ám politikai hatáskörökkel nem rendelkeztek.⁵² Megjegyzi azonban, hogy a státusváltással összefüggő autonómiakonfliktusok is legtöbbször ezen a szinten jelentkeztek, mivel sok település a törvényhatósági jogért, számos község pedig a rendezett tanácsú státuszért küzdött.⁵³

Törvényhatósági jogú város nem, rendezett tanácsú város viszont kilenc is volt az újonnan konstruált Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében: Szolnok mellett a korábban szintén a székhelyi címre aspiráló Jászberény és Karcag, továbbá Árokszállás (Jászárokszállás),

⁴⁵ 1876. évi XX. törvénycikk némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről és 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről

⁴⁶ 1. § „Bakabánya, Bártfa, Bazin, Besztercebánya, Breznóbánya, Eperjes, Esztergom, Felsőbánya, Késmárk, Kis-Márton, Kis-Szeben, Korpona, Körmöcbánya, Kőszeg, Libetbánya, Lőcse, Modor, Nagybánya, Nagyszombat, Zólyom, Ruszt, Szakolcza, Szent-György, Trencsén, Ujbánya, Erzsébetváros, Gyulafehérvár, Szamosújvár, Göllnicbánya, Fehértemplom, Karánsebes, Zilah, Abrudbánya, Bereczk, Csikszereda, Fogaras, Hátszeg, Illyefalva, Kézdi-Vásárhely, Kolos, Oláhfalva, Sepső-Szent-György, Szász-Régen, Szék, Székely-Udvarhely, Vajda-Hunyad és Vizakna”

⁴⁷ 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról.

⁴⁸ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről és 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről.

⁴⁹ Továbbá: 1875. évi XXXV. törvénycikk a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk némely §-ainak a szabad királyi és törvényhatósági joggal felruházott városokra való kiterjesztéséről és az 1876. évi V. törvénycikk a községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. tc. módosításáról és kiegészítéséről.

⁵⁰ Sarlós 1976. és Csizmadia 1976.

⁵¹ A képviselőtestület felét a virilizmus alapján választották.

⁵² Cieger 2005: 44-45.

⁵³ Uo. 48.

Kisújszállás, Kunhegyes, Kunszentmárton, Mezőtúr és Túrkeve. Volt olyan település is (Törökszentmiklós), amely jelentős népességgel bírt ugyan (az 1880-as népszámlálás adatai szerint a 4. legnépesebb volt a vármegyében), ám nem vállalta a rendezett tanácsú jogállást.⁵⁴ Több város (Árokszállás, Kunhegyes és Kunszentmárton) – elsősorban a városi címmel való terhektől való szabadulás miatt – az elkövetkező években szintén elfogadta a „státuszvesztést”, és kérte nagyközséggé való visszaminősítését.

II.1.2. Szolnok helyzete 1872-1914: nagyközségből törvényhatósági jogú város?

A Vasárnapi Ujság című lapban 1861 elején jelent meg egy rövid írás Szolnokról, amely már tartalmazta azokat a jellemzőket, amelyek miatt másfél évtized múlva közigazgatási centrummá válhatott. Ezek szerint az 1850-es években a kormányzat Szolnokot, „*az imént igénytelen népes nagy falut*”⁵⁵ közigazgatási és katonai hatóságok központjává emelte. Így székhelye lett a megyehatóságnak, a törvényszéknek, a járásbírósnak, egy pénzügyigazgatósági kerületnek, egy csendőri szárnyparancsnokságnak, a 61. gyalogezred hadújoncozási parancsnokságnak, a folyammérnöki hivatalnak és a tiszai vasúttársulat egyik főmérnökségének, amely egy 200 munkást foglalkoztató gyártelepet is létrehozott. Mindezen túl a máramarosi sószállítás „főszékhelye” is volt.⁵⁶ Mégis: az 1860-as években jelentkező és egyre súlyosbodó gazdasági problémák miatt⁵⁷ a város kérte rendezett tanácsának megszüntetését (és így törvényszéke feladását), amelyet csak néhány év múlva tudott visszaszerezni.⁵⁸

Az 1871. évi XVIII törvény 65. és 135. §-ai szerint a községeknek dönteniük kellett „állapotukról” és egy hónap alatt községi szabályrendeletet tartoztak készíteni.⁵⁹ A Heves és Külső-Szolnok vármegyéhez tartozó településeknek – így Szolnoknak is – 1872. május 1-ig adott időt a vármegye, hogy elkészítsék a községük rendezéséről szóló rendeletet. A képviselőtestület az utasítás után egy 21 fős bizottságot küldött ki, hogy tegyenek javaslatot:

⁵⁴ Szabó 1971: 64-65. Hasonlóan döntött egyébként Szarvas és Békéscsaba is.

⁵⁵ Vasárnapi Ujság, 1861. február 3. 5-6. Szolnok.

⁵⁶ „Évenként 5-600.000 mázsa sót rak ki s honnan a só nagy részben Pestre és a felső dunai vidékekre szállittatik; a 80.000 fenyőszál pedig, melyen ama tömérdek só ide leusztatott, részint a sószállító-társulat gőzdeszkafűrészelő-gyárában, részint a helybeli ácsok által épületekre, részint mint tűzifa fölhasználtatik.” In: Uo.

⁵⁷ „A város fuldoklott az adósságokban s a közönség a pótagók terhe alatt nyögött.” In: Botár 1943: 98-101. Az 1872. év jegyzőkönyvében pedig az olvasható, hogy „a városi közönségnek adósságai törlesztése végett a híd, vár és medve korcsma, zsandár kaszárnya, Zagyva malom, orvosi lak, vásárállási korcsma épületeket és az ácsorgót el kell adnia” MNL JNSzVL V.441. 17/1872.

⁵⁸ Az 1866. május 9-i képviselőtestületi ülésen döntöttek erről. A vitában a szolnoki értelmiség tiltakozott „a város autonómiája, s rendezett tanácsa eljátszása ellen, mint a jelen kor szellemével össze nem férő, s szellemi kiskorúságra mutató tény ellen”, a mezőgazdaságból élők viszont a korábbi évek marhavészére, az 1863-as évben pusztító szárazságra és az általános gazdasági nehézségekre hivatkozva a megszüntetés mellett nyilatkoztak. MNL JNSzVL V.441. 117/1866. Bővebben: Fülöp 2009: 148-149.

⁵⁹ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről.

Szolnok „*mint rendezett tanáccsal bíró város, vagy mint nagy község rendezze-e magát*”?⁶⁰ 1872. augusztus 7-én számolt be a bizottság az eredményről. Eszerint a nyár folyamán megszavaztatták az adófizetőket, akik – bár a jogállás-emelést támogatók létszámban kevesebben voltak, ám befizetett adóban többségben – a rendezett tanácsú várossá válást támogatták.⁶¹ Az új képviselőtestület 1874. március 23-án alakult meg, egy hét múlva pedig megválasztotta tisztségviselőit. Szolnok első polgármestere Hubay Ferenc lett. A többi rendezett tanácsú városhoz hasonlóan tehát Szolnok is önállóan intézte saját belügyeit, azaz hatáskörébe tartozott „*minden ügy, mely a város háztartását, vagyoni érdekeit közvetlenül érinti és a város közönségére teherrel jár*”.⁶²

A város az önkormányzat jogát képviselőtestülete által gyakorolta, mely a törvény általi maximális számú, azaz 200 tagú volt. Felét választották (a községi választójog szélesebb körű volt az országgyűlési választójognál, a tagokat három évente hat évre választották), fele pedig virilis joggal került a testületbe.⁶³ A képviselőkön kívül szavazati joggal bírtak a közgyűléseken a polgármester, a főjegyző, az aljegyzők, a rendőrkapitány, a tanácsnokok, a főügyész, az árvaszéki ülnök, a pénztárnok, a főszámvevő, a közgyám, az orvosok és a mérnökök. A képviselőtestület – július és augusztus hónapok kivételével – minden hónapban közgyűlést tartott a polgármester elnöklése mellett. A tisztségviselőket – kivéve a jegyzőket, orvosokat, a segéd- és kezelőszemélyzet tagjait és a rendőrkapitányt – hat évre választották. A testület végrehajtó szerve a tanács volt, mely a polgármesterből, mint elnökből, a főjegyzőből, a tanácsnokokból, a főügyészből, az orvosból és a rendőrkapitányból (korlátozott jogkörrel), mint tagokból állt. Hetenként ültek össze előkészítés, véleményezés és végrehajtás céljából.⁶⁴

Szolnok jogállása a korszakban nem változott,⁶⁵ bár a város már 1906 elején bizottságot állított fel ennek felülvizsgálataért,⁶⁶ az 1910-es évek elején pedig mozgalom is indult, hogy a város kikerüljön a vármegye gyámsága alól és önállóan intézhesse ügyeit.⁶⁷ Az előjáróság néhány tagja és a városért gondolkodók egy része ugyanis már évek óta Szolnok

⁶⁰ MNL JNSzVL V.441. 10/1872.

⁶¹ A július 16. és 27. között lezajlott szavazás pontos eredménye: 386:944, befizetett adóban: 58.458:12.438. MNL JNSzVL V.441. 40/1872. Továbbá: Ellenőr, 1872. november 22. 2. Mi legyen Szolnok?

⁶² MNL JNSzVL XV.7. 16/1916. Szolnok Rendezett Tanácsú Város Szervezeti Szabályrendelete.

⁶³ „A községi képviselők számát a népesség száma szabályozza, tudniillik minden 100 lélek után egy képviselő számíttatik. A képviselők összes száma [...] rendezett tanácsú városokban 48-nál kevesebb és 200-nál több nem lehet.” 1886 XXII. 32. §. Ugyanebben a paragrafusban részletezték a virilis jogúak összetételét: „a legtöbb egyenes államadót fizető községi lakos vagy nagykorú birtokosból, illetőleg a község területén fekvő vagyonuk után legtöbb adót fizető nagykorú hajadon, özvegy, vagy törvényesen elvált nők s jogi személyek meghatalmazottjaiból, kiskorúak gyámjaiból és gondnokság alatt állók gondnokaiból [áll]”.

⁶⁴ Sarlós 1976: 104-108.

⁶⁵ 1886 és 1914 között több rendezett tanácsú város is próbálkozott a törvényhatósági jog megszerzésével, de ezt csak Miskolcnak sikerült elérnie 1907-ben.

⁶⁶ Singer Béni: Szolnok – önálló törvényhatóság. In: Alföldi Hírlap, 1906. január 21. 2.

⁶⁷ Városok Lapja, 1912. szeptember 7. 309. Szolnok, mint törvényhatósági jogú város. A város küzdelmét a törvényhatósági jogért Fülöp Tamás foglalta össze. Fülöp 2020: 347-380.

törvényhatósági joggal való felruházásáért küzdött, mondván az „kedvező fekvésénél, lakosságának szellemi és anyagi erejénél és a közügyekre fordított rendkívüli áldozatkészségénél, de történeti múltjánál fogva is, hazánk városai között kétségtelenül és méltán megilleti”.⁶⁸ Nem mellékesen ekkor állt előkészület alatt a városi törvényhatóságokra vonatkozó törvény,⁶⁹ amely szerint öt várost terveztek „nagykorúsítani”: Nagykanizsa és Nyíregyháza helye biztosnak tűnt, míg a maradék három helyért Brassó, Eger, Nagyszében, Szolnok és Szombathely városokat kontemplálták.⁷⁰

II.1.3. Törvényszék

Az 1869. évi IV. törvénycikk a bíraskodás és a közigazgatás szétválasztásáról, az 1871. évi XXXII. törvénycikk az első folyamodású királyi törvényszékek és járásbíróságok székhelyeiről, illetve a járásoknak a törvényszéki kerületekbe való beosztásáról rendelkezett.⁷¹ Ezek alapján – az 1876-ban létrehozott megyehatárokat tekintetbe véve – három törvényszéket szerveztek Szolnok, Jászberény és Karcag központokkal. A törvény által létrehozott – és ideiglenesnek tekintett – rendszert pár év múlva felülvizsgálták, a törvényszékek számát radikálisan csökkentették. 1875-ben így megszüntették a szolnoki törvényszéket is: területét a karcagi törvényszék területéhez csatolták.⁷²

Szolnok városa a törvényszék elvesztése után nem akarta, hogy az 1870-es évek elején megkezdett közigazgatási reform (melynek célja tehát a dualizmus kori polgári állam törvényhatósági rendszerének megteremtése volt, párhuzamosan a jogszolgáltatás reformjával, a közigazgatás egységesítésével, illetve a községi önkormányzatok átalakításával) vesztese is legyen, ezért mindent megtett, hogy győztesen kerüljön ki a megyeszékhelyi státuszért vívott harcból. Az éveken át tartó küzdelem végül – Jászberény és Karcag „rovására” – az 1876. évi XXXIII. törvénycikkely megszületésével ért véget.⁷³ Az ekkor létrehozott Jász-Nagykun-Szolnok vármegye székhelyévé a kiváló – elsősorban gazdaságföldrajzi és közlekedési – adottságokkal bíró Szolnokot tette.⁷⁴

⁶⁸ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1912. szeptember 1-2. Szolnoknak törvényhatóságot.

⁶⁹ 1912. évi LVIII. törvénycikk a városok fejlesztéséről, 30. § „Utasítatik a belügyminister, hogy e törvény életbelépésétől számított két éven belül a városok szervezetéről, közigazgatásáról és háztartásáról, ugyszintén városi rendőrségek országos rendezéséről törvényjavaslatot terjesszen elő.”

⁷⁰ Kecskeméti Napló, 1913. augusztus 2. 1-2. Városok a közigazgatási reformban.

⁷¹ 1869. évi IV. törvénycikk a birói hatalom gyakorlásáról és 1871. évi XXXII. törvénycikk az első folyamodású kir. törvényszékek és járásbíróságok életbeléptetéséről.

⁷² 1875. évi XXXVI. törvénycikk az elsőfoku királyi bíróságok újabb szervezéséről.

⁷³ 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről.

⁷⁴ Fülöp 2020: 352. és Seres 1975: 41.

A megyeszékhelyi szerep számos kísérőelemmel járt együtt: állami és törvényhatósági építkezések, igazgatási és igazságszolgáltatási szerep bővülése, gazdasági és infrastrukturális beruházások, a település vonzóvá válása – munkavállalóknak, befektetőknek egyaránt. 1876 után Szolnok vezetése azon dolgozott, hogy „visszaszerezze” a törvényszéket.⁷⁵ Az évtizedes küzdelem 1885-ben zárult le, amikor a törvényhozás megszavazta a jászkun törvényszékeknek Szolnokra való helyezését.⁷⁶ A város közgyűlése hálás is volt Tisza Kálmán miniszterelnöknek a két székhely (vármegye és törvényszék) megszerzéséért: 1885. november 22-én díszpolgárrá választotta a kormányfőt. Az indoklás szerint ezekkel a döntésekkel tették le a város „*emelkedésének, fejlődésének és felvirágzásának*” alapjait.⁷⁷

II.1.4. A város polgármesterei (1874-1914)

A rendezett tanácsú várossá alakulás és az első világháború kirobbanásának négy évtizede alatt Szolnok élén hat személy fordult meg – ketten két alkalommal is. A következőkben ezeket a vezetőket mutatom be. A rövid leírásokban arra koncentrálok, hogy polgármesterként mit tettek a városért, milyen víziójuk volt Szolnok jövőjével kapcsolatban és hogyan mozdították előre a település – több alkalommal elakadni látszó – szekerét.

A Felvidéken született, Gömör vármegyei nemesi családból származó Hubay Ferenc (1817-1890; polgármester: 1874-1876 és 1885-1890) volt a rendezett tanácsú város első polgármestere. Jogi és teológiai tanulmányokat végzett. Húsz éves szolnoki bírói, jegyzői munkája után vállalta el – a helyi református gyülekezet egyik alapítójaként – a döntően katolikus vallású város vezetését. Többekkel együtt sikeresen lobbizott avégett, hogy Szolnok legyen az új vármegye székhelye. Ennek érdekében az anyagi áldozatvállalástól sem riadtak vissza: többek között a Zöldfa vendéglőt és annak telkét ingyenesen kínálták fel a vármegyeháza felépítésének céljára.⁷⁸ 1876 februárjában lemondott.⁷⁹ Szűk évtized múlva – kiélezett küzdelem után – újra polgármesterré választották.⁸⁰ Jóval kedvezőbb gazdasági

⁷⁵ Bojtos – Kelemen-Nagy – Pongrácz 2017: 11-51.

⁷⁶ 1885. évi III. törvénycikk az 1875: XXXVI. törvénycikk módosításáról és a kir. járásbiróságok számának szaporításáról. „Szolnok város, különösen vasúti forgalma, de egyéb vízi és szárazsi forgalmánál fogva is valóságos gócpontját képezi az alföld azon vidékének. [...] Szolnok városa, ha a másik két várossal forgalmi és kereskedelmi tekintetben összehasonlítjuk, ezeket annyira túlhaladja és éppen a forgalmi viszonyok haladásával annyira fog emelkedni és virágozni, miszerint kétségtelen, hogy ezen viszonyokat tekintetbe véve, Szolnok városát illeti az elsőség.” In: Képviselőházi napló, 1884. IV. kötet. 67. országos ülés. 1885. február 7. 32-33.

⁷⁷ MNL JNSzVL V.472. 112/1885. és Szabó 1941a: 59.

⁷⁸ Fülöp 2009. és Fülöp 2010.

⁷⁹ Fülöp 2009: 177-178.

⁸⁰ Hubayn kívül Molnár Alajos helyettes polgármester és Török János ügyvédjelöltet indultak a városvezetői székért. Az első körben 49:49:11 szavazatot nyertek. A második körben Hubayra 61, Molnárra 48 szavazat érkezett.

körülmények között vezethette az elkövetkező években Szolnokot. Ekkor készültek el a városrendezési tervek, adták át a második tiszai vasúti hidat.⁸¹ Elévülhetetlen érdemeket szerzett – a vármegye vezetőivel együtt – a gimnázium állami kezelésbe adásában, nyolc osztályúvá fejlesztésében és új épületei megszületésében. Amikor 1887. szeptember 17-én Hubay a tanári kar tiszteletére a városháza dísztermében estélyt rendezett, az egyik fölszólaló, Pólya Béla kihangsúlyozta, hogy „*Szolnok nem volt, hanem Szolnok még csak ezentúl lesz*”.⁸² 1890. június 29-én hunyt el Szolnok város polgármestereként. Nekrológiájában kiemelték, hogy „*csendes munkálkodásával nagyban hozzájárult Szolnok város fejlődéséhez*”.⁸³ Hasonlóan értékelte teljesítményét egy másik sajtótermék: „*Szolnok [...] rövid 10 év alatt elért a magas kormány jóakaratával annyit, a mennyit elérni más városoknak évtizedek, sőt századokon keresztül nem sikerült [...]*.”⁸⁴

Szintén a Felvidéken, az Árva vármegyei Námesztón született a város következő polgármestere, Scheftsik István (1829-1900; polgármester: 1876-1878 és 1880-1883), aki 1852-től dolgozott gyógyszerészként Szolnokon.⁸⁵ Az 1860-as években kezdte kiépíteni azt a gazdasági portfóliót, amelynek megteremtése után így értékelték munkáját: „*»Arany ember« volt városunkban Scheftsik István, minden sikerült neki, amit akart és ő mindent akart és mindent megcsinált, amire szükség volt.*”⁸⁶ Kád- és gőzfürdőt, majd fűrészüzemet és malmot épített, és hamarosan Szolnok legnagyobb ház- és telektulajdonosa lett. 1874-ben a helyi ipartársulat – melynek ő biztosított helyiséget – elnökévé választották.⁸⁷ Gazdasági és közéleti háterszága kiépítésének is köszönhető, hogy 1876. február 27-én ő lett Szolnok második polgármestere. Szorosan együttműködött a családjával rokonsági kapcsolatban álló Horánszky Nándorral, a szolnoki választókerület szabadelvű párti országgyűlési képviselőjével, Gorove Istvánnal, a Szabadelvű Párt országos elnökével és Szapáry Gyula belügyminiszterrel, a szolnoki kerület korábbi képviselőjével. Fülöp Tamás értékelése szerint Scheftsik egy olyan új szemléletet és világlátást hozott magával, amely szükséges volt a város közigazgatási szerepének kiteljesedése és leendő gazdasági lehetőségeinek kiaknázása szempontjából.⁸⁸ Második ciklusának kezdetén az ő javaslatára döntött úgy a képviselőtestület, hogy az új

⁸¹ Szikszai 2007: 68-69.

⁸² A jelmondatot – átalakított formában – a két világháború között Tóth Tamás polgármesterhez kötötték: „*Szolnok nem volt, hanem lesz!*” Ugyanekkor Négyessy László tanár arról beszélt – és ez jól mutatja, hogy mennyit változott másfél évtized alatt a város helyzete –, hogy „*sehol se szebb az ég és sehol se jobbak a szívek, mint Szolnokon.*” In: Szolnoki Híradó, 1887. szeptember 22. 1. Üdvözlét a tanári karnak.

⁸³ Jász-Nagykun-Szolnok, 1890. július 6. 1. hubói Hubay Ferencz (1817-1890)

⁸⁴ Szolnoki Híradó, 1886. május 9. Az állami gymnasium.

⁸⁵ Bővebben: Cseh 2006.

⁸⁶ Szabó 1941a: 61. „*Fogadó kellett? Lett fogadó. [...] A város fejlődni akart, építkezni, de nem volt téglá: csinált téglagyárat. [...] Alkotásai egy része csak az emlékezésekben él immár, de a város külső képe és nekilendült élete örökre őrzi, becsüli és óvja a kezenyomát különleges képességű, dús fantáziájú nagy fiának.*”

⁸⁷ Pesti Napló, 1874. május 6. 2. Egy nemes tett.

⁸⁸ Fülöp 2009: 154.

városházát emelettel építik újjá.⁸⁹ Jelentős szerepe volt az Alcsi- és Tenke-pusztai határrész kincstári földjének megváltásában, a vári és a Tisza-parti ingatlanok megvásárlásában és az első városi újság, a Szolnoki Híradó elindításában.⁹⁰ A város igazi fellendülése működése alatt indult el. „*Széchenyi szellemétől áthatott közgazdasági tevékenységét*” a kortársak és az utókor is korszakalkotónak látta és értékeli.⁹¹

Alig múlt 30 éves, amikor Szolnok polgármestere lett a jogi végzettségű és ügyvédként praktizáló pazonyi Elek Dávid (1853-1897; polgármester: 1883-1885), aki 1879-es házasságával igen erős háttérrel bírt.⁹² Másfél évi városvezetése alatt elvégezte a megváltott Alcsi- és Tenke-puszták telekkönyvezését és „*convertálta a város adósságait*”.⁹³ Kulcsfontosságúnak tartotta a város csatornahálózatának kiépítését, az utcák szabályozását, kikövezését, kivilágítását és tisztántartását. Elengedhetetlennek vélte a gimnázium nyolc osztályúvá tételét, kórház, új híd és egy katonai laktanya építését.⁹⁴ Nagyívű elképzeléseit nem tudta végrehajtani, 1885 nyarán leköszönt.⁹⁵

1890 nyarán választották – az ekkor főjegyző – Kludik Gyulát (1855-1920; polgármester: 1890-1911) a város vezetőjévé, aki több mint két évtizeden keresztül vezette a vármegye székhelyét. Szolnok dualizmus kori infrastrukturális fejlődése tulajdonképpen Kludik alatt ment végbe. A város ebben a két évtizedben építette ki (vagy legalábbis kezdte el) vízvezeték- és csatornarendszerét, valósult meg az elektromos közvilágítás és szaporodtak a szilárd burkolatú utak. Programjának megfelelően számos elemi iskola épült (pl. Abonyi úti, Rákóczi úti, Sipos téri, Thököly úti, Újvárosi és a Schusztér Konstantin által alapított), stratégiai intézmények (törvényszék, pénzügyigazgatóság, bankok) építettek székházat, megépült a laktanya és az új vasúti pályaudvar. Ott bábáskodott az állandó jellegű színház gondolatának megszületésénél. Külön ki kell emelni az 1890-es évtizedben emelt református templom és zsinagóga felépítését. Valláskülönbség nélkül támogatta a város képviselőtestülete a fenti

⁸⁹ MNL JNSzVL V.472. 31/1881. Az alapkövet 1883. szeptember 2-án helyezték el. MNL JNSzVL V.472. 163/1883.

⁹⁰ Kaposvári 1990: 285-288.

⁹¹ Scheftsik 1935: 333. Scheftsik „befektetései, irányító és szervező szerepe a várost nagymértékben elősegítették ipari, kereskedelmi, kulturális és egészségügyi fejlődésében.” In: Cseh 2006: 92.

⁹² 1879. július 5-én Horánszky István gyógyszerész lányát, Horánszky Nándor országgyűlési képviselő unokatestvérét vette nőül Szolnokon. Az egyik tanú Scheftsik István volt. MNL JNSzVL XXXII.1.b. Szolnok, római katolikus házassági anyakönyv, 108/1879.

⁹³ Szolnoki Híradó, 1885. május 10. 1. Krízis előtt.

⁹⁴ Felhívta a figyelmet arra, hogy a „katonai kormányzat is úgy tekinti Szolnok városát, mint az országban legnevezetesebb helyet”, ezért a városnak „hátramaradni nem csak hogy nem szabad, hanem válvetve előre haladni és elérni azt, a mi ha nem is direct de indirect minden esetre anyagi hasznot hoz; és egy nem hoszu időn át nevezetessége által a többi városok fölé emelkedik”. In: Jelentés Szolnok város ügyeiről és közállapotáról 1883-ik évre. Szolnok, 1884, 39-40. és Jelentés Szolnok város ügyeiről és közállapotáról 1884-ik évre. Szolnok, 1885, 47-48.

⁹⁵ Például 1884-ben megkezdődtek ugyan a csatornaépítési előmunkálatok, ám két és fél évtizedig valódi előrelépés nem történt Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1897. november 24. 2. Elek Dávid.

munkálatokat.⁹⁶ Munkája alól kétszer is felfüggesztették: először 1893-ban a kolerajárvány nem megfelelő kezelése miatt, másodszor 1899-ben a város háztartási ügyeinek ziláltsága miatt.⁹⁷ A kiemelkedően magas pótdó-terhelés, az újabb és újabb kölcsönök felvétele azonban rendkívül bizalmatlan légkört teremtett a városvezető körül.⁹⁸ Kludik ellen egy tekintélyes koalíció alakult, amely 1909-ben borzovai Nagy Ottó (1876-1924) vármegyei aljegyzőt léptette föl ellenjelöltként, ám a polgármester ismét győzni tudott.⁹⁹ Horthy Szabolcs főispán 1911 elején vizsgálatot indított a város pénzügyeinek áttekintésére, és azért, hogy a város politikáját „*a délibábos állapotokból reális alapra fektesse*”.¹⁰⁰ Kludik és Gruber József főjegyző¹⁰¹ is értett a főispán folyamatos jelzéseiből: az ősz folyamán mindketten nyugdíjba vonultak.¹⁰² Az 1911. október 4-i közgyűlésen respektálták Kludiknak a város érdekében kifejtett szolgálatait: a villamossági iparvállalat megszerzéséért és fejlesztéséért, a városi vízmű létesítéséért, a rendezési munkálatok elindításáért, a közművek alkotásáért, a közlekedés, közegészségügy, ipar és kereskedelem, valamint a közoktatásügy fejlesztése körül való tevékenységét.¹⁰³

Az első világháború előtti utolsó polgármester Harsányi Gyula (1864-1934; polgármester: 1911-1918)¹⁰⁴ ügyvéd volt. Vezetése alatt került sor számtalan út aszfaltozására, a

⁹⁶ Az 1897. október 19-i közgyűlésen „Kludik Gyula polgármester elnöklése mellett egyhangú lelkesedéssel szavazta meg hatvanezer forintnyi kölcsön fölvételét azon célból, hogy ezen összeget a szolnoki izr. hitközségnek kölcsönképpen a zsinagóga építéséhez rendelkezésére bocsássa”. Kludik mellett két korábbi polgármester, Scheftsik István és Gyömörey Félix („előkelő katolikus vezérek”, „a katolikus autonómiát szervező kongresszus választott képviselői”) is teljes mellszélességgel pártolta az előterjesztést: „eddigelé még sehol az országban nem fordult elő, hogy egy eminenter katolikus város így jöjjön segítségére egy zsidó templom építésének”. In: Egyenlőség, 1897. október 24. 8. Zsinagóga és város.

⁹⁷ Az Almásy Géza főispán nevéhez köthető hivatalvizsgálat (1142 kérdést tartalmazó vizsgálati jegyzőkönyv) 1893-ban és 1898-ban is mulasztást tárt föl a pénzügyekben és az ügykezelésben. MNL JNSzVL IV.407. 36.150/1900., Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1899. április 27. 1-3. A főispán távozása. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1899. február 12. 1-2. A szolnoki polgármesteri állás betöltése és február 19. 1-2. A polgármester válság.

⁹⁸ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1899. február 19. 1-2. A polgármester válság. Vö: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok 1899. augusztus 10. 1-2. Szolnoki állapotok.

⁹⁹ Az önmagát Nagy Ottó-pártnak vagy reformpártnak tituláló csoportosulás hangadói között ott találjuk a politikai és gazdasági elitet (pl. Scheftsik Istvánt, a korábbi polgármester fiát, Kiss Ferencet és fiát, Kiss Ernőt, a szolnoki kerület korábbi országgyűlési képviselőit, Lippich Gusztáv korábbi főispánt, Sipos Orbán egykori alispánt, a Horánszky, Nerfeld és Harsányi családok vezetőit). Szerintük Szolnok rossz közigazgatású, növekedő adósságállományú, kétértelmű befektetésekkel bíró város volt ekkoriban, amely „az országban csupán a pótdó nagyságával vezet, de egyébiránt minden tekintetben hátrább áll 50 évvel mint más megyei székhely”. In: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1909. október 31. Dr. Nagy Ottó Szolnok város polgármestere és Uo. 1909. november 21. Nagy meeting. Bővebben: Bojtos Gábor: Nagy Ottó. In: Archontológia. <https://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/nagyotto/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

¹⁰⁰ Pesti Hírlap, 1911. február 24. 19. Főispáni vizsgálat Szolnok városánál.

¹⁰¹ Gruber/Grüber Béla József (1855-1917): 1890 és 1911 között Szolnok város főjegyzője. „Vas szorgalma, ügyessége, kiváló tudása fokról fokra emelte őt a haladás létráján, míg végre elérte vágyai tetőpontját a főjegyzői állást. Kludik Gyula volt polgármester körültekintő nagy figyelme, teremtőkétségének nagy segítőtársa volt Gruber József. Az ő kezdeményezésére létesült Szolnokon a festőművész telep, melynek lelkes megalapítója és híve volt. Ő dolgozta ki a szolnoki vízvezeték és leeresztő csatorna tervét és felállítását [...]” In: Haladás, 1916. szeptember 16. 2. Halálozás.

¹⁰² Pesti Hírlap, 1911. augusztus 8. 14. Szolnoki ügyek és Pesti Hírlap, 1911. augusztus 19. 33. Szolnoki ügyek.

¹⁰³ MNL JNSzVL V.472. 281/1911.

¹⁰⁴ Harsányi Gyula (Hoóz Gyula János néven) 1864. szeptember 16-án született Szolnokon. Ügyvédi diplomáját 1891-ben szerezte meg. Ugyanebben az évben, 1891. november 14-én vette feleségül Elek Erzsébetet (1867-1957), akitől négy gyermeke született: Ernő (1892-?), főhadnagy, Przemysl védőjeként esett orosz hadifogságba. Őt éves

csatornahálózat, ivóvízhálózat kiépítésére, bővítésére, iskolákat építettek, felépült a színház, a piac. Hozzájárult a fejlődéshez a közúti Tisza-híd felépítése, és megnyitották a cukorgyárat is. Mindazonáltal Küry Albert alispán 1913-as beszédében jelezte a továbbra is meglévő ellentmondásokat: „Szolnok [...] kétségtelenül nagy jövőre van hivatva. Azonban nehéz anyagi viszonyai óriási nyűgképpen nyomják előre való törekvésében. [...] A jelszó tehát az erősebb fejlődés, de a számító ész azt kérdi: megvan-e hozzá az anyagi erő? Mert amilyen hiba volna az elsenyvedésre juttató stagnálás, épen oly téves tett irány lenne, a teherviselési képesség korlátolt mérvén túlterjedő könnyelmű gazdálkodás, mely az anyagi erőket pazarolja, nem vet számot egy-egy alkotás megvalósítása előtt az arra szükséges pénzügyi fedezettel s azzal, honnan vesszük azt, és terheit elbirjuk-e?”¹⁰⁵ Márpedig a város Harsányi alatt is újabb és újabb kölcsönöket vett föl, és ezeket csak a pótlódó felemelése útján tudta fedezni. Kritikusai sem tudtak a városokat sújtó ekkori csapdából kitörni: egyrészt garasoskodással vádolták, másrészt a nagyobb szabású tervekre és víziókra való képtelenséggel.¹⁰⁶ Pont azzal a két dologgal tehát, aminek összeegyeztethetőségére Küry is felhívta a figyelmet.

II.1.5. A szolnoki kerület országgyűlési képviselői

Az alábbiakban röviden áttekintem az országgyűlési választások szolnoki kerületének eseményeit, illetve sorra veszem a mandátumot elnyerő képviselőket. A választási rendszert korszakunkban is két 1848-ban hozott törvény határozta meg, amely 24 évben határozta meg a passzív, és 20. életévtől az aktív választójogot.¹⁰⁷ Az 1877. évi X. törvénycikk¹⁰⁸ Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében hat választókerületet hozott létre – ezek egyike volt a szolnoki.

A vármegye létrejöttékor (1876) gyergyószentmiklósi Kövér Károly (1832-1881), tiszaföldvári birtokos, a szabadságharc főhadnagya képviselte a kerületet az országgyűlésben. A Szabadelvű Párt jelöltjeként és helyi elnökeként 1875 után 1878-ban is győzni tudott. Első

hadifogságából hazatérőben halt meg; Gyula (1895-1919), a románok ágyúzása következtében szenvedett halálos sérülést; Tibor (1898-1945) és Anna (1900-1947). 1911 és 1918 között Szolnok város polgármestere. 1918 őszén lemondatták hivataláról, majd a kommün alatt túszként tartották fogva. A haláláig tartó másfél évtizedben is aktív politikai-társadalmi életet élt: tagja volt a városi képviselő-testületnek, a vármegyei közgyűlésnek, számos intézetben és egyetben vállalt szerepet. 1934. május 7-én hunyt el. Halála után utcát neveztek el róla. A szolnoki római katolikus temetőben nyugszik.

¹⁰⁵ MNL JNSzVL V.472. 1/1913.

¹⁰⁶ Tiszavidéki Ujság, 1914. február 1. Városunk jövője.

¹⁰⁷ 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselőlet alapján választásáról és 1848. évi erdélyi II. törvénycikk a legközelebbi közös kongresszusra küldendő követek népképviselőlet alapján választásáról. Módosításai: 1874. évi XXXIII. törvénycikk az 1848. V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről és 1876. évi XVIII. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1874. XXXIII. tc. némely intézkedéseinek módosításáról.

¹⁰⁸ 1877. évi X. törvénycikk az 1876. évi XXXIII. tc. által területekre nézve szabályozott törvényhatóságokban az országgyűlési képviselő-választókerületek új beosztásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről.

ciklusa alatt nyerte el a megyeszékhelyi státuszt Szolnok,¹⁰⁹ ám a törvényszék visszahozatalát nem sikerült elérnie.¹¹⁰

Kövér távozása után „*megegett Szolnokon azon hallatlan skandalum, hogy a függetlenségi párt jelöltje Polonyi Géza egyhangúlag választatott képviselővé. [...] hogy valaki Szolnokon függetlenségi programmal képviselő legyen, azt még néhány nappal előbb sem merte volna, még csak legmerészebb fantáziái közé is számítani. Ez lehetetlenség, ha a kormánypárt jelöltet állít.*”¹¹¹ A későbbi magyarázatok szerint senki nem vette komolyan a fiatal ügyvéd, Polónyi Géza (1848-1920) indulását, kivéve a főispánt, gróf Batthyány Józsefet,¹¹² aki „*meggyőződött, hogy páratlan szónok, páratlan jogász. Semleges is volt a választás alatt a főispán, menni is kellett azért, mert Tisza Kálmán nem ismert semlegességet.*”¹¹³ Polónyi 1884-ben „*egy félig komikus, a magyar parlament történetében még példátlan esemény*”¹¹⁴ miatt nem tudott újrázni. A város több potentátja és maga Polónyi is folyamatosan lobbizott a törvényszék visszaszerzéséért. 1884. február 18-án Polónyi egy olyan tartalmú sürgönyt küldött Szolnokra, amelyben közölte, hogy Jászberény és Karcag ellenében a képviselőház megszavazta a szolnoki törvényszéket. „*Az örömhírt ágyulövések adták tudtára a lakosságnak. Este a várost kivilágították.*”¹¹⁵ A harmadik és végleges szavazásnál azonban leszavazták az áthelyezést. A kudarcot nem bocsájtották meg a választók, így néhány hónap múlva ismét kormánypárti képviselőt küldött a parlamentbe Szolnok. Az új képviselőt, Bárczay Gyulát (1828-1896),¹¹⁶ barátja, Szapáry Gyula pénzügyminiszter ajánlotta maga helyett.¹¹⁷ Bárczaytól e fontos kapcsolat kiaknázását, Szolnok fejlesztését és a törvényszék visszaszerzését várták.¹¹⁸

¹⁰⁹ „Szolnok a fejlődés minden feltételét igen bőven bírja, és az egész vidéken egyedül bir jövővel; miután továbbá Szolnok az egész vidéken ma is legfejlettebb város és egy megyei székhely, előnyeit leginkább egyesíti magában [...]” In: Képviselőházi napló, 1875. VII. kötet, 1876. június 9. 149. ülés, 171-172.

¹¹⁰ Hat éves munkája értékelésekor kiemelték, hogy Kövér „megállott szilárdul 6 éven át, azon zászló mellett, melyre a jelszó első megválasztása alkalmával volt felírva, s mely alá 6 évvel ezelőtt esküdött”, ám felrótták neki, hogy „egy kerület mindenkor megvárhatja, hogy képviselője időnként szétnézzen benne, a történt fontosabb ügyekről értesítést adjon”, ám ő ezt nem tette meg. In: Jász-Nagykun-Szolnok, 1881. június 12. 1-2. Szolnok, 1881. jun. 7.

¹¹¹ A Hon, 1881. június 30. 1. Szolnok.

¹¹² Bővebben: Bojtos Gábor: Batthyány József. In: Archontológia. <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/batthyanyjozsef/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

¹¹³ Szabó 1935: 35.

¹¹⁴ Fővárosi Lapok 1884. február 21. 288. Országgyűlés.

¹¹⁵ Politikai Ujdonságok, 1884. február 20. 109. Szolnok ünnepe.

¹¹⁶ Bővebben: Bojtos Gábor: Bárczay Gyula. In: Archontológia. <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/barczaygyula/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

¹¹⁷ Kevésbé finom megfogalmazásban: „a jelöléshez egyetlen kvalifikációja az volt, hogy Szapáry Gyula gróffal együtt járt iskolába”, In: Szabó 1935: 35. Szapáry Gyula (1832-1905): Jász-Nagykun-Szolnok vármegye egyik legvagyonosabb földesura, a szolnoki, az abádszalóki, a törökszentmiklósi választókerület képviselője, 1890 és 1892 között Magyarország miniszterelnöke.

¹¹⁸ A sajtóban közreadott értékelések szerint „Polónyi sokat beszélt a tisztelt házban, már most Bárczaytól azt várják a derék szolnokiak, hogy tegyen valamit. Mert Szolnoknak nem kell szolnok, hanem törvényszék [...]” Egy másik értékelés szerint Bárczay „az ő magas összeköttetéseinek fogva – biztos zálog e kerületnek s főleg Szolnok városának arra nézve, hogy a képviselő ur Szolnok városát s választó kerületét iparkodni fog az ezt megillető magaslatra emelni.” In: Budapesti Hírlap, 1884. július 24. 1-2. Új emberek. és Jász-Nagykun-Szolnok, 1884. június 22. 1. Küzdelem után.

Polónyi Géza az 1887-es fiaskóját követően¹¹⁹ 1892-ben is próbálkozott, ellenfele Kiss Ferenc (1832-?) földbirtokos, ügyvéd, takarékpénztári igazgató volt, aki kormánypárti színekben indult. Az 1892. január 28-i voksolást Polónyi nyerte 1541 szavazattal 1163 ellenében.¹²⁰ Mivel a győztes végül nem a szolnoki, hanem a hajdúszoboszlói mandátumot választotta, így pótválasztást kellett tartani. A függetlenségi és 48-as irányzat megmaradt: egyhangúlag Justh Gyulát választották meg, aki azonban nem igazán foglalkozott kerületével.¹²¹

1896. október 28-án egy rendkívül magabiztos kormánypárti győzelmet konstatálhatott a kerület lakossága. Kiss Ferenc, a Szabadelvű Párt helyi elnöke indult a mandátumért és 851 szavazattal (1622:771 arányban) verte Csávolszky Lajost (1838-1909).

1901-ben a korábbiakhoz képest egy merőben más választási palettával és politikai hitvallásokkal találkozhatott a választó.¹²² A változásokat jelezte az is, hogy az addig egységes kormánypárt megbomlott: Kreutzer Balázs 1901. augusztus 11-én bejelentette, hogy a nevét viselő formáció szabadelvű alapon (de az önálló vámterület mellett állva) megalakult, és őt jelölte képviselőnek. Erre meglepetten reagált a kormánypárt szolnoki elnöke, mondván, ő – legalábbis formailag – a felléptetésről nem tud, de ha az megtörtént, akkor azt kénytelen szakításnak tekinteni. Elkeseredett küzdelem után Kiss 71 szavazattal megvédte mandátumát.¹²³ A választás eredményét Kreutzerék megtámadták – kirívó visszaélésekkel, erőszakkal, etetéssel, itatással vádolták Kisst és támogatóit.¹²⁴ A Magyar Királyi Kúria II. számú választási tanácsa Lenk Gyula vezetésével kezdte el a vizsgálatot, amely azonban Kiss lemondása miatt hamar véget ért.¹²⁵ A választókerület egyhangúlag Kiss Ferenc fiát, Kiss Ernő

¹¹⁹ Uo. 1887. június 19. 1. A küzdelem vége.

¹²⁰ Uo. 1892. január 31. 1. A választások eredménye vármegyénkben.

¹²¹ Szabó 1935: 36.

¹²² Itt most elég a jászberényi mandátumot birtokló Apponyi Albert irányváltását megemlíteni, aki ekkor kormánypártiként vállalta a megmérettetést. Egy találó összefoglaló szerint „kabinet és pártválság, a nemzeti párt beolvadt a szabadelvűbe, a kormányzat rendszere megváltozott, törvények jöttek létre, melyek a jövő országgyűlésnek valószínűleg más arckifejezést adnak, a mandátumszerzés új korlátok közt történik”. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1901. augusztus 15. 1. A választási mozgalmakhoz.

¹²³ Uo. 1901. augusztus 15. 1. Választási mozgalmak., Uo. 1901. augusztus 18. 1. A Szolnok-kerületi jelölés. A Kreutzer-párt leszögezte, hogy fellépésük Kiss Ferenc jelölése miatt történt, őt a „kerületi szabadelvű párt egyedüli jelöltjének el nem ismerhetjük”. In: Uo. 1901. augusztus 25. 2. A Szolnok-kerületi jelölés.; Uo. 1901. október 3. 2. Választás után.

¹²⁴ „Zrumezky Béla szolnoki kir. közjegyző, választási elnök, Kiss Ferencz bizalmas embere, pártjának erőssége, hivatalos hatalmával visszaélt, a választás napján a Kreutzer-párti választókat teljesen elzárta attól, hogy a választási helyiséghez jussanak, hogy megengedte a Kiss-pártnak deszkakordonok és deszkakerítések föllállítását oly célból, hogy ezzel is a Kreutzer-pártnak ártson. A petíció a szolnoki választás előtt s a választás napján lefolyt korteskedéseket, vesztegetéseket olyannak mondja, melyhez hasonló sehol az országban nem történt. Olyan eszközökkel korteskedtek, amivel legkönnyebben hatottak a földműves választókra: hogy Egerből a főispán sürgönyére mérnököt hoztattak, aki Jász-Alsó-Szentgyörgyön a földeket megkóstolta, ez jobb: ez több adót fizet, ez rosszabb: tehát kevesebbet, s a jászladányiak elhitték, hogy Kiss Ferencz leszállíthatja az adót, az ártéri terhet.” In: Magyarország, 1901. december 20. 2-3. Megtámadott mandátumok.

¹²⁵ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1901. december 22. 1-2. A megtámadott mandátum., 1902. január 12. 2. A megtámadott mandátum és február 13. 1. Képviselőnk lemondása; Képviselőházi napló, 1901. II. kötet. 50/1901. Lenk Gyuláról, a darabont főispánról: Bojtos 2020a.

ügyvédet, vármegyei jegyzőt nevezte meg jelöltjének. Az új választást 1902. március 5-én tartották meg.¹²⁶ Az ekkor függetlenségi jelöltként induló Kreutzer ismét veszített, és újra peticionált.¹²⁷ Az ügyet megint Lenkre bízta, aki részrehajlás nélkül, szigorú tárgyilagossággal folytatta le a több hónapig elhúzódó vizsgálatot, amelyet azonban a panasz visszavonása miatt végül leállítottak, így október végén végre beiktathatták Kiss Ernőt.¹²⁸

Az 1904 ősztől felerősödő politikai válság az országgyűlés feloszlásához vezetett.¹²⁹ A 1905 elején lebonyolított választások példátlan eredményeként a három évtizede kormányzó Szabadelvű Párt megbukott. Az ellenzék Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében is földcsuszamlásszerű győzelmet aratott, hiszen a szabadelvűek egy körzetben sem tudtak nyerni (így az 1901-ben megszerzett mindhárom mandátumot elveszítették).¹³⁰ Szolnokon a mandátumot a függetlenségi Nagy Emil (1871-1956) nyerte el, aki győzni tudott 1906-ban és 1910-ben is. „Nagy Emil Polonyi Géza volt akkor második kiadásban, csak szónoki ereje nem volt olyan ellenállhatatlan, mint nagynevű elődjének.”¹³¹ 1911 novemberében Nagy lemondott mandátumáról, és bár öccsét, Nagy Uzort ajánlotta maga helyett, végül a „jász király”, Sipos Orbán lett képviselő 48-as programmal.¹³²

Az országgyűlés törvény szerinti öt évi időtartam 1915. június 21-én lejárt, ezért intézkedni kellett az új választások kiírásáról. A háborús viszonyok miatt – az 1915. évi IV. törvénycikkkel – a békekötést követő hatodik hónap végéig meghosszabbították a parlament mandátumát.¹³³

¹²⁶ Kreutzer Balázs (aki hosszú időn keresztül a szolnoki Ipartestület elnöke volt) célját fia, Kenéz Béla váltotta valóra: 1920 és 1939 között – kormánypárti színekben – a szolnoki választókerület országgyűlési képviselője volt.

¹²⁷ Ezúttal is nagyon szoros küzdelemben – 1901-ben 71, most 85 szavazat döntött. A Szabadelvű Párt „tekintettel a Kreutzer párt ezen alap nélküli támadására, méltó felháborodással adta be az ellenpetíciót a Kreutzer-párt üzelmei ellen, melynek határt nem ismerő erőszakoskodása s minden ténye a farkas és bárány meséjét juttatják eszünkbe”. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1902. augusztus 7.1-2. A szolnoki petíció.

¹²⁸ Képviselőházi napló, 1901. VIII. kötet. 137/1901.; Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1902. október 30.1. Képviselőnk igazolása.

¹²⁹ Ennek szembetűnő jelei voltak az 1904. november 18-i, úgynevezett „zsebkendőszavazás” és a december 13-án végrehajtott képviselőházi rombolás. A szolnoki ellenzéki vezetők november 27-ére népgyűlést hívtak össze. A helyi – kormánypárti – sajtó elítélte a függetlenségi párti országgyűlési képviselők részvétele mellett zajlott összejövetelt, mely szerintük a „hazafias kormány, a szabadelvűpárt és a közrend ellen” demonstrált. Ellenlépésként a vármegyei szabadelvű párt is zászlót bontott 1904. december 1-jén. Felbuzdulásuk legfőbb jeleként december 8-án a vármegye több száz fős küldöttséggel kereste fel Tisza Istvánt, hogy támogatásukról biztosítsák. In: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1904. november 27. 2. Népgyűlés Szolnokon, 1904. december 1. 1-2. Zászló bontás, 1904. december 8. 2. A monstre küldöttség és december 11. 1-2. A vezér vármegye.

¹³⁰ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1905. január 29. 2. A választások.

¹³¹ Az értékelés így folytatódik: „Táncolni viszont jobban tudott, több helyen volt násznagy, keresztapa, disznó és a mai Nagy Emil komoly és eredményes munkáját nézve szinte furcsa megállapítani, hogy a mandátumát nagyrészt férfias szépségének és az elragadtatott nőknek köszönhette.” In: Szabó 1935: 36-37.

¹³² Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1911. december 10. 2. Választás előtt.

¹³³ 1915. évi IV. törvénycikk az országgyűlés tartamának kivételes meghosszabbításáról. 1. § „Mindaddig, míg ez az állapot tart, mindaddig, míg a választók zöme épen nem, kisebb része pedig csak a szabadság biztosítékai nélkül gyakorolhatná alkotmányos jogát, új választások elrendelése, tehát új országgyűlés összehívása erkölcsi lehetetlenség. Ez a lehetetlenség fennáll a béke megkötéséig és azután is addig, míg a választók zöme rendes életviszonyaihoz visszatért és a közszabadságok biztosítékainak felélése folytán abba a helyzetbe jut, hogy a nemzeti akaratnak kifejezést adhasson.”

Szabó Barna, a kiváló tollú újságíró, amikor arra a kérdésre kereste a választ, hogy a szolnoki kerület, illetve Szolnok városa akkor kormánypártinak vagy ellenzékinek tekinthető-e, így válaszolt: *„Szolnok olyan, mint a szép asszony, minden alkalommal külön és újra meg kell hódítani és senki sem lehet biztos, hogy a hódítás alatt nem kacérkodik-e már mással. A szolnoki kerületnek ez az állhatatlansága adja meg a magyarázatát annak, hogy képviselte már a legszélsőbb ellenzéki és döntheetlen mameluk, elismert zseni és szürke, hétköznapi ember, benszülött és idegen. Ami más szóval azt jelenti, hogy a kerületnek magának nincs elve és politikai hitvallására mindig a választás napján ébred. Szolnok és a megye egységes volt a helyi és a megyei politikában, [...] de sohasem volt egységes az országos politika kérdéseit illetően.”*¹³⁴

II.1.6. A város támogatói

Szolnok fejlődése szempontjából döntő tényező volt, hogy az 1876-ban létrehozott új vármegye, Jász-Nagykun-Szolnok székhelye lett. A hosszú viták után létrejött közigazgatási egység szolnoki központját támogató országgyűlési képviselőknek (Gorove István, Gullner Gyula, Horánszky Nándor, Kovách László, Kövér Károly, gróf Szapáry Gyula) köszönő feliratot küldött a város képviselőtestülete.¹³⁵ Hasonló erőteljes támogatást kapott képviselőitől, komoly politikai befolyással rendelkező aktoroktól Szolnok a törvényszék visszahozatala kérdésében. Szapáry Gyula pénzügyminiszter 1879-ben felajánlotta a város határában fekvő – 11.857 holdnyi – Alcsi- és Tenke-pusztai földek megvételének lehetőségét, amely nagy segítség volt az egyébként szűk határral rendelkező Szolnoknak.¹³⁶ Mindezért már 1880-ban díszpolgárává választotta a város,¹³⁷ 1891-ben utcát neveztek el róla, míg 1940-ben Szapáry-szobrot állíttatott a város. Szintén a város díszpolgárává választották Beniczky Ferencet, aki 1882 és 1884 között volt a vármegye főispánja. Fellépett a törvényszék Szolnokra kerüléséért, maradandó alkotásai közé tartozott két helyi érdekű vasútvonal – a Szolnok-Szajol-Pusztatenyő-Kunszentmárton és a Szolnok-Újszász-Jászapáti – kapcsán történt működése.¹³⁸

Elévülhetetlen érdemeket szerzett a város ügyeiben négy főispán.

¹³⁴ Szabó 1935: 37.

¹³⁵ Fülöp 2009: 159. és Seres 1975: 41-45.

¹³⁶ 1908-ban 17.151 katasztrális holdra terjedt ki a város határa. Ez ugyan eltörpült a többi vármegyei település mellett (pl. Jászberény: 31.315, Karcag: 53.624, Mezőtúr: 70.931), ám jócskán meghaladta Eger (1459), Nagykanizsa (4177), vagy Szombathely (2742) adatait. Thirring 1912: 270-272.

¹³⁷ MNL JNSzVL V.472. 125/1880. Bővebben: Cseh 1991.

¹³⁸ Bővebben: Bojtos Gábor: Beniczky Ferenc. In: Archontológia. Online: <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/beniczkyferenc/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

Almásy Géza (1892-1899)¹³⁹ elérte, hogy az állam a regálék kapcsán keletkezett több ezer forintnyi kamattartozást elengedje. Nevéhez fűződik a Vármegyei Kaszinó létrehozatala, amelynek ünnepélyes megnyitójára 1896. november 19-én került sor. Hasonló elgondolás – a szolnoki művelt közönség találkozóhelyeinek megteremtése – vezette, amikor 1898-ban arra kérte a szolnoki közgyűlést, hogy engedje át az úgynevezett Ácsorgó nevű területet üdülés és testedzés céljából. 1899-ben a város jötevőjeként búcsúztatták a főispáni széktől.¹⁴⁰

Lippich Gusztáv (1899-1905)¹⁴¹ 1899-ben a vármegye és a város egyik legnépszerűbb, legbefolyásosabb emberének számított. Ő volt a megyebeli nagybirtokosok döntő részének jogtanácsosa, emellett elnöke volt a szolnoki Kaszinónak, a helyi dalegyletnek, a Főgimnáziumi Tanuló-segítő Egyesületnek.¹⁴² Legmaradandóbb, legnevezetesebb alkotása az 1902 nyarán átadott Szolnoki Művésztelep volt.¹⁴³ Számos olyan gazdasági, társadalmi kezdeményezés fűződik a nevéhez, amelyeknek elindítója volt, ám nem az ő főispánsága alatt valósultak meg, és mai említésükkor – méltatlanul – nem is említik a nevét. Ilyen kezdeményezés volt a cukorgyár¹⁴⁴ és az állandó színház,¹⁴⁵ de próbálta előmozdítani egy közfürdő¹⁴⁶ és egy közgyűjtemény felállítását is.¹⁴⁷ 1924 és 1948 között a Vártemplom melletti tér Lippich Gusztáv nevét viselte.¹⁴⁸

Almásy Imre (1906-1910)¹⁴⁹ gazdasági kérdésekben jártas, azt kardinálisnak gondoló főispán volt. A Duna-Tisza-csatorna ügyében, illetve a tiszai hajózás kérdésében (átrakodóállomások, tutajkikötők létesítése) is exponálta magát. Elnöklétével alakult meg 1906. június 16-án a Magyar Hajózási Egyesület szolnoki szervezete. Aktív volt a szolnoki Tisza-híd megépítésének ügyében és a színház anyagi hátterének megteremtésében is.

Horthy Szabolcs (1910-1914) döntő szerepet játszott a felsőkereskedelmi iskola megnyitásában. „Az ő csalhatatlan ítélőképessége, nagyszerű közgazdasági érzéke, az egész nemzeti életet és művelődést átfogó biztos tekintete, az a tudatos és határozott rokonszenv,

¹³⁹ Főispáni működéséről: Bojtos 2015: 62-80.

¹⁴⁰ MNL JNSzVL V.472. 225/1898. és Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1898. november 3. 2. A korcsolya-pálya és csarnok., december 22. 2. A korcsolya-egylet és december 29. 3. A korcsolya pálya.

¹⁴¹ Főispáni működéséről: Bojtos 2013b. E sorok írójának előterjesztése nyomán Lippich Gusztáv és fia, István (szintén volt főispán) sírjait a Nemzeti Örökség Intézete védetté nyilvánította.

¹⁴² „Mióta e megye megalkottatott a törvényhozás bölcsessége által, mindig idegenek ültek a főispáni székben, egy sem került ki közülünk. Az előbbeni főispánok lettek légyen okosak, kiváló hazafiak, idegenül léptek be közénk. Kineveztetésük hírére nem dobbant meg a vármegye szíve, nem melegedett fel a lelke”. In: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1899. május 25. 1-3. Az új főispán.

¹⁴³ A Művésztelep létrejöttéről: Gerő 1904. és Szabó 2012: 23-51. Ennek kapcsán emelték ki, hogy ő volt az első főispán, aki a magyar művészet pártolását alapvető célnak tekintette. In: Szabó 2012: 23.

¹⁴⁴ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1900. január 25. 2. Mozgalom, vármegyénkben létesítendő cukor-gyár ügyében. Továbbá: Soós 1981.

¹⁴⁵ Uo. 1905. november 30. 2. Főispánunk távozása.

¹⁴⁶ Uo. 1905. július 9. 2. Ujjabb áldozatok.

¹⁴⁷ Szabó 2004: 387.

¹⁴⁸ MNL JNSzVL V.472. 100/1924.

¹⁴⁹ Főispáni működéséről: Bojtos 2015: 80-112.

amely mindezekből következőleg az iskola ügyéhez az első perctől kezdve odaköti személyét és támogatását: fogja elsősorban lehetővé tenni a miniszteri engedély elnyerését és az iskola működésének megindulását.”¹⁵⁰ Sikerült elérnie a következő években a polgári fiúiskola államosítását és a két polgári iskola új tető alá hozatalát. A Szolnoki Cukorgyárral kapcsolatban – kormánykapcsolatait felhasználva – megszerezte a belügyminiszter támogatását a megyehatár módosításához, mivel a gyár területének egy része eredetileg a vármegyén kívül esett. 1914-es hősi halála után teret neveztek el róla.

II.2. A város gazdasága

II.2.1. Közlekedés

II.2.1.1. A vasút kiemelt szerepe

A vasútvonalak kiépülése és évtizedekig folytatódó bővítése jelentős hatást gyakorolt a város életére és fejlődésének ütemére. Budapest (két útvonalon), Hatvan, Vámosgyörk, Debrecen, Arad, Szentes, Kiskunfélegyháza irányába is elérhetővé vált a vasúti személy- és teherforgalom számára. Az országban másodikként, 1847-ben nyílt meg a Pest-Szolnok vasútvonal. Egy évtizeden keresztül végponti állomás volt Szolnok, ezt a helyzeti előnyét az 1857-ben megnyitott Szolnok-Debrecen vasútvonallal veszítette el.¹⁵¹ A következő évben elindult a vasúti közlekedés az aradi vonalon is. Másfél évtized múlva, 1873-ban adták át a Szolnok-Hatvan vasútvonalat, szűk évtized múlva pedig kiépült a főváros felé az Újszászon keresztül futó sín pár. 1885-ben indult meg a forgalom Kunszentmárton, 1897-ben Kiskunfélegyháza irányába.¹⁵²

A vasútvonalak mellett egyéb építkezések is segítették a város csomóponti szerepkörének megerősödését. Csak néhány példa: javítóműhely és teherpályaudvar (mozdony- és kocsiszerelés, őrházak, mozdonyszín, iroda-, laktanya- és szertárépületek, víztorony és szénraktár), rendezőpályaudvar (az ország első gurítódombos rendezőpályaudvara), vasúti hidak és vasútállomások (Indóház, második állomás: 1857, harmadik: 1909).¹⁵³ Az állam ugyan Szolnokra telepítette a MÁV Üzletvezetőségek egyikét 1880-ban, ám a város nem tudta

¹⁵⁰ Felső kereskedelmi értesítője 1936: 14.

¹⁵¹ „Hittük – legalább hitték – hogy a vasút fog tenni lendületet. 10 éve, hogy Szolnok külvárosa lett Pestnek, ám jöjjön bárki, s ítéljen, mit tett Szolnok azóta? [...] A vasút e hó 19-én tovább menend Debreczenbe s akkor Szolnok eo ipso mellékes és csak közbeeső állomás leend. Ha eddig nem tett semmit, teend-e ezután valamit? Pedig bizony, bármely alább álló helység is többet tett volna fölvirágzására.” In: Vasárnapi Ujság 1857. november 22. 512. Szolnok.

¹⁵² Szikszai 2005: 21-30. és Kaposvári 1990: 274-293.

¹⁵³ Bővebben: Szikszai 2005. és Gulyás 2010.

megtartani azt: 1886-ban beolvasztották az Aradi Üzletvezetőségbe, Szolnok pedig be kellett érje a forgalmi vonalfőnökség szereppel.¹⁵⁴

II.2.1.2. A Tisza szerepe – vízi közlekedés

A Tisza-parti megyeszékhely nemcsak a vízen szállított áru-, hanem a személyforgalomból is kivette a részét. Az alig valamivel több mint 6 ezer fő nem számított soknak, de az 1908-as összeírásban szereplő (és szintén a Tisza folyó mellett fekvő) rendezett tanácsú városok között ez volt a legtöbb. A teheráru elhanyagolható mennyiségű volt, ám az úgynevezett gyorsáru tekintetében – a fővárosi Dunagőzhajózási Társulat mögött – az országos 2. helyen szerepelt.¹⁵⁵

A 18. század elejétől izgalomban tartotta és tartja ma is a szakembereket és az érdeklődőket a Duna-Tisza-csatorna ügye. A Szolnok városának oly fontos kérdéssel Vedres István, Beszédes József, gróf Széchenyi István, Türr István és Sajó Elemér is foglalkozott. 1904 márciusában Lippich Gusztáv főispán is állást foglalt a csatorna megvalósítása mellett,¹⁵⁶ de – akkor úgy tűnt – valódi áttörést Almásy Imre főispánsága alatt sikerült elérni. 1906 végén és 1907 elején Benkó Albert vármegyei alispán, Küry Albert vármegyei főjegyző és Kludik Gyula polgármester¹⁵⁷ több vármegyét és várost is felkeresett előkészítő tárgyalások címén. 1907. február 11-én Budapesten nyolc törvényhatóság, több város és Gazdasági Egylet, három Ipar- és Kereskedelmi Kamara és számos szakértő, birtokos és országgyűlési képviselő ült össze Almásy Imre főispán invitációjára.¹⁵⁸ Az értekezlet egyhangúlag a csatorna szolnoki torkolata mellett foglalt állást, mondván, az felel meg leginkább az ország forgalmi érdekeinek.

¹⁵⁴ 1895-ben és 1900-ban is küldöttség kereste fel a kereskedelemügyi minisztert, sikert azonban nem értek el. MNL JNSzVL V.472. 174/1900. és Szikszai 1997: 68.

¹⁵⁵ Thirring 1912: 370.

¹⁵⁶ MNL JNSzVL V.472. 44/1904.

¹⁵⁷ Kludikot a mozgalom lelkének és vezetőjének titulálták. In: Pesti Hírlap, 1907. február 12. 7. A Duna-Tisza csatorna ügye.

¹⁵⁸ MNL JNSzVL IV.407. 4576/1907. Benkó Albert alispán jelentése az 1906. december és 1907. január és február hónapokról.

II.2.1.3. A helyi közlekedés

A közúti villamosvasutak létesítésének századfordulós népszerűsége szorosan összefügg a gazdasági fellendüléssel és a városok népességének növekedésével. A ló- és gőzvasutak mellett egyszerűen ellépett a történelem. A főváros (1887) után Pozsonyban (1895), majd a következő évtizedben többek között Szombathelyen, Miskolcon, Szabadkán, Temesváron, Szegeden, Sopronban, Nyíregyházán és Pécsen is megindult a villamosforgalom. A modern városi tömegközlekedés irányába mutatott a szolnoki villamosvasút terve is – azonban ez végül csak papíron valósult meg:¹⁵⁹ az 1912-ben kiadott miniszteri előmunkálati engedély határidejét többször is meghosszabbították (még 1914 májusában is),¹⁶⁰ a világháború kitörése pedig végleg a fiók mélyére üzte a terveket. A közúti hálózat is gyarapodott (volt honnan, a város nagyon kevés kőúttal rendelkezett), mivel Szolnokot is érintették az egész országot behálózó útfejlesztések.

Nagy kihívás elé állította a város vezetését az 1562 óta a Tiszán való átkelést segítő híd sorsa. 1907-ben tervbe vették ismételt újjáépítését immár végleges jellegű szerkezettel, ám szerették volna, ha a híd lejárójától a Gólya kocsmáig tartó szakaszt (mely a városon áthaladó II. transzverzális út része volt) hét méter szélességben az állam építi meg keramit burkolattal.¹⁶¹ A megállapodás csúszott, 1909 márciusában pedig a rendkívüli jégzajlás szétrombolta a hidat. Az elkövetkező hónapok egyeztetései nyomán az állam vállalta ugyan az elpusztult híd vasból való újjáépítését,¹⁶² viszont az állandó és jó minőségű burkolatot a korábban említett etapon a városnak kellett elkészítenie. A minden szempontból kulcsfontosságú út burkolására a város újabb kölcsönt vett föl 50 évre, de a tőkeamat törlesztéséhez segínyt és hozzájárulást kért: a képviselőtestület felhívta a döntéshozók figyelmét a várost sújtó két kolerajárványra (1892 és 1893), a két árvízre (1888 és 1895), a három aszályos évre, az 1905-ben leégett két műmalomra (melyek miatt kb. 15%-kal nőtt a pótló, 50%-kal csökkent a kövezetvám és 200 család veszítette el megélhetését) és a piac drágulására.¹⁶³ A híd átadására 1911-ben került sor.

¹⁵⁹ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1909. február 11. 1. A szolnoki villamos közúti vasút és Cseh 1982: 41-45.

¹⁶⁰ MNL JNSzVL V.472. 208/1914.

¹⁶¹ Uo. 136/1907.

¹⁶² „De a szolnoki Tisza-híd nemcsak kereskedelmi, hanem hadügyi szempontokból is nagyon fontos, mert a szolnoki fahíd volt az egyetlen híd a Tiszán a Hegyaljáról egészen Szegedig. Ily körülmények között a szolnoki Tisza-híd felépítése nemcsak helyi érdekű, hanem országos fontosságú is.” In: Pesti Napló, 1909. július 21. 7. A szolnoki Tisza-híd.

¹⁶³ MNL JNSzVL V.472. 267/1909.

II.2.2. Mezőgazdaság, ipar és kereskedelem

„Mert alig tudunk e hazában várost, melynek nagyobb szüksége lenne virágzó iparra és kereskedelemre, mely a gyáriparnak oly háladáatos talaja lehetne, mint éppen Szolnok.”¹⁶⁴

1821-ben Szolnok első történetírója, Gorove László egy szűk határral rendelkező, a gabona- és fafeldolgozásra alapozó, a só- és fakereskedelemben jelentős településként jellemezte a várost.¹⁶⁵ Két évtizeddel Gorove munkája után, 1841-ben Remellay Gusztáv szintén kiemelte a népességhez mérve csekély mezőgazdasági művelésre alkalmas határrészt, az alaptőke és a hitel hiányát, ám hangsúlyosan szólt a só-, fa-, búza- és zabkereskedelemről.¹⁶⁶ Újabb húsz évvel később a városi jegyzőkönyvben a fenti adottságokra épülő fejlődő iparról, számtalan iparosról, *„négy gőzerejű”* gyárról és *„gyári, kézművi s terménnyeli”* kereskedelemről olvashatunk.¹⁶⁷ Ugyanebben az évben a Pesti Napló is egy nagyobb cikket szentelt a szolnoki ipari és kereskedelmi fejlődésnek. Ebben kiemelték az első magyar sószállító társulat deszkafűrész-gyárát, amelyben évente 30 ezer, a Tiszán leúsztatott fenyőszálat dolgoztak föl.¹⁶⁸ Ezzel teremtdtek meg a nagyipari szintű fafeldolgozás és a malomipar alapjai.¹⁶⁹ A következő évtizedekben egymás után jöttek létre a gőzfűrészüzemek és gőzörlőmalmok.¹⁷⁰

Az imént említett 1860-as cikk kiemelt szerepet tulajdonított a város fejlődésében a vasút megjelenésének. A szolnoki vasúti gépgyár már ekkor a legnagyobb volt a Tiszavidéki Vasúttársulat gépgyárai között, *„melyben a gőzmozdonyok, tenderek, személy- s málhakocsik kijavíttatnak, sőt egészen új kocsik is készíttetnek”*.¹⁷¹ A gyártelep 1860-ban 16 hivatalnokot és mintegy 200 munkást (pl. lakatost, kovácsot, esztergályost, asztalost, kerék- és nyereggyártót,

¹⁶⁴ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1890. november 27. Baross Gábor: Szolnok ipari érdeke.

¹⁶⁵ „Minden szűk volta mellett a’ földnek a Szolnoki lakosoknak jó, és elegendő kereset módjok volna, mert elhalgatván azt, hogy a’ Tiszán lévő sok malmok, a’ kézzel való deszka fűrészelések, az átsolások [...] az emberek egy részének táplálást nyújtanak el halgatván azt-is, hogy a’ szerszámok, hordok, oszlopok tsinálására; úgy vajúkra, ‘s malmokra alkalmaztatható kemény fákkal való kereskedés sokakat boldogít: de a’ sónak Pestre való fel-hordásával b) és a’ fenyő szálaknak Szegedig vagy a’ Torontál Vármegye szélén fekvő Betséig való le-vételével igen kedvező bért kereshetnek – Legtöbbet nyom azonban a’ Máramorosból leérkező Kő sónak a’ vizről, vagy-is fenyő tutajokról a’ Tisza parton lévő három nagy só pajtákba való fel-hordása [...]” Gorove 1821: 53-54. Gorove munkájának értő elemzését Bagi Gábor végezte el: Bagi 2016.

¹⁶⁶ „A’ néhány egyedek által üzött kereskedés fával ‘s gabonával történik leginkább, a’ népe gyümölccsel és kenyérrel. [...] Említendő még ama’ kedvező alkalom, melly Szolnokban a’ zab-kereskedésre nyílik, ‘s mellyből néhány egyed tetemes hasznot húz. Ugyan is, a’ kincstári sóból több százezer mázsa szállíttatván tengelylyel Szolnokról Pestre, e’ végre naponként több száz kocsi jó Pest, Nógrád, Heves megyékből úgy a’ Jász-Kun kerületekből Szolnokba, melyeknek tulajdonosai a’ messzeség mellett nem igen hozhatván magokkal zabot, részletes kereskedésre kedvező alkalmat nyújtanak.” Remellay 1841. A leírást elemezte: Bagi 2018: különösen 295-298.

¹⁶⁷ MNL JNSzVL V.442. 1860. december 22.

¹⁶⁸ Ez kb. 6-700.000 szál deszkát jelentett. In: Pesti Napló, 1860. február 15. 1. Szolnoki gőzgépművek.

¹⁶⁹ Fülöp 2000.

¹⁷⁰ 1911-ben az alábbiakat működtek a városban: Egyesült Gőzfűrész Rt. (alapítva: 1906 – 400 munkás), Hoffmann és Víg (1906 – 140 munkás), Általános Fakereskedelmi Rt. (1910 – 100 munkás), Bartha László (1910 – 100 munkás), Sugár Adolf (1910 – 180 munkás), Grósz Betty (1910 – 20 munkás) és volt még két örlőmalom is (Grósz Betty, 1910 és Neugebauer Antal, 1911 – 20-20 munkás). In: Thirring 1912: 310. és Czégény – Szikszai 2015: 15-17.

¹⁷¹ Pesti Napló, 1860. február 15. 1. Szolnoki gőzgépművek.

bádogost, rézművest, üvegest, mázolókat) foglalkoztatott. Ez a szám 1911-re már 1200 főre rúgott. Az egyik legnagyobb forgalmú vasúti gócponttá váló város vonzotta a tőkét, az új lehetőségeket kereső vállalkozókat és kereskedőket, illetve tovább gerjesztette az ipari fejlődést. Vasúton várták a búzaszállítmányokat az ország minden vidékéről, s innen szerették volna a világ minden tája felé irányítani a lisztszállítmányokat.¹⁷²

A modernizálódó mezőgazdaságra épülő nagyipart képviselte Szolnokon a hosszú, több évtizedes tervek után 1914-ben termelni kezdő cukorgyár. Az ötlet a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gazdasági Egyesülettől eredt 1889-ből.¹⁷³ Az egyesület 1890-ben úgy számolt, hogy a gyár felépítési és berendezési költségei kb. egymillió forintba kerülnének és több száz szolnoki lakosnak jelentene munkaalkalmat. Egy problémát láttak csak, az ekkor 71%-ra rúgó pótdadót.¹⁷⁴ A projekt 1912-ben érett be: a város hitelt, adókedvezményt és ingyenes területet biztosított a gyár részére.

Az 1900-as adatok szerint 2824 fő foglalkozott iparral (plusz 30 fő házi-, nép- és vándoriparral). A mindösszesen 766 ipari vállalkozásból 459 volt önálló, azaz segédek nélküli kisüzem, 114 vállalkozás pedig csak egy alkalmazottal működött. E a két kategória az összes vállalkozás 3/4-ét jelentette. Ugyanakkor a 20 főnél többet foglalkoztató vállalatok számában (12 darab) az országban a 16. helyen állt Szolnok (Miskolccal együtt).¹⁷⁵ A faiparban (fűrészárugyártás és asztalosipar) dolgozott a foglalkoztatottak 18,55%-a (524 fő), a gépgyártásban 17,88%-a (505 fő). A széles értelemben vett ruházati ipar (szabó, cipész és csizmadia, egyéb) a város iparosainak kb. ötödét (20,36% – 575 fő) tömörítette. Jelentős volt (bár a 10%-ot már nem érték el) az építőipar (9,45% – 267 fő), a vas- és fémipar (8,5% – 241 fő), a malomipar (6,9% – 197 fő), illetve az iparnak tekintett vendéglátás ágazata is (7,1% – 202 fő).¹⁷⁶

A szolnoki iparosokat összefogó ipartársulat 1874 tavaszán alakult meg, amely az 1884. évi XVII. törvénycikk után ipartestületté alakult: „*mi szolnoki iparosok voltunk a legelsők – s ezt büszkén konstatálhatjuk – kik felocsúdtunk és már az 1884. évi augusztus hó 3-án tartott népes iparos-közgyűlésben majdnem egyhangúlag a szolnoki ipartestület létesítése mellett nyilatkoztunk*”.¹⁷⁷ Az országban mint a ipartársulatként tekintettek a szolnokira: a rendszeres ipariskola, a nyersanyagraktár, az ifjúsági önképző egyesület és a olvasókör létrehozatalában is úttörő szerepet játszott a Lengyel Antal és Kreutzer Balázs nevével fémjelzett testület.¹⁷⁸

¹⁷² Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1891. május 31. 1-2. Szolnoki „Hungária Gőzmalom”.

¹⁷³ Budapesti Hírlap, 1889. február 27. Cukorgyár Szolnokon.

¹⁷⁴ MNL JNSzVL V.472. 2/1890.

¹⁷⁵ Thirring 1912: 300-302.

¹⁷⁶ Uo. 142-149.

¹⁷⁷ 1884. évi XVII. törvénycikk ipartörvény. Alföldi Iparlap, 1886. február 7. 4-5. A szolnoki ipartestület 1885-ik évről szóló elnöki jelentése.

¹⁷⁸ Gelléri 1887: 315-320. és Magyar Ipar, 1899. február 12. 128-130. A szolnoki ipartestület első 25 éve.

Érdemes végül áttekinteni a különféle foglalkozási csoportok arányait. Szolnok város gazdaságának szerkezetét mutatja az 1900-as és az 1910-es adatok alapján a 1. számú táblázat és diagram. Jól látható, hogy a lakosság legnagyobb részét (közel 30%) az ipar foglalkoztatta; ez az arány az országos átlag fölött volt. Közvetlenül a mezőgazdasági kategória után (16,73%) következik a közlekedési ágazat (15,12%), amely bizonyítja a város közlekedési csomópont jellegét. A kereskedelemről élők 6,37%-os aránya a korábbi évtizedekhez képest magasnak mondható. A közszolgálati alkalmazottak részesedése meghaladta a 8%-ot (8,25%). Ez utóbbi három ágazat összesített adata (a szolgáltató szektor) kb. ugyanannyi munkavállalót jelentett, mint az iparé. A város lakosságának több mint 3%-a – a gyalogsági laktanya miatt – a véderő (katonaság) kategóriájába tartozott. 1900-hoz képest felére esett a napszámosok aránya (11,3-ról 5,15%-ra), míg a polgári életformát mutatta a házi cselédek arányának 10% körüli állandósága.¹⁷⁹

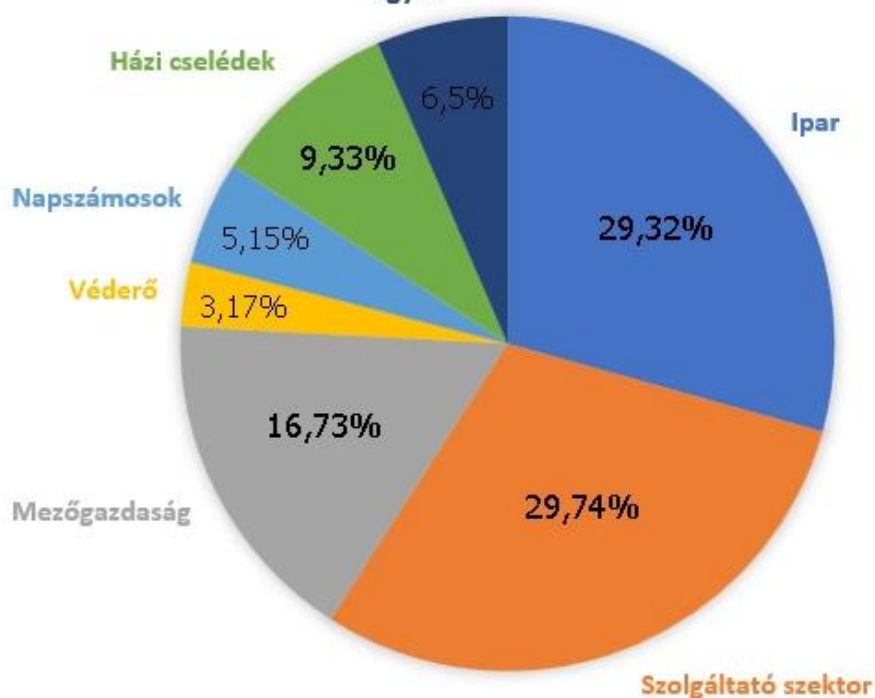
1. táblázat
Szolnok foglalkoztatási összetétele, 1900-1910¹⁸⁰

	1900		1910	
	<i>Keresők száma</i>	<i>Keresők % ágazaton belül</i>	<i>Keresők száma</i>	<i>Keresők % ágazaton belül</i>
Mezőgazdaság	1912	18,76	1960	16,73
Bányászat	-	-	1	0
Ipar	2854	28,01	3435	29,32
Kereskedelem és hitel	534	5,24	747	6,37
Közlekedés	1068	10,48	1772	15,12
Közszolgálat és szabadfoglalkozásúak	784	7,69	967	8,25
Véderő	337	3,3	372	3,17
Napszámosok	1152	11,3	604	5,15
Házi cselédek	987	9,68	1094	9,33
Egyéb	561	5,5	762	6,5
Összes kereső	10.189	100	11.714	100
Összes népesség	25.379		28.778	

¹⁷⁹ Thirring 1912: 128-132. és Népszámlálás 1910/2: 378.

¹⁸⁰ Uo.

1. ábra
*Szolnok foglalkoztatási szerkezete, 1910*¹⁸¹
Egyéb

Összefoglalóan annyit jegyezhetünk meg, hogy Szolnok közlekedési csomópont szerepének erősödése, az infrastruktúra fejlődése maga után vonta a nagymérvű iparosodást is. A vasúti műhely, a gőzfűrésztelepek, a hengerműmalmok, a gyufa-, téglá-, és cukorgyár több ezer munkahelyet biztosított a helyieknek és a Szolnokon letelepedni kívánóknak. A felsorolt és a háborús évek előtt tervezett egyéb üzemek a közgazdasági forgalmat és a kisvárosi jellegből történő kimozdulást is elősegítették.¹⁸² Szolnok adatai egy folyamatosan fejlődő közlekedési, ipari és kereskedelmi centrumváros jelenlétét mutatták az Alföld közepén.

II.2.3. Hitelszféra

A dinamikus fejlődés a hitelszervezet terén is tetten érhető volt. 1869-től működött a megyeszékhelyen a Külső-Szolnokmegyei Takarékpénztár, 1872-től pedig a Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár Rt. 1889-ben alapították a Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztár Rt.-ot,¹⁸³ 1891-ben a Kereskedelmi Bank és Takarékpénztár Rt.-ot, amelyeknél

¹⁸¹ Népszámlálás 1910/2: 378.

¹⁸² Az alábbi üzemek megnyitását tervezték: papírlémezgyár, gépüzemű állati hullaégető telep („thermo-chémiai intézet”), petróleum-finomító gyár. In: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1912. szeptember 1-2. Szolnoknak törvényhatóságát.

¹⁸³ A Takarékpénztár 1912. évi üzleti jelentéséből érdemes röviden szemezgetni. Ezek szerint ilyen problémás esztendőre az utóbbi évtizedekben nem volt példa. Kezdődött a külföldi tőke kivonulásával, majd kitört a balkáni háború és „ezzel kapcsolatban egy európai háború lehetőségének a réme kísértett”. Ezt követően megszűnt minden

már megjelentek a millió koronás alaptőkék. A századforduló után alakult a Népbank és Takarékpénztár Rt. (1903), a Szolnoki Hitelbank Rt. (1907), az Iparosok, Kereskedők és Gazdák Bankja Rt. (1909 – 1912-ben felszámolták), a Magyar Takarékpénztár Rt. (1911) és az Alföldi Általános Bank Rt. (1911).¹⁸⁴ Ezeken kívül meg kell még említeni a Nerfeld Ferenc Bankházat, a Fehér László Bank- és Váltóüzletet, a Gettler Bank- és Váltóüzletet, az Alföldi Közgazdasági Bank mint Szövetkezetet és a Külső-Szolnokmegyei Segélyegylet-Szövetkezetet.¹⁸⁵ Nagy jelentőséggel bírt, hogy 1900-ban az Osztrák-Magyar Bank felállította szolnoki fiókját. Korszakunk végén, 1914-ben 17 biztosítónak volt képviselete Szolnokon.¹⁸⁶

Az 1909. évi banki betétforgalom alapján vizsgálta Gál Zoltán a magyarországi városhálózatot. Dolgozata alapkoncepciója szerint a „*városállományon belül az urbanizáció városhálózati jellemzői szoros korrelációt mutatnak a pénzintézeti innováció térszerkezeti folyamataival*”.¹⁸⁷ A hitelszféra városfejlesztő hatásait vizsgálta, és ez alapján állította föl a városok hierarchikus rangsorát. Számításának alapját a banki jelentőségtöbbség adta, azaz a betétforgalomnak a városok vonzáskörzetére eső hányada. A településeket ezek után sorolta be a „regionális-innovációs központok”, az „innovációs gócok (II. rendű centrumok)” és az „innovációs sejtek, illetve kezdemények” kategóriákba. Gál eredményei szerint Szolnok az „innovációs gócok” közé tartozott, országosan ez az előkelő 25. helyet jelentette (Szeged és Esztergom után, Marosvásárhely és Veszprém előtt).¹⁸⁸ A bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek összes vagyonát összehasonlítva (1908-as adatok) Szolnok az ország 19., a rendezett tanácsú városok között az 5., a hitelintézeteinek befizetett részvénytőkéjét tekintve (2.9 millió korona) országosan a 20., a rendezett tanácsú városok között a 6. (Lugos, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Nagyszeben és Kaposvár után) volt.¹⁸⁹

vállalkozási kedv, „kis és nagy kereskedelmi exiszenziák egész sorozata jutott a bukás szélére”, ráadásul az abnormális időjárás következtében a gazdaközönség is nagy bajba került. Nagy Magyar Compass 1913: 1364.

¹⁸⁴ Nagy Magyar Compass 1913: 1361-1369.

¹⁸⁵ Láncki 1914: 211.

¹⁸⁶ Adria Biztosító Társulat, Déli Jég- és Viszontbiztosító Rt., Anker Élet- és Járulékbiztosító Intézet, Atlasz Életbiztosító Rt. Nord Britisch and Mercantile Biztosító Társaság, Bécsi Biztosító Társaság és a Bécsi Élet- és Járulékbiztosító Intézet, Dordrecht Életbiztosító Társaság, Duna Biztosító Társaság, Első Magyar Általános Biztosító, Első Osztályú Általános Baleset Ellen Biztosító Társaság, Fonciére Pesti Biztosító Intézet, Friedrich Wilhelm Porosz Élet- és Kezességi Biztosító Rt., Hazai Általános Biztosító Társaság, Hungária Általános Biztosító Rt., Magyar-Francia Biztosító Rt., Nemzeti Baleset Biztosító Rt., Phoenix Biztosító Társaság, Standard Életbiztosító Intézet Rt., Trieszti Általános Biztosító Társaság. Láncki 1914: 220-222.

¹⁸⁷ Gál 1997: 50.

¹⁸⁸ Uo. 61.

¹⁸⁹ Thirring 1912: 384-391.

II.2.4. Átalakuló városkép

A gazdasági fejlődés, az iparosodás és urbanizáció során átalakult a településszerkezet és a városkép is. A mennyiségi változást a lakóházak számának szaporodása (1873: 2635, 1882: 2927, 1892: 3051, 1900: 3873 és 1910: 4294 darab), a minőségit pedig egyrészt a középületek (pl. vármegyeháza, városháza, törvényszék, új templomok, szállodák, iskolák, a kórház és a laktanya), másrészt a lakóházak javuló, városiasabb állapota (míg 1900-ban a házak 85%-a kizárólag vályogból vagy sárból készültek és mindössze 7%-uk volt cserép-, pala-, vagy bádogtetős, addig 1910-ben 73%-ra csökkent és 29%-ra nőtt a fenti két jellemző aránya), harmadrészt a kövezett utak arányának lassú, de biztos növekedése,¹⁹⁰ negyedrészt a vezetékes vízellátás kiépítése jelezte. Mindazonáltal számos hiányosság megmaradt, amit a következő években tervezett a város pótolni (pl. további útkövezések, általános csatornahálózat kiépítése).

II.2.4.1. Városrendezési tervek:

„ez a város nem maradhat külsőleg a régi Szolnok”¹⁹¹

1914 elején a helyi sajtóban megjelent egy cikk, amely Szolnok város akkori állapotát és jövőbeli lehetőségeit taglalta. Egyik megállapítása szerint a városnak nincs egységes építkezési szabályozási terve, és a korábban készített városrendezési terveket sem lehet fölhasználni, mert *„az egyik nem változtatott volna a jelenlegi állapotokon, a másik meg le akarta bontani egész Szolnokot és helyébe újat építeni”*.¹⁹²

A dualizmus korszakában végbement gazdasági fejlődést nem követte automatikusan a városok rendezése, szabályozása. Ez utóbbi alatt a város területén *„az utak, utcák és terek irányának, szélességének és lejtésének közérdekből történő megállapítását”* értjük.¹⁹³ Ekkor tehát a városok fő célja az utcák és terek rendezése, a belváros és a vasúti pályaudvar közötti útvonal fejlesztése,¹⁹⁴ árvízvédelmi gátrendszerek és rakpartok kialakítása, a belváros közeli temetőterületek megszüntetése és a nagyobb parkok létesítése volt. A városok területe is folyamatosan terjeszkedett: a vasúti és vízi szállítást igénylő ipartelepek környéke fokozatosan lakóövezetté vált.

¹⁹⁰ Egy 1899-ből származó kimutatás szerint 60.426 négyzetméternyi, kb. 11 kilométer hosszú terület volt valamilyen burkolattal fedve Szolnokon. MNL JNSzVL IV.407. 7275/1906. 1908-ra újabb 5400 négyzetmétert burkoltak le, ezúttal betonból (cementjárda). Thirring 1912: 422-423.

¹⁹¹ Szolnoki Híradó, 1889. augusztus 4. 1. Városrendezés.

¹⁹² Tiszavidéki Ujság, 1914. február 1. Városunk jövője.

¹⁹³ F. Körner – Nagy 2002. 123.

¹⁹⁴ Ezt F. Körner és Nagy a magyar városszabályozás történetében a példákban leggazdagabb városszabályozási szituációnak tartja. In: F. Körner – Nagy 2002. 132.

A dualizmus kori Szolnok városrendezési terveinek kutatásával, a város leírásával és térképi ábrázolásaival először Kaposvári Gyula foglalkozott.¹⁹⁵ A nagyon alapos munkában Kaposvári idézte Novák Antal mérnök 1896-ban megjelent „Leírás és indoklás Szolnok r.t. város szabályozási tervéhez” című művét, amelyben Novák a városrendezés komplexitására (közegészségügy, csatornázás és „szépészet”¹⁹⁶) hívta fel a figyelmet. Cseh Géza 1993-ban megkezdett munkáját az 1889-ben megszületett városrendezési tervekkel kapcsolatban Csönge Attila teljesítette ki 2018-ban, amikor részletesen bemutatta a megyeszékhelyen zajló munkálatokat a 19-20. század folyamán.¹⁹⁷ 1889-ben Derzsy József mérnök¹⁹⁸ két városrendezési tervet készített),¹⁹⁹ melyeket ugyanabban az évben Pólya Béla városi építész átdolgozott és kibővített.²⁰⁰ A nagyívű tervek azonban már a következő évben megfeneklettek, végrehajtásuk nagyrészt elmaradt.

II.2.4.2. A fejlesztések fedezete

Ha megvizsgáljuk az 1910. évre vonatkozóan a bevételek és kiadások rendszerét, a következő látható: 1910-ben a város bevétele 661.000 koronát ért el. Ez a hasonló népességű, vagyis a 20-30.000 fős rendezett tanácsú városokkal összehasonlítva magasnak mondható: a 16 városból a 4. legmagasabb bevételt realizálta Zenta, Nagykanizsa és Nagykikinda után.²⁰¹

A bevételi források között a legjelentősebb a közjogi és közigazgatási funkciók után járó tétel volt (304.068 korona, 46%), ami csaknem elérte az összbevétel felét. Ezt követte a fogyasztási adók beszedéséből származó (190.058 korona, 28,7%), a városi jogokból és javadalmakból eredő (47.377 korona, 7,2%), valamint az ingatlanok bérbe adásából (41.049 korona, 6,2%) képződő tétel.

A város kiadásai ugyanekkor 678.931 koronára rúgtak. A legnagyobb kiadási tételt az adó- és illetékjogi feladatok (166.235 korona, 24,5%) és a közigazgatásra kiadott tételek (136.950

¹⁹⁵ Kaposvári 1990: 231-305.

¹⁹⁶ „Szépészeti szempontok! Jól jegyezzük meg magunknak ezt a két szót, mert ez öli meg a várost. »Szépészeti szempontból« csinálták az aszfaltot, ivlámpákat. Helyes. De »szépészeti szempontból« vették meg a Vezéry-telket, a Klein Antal-telket, szépészeti szempontból ajándékozták el könnyelműen a »Rőtökör« korcsma helyét, hogy szépészeti szempontból egy sáros mellékutcába, messze kivigyék az »ujság iskolát«. Szépészeti szempontok vezették az illetékes köröket, mikor a színházat a Tiszaparra dugták, egyesekhez – és véletlenül a befolyásosakhoz – nagyon is közel.” Független Lap, 1914. február 8. 3-4. Várospolitikánk csődje.

¹⁹⁷ Cseh 1993a: 10. és Csönge 2018: 352-355.

¹⁹⁸ Derzsy József véleménye Szolnok város utcaszabályozási és csatornatervezési keresztülviteléhez. MNL JNSzML IV.407. 12.594/1917.

¹⁹⁹ „Az első – nevezzük a piros színű jelölésekről piros tervnek – csak szerény méreteken mozog s tulajdonképpen csak foltozás volna, a második – nevezzük a kék színű jelölésekről kék tervnek – Szolnok városnak egészen új képét tárja elélnk.” In: Szolnoki Híradó, 1889. augusztus 8. 1-2. Városrendezés.

²⁰⁰ Szolnoki Híradó, 1889. szeptember 29. 2. Piros és kék terv.

²⁰¹ MSK 1916: 144-147.

korona, 20,2%) jelentették. A város harmadik legnagyobb kiadása a korábbi kölcsönök törlesztése volt (117.274 korona, 17,2%).

Szolnok bevételei ugyan elképesztő ütemben emelkedtek 1881 és 1910 között (669,3%-kal), ám ettől a kiadások növekedése sem maradt el nagyon (655,1%).²⁰² Így amikor elkezdődtek a nélkülözhetetlen építkezések és infrastrukturális fejlesztések,²⁰³ a város újabb és újabb kölcsönöket vett föl, illetve folyamatosan növelte a lakosságra nehezedő adóterhelést, azaz a pótdadó²⁰⁴ nagyságát. Míg 1881-ben kb. az országos átlagot „hozta” pótdadóban a város (Szolnok: 30,43%, átlag: 29,37%), a következő évtizedekben szignifikánssá vált az eltérés nagysága, ahogy ezt a 2. számú táblázat adatai mutatják:

2. táblázat
*A pótdadó emelkedése 1896 és 1908 között*²⁰⁵

A pótdadó nagysága	Országos átlag	Szolnok
1896	46,38%	78%
1898	51,55%	87%
1908	61,80%	113%

A város lakóira nehezedő pótdadó nagyságát valóban elrettentő példaként említették 1914 előtt. 1907-ben például azon lamentált egy újságíró, hogy a szolnoki kirívó mértékű pótdadót (119%) meddig tűri még a lakosság.²⁰⁶ 1910-ben 4 milliós az adósság és 110% a pótdadó,²⁰⁷ 1913-ra 125%-ban, 1914-re 139%-ban állapították meg a pótdadó nagyságát 7 milliós adósság mellett.²⁰⁸

II.2.4.3. Köz- és magánépítkezések

A „megyeszékhelység”²⁰⁹ következményeként épült fel a vármegyeháza és települt Szolnokra számos állami hivatal – a tisztviselőkkel együtt. Kiemelhetjük a pénzügyigazgatóságot, a törvényszéket, de ennek köszönheti a város a vármegyei kórházat, a laktanyát és a kaszinót.

²⁰² Uo. 159.

²⁰³ Lukács Ödön ez a „városfejlesztési törekvés oly intenzív erőre kapott, hogy már a természetes fejlődést is gyorsítani akarja, pedig ez zavarólag hat a községi háztartás egyensúlyára”. Lukács 1909 II: 578.

²⁰⁴ A települések költségvetési hiányát fedező adó, melyet az állami egyenesadó után szedtek; mértéke folyamatosan ingadozott.

²⁰⁵ Lukács 1909 I: 475-476.

²⁰⁶ Pesti Hírlap, 1907. december 21. 8. 119 százalékos községi pótdadó. A statisztikai évkönyv szerint „csak” 113,8%-ra rúgott a pótdadó. Thirring 1912: 578.

²⁰⁷ Pesti Hírlap, 1910. augusztus 5. 8. Szolnok fejlődése.

²⁰⁸ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1913. december 28. 2. Szolnok középítkezései 1913. évben.

²⁰⁹ Goór 1927: 96. és Kaposvári 1990: 284-301.

Milyen épületek születtek ekkor? Az új városháza, a vármegyeháza, a törvényszék, új iskolák (pl. polgári leány, polgári fiú, főgimnázium, Konstantin iskola), új vasúti pályaudvar, az ipartestületi székház, banképületek (pl. Mezőgazdasági Takarékpénztár, Kereskedelmi Bank), az állandó színház, az országos hírű Művésztelep, a reformátusok temploma, az izraeliták zsinagógája és a víztorony. 1912-ben jutott hozzá a város a Móricz-ligethez.²¹⁰ 1913-ban például közel egymillió koronát költött középítkezésekre. Ekkor számos utat és a főteret is leburkolták, felépítették az áruzsarnokot 56 árusbódéval (ez lett a későbbi Csarnok utca), rendezték a gimnázium előtti teret és a Zagyva torkolatát.²¹¹

Ahogy erősödött a szolnoki polgárság jövedelmi helyzete, úgy nőtt az építkezési kedvük, amely aztán ki is tartott 1914-ig. Szolnok város századfordulós építkezéseinek alfája és omegája a Fodor Dániel építtette Nemzeti Szálloda volt, amelyet 1895. január 1-jén nyitottak meg.²¹² A vállalkozók áruházakat, bérpalotákat (pl. Bartha János, Bartha Károly, Ehrlich Adolf, Hasznos József) húztak föl, melyek bizonyították a város fejlődését, modernizálódását és – az újságírói értékelés szerint – a művészi ízlés terjedését. A háború előtti években már olyan épületeket terveztek, amelyek *„eddig a vidéken még egyáltalában”* nem voltak jellemzőek, vagy *„aminőt csak a nagy nyugat-európai városok világhírű hasonló vállalkozásainál lehet találni”*.²¹³

II.2.4.4. A városi infrastruktúra változásai

Meg kell említeni a tiszai rakodópart építését, a városi vízvezeték- és csatornahálózat fejlesztését és a közüzemű villanyvilágítás feltételeinek megteremtését.²¹⁴ A városi vízművet és a város látképét is meghatározó víztornyokat a századforduló előtti és utáni évtizedekben emelték.²¹⁵ Varga József budapesti magánmérnök készítette el a városi vízmű létesítésére a terveket, a rendszert 1910-ben adták át rendeltetésének.²¹⁶ Ki kell emelni, hogy Kludik Gyula polgármester és Gruber József főjegyző még 1905-ben széleskörű adatgyűjtést folytatott: azoktól a városoktól ugyanis, amelyek vízvezetékkel bírtak, beszerezték a vízművek tervezésére, építésére, költségeire és fenntartására vonatkozó adatokat.²¹⁷ Kludik tizennégy

²¹⁰ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1912. június 16. 4. A Móricz-liget. Ma: Tiszaliget.

²¹¹ Uo. 1913. december 28. 2. Szolnok középítkezései 1913. évben.

²¹² Uo. 1894. december 30. 3. „Nemzeti Szálloda”

²¹³ Uo. 1911. július 23. Szolnokváros fejlődése.

²¹⁴ Pl. MNL JNSzVL IV.405. 590., 591. és 1022/1914., 171. és 172/1915.

²¹⁵ A Járműjavító és a vasútállomás területén a MÁV, a vásártéren a város építkezett.

²¹⁶ „A Szolnok város által létesített vízvezeték ugyanis a Tiszából nyeri a vizet melyet mesterséges után kémiaiilag és mechanikailag akként tisztítanak, hogy a nyersvízbe timsót kevernek, a timsóval kevert vizet pedig derítőmedencékben ülepesztik. [...] A három hónap óta működő vízvezeték vizét a város kémiaiilag és bakteriologiailag megvizsgáltatta és mindkét vizsgálat kitűnő ivóvíznek minősítette a vízvezeték által szolgáltatott vizet.” In: Magyarország, 1910. április 22. 18. A szolnoki vízműtelep.

²¹⁷ Szolnok város vízművéről jelentése Gruber József főjegyzőnek. Szolnok, 1905.

várost keresett meg, melyek közül Arad, Budafok, Győr, Kolozsvár, Komárom, Pozsony, Rózsahegy, Sopron, Szombathely és Veszprém válaszolt érdemben.²¹⁸ A vízvezetékrendszer kiépítése után kezdett hozzá a város a – már 1882-ben elindítani akart – csatornázásnak.

1894-ben Szolnok városa – mivel „*nem akarván elmaradni a rohamosan haladó kortól*” –²¹⁹ pályázatot írt ki a város utcáinak kivilágítására. A nyilvános árlejtés után a korábbi polgármester fiának, ifjabb Scheftsik Istvánnak az ajánlatát fogadták el. Kisebb intermezzo után²²⁰ 1895-ben került sor a szerződés aláírására. Eredetileg az év végére tervezték a berendezési munkálatok befejezését (a villamostelepi berendezések és az utcai hálózatok kiépítését), az ünnepélyes átadásra, a világítás „felkapcsolására” végül 1896. május 14-én került sor.²²¹ A következő években a folyamatosan növekvő igényeket is sikerült teljesíteni, így egyre több utca mellett villanyvilágítást kapott a vármegyeháza, a római katolikus templom, a Tisza-híd és a vasútállomás is.

A villanytelep sorsát és a felek közötti szerződést nagyban befolyásolta a kontraktus lejártának utolsó évében, 1905-ben történt két katasztrófa: május végén és augusztus 20-án leégtek a Scheftsik családhoz köthető malmok. Az országos, sőt nemzetközi hírű malmok mellett raktárépületek, gépházak, lakások és fatelepek is megsemmisültek.²²² Scheftsik István és a város vezetése között az év végén elindult tárgyalások²²³ 1906-ban nem hosszabbítással, hanem eladással, illetve vásárlással végződtek. A város 540 ezer koronáért nemcsak a villamosművet (amelynek üzemképessé tételére még 80 ezer koronát költöttek) vásárolta meg, hanem a Scheftsikék tulajdonában álló több ingatlanhoz is hozzájutott.²²⁴ Az új villanytelepet a vízművel egy helyre telepítették. A költségekre 2 millió koronát szavazott meg a képviselőtestület.²²⁵ Hogy nem ment minden zökkenőmentesen az átállással, azt bizonyítja egy 1911-ben született határozat, mely szerint az újabb, ezúttal másfél milliós kölcsön lehívására sürgősen szüksége volt a városnak, mivel a villamos- és vízügyekkel foglalkozó iparvállalatot a hitelezők már perekkel fenyegették.

²¹⁸ Bővebben: Czégény – Szikszai 2009: 384.

²¹⁹ A szolnoki Nemzeti Szálloda 1894-ben létesítette áramfejlesztő telepét.

²²⁰ Pesti Hírlap, 1894. december 11. 10. Sötétségre kárhoztatott város.

²²¹ Merczi 1996: 25-31.

²²² „A szolnoki malomtelepnek 42 hengersizéke és 16 őrlőjárata volt, 750 lóerejű gőzerőre berendezve. [...] A Hungária-malom, mely tehát egyike volt az ország legnagyobb malomtelepeinek, Ausztriába, Angliába és Németországba a lisztexporttal is foglalkozott.” In: Molnár Lapja, 1905. augusztus 26. 777-778. A szolnoki Hungária-malom égése.

²²³ MNL JNSzVL V.472. 280-283/1905.

²²⁴ Uo. 1/1906, 77-78/1906. „Ugyancsak eladják azon mintegy 2468 négyszögöl területű telektömböt, melyen állanak szolnoki Scheftsik István által lakott családi ház, fürdő, villanytelep, leégett gőzmalom és leégett liszttraktár [...]. Ugyancsak eladják azon mintegy 2008 négyszögöl területű, a leégett gőzmalommal szemben fekvő, kőfallal bekerített Tisza-partot [...]. Ugyancsak eladják a gymnasium épülettel szemben fekvő mintegy 857 négyszögöl bekerített Tisza-partot [...]. Eladják a Zagyva folyó és a művésztelep közé beékelte mintegy 1457 négyszögöl területű Zagyva-parti telket és felépítményeit [...]. A fürdő összes ingatlan és ingó felszereléseit [...]”

²²⁵ Uo. 49/1908., 179. és 249/1909.

II.3. Eredmények – Szolnok helyzete országos viszonylatban

II.3.1. Demográfia

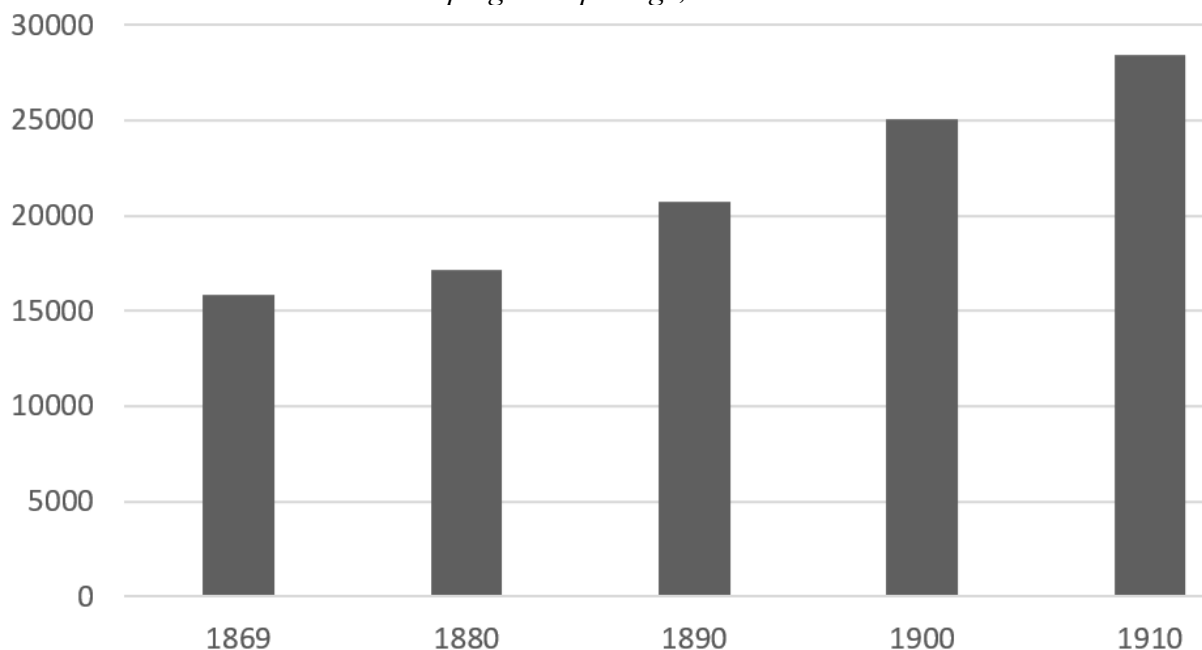
A dualista Magyarországon a városok népessége korábban soha nem tapasztalt ütemben növekedett. Különösen azon települések gyarapodása szembeötlő, ahol megjelent a vasút, sőt megvolt a feltétele, hogy vasúti gócponttá fejlődjenek, illetve kedvező gazdaságföldrajzi jellemzőkkel bírtak. Kenéz Béla szerint *„Szolnoknak az 1869-1880 közötti évtizedben a nagy kolera pusztításai ellenére elért nagy szaporodása az 1873-ban kiépült s a felvidékkel közvetlen összeköttetést létesítő Szolnok-hatvani vonal kiépítésével lehet összefüggésben, az utolsó évtizedben elért erős gyarapodásban pedig bizonyára része van a Szolnokot a Szolnok-szentesi vonal meghosszabbítása útján Hódmezővásárhelylyel összekötő Szentes-hódmezővásárhelyi vonal (1893) és a Szolnok-kiskun-félegyházai vasút kiépítésének.”*²²⁶

A szolnoki adatok rövid elemzése után több összehasonlító ábrát is közlök. Az elsőben a legalább 20 ezer fős Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei rendezett tanácsú városokkal (Jászberény, Karcag és Mezőtúr) hasonlítom össze a megyeszékhely mutatóit (regionalitás), majd azokkal a legalább 20 ezer lakosú rendezett tanácsú városokkal, amelyeket 1912-ben szintén esélyesnek gondoltak a törvényhatósági jog megszerzésére (Brassó, Eger, Nagykanizsa, Nagyszében, Nyíregyháza és Szombathely). A vizsgált negyven évben Szolnok népessége folyamatosan növekedett, aminek több összetevője is volt. Egyrészt a kedvező földrajzi fekvés (Tisza és Zagyva folyók), a már említett vasúti csomópont-szerepkör, az 1876-os megyeszékhelyi titulus megszerzése és az ezek nyomán meginduló erőteljes ipari-kereskedelmi fejlődés vonzerővel bírt a környező vidékek népességére. Másrészt a városba települő egyéb hivatalok, gyártelepek és építkezések biztos munkahelyet kínáltak, harmadrészt a javuló közegészségügyi ellátórendszer (vármegyei kórház, magánkórház) is segített a javuló mutatók megszületésében.

²²⁶ Kenéz 1905: 81.

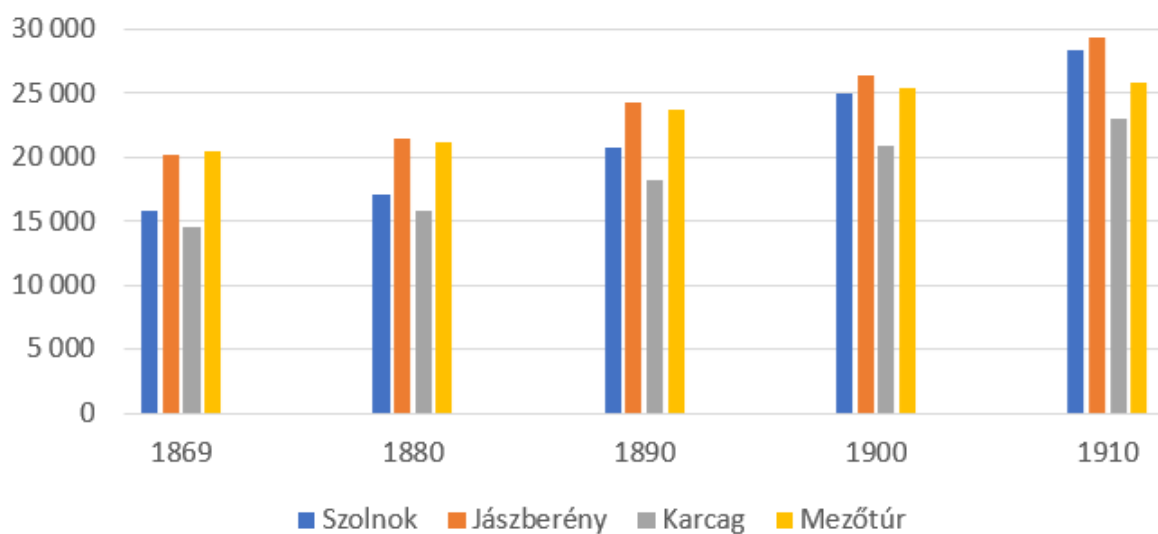
2. ábra

Szolnok polgári népessége, 1869-1910²²⁷

3. ábra

Az 1869-1910 közötti népességyarapodás²²⁸

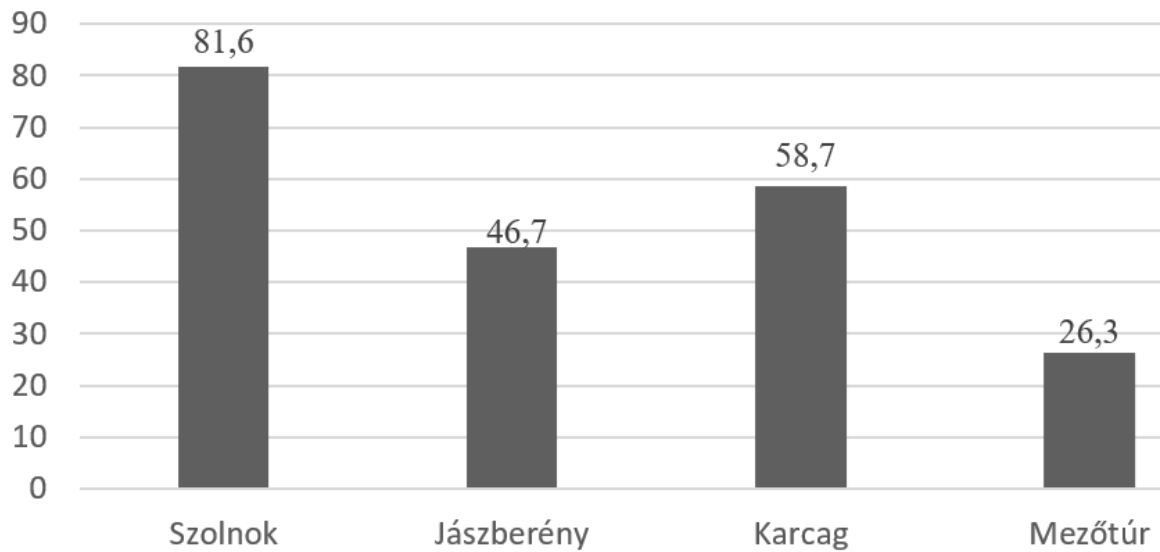
Szolnok a harmadik helyről indult (amint a fenti ábrán kivehető), és hátrányát folyamatosan csökkentve érkezett meg Jászberény nyakára, ám még az 1910-es népszavazás adatai szerint is a jász fővárosban laktak a legtöbben. Érdekes a számadatokat százalékokban is megmutatni:

²²⁷ Népszámlálás 1910/1: 804.

²²⁸ Uo.

4. ábra

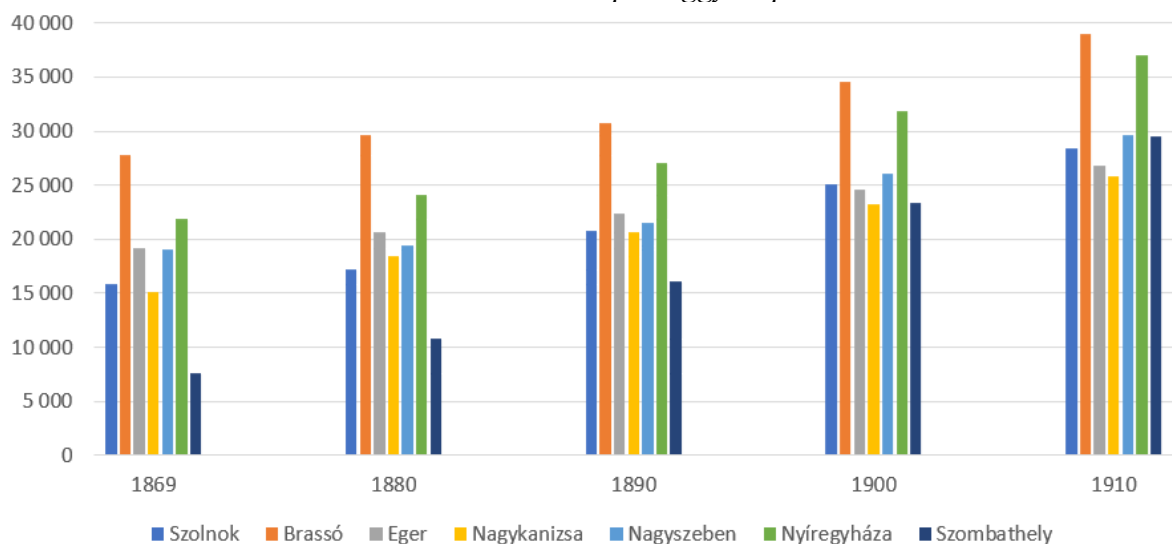
Az 1869-1910 közötti népességyarapodás (százalékos adatok)²²⁹

Tágabb perspektívában a szolnoki 81,6%-os növekedés az országos 34., a rendezett tanácsú városok között a 21. helyre volt elegendő. Néhány város népességnövekedése a 200%-ot is meghaladta: Budapest (225,2%), Kaposvár (262,8%), Szombathely (220,2 – más számítások szerint 309,3%), Újpest (720,9%) és Zólyom (299,7%).²³⁰ Nézzük meg tehát a fenti két diagramot a vármegyén kívüli városokkal!

5. ábra

Az 1869-1910 közötti népességyarapodás²³¹

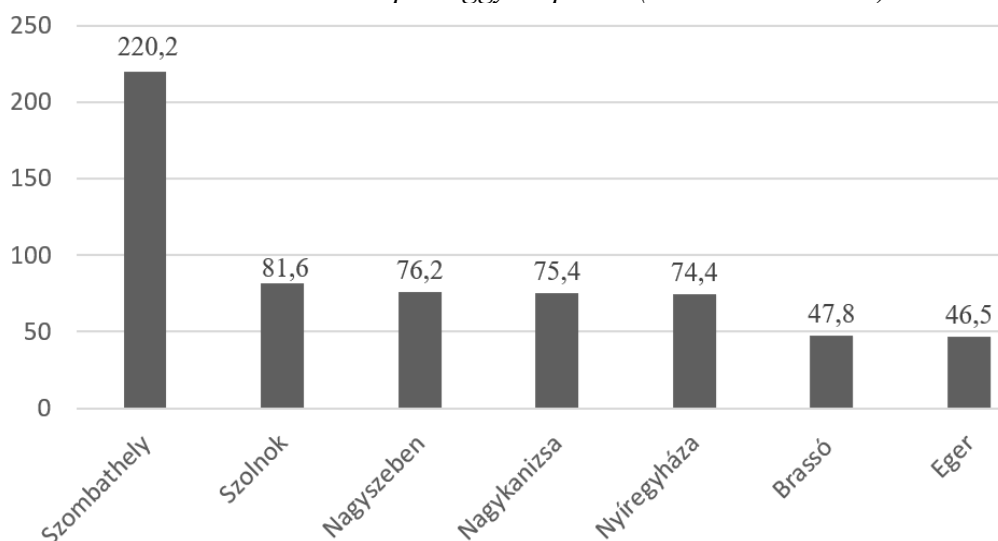
²²⁹ Uo.

²³⁰ Thirring 1912: 54-57.

²³¹ Népszámlálás 1910/1: 774., 780., 803., 834., 853. és 866.

6. ábra

Az 1869-1910 közötti népességyarapodás (százalékos adatok)²³²

Szolnok népességnövekedési üteme – ahogy a korábbiakban említettem – nem volt a legjobbak között, ám látható, hogy a város vezetése joggal hivatkozott adottságaira és a benne rejlő lehetőségekre. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Jász-Nagykun-Szolnok vármegye népességének 99,58, míg a vármegye székhelyének 99%-a magyar anyanyelvű volt.²³³ Ez az etnikai és nyelvi homogenitás viszonylagos toleranciával és békés felekezeti együttéléssel járt együtt. Bár a kérdést nem vizsgáltam, nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a háborús propaganda, vagy a háborús évek idegenellenessége nem volt nagyobb és mélyebb, mint más (hasonló kondíciókkal bíró) vármegyékben. Az alábbi táblázatra pillantva észrevehető, hogy a római katolikus vallású városlakók aránya 1869 és 1910 között folyamatosan csökkent, ennek ellenére abszolút többsége és dominanciája megkérdőjelezhetetlen maradt. A második legnépesebb felekezetet 1900-ig a Szolnok polgárosodásában kulcsszerepet játszó izraeliták alkották, ezt követően viszont a folyamatosan erősödő református gyülekezet átvette ezt a címet tőlük.²³⁴

3. táblázat

A szolnoki lakosság felekezeti megoszlása 1881-1910 között²³⁵

	római katolikus	görög katolikus	református	evangélikus	görögkeleti	unitárius	izraelita	egyéb
1881	16 372	34	565	133	29	0	1112	2
1890	18 097	46	915	198	28	9	1455	1
1900	21 548	80	1579	179	25	12	1952	4
1910	24 141	92	2115	297	54	13	2062	4

²³² Uo.

²³³ Népszámlálás 1910/1: 190-191. és Népszámlálás 1910/5: 112-115.

²³⁴ Thirring 1912: 80-81.

²³⁵ Uo.

Ez százalékokban kifejezve még jobban látszik: a római katolikus vallású városlakók aránya végig csökkent a jelzett időszakban (92,3%-ról 83,89%-ra), míg a reformátusoké nőtt (1869: 2,1% – 1910: 7,35%); az izraelitáknál a legnagyobb arányt 1900-ban mérték: 7,69%.²³⁶

II.3.2. Települési hierarchia

Keleti Károly statisztikus 1871-ben jelentette meg nagyhatású, az 1869. évi országos népszámlálást feldolgozó munkáját. Ebben hat adat alapján határozta meg egyes települések városias voltát: népességszám, az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak száma, írni-olvasni tudók aránya, értelmiség aránya, cselédek száma, lakásviszonyok (emeletes házak aránya, egy szobára eső lakók száma). Keleti úgy gondolta, hogy ezek „*átlagából azután ki fog tűnni, vajjon mely község bír a városi elem valamennyi vagy kiválóbb tényezőivel s ily alapon fog lehetni további következtetéseket vonni arra nézve is, mennyire legyenek az illető községek, bármely törvényhozási vagy közigazgatási cselekvény alkalmával, városokul számba veendők*”.²³⁷ A 131 megvizsgált települést egy városi hányados alapján sorba is rendezte.²³⁸

4. táblázat

*Szolnok és a többi elemzett város Keleti Károly rendszerében*²³⁹

	népességszám	az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak száma	írni-olvasni tudók aránya	értelmiség aránya	cselédek száma	emeletes házak aránya	egy szobára eső lakók száma	összes pontszám	országos listában elfoglalt helye
Brassó	13	12	84	60	24	15	126	334	31
Eger	36	68	100	10	88	45	23	370	39
Jászberény	30	94	94	49	83	101	107	558	94
Karcag	49	129	16	123	125	104	46	592	103
Mezőtúr	29	113	69	97	103	127	117	655	118
Nagykanizsa	71	13	64	42	1	38	21	250	16
Nagyszeben	38	1	32	12	36	5	2	126	2
Nyíregyháza	23	55	70	117	128	94	123	610	108
Szolnok	46	74	106	80	70	92	105	573	97
Szombathely	nincs adat								

Szolnok városa a vizsgált 131 településből ekkor a 97. helyen állt. A vizsgált hat mérőszámból egyben sem sikerült elérnie a népességszám nagyságából elért helyezését (46.).

Kajtár István urbanisztikai vizsgálatok alapján arra kereste a választ, hogy a magyar városok dualizmus kori jogi rendje követte-e a városfejlődésben végbement eredményeket. A Thirring Gusztáv szerkesztésében 1912-ben napvilágot látott A magyar városok statisztikai évkönyve

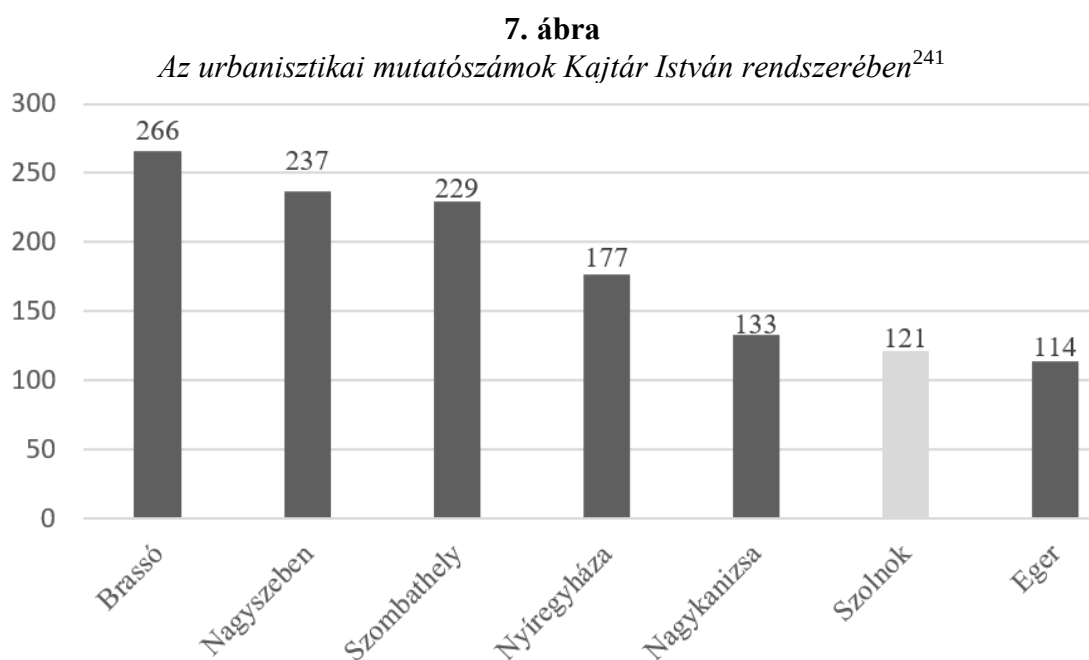
²³⁶ Thirring 1912: 80-81.

²³⁷ Keleti 1871: 410-417.

²³⁸ Uo. 421-425.

²³⁹ Uo.

című kötet adatai alapján a városiasodásra jellemző komplex mutatószámokat képezett. Az adott települések urbanizációs teljesítményének értékelésébe 7 kategóriába sorolt 23 tényezőt vont be. Ezek az alábbiak voltak: népesség, városias külső (a 2-4 emelet közötti nagyságú házak száma, burkolt utcák száma, járdaburkolatok területe, nyilvános parkok területe), kommunális berendezések, energiafogyasztás (csatornahálózat hossza, a vízvezeték elosztóhálózat hossza, gázfogyasztás, áramfogyasztás, telefonállomások száma), gazdasági erő (a 20 főnél többet foglalkoztató ipari vállalatok száma, a biztosítási, ipari és kereskedelmi rt.-ok száma, a bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek összes vagyona), egészségügyi helyzet (a közegészségügyi személyzet létszáma, a kórházi ágyak száma), művelődési szint (iskolai osztályok száma, könyvtárak száma, színházi ülőhelyek száma, időszakos lapok száma, egyesületek száma), az önkormányzatok pénzügyi-személyi lehetőségeinek szintje (községi kiadások, városi vagyon nagysága, a város szolgáltatásban álló összes személyzet). Ezen mutatók értékeit Kajtár összevetette a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városokra nézve, és egy összetett pontértéket képezett. Ezt komplex urbanisztikai mutatószámnak nevezte.²⁴⁰ Az alábbi diagramon látható Szolnok elhelyezkedése a Kajtár-féle szisztémában.

Szolnok pontértékére nézve a rendezett tanácsú városok között a 7. helyen állt és több törvényhatósági jogú várost (Baja, Selmechánya, Zombor, Pancsova) is megelőzött. Jelentős hátrányt szenvedett össze két kategóriában (városias külső és az önkormányzatok pénzügyi-személyi lehetőségeinek szintje).

²⁴⁰ Kajtár 1992: 102-106.

²⁴¹ Uo. 105.

Beluszky Pál vizsgálata a századfordulós állapotokra vonatkozik. 1900-ban, a történeti Magyarország területén öt városi szintet állapított meg (közel 250 település városi szerepkörét igazolta), amelyeken belül további alkategóriákat hozott létre a központi funkciók mennyisége, minőségi összetétele és differenciáltsága alapján: teljes és részleges értékű regionális központok (pl. Kolozsvár, Pozsony, Szeged, illetve Arad, Debrecen, Pécs), teljes és részleges értékű fejlett megyeszékhelyek (pl. Brassó, Nagyszeben, Szombathely, illetve Eger, Marosvásárhely, Zombor), teljes és részleges értékű megyeszékhely-szintű városok (pl. Csíkszereda, Nyíregyháza, Veszprém, illetve Gyula, Nagykanizsa, Szolnok), teljes és részleges értékű középvárosok (pl. Békéscsaba, Jászberény, Mezőtúr, illetve Cegléd, Karcag, Kisújszállás) és a kisvárosok (pl. Békés, Hajdúnánás, Körmend).²⁴² A mélyreható vizsgálat a városi alapfunkciókat ellátó intézmények előfordulásának gyakoriságát (is) kutatta. A fenti szintek ez alapján jöttek létre – teljes értékűnek minősítette a várost, ha egy szint mutatóinak több, mint háromnegyedével rendelkezett. Mindezek alapján Beluszky Szolnokot részleges megyeszékhely szintű városként kategorizálta (ebben a kategóriában az első volt), míg a hierarchia alapján az 52. helyre sorolta (mennyiségi mutatók alapján a 33. helyre).²⁴³ A részletes elemzés szerint Szolnok a kereskedelemből élők alapján a 48., a közszolgáltatból élők alapján a 29., a középrétegek becsült száma alapján a 39., a pénzügyi vagyoni alapján a 25., míg a középiskolai-főiskolai tanárok száma alapján a 61. volt a városok sorában.²⁴⁴ Ezek az adatok láthatóak az alábbi táblázatban:

5. táblázat

*Szolnok városa Beluszky Pál rendszerében*²⁴⁵

	a városi funkciók mennyiségi fejlettsége	hierarchia	kereskedelemből élők aránya	közszolgáltatból élők aránya	középrétegek becsült száma	pénzügyi vagyoni	középiskolai-főiskolai tanárok száma	összes pontszám
Brassó	18	14	19	18	11	24	6	110
Eger	28	26	43	25	25	70	16	233
Nagykanizsa	29	59	24	42	35	22	60	271
Nagyszeben	13	17	23	16	17	2	14	102
Nyíregyháza	34	41	41	22	27	28	81	274
Szolnok	33	52	48	29	39	25	61	287
Szombathely	23	18	29	28	23	23	49	193

A városok hierarchikus rangját tehát Beluszky a városi alapfunkciók (úgynevezett „központi funkciók”) mennyisége és minősége (ritkasága, változatossága) alapján határozta meg.

²⁴² A népességszámon alapuló megközelítést és a funkcionális városszemléletet Kövér György elemezte: Kövér 2006: 57-62.

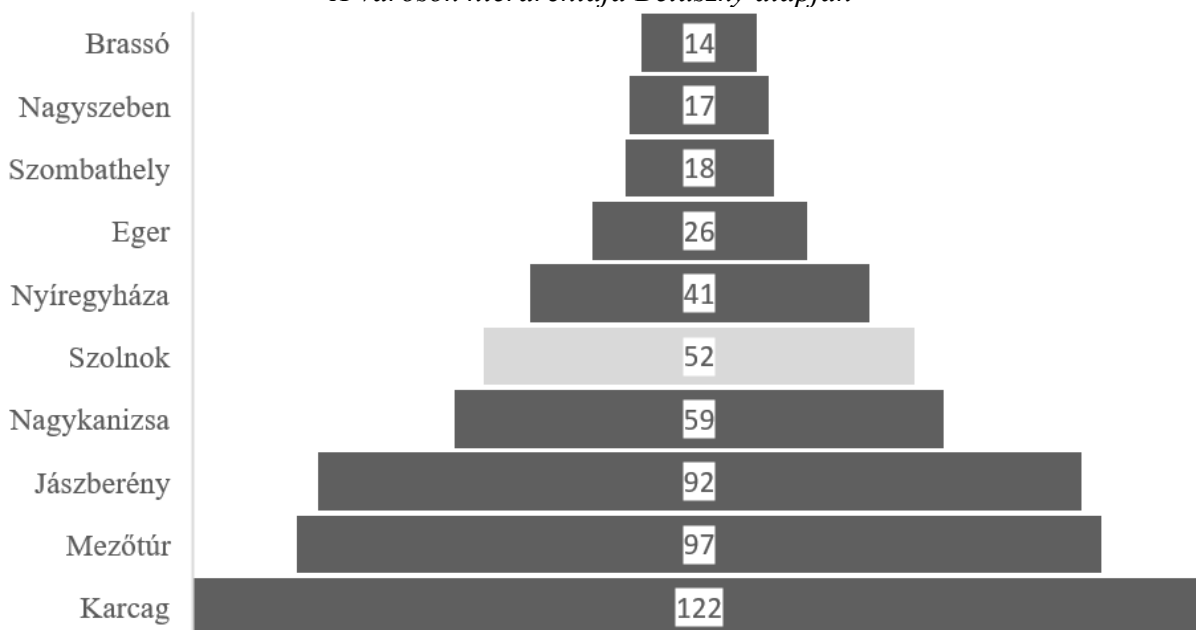
²⁴³ Beluszky 1990: 33. A módszertani eljárásokról bővebben: Beluszky – Győri 2003: 210-212.

²⁴⁴ Beluszky 1992: 22-23.

²⁴⁵ Uo.

8. ábra

*A városok hierarchiája Beluszky alapján*²⁴⁶

Melega Miklós doktori dolgozatában (majd könyvében)²⁴⁷ szintén Thirring Gusztáv adatai, azon belül is a települések infrastrukturális ellátottsága alapján állított föl egy hierarchikus rangsort. 137 várost hasonlított össze a csatornázás, vízvezeték, közvilágítás-energiaellátás, tömegközlekedés, útburkolat, járdák és telefonhálózat kategóriáiban. A városhálózaton belül – az infrastrukturális fejlettségi szinteknek megfelelően – hat kategóriát hozott létre. Az első csoportba a komplex műszaki infrastruktúrával rendelkező települések (Budapest, Pozsony, Nagyvárad és Szombathely), a másodikba az erősen fejlett (pl. Arad, Kolozsvár, Szeged), a harmadikba a fejlett (pl. Marosvásárhely, Nagyszeben, Szentes), a negyedikbe a közepesen fejlett (pl. Brassó, Eger, Nagykanizsa, Nyíregyháza), az ötödikbe a gyengén fejlett (pl. Gyula, Hódmezővásárhely, Szolnok), a hatodikba a fejletlen („egy-két kivételtől eltekintve e településeken nem működött sem tömegközlekedés, sem áramszolgáltatás, sem telefonhálózat”; pl. Jászberény, Karcag, Mezőtúr) infrastruktúrájú városok kerültek.²⁴⁸

Melega összeállításából kiderül, hogy Szolnok igen alacsony urbanizációs színvonalon állt. Ő ezt azzal indokolta, hogy az alföldi városokban „lassabban zajlott a szolgáltató-rendszerek kiépítése, mert a települések erős horizontális szétterültsége, illetve az alacsony népsűrűség miatt a vonalas közművek kiépítése tetemes költségeket igényelt”.²⁴⁹

²⁴⁶ Uo. 30-33.

²⁴⁷ Melega 2009: 451-456. és Melega 2012.

²⁴⁸ Melega 2012: 279.

²⁴⁹ Uo. 380.

6. táblázat

Az infrastrukturális hierarchia Melega Miklósnál²⁵⁰

	hierarchia	kategória	összpontszám
Szombathely	3	I.	39
Nagyszeben	12	III.	28
Brassó	16	IV.	24
Eger	16	IV.	24
Nyíregyháza	21	IV.	18
Nagykanizsa	23	IV.	16
Szolnok	25	V.	14
Karcag	30	VI.	9
Jászberény	32	VI.	7
Mezőtúr	34	VI.	5

Számos sajtótudósítás és közgyűlési felszólalás tanúskodik azonban a fejlődés árnyoldalairól, amelyekről még ma is hajlamosak vagyunk megfeledkezni: „Potemkin-féle város”,²⁵¹ „egyik legpiszkosabb fészke az országnak”, „nincs igazi városi polgársága”,²⁵² „helyzete egyike az egész országban a legnehezebbeknek”,²⁵³ „pénzügyi helyzete a lehető legsötétebb és legrosszabb”.²⁵⁴

²⁵⁰ Melega 2009: 451-456.

²⁵¹ A névadóról, Grigorij Alekszandrovics Patyomkinről (1739-1791) bővebben: V. Molnár 2012.

²⁵² Pesti Hírlap, 1910. augusztus 5. 8. Szolnok fejlődése.

²⁵³ MNL JNSzVL V.472. 1/1913.

²⁵⁴ Tiszavidéki Ujság, 1914. február 1. Városunk jövője.

III. Háború és várospolitikai

Több évtizedes feszült helyzetnek vetettek véget azok a szerb fiatalok, akik 1914 nyarán meggyilkolták a trónörökös párt Szarajevóban. A Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia elleni merénylet híre már aznap – 1914. június 28-án – délután megérkezett Szolnokra. A Független Lap, mely július 2-án gyászkeretes címlappal emlékezett meg a „trónörökös pár elleni ocsmány merénylet”-ről, az alábbiakban foglalta össze az értesülés Szolnokra érkezését: „Vasárnap a kora délutáni órákban első voltunk a megdöbbenő hírt Szolnokon rendkívüli kiadásunkban közleni, melyet első pillanatokban senki sem akart elhinni, olyan iszonyatosnak tetszett. Vasárnap délután két és fél óra tájban Sipos Orbán országgyűlési képviselőt és lapunk szerkesztőjét sürgősen a telefonhoz hívták Budapestről s közölték vele a rémhírt. Ámbár a híradás megbízható helyről jött, mégis kétkedve fogadta s rögtön értesítette róla levélkében itt lakó képviselő társát dr. Kiss Ernőt, ki éppen ebédnél ült. Kiss Ernő a levélkével a vármegyeházhoz sietett a fő és alispánhoz; megtudandó: jött-e hozzájuk valami tudósítás. A főispán azonnal a belügyminisztériummal keresett összeköttetést, de nem kapván, a nemzeti kaszinóhoz fordult, honnét a hiób²⁵⁵ hírt megerősítették. E közben újabb részletekről kaptunk hírt, mely után külön kiadást rendeztünk s adtuk tudtára a megrendült közönségnek. Rendkívüli kiadásunkat mohón szétkapkodták.”²⁵⁶

A városi képviselőtestület július 4-én, szombaton ült össze gyászközségi gyűlésre, ahol Harsányi Gyula polgármester indítványára a közgyűlés felháborodását és mélységes részvétét jegyzőkönyvbe foglalták. A képviselőtestület együttesen vett részt a különböző felekezetek gyászsztentiszteletein: a római katolikus nagytemplomban az ülés után,²⁵⁷ másnap a reformátusokén 10 órától, az izraelitákné pedig 11 órától tartottak megemlékezést. A vármegye is rendkívüli közgyűlést tartott július 7-én. Itt Horthy Szabolcs²⁵⁸ főispán beszélt a merényletről, a trónörökösről és nejről, majd a közgyűlés döntése értelmében hódoló feliratot intéztek az uralkodóhoz, „a magyar nemzetnek egyik színtiszta vármegyéje” nevében.²⁵⁹

A Monarchia ultimátumát július 23-án adták át a szerb kormánynak.²⁶⁰ A két nap múlva megkapott válasz után az uralkodó elrendelte a részleges mozgósítást. A szerbekkel való

²⁵⁵ A bibliai Jób nevéből: „rossz hír”.

²⁵⁶ Független Lap, 1914. július 2. 1-2. Ferenc Ferdinánd és Hohenberg Zsófia.

²⁵⁷ MNL JNSzVL IV.407. 1858/1914.

²⁵⁸ 1910 és 1914 között Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja. 1914-ben bevonult, majd novemberben hősi halált halt. Életről: Cseh 1993b.

²⁵⁹ MNL JNSzVL IV.405. 662/1914.

²⁶⁰ Tisza István július 21-én még így írt menyének: „A szerbek szemtelenkedése miatt komolyan kell fellépniük, mert azt teljes lehetetlen zsebre dugni. A dolog lefolyhat háború nélkül; adja Isten, hogy úgy legyen; de teljes megnyugvást nem adhatok neked azíránt, hogy semmiesetre nem kerül háborúra a dolog. [...] Bízunk Istenben, hogy elkerüljük ezt a megpróbáltatást, ha pedig mégis reánk mérné, bízunk benne kétszeres erővel.” In: Tisza 1933: XXXIX.

szakítás híre még aznap, azaz 25-én este megérkezett Szolnokra: „Nagy lelkesedést keltett a hír, az utcákon nagy tömeg hullámszórt, éltette a hazát, a háborút. A kávéházakban a cigány hazafias dalokat játszott, a közönség énekelt.”²⁶¹ Az országos sajtóban nagy szerbellenes tüntetésként számoltak be az eseményről.²⁶²

Július 26-án, vasárnap városszerte kifüggesztették a behívó plakátokat, amelyek tájékoztattak a részleges mozgósításról: „Este lelkes tömeg járta be az utcákat, a millenium zenekara mellett hazafias dalokat énekelt.” A beszédek sem maradhattak el. A városháza erkélyéről Harsányi Gyula polgármester, a vármegyeháza erkélyéről Küry Albert²⁶³ alispán szólt a tömeghez,²⁶⁴ amelyeket – a tudósítás szerint – nagy tetszéssel fogadtak az összegyűlték.²⁶⁵ Másnap megkezdődött a tartalékosok bevonulása, akik csütörtökön (július 30.) a Kossuth-téren tették le esküjüket. Mezei Linus²⁶⁶ áldozópap beszéde mellett a város és a vármegye nevében a polgármester és az alispán búcsúzott az elmenőktől.²⁶⁷

1914. július 28-án adta ki I. Ferenc József Népeimhez! kezdetű felhívását, amelyben bejelentette, hogy a „fegyveres erővel kell [...] államaim számára a belső nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosítékait megszerezni”. Ugyanezen a napon Tisza István miniszterelnök tartott egy rövid beszédet a parlamentben: „Olyan időket élünk, t. képviselőház, amidőn a beszédek a viták, a tanácskozások helyét a fegyveres tények fogják elfoglalni [...]. Lelkesedve, nemzetünkre büszkén emelkedett lelki állapotban szemléljük azt a férfias elszántságot, amely az egész magyar nemzetben megnyilvánul [...].”²⁶⁸ A felszólalásra gróf Apponyi Albert az összes ellenzéki párt nevében reagált: „Mi mélyen átérezzük ennek az órának történeti jelentőségét; mi teljesen át vagyunk hatva attól, hogy az a leszámolás, amely megindult, kikerülhetetlen volt [...] és hogy azzal nem a támadásnak terére lépünk, hanem egy elemi, védelmi kötelezettséget teljesítünk. [...] Ennek a leszámolásnak megkezdésére mi is csak egy szóval felelhetünk, azzal a szóval, amely az egész közönségnek ajkain van és ez a szó az: *Hát végre!*”²⁶⁹

²⁶¹ Tiszavidéki Ujság, 1914. augusztus 2. 1-2. Az utca képe. A háborús lelkesedésről: Hajdú 2014.

²⁶² Az Est, 1914. július 28. 7. A vidék lelkesedése.

²⁶³ Küry Albert (1867-1926) életéről, hivatali működéséről: Fülöp 2013a.

²⁶⁴ Tiszavidéki Ujság, 1914. augusztus 2. 1-2. Az utca képe.

²⁶⁵ Vö: „Az osztrák és magyar monarchia ötvenkétfélmillió polgára közül nincs egyetlenegy sem, aki a háború vágyával lenne eltöltve. Magyarországnak nincsen egyetlen polgára, aki azt kívánná, hogy a monarchia hadereje átlépje a Szávát és a szerb királyság földjét a vérnek tengere borítsa.” Világ, 1914. július 24. 1-2. Ultimátum Szerbiának. A háborús lelkesedés kérdéséhez: Bihari 2014: 149-155. Szerinte elsősorban a városi lakosok lelkesedtek a háborúért, „a vidék, a falvak hallgattak”.

²⁶⁶ Mezei (Mezey) Linus (1870-1922): Gyöngyösön született. 1885-ben lépett be a ferencesekhez, a jászberényi konvent tagja.

²⁶⁷ Tiszavidéki Ujság, 1914. augusztus 2. 1-2. Az utca képe.

²⁶⁸ Képviselőházi napló, 1910. XXVI. kötet 562. ülés, 1914. július 28. 191-192.

²⁶⁹ Uo.

A Monarchia július 31-én elrendelte az általános mozgósítást. A lavinát ezek után nem lehetett megállítani – a nagyhatalmak hadat üzentek egymásnak. Ezzel beteljesedett az a folyamat, amelyet Christopher Clark a *„modern kor legösszetettebb eseménysorozatának”* nevezett.²⁷⁰ A vasúti közlekedést is azonnal megváltoztatták. A hadimenetrend szerint több – Budapest és Arad között közlekedő – gyorsvonalat töröltek, számos gyorsvonalat pedig a Nyugati helyett a Keleti pályaudvar indított és fogadott. Szolnok-Kiskunfélegyháza és Szolnok-Hódmezővásárhely között két-két vonatpár közlekedhetett naponta.²⁷¹

III.1. Szolnokiak a Monarchia hadszervezetében

1914-ben, a háború kitörésekor három törvény, az 1912. évi XXX., az 1912. évi XXXI., illetve az 1886. évi XX. törvénycikk határozta meg a Monarchia katonapolitikáját.²⁷² Ezek alapján az alábbi megállapításokat tehetjük a Monarchia hadseregével kapcsolatban:²⁷³ A közös – császári és királyi, kaiserlich und königlich, röviden k. u. k. – haderő (mely 1914-ben két haderőnemet foglalt magába: a szárazföldi haderőt és a haditengerészetet) mellett mindkét birodalomrész megszervezte saját honvédségét: ezek voltak a magyar királyi honvédség, illetve a császári-királyi Landwehr. A magyar királyi honvédség csak szárazföldi haderőnemből, a gyalogságból, a lovasságból, és 1913 óta a tüzérségből állt. A magyar királyi honvédség műszaki és szállító támogatását csak a közös hadsereg kötelékében szervezett műszaki és szállító csapatok adták. A Monarchia fegyveres erejének harmadik ága a népfelkelés (császári-királyi Landsturm) volt, amely a fent említett törvény 1. §-a szerint a fegyveres erő kiegészítésére szolgált. A népfelkelési kötelezettség hadiállapot esetén a hadsereghez és a honvédséghez nem tartozó 19-42 éves állampolgárookra terjedt ki (2. §). Az első osztályba sorolták a 38 év alatti, a második osztályba a 38-42 éves népfelkelőket.²⁷⁴ A törvény 5. §-a leszögezte, hogy az *„első osztályú népfelkelés”* rendkívüli szükség vehető igénybe, és csak *„a népfelkelésnek már megtörtént felhívása alapján behívott, és vagy már régebben katonailag kiképezett, vagy ezen alkalommal azonnal megfelelően beoktatandó népfelkelés-kötelezettek rendelkeznek ki”*. Ha katonai kiképzésben részesült, akkor úgynevezett „A alosztályú”, ha nem, akkor „B alosztályú” népfelkelőről beszélünk.

²⁷⁰ Clark 2015: 568.

²⁷¹ Tiszavidéki Ujság, 1914. augusztus 2. A hadimenetrend.

²⁷² 1912. évi XXX. törvénycikk a véderőről, 1912. évi XXXI. törvénycikk a honvédségről és 1886. évi XX. törvénycikk a népfelkelésről.

²⁷³ Makó 2004: 9-16., Ravasz 2005: 21-22. és Balla 2014.

²⁷⁴ 1886. évi XX. törvénycikk 3. § „azon év végéig, melyben 37-ik életévüket meghaladják”.

A folyamatos – és egyre nagyobb – veszteségeket a fiatalabb korosztályokba tartozó és kiképzett hadkötelesekkel pótolták: 19-ről 18-ra szállították le az alsó és 50 évre emelték a felső korhatárt. Az 1915. évi II. törvénycikk emellett módosította a népfelkelési osztályok korhatárait is: az első osztályba tartoztak a 18-42 éves, a második osztályba a 43-50 éves népfelkelők. Ez utóbbiakat azonban „*a harctéren teljesítendő szolgálatokra csak akkor lehet alkalmazni, ha ily szolgálatokra a népfelkelés első osztályába tartozók általában már igénybe vették*”.²⁷⁵ Mind többször hívták pótsorozásra, felülvizsgálatra az addig még be nem vonultatott, meg nem felelt férfiakat.²⁷⁶ A világháború kitörése megváltoztatta azt az eredeti elképzelést, amely szerint a népfelkelő gyalogezeredeket másodvonalbeli szolgálatra szánták, hiszen ezeket az egységeket is az első vonalakban vetették be. A Monarchiában az általános hadkötelezettség időtartama két év volt tényleges szolgálatban és tíz év a tartalékban. Ugyanez a lovasságnál és a lovas tüzérekénél három és hét év, a haditengerészeknél négy és öt év volt (plusz három év az úgynevezett tengervédben).²⁷⁷ Csak két évre terjedő tényleges szolgálatra kötelezhetők azokat,²⁷⁸ akik elvégezték a középiskola hat osztályát, vagy valamely befejezett szakképzettséget nyújtó iskolát. Egyévi tényleges és tizenegy évi tartalékos szolgálat kedvezményében részesülhettek a középfokú tanintézetben végzetek, amennyiben a jelölt vállalta az úgynevezett egyévi önkéntesi intézmény keretében a tartalékos tiszti képzést.

Az állításköteles kor annak a naptári évnek a január 1-jével kezdődött, amikor a hadköteles életének 21. életévét betöltötte, és annak az évnek az utolsó napján ért véget, amikor a hadköteles 23. életévébe lépett. Minden évben tavasszal (március 1. és április 30. között) hajtották végre a fősorozásokat. A sorozandóról egy bizottság döntött, melynek elnöke a törvényhatóság első tisztviselője, illetve törvényes helyettese volt, tagjai pedig a törvényhatóság részéről a sorozójárás közigazgatási tisztviselője, a vármegyei (városi) főorvos vagy helyettese, a közös hadsereg és a honvédség részéről egy-egy törzstiszt vagy százados, egy-egy főtiszt, illetve egy katonaoorvos voltak. Az „alkalmatlanság” mellett a „hivatásukban nélkülözhetetlen” jelző is távol tarthatta a harctértől a bevonultatni várót. Ez utóbbi esetben úgy hangzott a rendelkezés, hogy „*a közös hadsereg, hadi tengerészet vagy a honvédség kötelékébe*

²⁷⁵ 1915. évi II. törvénycikk a népfelkelésről szóló 1886. évi XX. törvénycikknek a jelen háború tartamára szóló módosítása és kiegészítése tárgyában. Az 1865-ös korosztály volt a legöregebb, amelyből népfelkelési szolgálatot kellett teljesíteni. 1916-ban 55 évre emelték a személyes hadszolgálati kötelezettség korhatárát.

²⁷⁶ Harsányi polgármester például 1915. augusztus 13-án a következőket jelentette az alispánnak: „[...] a bevonulás alól felmentett tisztviselők és egyéb alkalmazottak névsorát ismételten behatóan átvizsgáltam és gondos s szigorú vizsgálat után megállapítottam, hogy azok között olyanok, akiket nélkülözni, vagy helyettesítés útján pótolni lehetne nincsenek s így azok közül rendelkezésre senkit nem bocsájthatok”. In: MNL JNSzVL IV.407. 142/1915. A hadikölcsönre vonatkozó iratok között leltük föl „Szolnok r.t. város felmentett honvéd egyéneinek” 1917-es, 108 nevet tartalmazó személy névjegyzékét. MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4920/1914.

²⁷⁷ 1912. évi XXX. törvénycikk a véderőről. 1. § „A hadkötelezettség általános és azt minden állampolgárnak személyesen, e törvény rendelkezései szerint kell teljesítenie. A hadkötelezettség magában foglalja: az állítási kötelezettséget, a szolgálati kötelezettséget és a népfelkelési kötelezettséget.”

²⁷⁸ Illetve: 1912: XXX. törvénycikk 20. §: „Harmadik tényleges szolgálati évre (8. §) nem kötelezhetők [...]”

*álló egyének közül azok, a kik a fegyveres erő vagy a közszolgálat fontos érdekeire való tekintettel hivatalaikban (alkalmaztatásukban), illetőleg polgári hivatásukban nélkülözhetetlenek, kivételesen a mozgósítás és a háború egész tartamára meghagyhatók alkalmazásukban, illetőleg polgári hivatásukban”.*²⁷⁹ (57. §).

A Magyar Királyság területén, a haderő felépítésének megfelelően a császári és királyi hadtestparancsnokságok (a IV. budapesti, a VII. temesvári, a VI. kassai, V. pozsonyi, XII. nagyszebeni, XIII. zágrábi) és a magyar királyi honvédkerületi parancsnokságok (az I. budapesti, a II. szegedi, a III. kassai, a IV. pozsonyi, az V. kolozsvári és a VI. zágrábi) területileg egybeestek. E magasabb parancsnokságok (összesen 6-6) felügyelete alatt tevékenykedtek a különféle csapattestek (ezredek, önálló zászlóaljok) kiegészítő kerületei. Tehát egy adott területről, kiegészítő kerületből a hadkötelesek egy része a császári és királyi hadsereg, míg másik része a magyar királyi honvédség kötelékébe került.

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye a szomszédos Duna-menti területekkel együtt a császári és királyi IV. hadtest, illetve a magyar királyi I. honvédkerület kiegészítő kerületeihez tartozott. Több ezerre tehető azoknak a szolnokiaknak a száma, akik a különböző császári és királyi, illetve magyar királyi csapattestekkel megjárták a Nagy Háború csataterét. Kiemelhetünk azonban négy regimentet, mivel ezekben harcoltak szolnokiak a legnagyobb számban.

A császári és királyi 68. gyalogezred jogelődjét²⁸⁰ 1860-ban állították föl a haderőreform keretében. Hadrendileg a császári és királyi 2. hadsereg 7. gyaloghadosztályának 14. gyalogdandárjába (párja: császári és királyi – kecskeméti – 38. gyalogezred) volt besorolva. A mozgósítási parancs kihirdetésekor, 1914. július 26-án az ezred zászlóaljai a következő állomáshelyeken tartózkodtak: ezredtörzs: II., III., IV. zászlóalj: Zimony; I. zászlóalj: Szolnok.²⁸¹ A világháború a hatvannyolcasokat érintette először. Az ezred 1912 óta Zimonyban állomásozott, feladata a határvédelem volt. A harcok a hadüzenet másnapján kezdődtek a Zimony–Belgrád vasúti hídnál. A világháború első hősi halottja is az ezredhez kötődik: Kovács Pál, a 11. századhoz tartozó, abádszalóki illetőségű gyalogos esett el elsőként.²⁸² Az ezred

²⁷⁹ 1912. évi XXX. törvénycikk 57. §

²⁸⁰ Udovecz 2007. és Reschner – Sebestyén 1917.

²⁸¹ 1915-ben áthelyezték Prágába. „Villámcsapásként hatott és sújtott ránk hadvezetőségünknek azon intézkedése, mely a 68-ik cs. és kir. gyalogezred Szolnokon állomásozó részét Csehország fővárosába, Prágába helyezte át. Óriási izgatottságot idézett elő ez az intézkedés nemcsak Szolnokon, hanem az egész vármegye területén. (...) Fájó érzéssel, nehéz szívvel mondunk búcsút háziezredünknek és csak az a vigasz marad meg részünkre, hogy távozásukat a kötelesség nemes hivatása parancsolta. [...] Nehéz szívvel, de hazafiúi megadással nyugszunk bele a megváltoztathatatlanba és kétszeres igyekezettel fogunk oda törekedni, hogy az ide áthelyezett csehekbe a király és haza iránti szeretetet és hűséget becsepegtethessük és a róluk megállapított gyávaság bélyegét letöröljük. Megfogjuk nekik mutatni, hogy Ausztria-Magyarország egy; és odaadó kitartással kell a haza védelmében eljárni. Szeretett házi ezredünket vezérelje a hadak Istene és árássa el a bőség szarujából mindazon jókkal, melyre bátorságukkal, vitézségükkel s hazaszeretetükkel rászolgáltak.” In: Haladás, 1915. május 16. 2. Házi ezredünk áthelyezése.

²⁸² Az elsőség kérdéséhez: Ravasz 2014.

jelentősebb bevetései a következők voltak: 1914: Cigánysziget, Szabács, Pricinovic, Kolubara; 1915: Galícia: Stryj, Gaje Wyzne; 1916: Bruszilov-offenzíva – lipai harcok; 1917: X. isonzói csata; Kerenszkij-offenzíva; 1918: 2. és 3. piavei csata.

A magyar királyi budapesti 29. honvéd gyalogezred és a magyar királyi 29. népfelkelő gyalogezred²⁸³ szintén a már korábban említett véderőreform eredményeként jött létre 1912-ben. Ekkor ugyanis 4 új gyalogezred (29-32. számúak) jött létre. A gyalogezred hadrendileg a 40. (budapesti) honvéd gyaloghadosztály 79. honvéd gyalogdandárjába (párja a 30. budapesti gyalogezred) volt beosztva. A mozgósítási parancs kihirdetésekor, 1914. július 26-án az ezred zászlóaljai a következő állomáshelyeken tartózkodtak: ezredtörzs: I. és II. zászlóalj: Budapest, III. zászlóalj: Jászberény. Az ezred jelentősebb bevetései: 1914: drinai harcok, Ljig, Kuliste-magaslat; 1915: az Uzsoki-hágótól délkeletre, Dnyeszter, Luck; 1916: Toporoutz, Rarance, Csernovic, Kirlibaba, Cibó-völgy; 1917: Suczawa-völgy; 1918: a Brenta völgyében. A magyar királyi 29. népfelkelő gyalogezred jelentősebb bevetései: 1914: drinai harcok; Belgrád; 1915-1916: II-IV. isonzói csata; 1916-1918: orosz és román front.

A császári és királyi 13. jászkun huszárezred²⁸⁴ megalakulásának története az olasz-osztrák-francia háborúig, 1859-ig nyúlik vissza. Az ezred 1912-től Székesfehérváron, illetve Tolnán állomásozott. 1913-tól parancsnokuk nagybányai Horthy István volt, aki 1914-től a 4. lovasdandár parancsnoki tisztét vette át. A huszárezred hadrendileg a 10. lovas hadosztály 4. lovasdandárjába (párja a 10. fehérvári huszárezred) volt beosztva. Jelentősebb bevetései: 1914: San-mentén, Lodz, Krakkó, Lapanow-Limanowa; 1915: Bukovina, Czartorysk, Kukli-Rudka-Budka; 1916: Luck, Erdély, Kárpátok; 1917: Gyimesi-szoros; 1918: Asiago.

A magyar királyi budapesti 1. honvéd huszárezred²⁸⁵ 1874-ben alakult, 1892-től viselte nevét. Az ezredparancsnokság székhelye és az I. osztály Budapesten, a II. osztály Vácon tartózkodott. Jelentősebb bevetései: 1914-1918: az orosz fronton; 1914: gorodoki lovasroham; 1915-1917: Bukovina.

III.2. A város vezetése

A város élén 1911-től Harsányi Gyula állt, aki a városi tanáccsal együtt vezette a várost. A korábban ismertetett rendszer szerint egy 200 fős képviselőtestület (fele részben virilisekből, fele részben választottakból) képviselte a helyi közösséget. A tanács összetételében a háború

²⁸³ De Sgardelli 1936.

²⁸⁴ Dornyey 1941. és Babucs 1997.

²⁸⁵ 1. honvédhuszárezred 1927.

kirobbanásakor fennálló állapothoz képest sok változás nem történt. A tisztviselői karnak 1915. december 31-én járt le a mandátuma, ezért december 30-ra írták ki a választásokat.

A polgármesteri állásra Harsányi mellett bejelentkezett Spett Ernő, Mezőtúr korábbi városvezetője is.²⁸⁶ A Haladás című lap meglehetősen elfogult értékelése szerint Harsányi „rossz modorú, bosszúálló, nehézkes ember. A harctéren küzdők, avagy elesettek özvegyi és árváival szemben nem tud felmelegedni, nincsen szíve, nem képes kenyérhajat sem juttatni ezeknek a szerencsétleneknek a máséból, az államéból sem. Cselekedeteiben őt a jóindulat, jóakarát sohasem vezérelte; tehát nem a nép embere, hanem hatalmi eszköz”. Ezzel szemben Spett „kifogástalan jó modorú, előkelő igazi úri ember, aki tevékenységét a közügyeknek szentelve hivatott feje lenne városunknak. Ez az ember megfogja tudni érteni, hogy miképpen kell egy város rozoga szekerét megjavítani, ebben az emberben nincsen felfuvalkodott gőg, szóba áll a paraszttal is, meghalgtatja az özvegyek és árvák panaszait, munkára serkenti, mint a multban Mezőtúron is igazolta ténykedése a tisztviselői kart, kiküszöböli a városházától a politikát, mert csak ez esetben reméli az együttes munkásságnak áldásos gyümölcseit”.²⁸⁷ A választásokat végül 1916. január 10-én – miután Spett visszatért ezredéhez – tartották: Harsányi csaknem kétszer több szavazatot kapott riválisánál. Küry Albert alispán voksolás utáni beszédéből sok mindent megtudhatunk Harsányi addigi városvezetői magatartásából: „Ez a mandátum nem egyhangú választás eredménye; annál inkább törekednie kell a polgármester úrnak arra, hogy az egyhangú bizalmat jövő munkásságával megszerezze. És ez nem lehetetlen feladat, hiszen polgármester úr oly régi polgára e városnak, hogy mondhatjuk annak véréből való vér; vágyai, érzései kell, hogy azonosak legyenek a városéval. Nem ridegen parancsolni, hanem előre látó elmével, szeretettel teljes szívvel irányítani és dolgozni helyesen felfogott hivatása. Éjjel-nappal helyén kell állania, mint a végtelen tenger hajósának – s örködni, hogy a kormányzására bízott hajó a fenyegető sziklákat elkerülje, zátonyra ne jusson, vészben, viharban el ne merüljön. Nem rideg kötelességérzéssel, szívvel-lélekkel kell városát szolgálnia, ügyeit vezetnie, munkatársait jó példával ösztönöznie. [...] Én remélem és elvárom, hogy polgármester úr újult erővel igyekszik e szép jövőre hivatott és jobb jövőre méltó város háztartásának, igazgatásának sok tekintetben javításra szoruló menetelét tökéletesebbé tenni.”²⁸⁸

A másik állás, ahol egyáltalán választásra került sor, a harmadik tanácsosi állás volt. Erre az eddigi tanácsos, Hegedűs Jenő és Bubla István ügyvéd, a császári és királyi 68. gyalogezred önkéntes szakaszvezetője jelentkezett. Bubla nyert, ám Hegedűst is kárpótolták az újonnan

²⁸⁶ Spett Ernő (1878-1949): Ügyvéd, Mezőtúr (1905-1910 és 1921-1939) és Szolnok (1919-1921) polgármestere, országgyűlési képviselő.

²⁸⁷ Haladás, 1916. január 9. 1. Tisztújító küszöbén.

²⁸⁸ Uo. 1916. január 16. 2. Tisztujítás.

szervezett városgazdai állással.²⁸⁹ 1917 nyaratól új rendőrőfkapitánya volt a városnak, a háború előtti hat jegyzőből csak három maradt.

Ami a képviselőtestület virilis tagjait illeti, készítettem egy áttekintő táblázatot a legtöbb adót fizető szolnokiakról. Az áttekinthetőség kedvéért az első 20 helyet elfoglaló adózót tüntettem föl, véleményem szerint ebből is jól kivehető a háború éve alatt bekövetkező változás: a pénzintézetek és a háborús gazdaságot kihasználó vállalatok tulajdonosai megerősítették pozícióikat.

7. táblázat
*Legtöbb adót fizetők Szolnokon, 1912-1918*²⁹⁰

1912	1914	1916	1918
báró Wodianer Albert ház- és földtulajdonos	Kereskedelmi Bank és Takarékpénztár Rt.	Kereskedelmi Bank és Takarékpénztár Rt.	Szolnoki Hungária Gőzmalom Rt.
Schefftsik István ház- és földtulajdonos	Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztár Rt.	Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztár Rt.	Szolnoki Cukorgyár Rt.
Geiger Jenő bérő	Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár Rt.	Szolnoki Hitelbank Rt.	Kereskedelmi Bank és Takarékpénztár Rt.
Külső-Szolnokmegyei Takarékpénztár	Külső-Szolnokmegyei Takarékpénztár	gróf Nemes Vincéné Wodianer Gabriella földtulajdonos	Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztár Rt.
Lippe Vilmos táblabíró, takarékpénztári igazgató	Népbank és Takarékpénztár Rt.	Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár Rt.	gróf Nemes Albert földtulajdonos
báró Steiger Albertné földtulajdonos	Geiger Jenő földbérő	Külső-Szolnokmegyei Takarékpénztár	Külső-Szolnokmegyei Takarékpénztár
Fodor testvérek (Imre és Jenő) szállodások	Schefftsik István ház- és földtulajdonos	Szolnoki Cukorgyár Rt.	Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár Rt.
Dr. Füredi Ferenc ügyvéd, bankigazgató	Dr. Füredi Ferenc ügyvéd, bankigazgató	Alföldi Általános Bank Rt.	Geiger Jenő földbérő
Protestáns alapítvány	ujvárosi Vig Gyula gyáros	Geiger Jenő földbérő	Szolnoki Egyesült Gőzfűrés és Órlómalom Rt.
Konsitzky György fűszerkereskedő, bankigazgató	Dr. Klein Antal ügyvéd, bankigazgató	Schefftsik István ház- és földtulajdonos	Ösztreicher Nándor szeszgyárgyáros, gyáros
Dr. Klein Antal ügyvéd, bankigazgató	Szolnoki Egyesült Gőzfűrés és Órlómalom Rt.	ujvárosi Vig Gyula gyáros	Gy. Gaál Imre gyáros
Westher István vendéglős	báró Steiger Albertné földtulajdonos	Gyárfás Béla vállalkozó	Schefftsik István ház- és földtulajdonos
Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár Rt.	Westher István vendéglős	Magyar Takarékpénztár Rt.	Alföldi Általános Bank Rt.
Ösztreicher Nándor szeszgyárgyáros, gyáros	Kovács Béla gyáros	Ipárosok, Kereskedők és Gazdák Bankja Rt.	Szolnoki Hitelbank Rt.
Gettler Izidor bankár	Ipárosok, Kereskedők és Gazdák Bankja Rt.	Szolnoki Egyesült Gőzfűrés és Órlómalom Rt.	Dr. Szendrei Henrik ügyvéd
M. Kir. Államvasutak	Gettler Izidor bankár	Dr. Hunyor István ügyvéd	Westher István vendéglős
Dr. Karczag Sándor ügyvéd	Konsitzky György fűszerkereskedő, bankigazgató	Fodor Imre szállodás	ujvárosi Vig Gyula gyáros
Kreutzer Balázs ipartestületi elnök	Lippe Vilmos ny. kir. táblabíró és takarékpénztári igazgató	Fodor Jenő szállodás	Groszmann Samu kereskedő
Teljesniczky János folyamamműk	Szenes Adolf kereskedő	Konsitzky György fűszerkereskedő, bankigazgató	Első Magyar Általános Biztosító Társaság
Jancsó István építési vállalkozó, földbérő	Teljesniczky János folyamamműk	Horánszky István	Fodor Imre szállodás

III.3. Munkában a közigazgatás

Az eddigi termékeny, építő-szépítő éveknek és munkáknak vége szakadt. Hiába a tervek, hiába az éppen folyó építkezések, a belügyminiszter augusztus 7-én kiadott körrendelete átírta az aktuális terveket. A rendelet indoklása szerint a „*városoknak és községeknek a hadi állapottal kapcsolatos rendkívüli pénzügyi helyzetben is elől kell járniok, úgy, hogy a rendezett gazdasági viszonyok előkészítő megalapozásában közreműködnek azáltal, hogy fenntartják minden gazdasági élet alapkövetelményét: akadálytalan fizetőképességüket*”. Hogyan? Mivel „*a közjóvédelmek befolyásában jelentékeny visszamaradásokra kell elkészülve lenni*”, ezért „*a lehetőség legszélsőbb határáig*” terjedő takarékoságot írt elő a települési háztartásoknak.²⁹¹ A

²⁸⁹ MNL JNSzVL V.472. 1/1916. és 24/1916.

²⁹⁰ Uo. 396/1913., MNL JNSzVL V.473.c. VIII.28/1911. és VIII. 75/1916.

²⁹¹ A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 147.500/III-c. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a városok és községek fizetőképességének fenntartásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 1533-1537. és MNL JNSzVL V.472. 288/1914.

háborús években így félre kellett tenni a fejlesztési terveket, a még meg nem kezdett beruházási munkákat teljesen el kellett halasztani, a már megkezdett beruházásokat, amennyiben ez jelentősebb kár nélkül megoldható volt, félbe kellett szakítani, a kölcsönök felvételét számításon kívül kellett hagyni, új tiszteletdíjakat és pótlékokat egyáltalán nem, segélyeket pedig „csak a kétségtelen és nyomasztó reászorultságnak különösen a hadiállapottal összefüggő eseteiben” lehetett megállapítani, végül leszögezték, hogy a bevonultatott tisztviselők munkáját az otthon maradottak „fokozott erőfeszítésével” kell pótolni.²⁹²

Míg 1913-ban több útburkolási, járda-²⁹³ és csatornaépítési projekt is elindult, illetve a magánépítkezésekre kiadott engedélyek száma is meghaladta a 60-at, addig a következő években az infrastruktúra fejlesztése szinte teljesen leállt, az építkezések száma pedig bezuhant. 1914-ben 37, 1915-ben 11, 1916-ban 20, 1917-ben 10, 1918-ban 24 építési engedélyt adott ki a város.²⁹⁴ A dekonjunktúrát a kórházi barakkok felhúzása is csak lassítani tudta. Az építkezések félbemaradása mellett észrevehetővé vált a város „állagának” romlása, a közfeladatokra fordított figyelem – emberhiányból is fakadó – csökkenése.²⁹⁵

A fejlesztések, építkezések elhalasztása és leállítása, a rendkívüli takarékosági intézkedések csak ideig-óráig enyhíthettek a városi költségvetés nehéz helyzetén. Mivel a háborús viszonyok miatt a város előirányzott bevételeinek egy része egyáltalán nem, más része pedig az előirányzottnál jóval kisebb összegben folyt be, továbbá az elkerülhetetlen kiadások is csak nőttek, ezért a város kölcsönök felvételére – és a korábbiak halasztására – kényszerült. Tanácsos ezeket a kölcsönöket áttekinteni, mert jól érzékeltetik a város anyagi viszonyainak ellehetetlenülését:

- 1914. október 31. a korábban felvett 500.000 korona kölcsönből 30 ezer visszafizetését csak 1915. december 31-ig teljesíti a város²⁹⁶
- 1914. október 31. a korábban felvett 17.300 korona visszafizetését csak 1915. december 31-ig teljesíti a város²⁹⁷
- 1915. január 27. az 1914. július havi kiadások fedezésére a nyugdíjalapból és közmunka-alapból felvett 35.000 korona visszafizetését csak 1915. december 31-ig teljesíti a város²⁹⁸

²⁹² Uo.

²⁹³ Pl. Árok, Kápolna, Vöröskereszt, illetve a Gőzhajó, Háromrózsa, Templom utcákban.

²⁹⁴ A sajtóban vissza-visszatérő téma volt a lakhatási probléma. 1918 elején megállapították, hogy a „lakáviszonyok mizerábilisak” a megyeszékhelyen, szinte lehetetlen „egy házat venni, vagy egy megfelelő lakást kapni; mert Szolnokon e tekintetben aránytalanul több az eszkimó, mint a főka”. In: Haladás, 1918. február 17. 3. A vásártér kihelyezése.

²⁹⁵ Vörös Károly adatai a fővárosi építkezésekről és a közállapotokról: Vörös 1978: 744-746.

²⁹⁶ MNL JNSzVL IV.405. 1041/1914.

²⁹⁷ Uo. 1044/1914.

²⁹⁸ Uo. 159/1915.

- 1915. október 14. a közélélmzés biztosítása és javítása céljából a Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztártól 40.000 korona folyószámla kölcsönt vett fel²⁹⁹
- 1916. szeptember 1. a Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztártól 50.000 korona és a Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár részvénytársaságtól 50.000 korona, összesen 100.000 korona ideiglenes folyószámlakölcsönt vett fel – 1918. szeptember 30-ig kellett visszafizetni („a város pénztára gyakran még az elkerülhetetlen kiadásokat sem képes fedezni, és mert a kölcsön vehető saját alapok is már mind igénybe vétettek”)³⁰⁰
- 1916. szeptember 1. a város kötelezte magát, hogy a Hitelbanktól felvett 75.000 koronás függő kölcsönt 1917. augusztus 1-ig visszafizeti („a visszafizetéshez szükséges összeggel a város pénztára nem rendelkezik”)³⁰¹
- 1917. szeptember 7. a Szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztártól 100.000 korona ideiglenes folyószámlakölcsönt vett fel – 1918. szeptember 30-ig kellett visszafizetni³⁰²
- 1917. október 5. az 1916. szeptember 1-jei döntést megváltoztatta a közgyűlés – csak 1918. augusztus 1-jén fizeti vissza a kölcsönt³⁰³
- 1918-ban újabb 5 millió koronát vett fel a város³⁰⁴

Az éves költségvetések – bár a jegyzőkönyvek hiánya miatt csak a háborús kiadások és bevételek alakulásából tudunk következtetni – folyamatosan hiánnyal készültek el, amelynek fedezésére a már eddig is magas pótdadó további emelését állították be. Az 1916. évben pl. 66.190 koronás hiánnyal számoltak – 123,90%-os pótdadó mellett.³⁰⁵ Az alábbi táblázat adatainak segítségével az 1916 márciusa és 1918 júniusa közötti bő két esztendő pénzügyére kaphatunk betekintést. Jól látható, hogy a bevételek apadása mellett hogyan romlik a város pénzügyi egyenlege.

²⁹⁹ Uo. 18/1915.

³⁰⁰ MNL JNSzVL V.472. 153/1916.

³⁰¹ MNL JNSzVL IV.405. 564/1916. 1917-ben még egy haladékot kért a város. MNL JNSzVL IV.405. 799/1917.

³⁰² Uo. 632/1917.

³⁰³ Uo. 799/1917.

³⁰⁴ MNL JNSzVL V.472. 4747/1918.

³⁰⁵ Haladás, 1915. november 14. 1. Szolnok város költségvetése.

8. táblázat

*A város gazdálkodását érintő háborús kiadások és bevételek alakulása, 1916-1918
(korona)³⁰⁶*

	Kiadás	Bevétel	Egyenleg
1916. március	6620.79	7947.51	+1326.72
1916. április	6683.89	6504.34	-179.55
1916. május	5878.24	9946.35	+4068.11
1916. június	5991.65	6287.55	+295.90
1916. július	4885.25	6345.17	+1459.92
1916. augusztus	4205.15	3700.05	-505.10
1916. szeptember	3987.95	1965.14	-2022.81
1916. október	4110.15	1793.80	-2316.35
1916. november	4773.01	2495.20	-2277.81
1916. december	4452.89	2155.80	-2297.09
ÖSSZESEN	51.588.97	49.140.91	-2447.98
1917. január	4205.33	3896.34	-308.99
1917. február	14.621.22	5369.77	-9251.45
1917. március	4923.66	4106.37	-817.29
1917. április	5491.42	2298.79	-3192.63
1917. június	4953.96	4218.39	-735.57
1917. július	5792.84	1049.61	-4743.23
1917. augusztus	8462.34	533.72	-7928.62
1917. szeptember	8102.36	6356.55	-1745.81
1917. október	10.009.20	5000	-5009.20
1917. november	8588.93	2676.02	-5912.91
1917. december	10.747.06 (a bevétel hiányzó adata miatt nem számoltuk bele)	nincs adat	
ÖSSZESEN	75.151.26	35.505.56	39.645.70
1918. január	9350.61	3781.49	-5569.12
1918. február	18.984.90	3217.05	-15 767.41
1918. március	9181.15	3143.59	-6037.56
1918. április	10.122.40	1616.01	-8506.39
1918. május	9577.10	2470.13	-7106.97
1918. június	10.319.41	1625.58	-8693.83
ÖSSZESEN	67.535.57	15.853.85	-51.681.72

A város közigazgatási tevékenységének nagy része értelemszerűen a háborúhoz kapcsolódott: hadsegélyezés és hadigondozás, a segélyre jogosultak összeírása, a segélyek kiutalása, a mezőgazdaság munkaerejének biztosítása, a hadifoglyok adminisztrálása,

³⁰⁶ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 82/1915.

rekvirálások, közellátás-közélelmezés, közegészségügyi ellátás és a közbiztonság fenntartása. A katonai behívások miatt ráadásul a megnövekedett terhekkel (pl. a hadkötelesek ügyei, katonák elszállásolása és ellátása, munkásosztagok kiállítása) kevesebb tisztviselőnek kellett megküzdenie, ami súlyos fennakadásokat okozott az ügyvitelben és a munka minőségét is rontotta.³⁰⁷ Annak ellenére, hogy a polgármester támogatta a tisztviselők felmentési kérelmeit, elsősorban a nélkülözhetetlen és pótolhatatlan hivatalnokokat hagyták meg.³⁰⁸ Várhidy Lajos kimutatása szerint Szolnokról az első hetekben bevonult: 1 mérnök, 1 számvevő, 1 jegyző, 4 fő a segéd- és kezelőszemélyzet tagjai közül, illetve 20 fő egyéb alkalmazott.³⁰⁹

9. táblázat

*Kimutatás a hadbavonult városi tisztviselőkről és egyéb alkalmazottakról*³¹⁰

	Rendőr(fő)kapitány	Tanácsos	(Fő)ügyész	(Fő)mérnök	(Fő)orvos	(Fő)számvevő	(Al)jegyző	Állatorvos	Egyéb fogalmazó, segéd- és kezelőszemélyzet	Tisztviselők összesen	Egyéb alkalmazottak
Brassó	1			2	4		1	1	11	20	60
Eger						1	1		8	10	44
Jászberény	2								5	7	
Karcag								1	5	6	10
Mezőtúr				1					3	4	7
Nagykanizsa			1	1					4	6	11
Nagyszeben				2	6			1	8	17	29
Nyíregyháza		1		2		1			11	15	56
Szolnok				1		1	1		4	7	20
Szombathely				2	1	2	1	1	8	15	26

A harctérre vezényelt tisztviselők és egyéb alkalmazottak ügykörét helyettesítéssel lehetett volna megoldani, ám a fentebb említett szigorú takarékoság erre csak a segéd- és kezelőszemélyzet körében adott lehetőséget. Ezeknél a hiányzókat napidíjasokkal és nők alkalmazásával pótolták.³¹¹ 1915 őszén a lisztszükségletek összeírásánál foglalkoztattak nőket, két év múlva azonban már így írtak róluk: „Egész serege van felvezényelve a városházára a gyengéd női nemnek, rengeteg fizetést húznak havonként. Az állandó nevetésen kívül

³⁰⁷ „A megcsappant hivatalnok létszám miatt tetemes kötelezettség hárult az itthon maradottakra. A munkahalmaz a háború miatt megkétszereződött; oly annyira, hogy a kevés munkaerő csak megfeszített munkával képes kötelességét pontosan teljesíteni. A hivatalos órák [...] megvannak hosszabbítva s mindennek dacára sokan vannak, kik éjjeli szolgálattal kénytelenek a nappalt pótolni. [...] Legnagyobb teher a városi adóhivatali pénztárra hárult, hol két hetenként 1000 hadbavonult családjának segélyét kell kiutalni és kifizetni.” In: Haladás, 1914. december 6. 3. Túlterhelt hivatalok; Vörös 1978: 748-749.

³⁰⁸ Elsősorban, de nem minden esetben. A szolnoki esetekhez: Haladás, 1917. szeptember 23. 1. A felmentett tisztviselők., Haladás, 1917. november 4. 1. Mi címen vannak a városi tisztviselők felmentve? és Haladás, 1917. december 2. 2-3. Kapkodás a városházánál.

³⁰⁹ Várhidy 1915: 162. A tisztviselők és alkalmazottak között nem szerepelnek azok, akik 1878 és 1890 között születtek.

³¹⁰ Uo.

³¹¹ Uo. 164. 1915. november 1-jén vonult hadba két napidíjas szolnoki díjnok, Kovács Pál és Zelei Ferenc. Ettől az időponttól kezdve 2 korona illetményt utaltak nekik. Helyettük Stick Józsefné Szántó Máriát és Zeley Jánost vették föl a katonai ügyosztályra kisegítő napidíjasként, 2 korona 60 fillér napidíjért. MNL JNSzVL V.473.c. VIII. 94/1915.

társalognak; oly éktelen lármával vannak; hogy viselkedésükkel botránkoztatják a közönséget. Két szobába húsz leány van bezsúfolva; ezenkívül pedig ötvenes csoportokban tolong ott a közönség.”³¹²

A közigazgatásban dolgozók munkájáról Küry Albert alispán festett érzékletes képet 1918 elején. *„Bámulatos az az évek óta tartó erőfeszítés, melyet a közigazgatás egyes komoly, értékes, kötelesség-érző és munkaszerető munkásai kifejtének, minden különös jutalom, kitüntetés reménye és vágya nélkül, szemben állva a rendszertelen szaporasággal özönlő rendeletek áradataival, a tenger bajjal, nélkülözéssel küzködő közönség sokszor lehetetlen kívánságaival és növekvő türelmetlenségével. Emberfeletti önfegyelemre, önzetlenségre, türelemre, kitartásra és emberszeretetre van szükségük a közigazgatás egyes szerveinek, közegeinek, hogy a mostani rendkívüli időkben a rájuk nehezedő rendkívüli feladatokat csak nagyjában is elvégezhessék.*”³¹³

Az országos jelentőségű ügyek közül Ferenc József halálát, majd IV. Károly trónra lépését, illetve a katonai sikereket követő ünneplést érdemes kiemelni. 1916. november 30-ára hívták össze a város gyászközgyűlését, amelyen a november 21-én elhunyt uralkodóra emlékeztek. Harsányi Gyula polgármester és Zrumetzky Béla királyi tanácsos, közjegyző beszédei után a testület a különböző hitfelekezetek templomaiban gyászsztentiszteleteken vett részt.³¹⁴ IV. Károly decemberi koronázására, a koronázási dombhoz minden vármegye küldött földet. 1916. december 12-én értesítette a polgármester az alispánt, hogy faládikában „mellékelte” a hat kilogramm súlyú tiszta földet, mely fele részben a partos kápolna dombjából, fele részben pedig a régi szolnoki vár területéből, a művésztelep kertjéből származott. Arról is tájékoztatta, hogy kijelölte Varicska László és G. Molnár János „földműves birtokosokat” a koronázáson való részvételre, akik „ezüst gombos, magyar díszruhájukban” saját költségükön utaztak Budapestre.³¹⁵ Lemberg, Varsó és Ivangorod bevétele után (1915 nyarán) több ezer fő vonult Szolnok utcáira és tartott „lélekemelő ünnepélyeket”.³¹⁶ Lemberg visszafoglalásának híre 1915. június 23-án érkezett Szolnokra. Jól érzékelhető a tudósítás hátországot is lelkesítő, propagandisztikus hangvétele: *„Szájról-szájra repült az örömdetes hír; az emberek vissza nem fojtható diadalérettől áthatva azzal köszöntötték egymást egész nap: »Lemberg a mienk!« – Az összes-középületekre felrepült a diadalmas magyar trikolór, mellette a vármegye és város lobogói, a szövetségesek zászlói. Emelkedett, ünnepi volt a hangulat s érdekes volt annak megfigyelése, hogy nemcsak az intelligencia, nemcsak a belváros lakossága, de a legtávolabbi*

³¹² Haladás, 1917. szeptember 2. 3. Megdöbbenő könnyelműség.

³¹³ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926. Alispáni jelentés 1917. december, 1918. január és február hónapokról.

³¹⁴ MNL JNSzVL V.472. 214/1916.

³¹⁵ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 3963/1916. és MNL JNSzVL IV.407. 47/1917.

³¹⁶ Haladás, 1915. június 27. 2. Lemberg bevételenek és Uo. 1915. augusztus 8. 3-4. Tüntető körmenet.

perifériákon is láttunk zászlókat és felvirágozott ablakokat. Nyilvánossá, általánossá tette az ünneplést az itt állomásozó 88. gyalogezred, melynek derék parancsnoksága elrendelte, hogy este 8 órakor ünnepélyes dísztakarodó tartassék. Ezt is csakhamar megtudta a közönség s már este 7 órától ezrekre menő közönség töltötte be a gyönyörű Baross-, Gorove- és Szapáry-utcákat, várva a történendőket. Pontban 8 órakor este indult el a várból a 88. gyalogezred zenekara, körülvéve színes lámpákat vivő katonáktól. Előttük s mögöttük egy-egy szakasz fegyvertelen katona haladt egy hadnagy vezénylete alatt. A vármegyeháza előtt állapodtak meg először és felharsantak a Kölcsey-hymnus szívet megragadó akkordja! Nemzetünk páratlanul szép imáját kalaplevéve, áhítatos csendben hallgatta a tömeg; halkán bele-bele énekelt egy-egy bátortalan hang; sokaknak a szemében fénylett a meghatottság könnye... Innen óriási néptömegtől kisérve – lehetett 5-6000 ember – a város polgármesterének lakása elé vonult vidám indulók hangjai mellett a zene s itt eljátszották a »Rákóczy« indulót, a »Hymnus«-t és a »Heil Dir im Siegerkranz«-ot! Tomboló lelkesedéssel éljenzett a tömeg. [...] Rögtönzött, mesterkéletlen, impozáns és ép azért megható volt a közönség örömének megnyilatkozása.”³¹⁷

III.4. A tisztviselők segélyezése

A háború által okozott nehéz megélhetési viszonyokra való hivatkozással három alkalommal is törvényben foglalkoztak a közszolgálati alkalmazottak háborús segélyeivel. Az 1915. évi XXII. törvénycikk indoklásában hangsúlyozták, hogy „bármennyire szíven hordja is a kormány a közszolgálati alkalmazottak sorsát, abból indul ki, hogy a haza léte érdekében folytatott háború terheiben mindenkinek osztozkodnia kell, s hogy a fogyasztásnak az a nagymérvű emelkedése, amellyel a hadviselés jár, csakis az itthonmaradottak takarékosságával ellensúlyozható”.³¹⁸ Ez, és az 1916. évi XXV. törvénycikk egyszeri háborús segélyek kifizetését engedélyezte, amelyeket az alkalmazottak részére havi részletekben fizettek ki.³¹⁹ A különbség annyi volt, hogy az elsőben a háborús segély mértékét a fizetés természetével bíró illetményeknek 20%-ában, a másodikban a kisebb fizetésű alkalmazottaknál 35, a nagyobb fizetésűeknél 30 és 25%-ban állapította meg. A harmadik törvény, az 1917. évi XV. törvénycikk alapján a háborús segélynek egy évi összegét a legkisebb fizetésű alkalmazottaknál (évi 1400 korona fizetésig) a fizetés természetével bíró illetményeknek 100%-ában, a magasabb fizetésűeknél ez 50%-ig csökken.³²⁰

³¹⁷ Haladás, 1915. június 27. 2. Lemberg bevételének.

³¹⁸ Az 1915. évi XXII. törvénycikk indoklása a közszolgálati alkalmazottak háborús segélyéről.

³¹⁹ 1916. évi XXV. törvénycikk a közszolgálati alkalmazottak újabb háborús segélyéről.

³²⁰ 1917. évi XV. törvénycikk a közszolgálati alkalmazottak újabb háborús segélyéről.

A rendelkezésemre álló képviselőtestületi jegyzőkönyvekből is célravezető kiemelni néhány fontosabb intézkedést. 1914. augusztus 21-én elfogadták Harsányi Gyula polgármester előterjesztését, amely alapján a katonai szolgálatra bevonult vagy később bevonuló városi tisztviselők, segéd- és kezelőszemélyzeti tagok, díjnokok és egyéb alkalmazottak teljes összegű illetményeit tovább folyósították. Annyira halaszthatatlannak gondolta ezt a testület, hogy fellebbezésre való tekintet nélkül szavazták meg.³²¹ Az 1915. évi XXII. törvénycikk városi közigazgatási alkalmazottaira vonatkozó érvényesítését az 1916. február 4-i képviselőtestületi ülésén hajtották végre, kiegészítve azzal, hogy azok a tisztviselők és alkalmazottak, akik kimaradtak ebből a segélyezésből, azokat a házi pénztár terhére támogatják.³²² 1916-ban a számvevő előterjesztését akceptálva módosítottak a hadbavonult tisztviselők és alkalmazottak illetményeit szabályozó határozaton. A legközelebbi illetmény-esedékességtől kezdődően a katonai szolgálat tartamára csak a törzsfizetés, a beszámítható pótlékok, a lakbér és családi pótlék járt, minden más illetményt beszüntettek. A legénységi állományúak a teljes összeget megkapták, a havidíjasokra azonban külön szabályozást állapítottak meg. A hadnagyi, zászlósi és hadapródi minőségben szolgálók a megállapított 1680, illetve 1200 koronás katonai illetményük mellé legalább 1/3 részt kapnak a polgári járandóságukból, úgy, hogy mindenképpen elérje az összesen 2400 koronát. A főhadnagyi és ennél magasabb rangban szolgálók a polgári járandóságuk 1/3 részét kapták meg. A hadifogságba jutottak illetményét teljesen meghagyták.³²³ A belügyminiszter 66.100/1916. számú rendelete alapján kapott államsegély terhére a díjnokok 300 koronás segélyezéséről hoztak határozatot a képviselők (1916. január 1-től, 10 hónapos részletekben utalva), majd a házi pénztár terhére szereztek be 300 métermázsas búzát a városi tisztviselők, díjnokok, hajdúk, rendőrök és az állandóan dolgozó munkások részére.³²⁴ A 116.901/1916. számú belügyminiszteri rendelet (a korábban ismertetett 1916-os törvény 2. paragrafusa alapján) rendelkezett a háborús segély terhére engedélyezhető beszerzési előlegekről. Összesen 58 alkalmazott kapott előleget 14.243 korona értékben.³²⁵ Az 1916. évi XXV. törvénycikk értelmében a belügyminiszter felhatalmazást kapott a városi közigazgatási alkalmazottak háborús segélyének megállapítására.³²⁶ Az 1916. október 25-én kiadott rendelettel november 13-án foglalkozott a szolnoki képviselőtestület. 43 tisztviselő, 73

³²¹ MNL JNSzVL V.472. 278/1914.

³²² Uo. 13/1916.

³²³ Uo. 83/1916.

³²⁴ Uo. 117/1916. és 159/1916.

³²⁵ Uo. 182/1916.

³²⁶ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 164.065/III. számú körrendelete valamennyi városi törvény hatóságához – Budapest és Fiume kivételével, – továbbá azon vármegyék közönségéhez, amelyek területén rendezett tanácsú város van, a városi közigazgatási alkalmazottak újabb háborús segélyének megállapításáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 1778-1789.

altiszt és szolga, illetve 43 díjnok háborús segélyének mértékéről határoztak.³²⁷ A város képviselőtestülete 1917. május 4-én hozott határozata 34.830 korona 9 fillér jutalmat állapított meg a városi alkalmazottak részére a sertésvágásokból származó pénzfeleslegből. A törvényhatósági bizottság ezt azzal az indoklással támogatta, hogy a közélettel való gyakran munkaidőn túl is foglalkozniuk kellett.³²⁸

Még egy segélyezéssel kapcsolatos esetről kell szót ejteni: ugyan nem városi tisztviselőkről, hanem a Constantin iskola tanítóiról van szó, ám a – jogosan – visszavont háborús segélyek ügye több szempontból is szimbolikus: egyrészt a kifogásolt összeg („túlélvezmény”) nagysága, másrészt a város anyagi helyzete miatt. Gyenes József igazgató és öt kollégája ugyanis az államtól és a várostól is kaptak háborús segélyt, ám – ahogy az adóhivatal rámutatott – a kiutalt összegek (mindenki 640 koronát kapott) meghaladták az összeilletmény 20%-át, illetve a minimális összegként megállapított 400 koronát.³²⁹ Ezért az a döntés született, hogy 1916. május 1-től a 400 koronán felül kiutalt összeget eltörlik, az eddigi pluszpénzeket pedig visszakérik.³³⁰

III.5. Közbiztonság, polgárőrség és a szolnoki „merénylet”

A háború kitörése utáni szinte első pillanattól – a katonai szolgálattételre történő behívások miatt – drámai mértékben csökkent a csendőrök és rendőrök létszáma, aminek következtében ez a kisebb létszámú állomány már képtelen volt a megnövekedett feladatait ellátni, a közrendet és a közbiztonságot fenntartani.

Kesik Ödön, Szolnok város rendőrkapitánya³³¹ már 1914. szeptember közepén jelezte az alispánnak, hogy a leapadt létszám, *„az általános munkanélküliség és így keresethiány, különösen a hidegebb idők beálltával előreláthatólag nagyobb számú lopást és betörést fog maga után vonni”*. Ennek megakadályozása érdekében viszont Kesik szerint – a 4220/1914. számú belügyminiszteri rendelet értelmében – polgárőrséget kell felállítani.³³² Az őrséget közvetlenül az elsőfokú rendőrhatalóságnak rendelték alá, tagjai önként és díjtalanul végzik munkájukat.³³³ Kesiket az is erre a lépésre kényszerítette, hogy a legénység pótlására kért 40-

³²⁷ Tisztviselők: min. 600 K, altisztek és szolgák: min. 300 K, díjnokok: 450 K.

³²⁸ MNL JNSzVL IV.405. 317/1917.

³²⁹ Összjavadalmak (évi): Gyenes József: 2400 K, Nagy Márton: 2400 K, Nincsevics Lukácsné: 2200 K, Krüner Ágostonné: 2000 K, Dr. Druga Józsefné: 2000 K, Magyar Albert: 1800 K.

³³⁰ MNL JNSzVL V.472. 85/1916. Vö: MNL JNSzVL IV.405. 302/1917.

³³¹ Kesik Ödönt 1901 novemberében (aki ekkor fővárosi rendőrfelügyelő volt) nevezte ki Lippich Gusztáv főispán. Félégyházi Hírlap, 1901. november 24. 2. Kinevezés.

³³² MNL JNSzVL IV.407. 4754/1915. A rendelet: A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 4.220. res számú körrendelete, a polgári őrségek szervezéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 2314-2326.

³³³ „Sok városban szerveztek ilyen polgári őrséget s egyik-másik helyen ez meg is felelt a hozzáfűzött

50 népfelkelői igényét a budapesti császári és királyi katonai parancsnokság elutasította. Szeptember 27-én még csak negyven fő jelentkezett,³³⁴ október végén már ötszáz főről tett a rendőrkapitány jelentést,³³⁵ míg a november 19-i indulásnál 642 főt vehettek figyelembe a szolgálati beosztás elkészítésekor. Ezek alapján egyszerre 20 polgárőr teljesített szolgálatot: a tíz pár három órán keresztül járta a város megadott körzeteit. A polgárőrök laktanyáját a Nemzeti Munkapárt Mária utcai helyiségében jelölték ki.³³⁶ Alig kezdték meg azonban tevékenységüket, a helyi sajtóban máris megjelentek a csökkenő létszámot, a kiképzés hiányosságát és a személyi ellentéteket tárgyaló cikkek. *„Amikor polgárőrségünket szerveztük, amikor még divatize volt polgárőrnek lenni, tömegesen jelentkeztek erre minden kor-, rang- és rendbeli emberek, de akkor, amikor e szervezet már annyira megérett, hogy elkövetkezett az önként vállalt kötelesség teljesítése is, akkor az önként jelentkezők többsége könnyelmű gondolkozással és lelkiismeretlenséggel minden módot és eszközt megragadt arra, hogy a szolgálat teljesítése alól kibújjon [...]”*³³⁷ Néhány hét múlva a polgárőrség főparancsnoka és a szolgálatot vezető főparancsnok – hivatali elfoglaltságukra való hivatkozással – le is mondott,³³⁸ majd egy 1915. február 20-án kiadott hirdetményben az új főparancsnok (Hunyor István) és a polgármester immár a kötelező – a törvény által megengedett – polgárőri szolgálatot helyezte kilátásba. Úgy fogalmaztak: ha a polgárság továbbra is vonakodna részt venni a közrend fenntartásában, *„kénytelenek lennénk a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi 68. t-c. alapján a m. kir. Hadügyminiszter urhoz fordulni, hogy az 50 éven aluli férfiak polgárőri szolgálatra behivassanak. Kiméljen meg e lépéstől a polgárság minket, kimélje meg önmagát azzal, hogy pusztá felhívásunkra is igaz lelkesedéssel tömegesen csatlakozik a polgárőrséghez s a mellett hiven kitart mindaddig, míg a közállapotok úgy kívánják.”*³³⁹ A sajtó szerint ez a lépés *„szégyen volna Szolnok városára, Szolnok város minden lakójára”*, ezért a polgárőri szolgálat mellett agitált. Hiába, nem jelentkezett senki.³⁴⁰ Egy március végi beszámoló szerint egy tetszőleges esti látogatás alkalmával a Haladás tudósítója a polgárőrség irodájában csak a vezetőséget találta ott – a legénységből senkit.³⁴¹

várákosáknak, de viszont több városban egyáltalán nem tudott gyökeret verni ez az új intézmény s az első időkben mutatkozó lelkesedés csak szalmalángnak bizonyult. Vagy, a szervezésnél mutatkozott nehézség a kellő számú jelentkezők hiányában, vagy amennyiben a szervezésen túlestek, a szolgálati kötelességnél mutatkozott nagy lanyhaság.” In: Várhidy 1915: 165-166.

³³⁴ Tiszavidéki Ujság, 1914. október 4. A polgárőrség. Felszerelésük: „karszalag, katonasapka, bot és forgópisztoly”.

³³⁵ MNL JNSzVL IV.407. 4754/1915.

³³⁶ Tiszavidéki Ujság, 1914. november 15. A szolnoki polgári őrség és 1914. november 22. Munkában a polgárőrség.

³³⁷ Haladás, 1915. február 28. 1. Polgárőrségünk agóniája.

³³⁸ Uo. 1915. január 10. 4. A polgárőrség vezetősége lemondott.

³³⁹ Uo. 1915. február 28. 1. Polgárőrségünk agóniája.

³⁴⁰ Uo. 1915. március 7. 3. Szomorú valóság.

³⁴¹ Uo. 1915. március 28. 2-3. Ismét a polgárőrségről.

A sajtó és a városi közgyűlés is több alkalommal foglalkozott az 1915 ősztől fokozatosan romló közbiztonsági helyzettel.³⁴² 1915 novemberében – többek között – kirabolták a régi zsinagógát, a Jászkürt és a Baross utca sarkán lévő szabóüzletet, a mellette lévő suszterműhelyt. A sorozatos betörések és az erősödő lakossági tiltakozások miatt a polgármester november 21-én válságértekezletet hívott össze, ahol több javaslatot is megvizsgáltak. Az egyik szerint a városban állomásozó császári és királyi 88. gyalogezredtől kellene 100 katonát kérni, ám ezt a nyelvi problémák miatt elvetették. Egy másik elképzelés szerint 100 „üdülő” magyar katonával fenntartható a rend, ám a többség szerint ez a felvetés kivihetetlennek látszott. Elfogadták viszont a kötelező éjjeli őrség felállításának ötletét, amely szerint minden utcát a lakóik kötelesek ellenőrizni.³⁴³ 1916 tavaszán Karczag Sándor képviselő kiemelte, hogy a közbiztonság változatlanul aggasztó állapotban van, és immár „*napirenden vannak a betöréses lopások, és pedig nemcsak az úgynevezett tyúklopások, hanem nagyobb szabású betörések is*”.³⁴⁴ A polgármester válaszában kiemelte, hogy Szolnok város hatósága korábban előterjesztéssel élt az éjjeli őrködés kötelezővé tételével kapcsolatban, ezt azonban a képviselőtestület a helyi viszonyokra való hivatkozással nem fogadta el, sőt nyugdíjas szolnoki polgárokkal akarta az éjjeli őrködést megoldani. Ez azonban kudarcot vallott, mivel csak két nyugdíjas vállalkozott a feladatra. Ezt követően megkeresték a szolnoki csendőrszárnyparancsnokságot, akik a létszámot 6 fővel megemelték ugyan, de ez még mindig kevés volt ahhoz, hogy a – a közgyűlésen interpelláló Karczag szerint – „*a valószínűleg a fővárosból kerülő hivatásos betörőket*” elkapják.³⁴⁵

Az erőszakszervezetekre a világháború évei alatt sokkal több feladat hárult a békeévekhez képest – mindezt kisebb létszámmal³⁴⁶ és kevesebb tapasztalattal kellett megoldani. A bűnözés és a kihágások száma nem csökkent,³⁴⁷ emellett ellátták a katonaugyeket (pl.

³⁴² Uo. 1915. november 14. 3. Kirabolták a zsidó templomot, Uo. 1915. november 14. 4. Betöréses lopás és Uo. 1915. november 21. 1-2. Szolnok város vagyon biztonsága.

³⁴³ Uo. 1915. november 28. 3. A betöréses lopások.

³⁴⁴ MNL JNSzVL V.472. 39/1916. és 89/1916. A sajtóban: Haladás, 1915. december 12. 3. Szaporodnak a betörések.

³⁴⁵ Uo. 89/1916. „Midőn a hosszúra nyúló háború folyamán az idegek ernyedni kezdtek, a katonai fegyelem meglazult és a kriminális elemek már kitanulták mindazokat a fogásokat, amelyekkel a katonai szolgálat alól magukat kivonhatták, a katonaszökevények hazaözlésével, kik a dolog természeténél fogva állandó bujkálásra s főleg a nagyvárosokban való bujkálásra voltak kényszerítve és életfenntartásukról, amennyiben vagyonnal nem rendelkeztek, csakis kétes üzletekkel vagy bűncselekményekkel gondoskodhattak.” In: Pálosi 1927: 23.

³⁴⁶ „Ma kevés a rendőrségi létszám; olyannyira kevés, hogy nem áll egyébből, mint a katonai szolgálat alól való felmentettekéből.” In: Haladás, 1916. április 30. 1. Hol van a baj kutforrása.

³⁴⁷ 1909 és 1913 között Jász-Nagykun-Szolnok vármegye „bűnélete” 11,5%-os javulást mutatott. MSK 1909-1913: I. 162. Általános tendencia azonban, hogy a bűnügyi statisztika adatai a háborús években (különösen a sokadik évben) romlásnak indulnak. Az újságírói megfogalmazás szerint „arra még nem volt példa, hogy háborus időben, háboru alatt, az élet, a vagyon, a társadalmi rend s az erkölcsök minden fajtája ellen elkövetett akkora és annyi büntetett szörnyűségei csinálnának valóságos áradatot mint most Magyarországon”. In: Magyarország, 1918. április 6. Büntettek özöne. Bár érdemes óvatosan közelíteni e megjegyzéshez, a statisztikai adatok (bár fontos aláhúznunk, hogy ezek Budapestre vonatkoznak) hasonló irányba mutatnak: 1917-ben a bűncselekmények miatt tett feljelentések száma – 1916-hoz viszonyítva – 56,8%-kal, 1912-höz viszonyítva majdnem 100%-kal emelkedett.

népfolkélok előállítás, idézések, katonaság igényeinek teljesítése), ellenőrizték az internáltakat, a piacok működését, a kenyér- és lisztjegyek kiosztását és felügyelték a vendéglátóhelyeket.

Az állam és a sajtó által is gerjesztett idegenellenességnek köszönhetően észrevehetően terjedt a háborús pszichózis. 1914. július 28-a után egyre többen láttak állítólagos kémeket maguk körül. A hatásosan működő propaganda elsősorban a szerbekre és az oroszokra koncentrált. Szolnokon az első esetre 1914. július 31-én került sor, amikor a szolnoki vasútállomáson jelentették az ott posztoló csendőrnek, hogy egy gyanús külsejű hölgy utazik a vonaton, aki feltevésük szerint női ruhába öltözött férfi, sőt esetleges szerb kém. A titokzatos utast leszállították a vonatról, bekísérték a rendőrségre, „*ahol meg állapították, hogy a nő nem kém, hanem szentképekkel utazó részletügynök*”.³⁴⁸ A nőt ezután szabadon engedték. A másik ügy hónapokkal később történt és sokkal komolyabb következményekkel járt.

Az állítólagos merénylet ügyét 1914. december 29-én robbantotta ki Tarnóczy-Tarnowski Vladimir főhadnagy, pályaudvar-parancsnok.³⁴⁹ Az alispánnak készített jelentésében két esetről számolt be: az első december 24-én éjszaka történt, amikor a vasúti Tisza-híd Szolnok felőli lábánál egy gyanúsán viselkedő egyént riasztott el az ottani katonai őrszem. Két nap múlva, december 26-án pedig a Zagyva-híd közelében két férfi a vasúti pályatestet megfúrta, amivel merényletet készültek elkövetni, ám a katonai őrszem mozgolódására, illetve egy megfigyelő cinkos – „*egy veres szoknyás nő*” – riasztására sikerült elmenekülniük. Tarnóczy az utóbbi esetről tudomást szerezve azonnal riasztotta a rendőrkapitányságot és házkutatást kért a városban élő szerbeknél.³⁵⁰ Miután nem volt elégedett a rendőrségi lépésekkel, az alispántól

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Magyarország 12 éven felüli lakosságából a rendezett tanácsú városokban (itt sem csak Szolnokról van tehát szó) élt 8,7%, ezzel szemben a bűncselekmények miatt jogerősen elítélt személyekből magasabb százalék „jutott” rájuk: 1909/13: 10,1%, 1914: 11,4%, 1915: 11,3%, 1916: 10,7%, 1917: 10,7%. In: Pálosi 1927: 14. és 23.

³⁴⁸ Tiszavidéki Ujság, 1914. augusztus 2. o.n.

³⁴⁹ Tarnóczy-Tarnowski Vladimir (1877-1930): 1914-ben a fontos vasúti csomópont, Szolnok katonai parancsnoka lett. Szolnokról való távozása után, 1915 februárjában a szerb frontra irányították: a magyar királyi 1. honvéd huszárezred főhadnagyként a Martincon állomásozó 2. századhoz osztották be. A háború tartama alatt „az ellenséggel szemben tanúsított vitéz magatartásáért és kitűnő szolgálatai elismerésül” 1915 őszén, 1916, majd 1917 telén is megkapta a legfelsőbb dicséret elismerését (utóbbi esetben a kardok egyidejű adományozása mellett). 1918-ban már ezredesként nevezték ki a királyi herceg főudvarmesterévé, s kapta meg a titkos tanácsosi méltóságot.

³⁵⁰ A nemzetiségekkel való feszült helyzet már 1914 előtt is szinte megoldhatatlan erőpróbát jelentett a Monarchiának. A válságot csak növelte Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása, a Balkán-háborúk, a szerb nacionalizmus és az orosz befolyás erősödése, illetve a sikertörténetnek egyáltalán nem nevezhető magyar nemzetiségpolitika. Az 1910-es népszámlálás szerint mindösszesen 43 fő vallotta magát szerbnek Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. A „színmagyar” vármegye központjában, Szolnokon lakott a megyei szerbek egyharmada, 15 fő. (Népszámlálás 1910/1: 190-191.) Ez a létszám 1914-ben is csak 18 fő volt, annak ellenére, hogy 1912-ben egy szerb katonaszökevényt, hat szerb hadkötelest és két, már nem hadköteles szerbet internáltak Szolnokra. (MNL JNSzVL IV.407. 11.270/1921.) Ezek a szerbek „legnagyobb részt az első Balkán-háborúban [1912–1913] szöktek át Magyarországra a háború veszedelmei és a katonakötelezettség teljesítése elől. A kormány internálta őket 4 évvel ezelőtt Szolnokra, de vannak köztük olyanok, akik régebben is itt laktak.” (Kesik Ödön fellebbezése, 1916. július 26. MNL JNSzVL IV.407. 9233/1917.)

kért segítséget a további intézkedések megtételéhez. Küry Albert alispán reakciója a Kesik Ödön³⁵¹ városi rendőrkapitány elleni fegyelmi eljárás elrendelése volt.³⁵² A vizsgálat megállapította, hogy a vasúti pályatest ellen megkísérelt merénylet az aznap éjjel Szolnokon átutazó trónörökös³⁵³ ellen irányult. Kesiknek felróták, hogy kevés rendőrt küldött ki szolgálattételre, és „*egyáltalán nem fejtette ki azt a hivatalos kötelességet, amit egy előre jelzett, pláne udvari vonat ellen megkísérelt merénylet ügye megkívánt volna*”. Ezen felül nem támogatta a katonai hatóságot a nyomozásban, csak kevés szerbnél foganatosítottak házkutatást és a külföldi állampolgárokról vezetett nyilvántartás sem volt naprakész.³⁵⁴

Hosszas vizsgálódások – és több fegyelmi ügy összevonása – után 1916. június 14-én végre megszületett a döntés a rendőrkapitány ügyében. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közigazgatási bizottságának fegyelmi válaszmánia vétkesnek mondta ki, hivatalvesztéssel és pénzbírsággal büntette Kesik Ödönt. Az indoklásban megdöbbenőnek nevezték, hogy „*a szolnoki rendőrség főnöke egy merénylet színezetével, látszatával bíró kísérlettel szemben, amelyet a katonai pályaudvar parancsnokság a legkomolyabbnak tartott, amelyet az akkori helyzetben nem kizártnak, de feltételezhetőnek kellett tekinteni s amelynek következményei siker esetén a hadviselésre is végzetes folyással bírtak volna*”, ennyire közömbösen viselkedett, és „*a pályatesten talált fűrészeket gyerekek által készített játéknak minősítette, a merényletet kizártnak tartotta akkor, amikor alig fél éve történt a rettenetes szarajevói világrendítő katasztrófa*”.³⁵⁵ A nyomozás megghiúsulásának okát pedig nem a merénylők nem létezésében, hanem a rendőrkapitány hanyagságában, közönyében találták meg. Kesik Ödön fellebbezett a döntés ellen: „*Meggyőződésem most is, hogy merénylet nem volt, nem készült. A pajkos gyermekek által kézzel kapart lukból úgy lett »dinamit elhelyezésére szánt, gátfúróval fűrt luk«, hogy az emberek fantáziája különösen a trónörökös meggyilkolása folytán nálunk nagyon*

³⁵¹ Kesik Ödön (1869-1923): Édesapja, Kesik János „a megboldogult Miksa császárnak volt testőrje Amerikában, és ezt az állását a felséges uralkodóház iránt családukról tudott megbízhatóságnak, hűségnek köszönte”. Kesik tanulmányai után a katonai pályát választotta hivatásul, 1890-től hadnagyi rangban szolgált. Forrásaink szerint a '90-es évek végén Ferenc Ferdinánd főherceg Központi Irodájánál volt alkalmazott: Ferenc Ferdinánd magántitkára és magyar nyelvmestere volt három éven keresztül. 1900-ban kezdte rendőri pályáját. 1901 novemberében került Szolnokra városi főkapitánynak. Másfél évtizedes működés után, 1917-ben távozott posztjáról. Ezt követően Szolnok polgármestere, Harsányi Gyula megbízta a közéleti ellátásának és megszervezésének feladatával.

³⁵² MNL JNSzVL V.473.c. I. 11/1915.

³⁵³ IV. (Boldog) Károly (1887-1922): Ausztria és Magyarország utolsó uralkodója. 1916 és 1918 között magyar király és I. Károly néven osztrák császár.

³⁵⁴ MNL JNSzVL IV.407. 9233/1917. Jegyzőkönyv, 1915. április 20. Varsányi Jenő rendőrkapitány: „Az udvari vonatnak a pályaudvaron való áthaladása után két népfelkelővel és Vörös Béla detektívvél a házkutatás foganatosítására indultunk. Vörös Béla vezetett el három helyre. Először az Abonyi úton Grósz Betti malmába mentünk, ahol egy szerb péket és inasát, segédjét találtuk, onnét a Csokonai utcába mentünk egy másik pékhez, ahol a péket és segédjét találtuk, végül a Mária utcában Trepko Ility pékhez mentünk, hol rajta kívül két szerb péket és egy inast találtunk. Mindhárom helyen házkutatást foganatosítottunk, azonban nevezetteknél absolute semmiféle gyanús dolgot nem találtunk.”

³⁵⁵ Uo.

erősen működik, ha a felséges uralkodóházhoz tartozó egyének átutazásáról van szó.” Kiemelte a bejelentő főhadnagy magatartását („*alkalmasnak nem bizonyult és mert mindenkivel szemben legalább is furcsán viselkedett*”), felvázolta a széntolvajlás valószínűségét, majd – elismerve ugyan az állítólagos merénylet okozta kellemetlenségeket – arra a kérdésre várt választ, hogy „*azért veszteném el fegyelmi úton állásomat, mert magam is nem álltam a fontoskodók közé és nem nyomoztam még nagyobb apparátussal, mikor arra szükség nem volt, mert merénylet sem készült*”? Ezt követően Sándor János belügyminiszter³⁵⁶ száz koronás pénzbírsággal is megelégedett, mondván a Kesik ellen felhozott vádakát „*beigazoltnak annál kevésbé tekinthetem, mert a m. kir. határrendőrség által ebben az ügyben lefolytatott nyomozásnak előttem fekvő iratai szerint, a kérdéses eset merényletnek egyáltalán nem volt minősíthető*”.³⁵⁷ Azaz: merénylet nem történt. Kesik azonban nem maradhatott a helyén: 1917. július 1-jén nyugdíjazták. Utóda Riedt István, korábbi rozsnyói városi rendőrkapitány lett.³⁵⁸

³⁵⁶ Sándor János (1860-1922): 1913 és 1917 között belügyminiszter Tisza István kormányában.

³⁵⁷ MNL JNSzVL IV.407. 9233/1917. Kesik Ödön fellebbezése, 1916. július 25.

³⁵⁸ Uo. 14.633/1917.

IV. Háborús gazdaság

IV.1. Törvényi háttér

A háború egyben gazdasági háború is volt. Ahhoz, hogy a fronton a hadseregek ellátása zökkenőmentes legyen, az állam fokozottabb szerepvállalására volt szükség. Már 1912-ben megszülettek azok a törvények, amelyek az alapját biztosították a háború alatt kibontakozó hátszágbeli kényszerszerveződésnek.³⁵⁹ Az 1912. évi LXIII. törvénycikk³⁶⁰ széles körű felhatalmazást adott a kormánynak a gazdasági életbe való beavatkozásra, szabályozására, irányítására, az 1912: LXVIII. törvénycikk³⁶¹ szerint a kormány személyi és dologi szolgáltatásokra, üzemek és ingatlanok átengedésére kötelezhette a polgári lakosságot, míg az 1912. évi LXIX. törvénycikk³⁶² alapján a tulajdonosok kötelesek voltak állatukat, szállító járműveiket – kárpótlás ellenében – az állam tulajdonába átengedni.

Az 1912. évi LXIII. törvénycikk – többek között – rendelkezett a kormánybiztosi tisztség létrehozataláról (4. §),³⁶³ a belügyminiszter ez alapján elrendelhetette a csendőrség igénybevételét a városok területén (5. §), kitilthattak (vagy „röghöz köthettek”) törvényhatóságok területéről egyeseket, eltávolíthatták a települések lakosságának azt a részét, amelynek jelenlétét a hadviselés szempontjából hátrányosnak minősítették (6. §), korlátozhatták az egyesülési és a gyülekezési jogot (9. és 10. §), továbbá erős felügyelet alá vonták a sajtót (11. §).³⁶⁴ Gazdasági korlátozást jelentett a 7. §, amely alapján a közigazgatási hatóság a legalapvetőbb élelmiszerek esetében maximalizálhatta azok árát. Az 1912: LXVIII. törvénycikk néhány paragrafusát érdemesebb alaposabban megvizsgálni. Egyrészt a törvény 4. §-a alapján a hadi célokra szükséges személyes szolgáltatások³⁶⁵ teljesítésére minden

³⁵⁹ A hadigazdálkodás jogi szabályozását Tóth Árpád tekintette át: Tóth 2002.

³⁶⁰ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről.

³⁶¹ 1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról.

³⁶² 1912. évi LXIX. törvénycikk a lovak és járművek szolgáltatásáról.

³⁶³ A kormánybiztosok kivételes hatáskörrel bírtak: „a megyei, városi és községi alkalmazottakkal és közegekkel, valamint a csendőrség, az államrendőrség, a határrendőrség és a pénzügyőrség alkalmazottaival és közegeivel, valamint az állami erdészeti személyzetével közvetlenül rendelkezhetnek és hozzájuk közvetlenül intézhetnek rendeleteket”.

³⁶⁴ A kormányzat elrendelte az előzetes cenzúrát és a hadviselés érdekeit veszélyeztető témák tilalmát. A háború első napjaiban ide tartoztak „az Osztrák-Magyar Monarchia két állama fegyveres erejének állásáról, mozdulatairól, erejéről és működéséről, az erődök és erősítvények állapotáról, úgyszintén az e fegyveres erő számára szolgáló fegyverek, hadiszerek és szerelvények mennyiségéről, vagy élelmiszerek hollétéről, mennyiségéről és minőségéről vagy szállításáról” szóló információk. A következő években folyamatosan bővítették a tiltott témák körét. A m. kir. minisztérium 1914. évi 5081. M. E. számú rendelete, a katonai intézkedések közlésének eltiltásáról szóló 5482. M. E. számú rendelet hatályának kiterjesztéséről. In: Magyarországi Rendeletkötet Tára 1914. Budapest, 1914, 1463. és A m. kir. igazságügyminiszternek a m. kir. belügyi és kereskedelemügyi miniszterrel egyetértve kiadott 12.001. I. M. E. számú rendelete, az időszaki lapok és -más sajtótermékek ellenőrzésének szabályozásáról. In: Magyarországi Rendeletkötet Tára 1914. Budapest, 1914, 1973-1976. A témához: Mucsi 1984. és Takács 2017.

³⁶⁵ A hadi szolgáltatások körébe tartoztak: „munkaerőnek, szállítási és közlekedési eszközöknek üzem- és iparteleknek, táviró- és távbeszélővonalaknak hírszolgáltatásra alkalmas állatoknak, szállásoknak és táborhelyeknek, földterületeknek és épületeknek rendelkezésére bocsátására, élelmezésnek és élelmezési cikkeknek, tüzelő- és egyéb anyagnak eszközöknek, szerszámoknak és egyéb hadsegédeszközöknek

munkaképes, 50 év alatti polgári egyén kötelezhető volt (csak férfiak; számos kivételt foglal a törvény 5. §-a). Másrészt a fogatos járművek és a személy- vagy teherszállításra alkalmas állat birtokosait kötelezhatték tulajdonukkal szolgálatot teljesíteni, vagy azokat átengedni (10. §). Harmadrészt ki kell emelni a 18. §-t, amely szerint az üzem- és ipartelepek birtokosai arra kötelezhetők, hogy üzemüket folytassák vagy azt – személyzettel együtt – használatra átengedjék. Negyedrészt az ingatlanokra vonatkozó paragrafust hangsúlyozzuk, ami alapján a tulajdonosokat kötelezhatték ingatlanaik átengedésére: „*erődítési művek, valamint más katonai építmények (műtárgyak) előállítására, az erődített helyek hadi felszerelésére, hidak, utak, vasutak építésére, vagy egyébként a hadi műveletek közvetett vagy közvetlen előmozdítására és biztosítására*” (19. §). Ötödrészt hangsúlyozzuk a 25. §-t, amely kötelezhette a községeket betegek ellátására, kórházaik átengedésére, sürgősségi kórházak berendezésére és fenntartására.

A háború kirobbanása után több alkalommal is módosították és kiegészítették a kivételes intézkedéseket tartalmazó jogszabályt. Így az 1914. évi L. törvénycikk³⁶⁶ lehetővé tette az árak maximalizálását és a rekvirálást, az üzemek átengedését, továbbá kiterjesztette a személyi szolgáltatásokat. A részletes indokolás szerint a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. törvénycikk 7. §-a „*több vonatkozásban túlszűkre szabta a hatósági ármegállapítás előfeltételeit. Elsősorban azzal, hogy az ármegállapítást csak a legszükségesebb élelmiszeri cikkek tekintetében engedi meg. Azok a hátrányok, amelyek az ország lakosságát az árak indokolatlan és aránytalan felszökötéséből érhetik és közvetve a katonai érdekeket is sértik, nemcsak a legszükségesebb élelmiszeri cikkek tekintetében, hanem számos más tömegcikk tekintetében is jelentkezhetnek és a hatósági ármegállapítást más cikkek tekintetében is indokoltta tehetik.*”³⁶⁷ 16. §-a szerint a „*hadszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. tc. 10. vagy 11. §-a alapján igényelt járműveknek és állatoknak végleges átengedését is lehet követelni az igénybe vétel idejében volt becsértékük megfizetése fejében*”. Az 1915. évi XIII. törvénycikk³⁶⁸ az életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkek birtokosait egész készletük bejelentésére kötelezhette, azaz szigorította az eddigi rendelkezéseken, és ismételten

szolgáltatására továbbá az utak szabad használatának, forgalomkorlátozásnak, illetve beszüntetésnek eltérésére, végül beteg személyeknek és beteg állatoknak ápolására és átadott javak gondozására”. A törvény indoklásában elismerte a törvényhozó, hogy a „hadi szolgáltatások nagy terheket rónak fel, de egyrészt természetesen, hogy akkor, a mindön az állam nagy céljairól van szó, vagy a mikor léte van veszélyben és céljainak elérése vagy fennmaradása érdekében összes segélyforrásait ki kell merítenie, a közérdekkel szemben az egyesek magánérdekeinek háttérbe kell szorulnia, másrészt ez a nagy teher lényegesen enyhítették az által, hogy a szolgáltatások térítés, illetve kártérítés ellenében vétetnek igénybe”. In: 1912. évi LXVIII. törvénycikk indoklása a hadiszolgáltatásokról. Általános indokolás.

³⁶⁶ 1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXVIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről.

³⁶⁷ 1914. évi L. törvénycikk indoklása a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXVIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről.

³⁶⁸ 1915. évi XIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről.

kiterjesztette a személyi szolgáltatásokat. Az 1916. évi IV. törvénycikk³⁶⁹ a közszükségleti cikkekkel való ellátásról, az árdragítás megakadályozásáról,³⁷⁰ a büntetési lehetőségekről és a hadicélokra igénybe vehető járművekről, állatokról értekezett. A 2. § szerint a kormány elrendelhetette, hogy aki rekvirált vagy közérdekből zár alá vett tárgyat „*jogellenesen felhasznál, elfogyaszt, elidegenít, megsemmisít vagy a közszükséglet kielégítése elől egyéb módon jogellenesen elvon, a közérdeket ért hátrány megtérítéséül a közszükséglet kielégítése elől elvont tárgyak értékének háromszorosáig terjedhető kártérítő összeget szabhasson ki*”. A 6. § alapján pedig a törvények, rendeletek és hatósági rendelkezések megszegését kihágássá nyilváníthatták, aminek büntetőjogi következménye akár hat hónapos elzárás és kétezer koronás pénzbüntetés is lehetett.

Mivel a népfelkelési kötelezettséget az 1915. évi II. törvénycikkkel az 50. életévig terjesztették ki, aminek következtében a népfelkelési és a személyes hadiszolgáltatási kötelezettség korhatára egybeesett, így a rendelkezésre állók száma vészesen lecsökkent. Ennek megoldására született meg az 1916. évi VI. törvénycikk,³⁷¹ amely a személyes hadiszolgáltatási kötelezettséget 55 éves korig tolta ki, hozzátéve, hogy ha szolgálat alatt éri el valaki a korhatárt, akkor kötelesek voltak maradni (2. §). A hadiszolgáltatásokkal kapcsolatos térítési és kártérítési ügyek végtelennek tűnő bürokratikus akadályait (1912: LXVIII. törvénycikk 33. §-a) próbálták csökkenteni az 1916. évi XXIII. törvénycikk³⁷² kiadásával: ez alapján a törvényhatósági közigazgatási bizottságok közbenjárásával – meghatározott feltételek esetén – kiegyenlíthetők a kért összegek (1. §). Az 1917. VII. törvénycikk³⁷³ a kivételes eljárási szabályokat, az elsőfokú rendőri büntető bíraskodás kiterjesztését foglalta magába.³⁷⁴ Az 1 § szerint a háború esetére

³⁶⁹ 1916. évi IV. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények újabb kiegészítéséről.

³⁷⁰ Nem kellett sok idő, hogy megszülessen egy külön törvény a témában: ez lett a 1916. évi IX. törvénycikk az árdragító visszaélésekről. A kormányzat „arra való tekintettel, hogy az életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkek [...] árának felhajtására irányuló vagy árának felszökkenését eredményező üzemek egyes válfajaira nézve a mai büntetőjogi minősítés nem felel meg a cselekmények erkölcsi súlyának és társadalmi veszélyességének, szigorúbb minősítéseket és szigorúbb büntetőjogi jogkövetkezményeket hoz javaslatba azokra a visszaélésekre, amelyek tapasztalás szerint elsősorban eredményezik az életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkeknek a viszonyok által meg nem indokolt mértékű megdrágulását, ami a lakosság széles rétegeinek megélhetését veszélyezteti, károsan hat a népegészségre, sőt gyökerében megtámadja az új nemzedéknek életerős fejlődését is”. In: 1916. évi IX. törvénycikk indokolása az árdragító visszaélésekről.

³⁷¹ 1916. évi VI. törvénycikk az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. §-ában meghatározott személyes hadiszolgáltatási kötelezettség korhatárának a jelen háború tartamára való kiterjesztéséről.

³⁷² 1916. évi XXIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. törvénycikk 33. §-a alapján bejelentett igényeknek egyezség útján való kielégítéséről.

³⁷³ 1917. évi VII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1916:IV. törvénycikk kiegészítéséről.

³⁷⁴ A brit kormány rendelkezésére álló jogi hatásköröket Rubin tekintette át. E hatáskörök közül a legfontosabbak azok voltak, amelyeket a háború alatti, úgynevezett DORA-törvények (Defence of the Realm Acts) biztosítottak. Rubin szerint azonban a DORA-ra és a hasonló törvényekre való fókuszálás nem szabad, hogy elvakítsa a kutatót: a konfliktus alatt a kormány számára más jogi intézkedések is rendelkezésre álltak a belföldi háborús céljai eléréséhez, például számos olyan 1914 előtti jogszabály létezett, amely elengedhetetlen volt a háború lefolytatásához. In: Rubin 2023. 78-79.

szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényes rendelkezések alapján felmerülő közigazgatási és kihágási ügyekben a kormány a közigazgatási hatóságok eljárásának gyorsítása céljából kivételes eljárási szabályokat állapíthatott meg.

Látható tehát, hogy a háború alatt folyamatosan bővült az állam gazdasági szabályozó jogköre. A helyi közigazgatás tevékenysége ebből következőleg új irányokat vett: rendeletek, szabályozó intézkedések „gyártása” és végrehajtása, különféle termények és anyagok rekvirálása, új, majd még újabb bizottságok felállítása, működtetése volt a fő feladat. Bihari Péter megállapítása szerint a „kényszergazdaság” Magyarországon *„bonyolultan és bürokratikusán, alig ellenőrizhetően, mégis eléggé ötletszerű, zűrzavaros módon működött”*.³⁷⁵

IV.2. Háborús adóterhek

A háború kitörése, majd előre nem látható elhúzódása következtében a kormányzat adópolitikája is változott. A háborúval járó hatalmas kiadások miatt rendkívüli bevételre volt szüksége az államkasszának. Teleszky János (1912 és 1917 között pénzügyminiszter) számításai szerint a magyar háborús kiadásoknak csak alig valamivel több, mint 5 százalékát fedezték a költségvetés bevételei, a többit hitelekkel finanszírozták, amiből 53,1%-ot az 1914 őszen bevezetett hadikölcsön-kötvények tettek ki.³⁷⁶ Az adóemeléseket és az új adónemek bevezetését a korábbi adórendszer érintetlenül hagyása mellett hajtotta végre a kormányzat.

Az első háborús év végén, december 21-én lépett hatályba az első intézkedés: az 1914: XLVI. törvénycikk³⁷⁷ alapján a 20.000 koronát meghaladó jövedelmeket adóztatták meg, de ez nem terjedt ki például a törvényhatóságokra és a községekre, továbbá a részvénytársaságokra, szövetkezetekre és biztosítási vállalatokra sem. A gazdasági helyzet romlása miatt a Tiszakormány a jövedelemadó kötelezettség határát 20.000 koronáról 10.000 koronára szállította le 1916-ban.³⁷⁸ Ezzel a lépéssel csaknem kilencszerezére nőtt a jövedelemadó fizetésére kötelezettek száma (19.000-ról 169.000-re), a többletbevétel 30 millió koronáról 80 millió koronára emelkedett.³⁷⁹ A törvény 1916. szeptember 27-én lépett hatályba, visszamenőleges hatállyal. Szűk egy hónap múlva, 1916. október 21-én hirdettek ki három – ugyancsak visszamenőleges hatállyal bíró – törvényt.

³⁷⁵ Bihari 2008: 104.

³⁷⁶ Teleszky 1927: 418. „[...] a kerekaszámban 32,7 milliárd K-ra számított háborús költségek 5,182%-ának felel meg, úgy hogy 94,818% volt kölcsön útján fedezendő. [...] Magyarország a háború költségeiből hadi kölcsönök útján 53,092%-ot, külföldi kölcsönök útján 5,126%-ot, függő kölcsönök útján 36,6%-ot fedezett, amiből 29,903% esett a jegybank igénybevételére.”

³⁷⁷ 1914. évi XLVI. törvénycikk a hadsegélyezés céljaira a jövedelemadónak ideiglenes és részleges életbeléptetéséről.

³⁷⁸ 1916. évi XXVI. törvénycikk a jövedelemadónak részleges életbeléptetéséről.

³⁷⁹ Sarlós 1974: 93-95.

Először a hadi nyereségadót szabályozó 1916: XXIX. törvénycikkről kell szólni, amelynek első paragrafusa alapján „*a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek által az 1914., 1915. és 1916. években elért nyereségtöbbletek s a természetes személyek, továbbá a fennálló törvények értelmében jövedelemadó fizetésére köteles jogi személyek által, ugyanezekben az években elért jövedelemtöbbletek*” adózni voltak kötelesek.³⁸⁰ Az adó a jövedelemtöbblet első megkezdett vagy teljes 10.000 koronája után 5% volt, ezt követően több lépcsőben emelkedett, végül az 500.000 koronán felüli többletjövedelem esetén már 45%-ra rúgott. A törvény előzményeként ki kell emelni Kuszka István vármegyei képviselőnek és társainak 1916 elején tett indítványát a háborús nyereségek külön megadóztatásáról. Szerintük az adót „*a háboru tartama alatt keletkezett vagyon szaporulatra progreszive egész 50 százalékig*” kell emelni.³⁸¹ Küry Albert alispán Tisza István miniszterelnöknek írt levelében „*szédítő arányú*” háborús nyereségekről írt, amelyek „*némely esetben a büntető törvénybe ütköző csalárd módon jöttek létre*”.³⁸² A javaslat éles sajtóvisszhangot váltott ki: a Szeged és Vidéke c. lap 1916. április 11-i számában úgy minősítették a javaslatot, mint ami „*vigasztalanul szomorú képe annak a dzsentrí-gőgnek, bornírt elfogultságnak és tudatlanságnak, amely még most is ott terpeszkedik a vármegyék karosszékeiben*”.³⁸³ A Zala című újság április 15-én „*furcsa átiratról*” beszélt, „*amely fölött nem lehet megbotránkozás nélkül napirendre térni*”.³⁸⁴ Szende Pál 1917-ben megjelent könyvében a szakember szemével elemezte a kérdést: a háborús adótörvények és kormányzati lépések kapcsán úgy vélte, hogy az agráriumban érdekelt körök és lobbicsoportok azon dolgoztak, hogy a nyereségadót elsősorban ne ők, hanem az iparosok és kereskedők viseljék. E célból pedig igyekeztek a sajtó fókuszát arra irányítani, hogy „*a háborús konjunktúra előnyeit kizárólag a kereskedelem és ipar élvezte*”, így az volna az igazságos, ha „*a közterhek alatt roskadozó földbirtokkal szemben ezt az adót a »hadseregszállítók« fizessék*”.³⁸⁵ A szolnoki királyi pénzügyigazgatóság megbízásából Kádas Ferenc titkár az egész vármegyére kiterjedően felmérte, hogy kik használták ki a legjobban a háború „*áldásait*”, kiknek mennyi adót kell befizetnie jövedelme után. Szolnok városából az alábbi – legnagyobb összegű – előirányzatok születtek: Geiger Jenő 12.250 korona, Kánitz Náthánné 4720 korona, Liebermann Mór 5480 korona, Moller Arnold 8500 korona, Ösztreicher

³⁸⁰ 1916. évi XXIX. törvénycikk a hadi nyereségadóról.

³⁸¹ A vármegyei törvényhatóság 1916. március 20-án tárgyalta az előterjesztést: MNL JNSzVL IV.405. 91/1916.

³⁸² MNL JNSzVL IV.407. 6497/1916. és Fülöp 2016: 1336.

³⁸³ Szeged és Vidéke, 1916. április 11. Rovások.

³⁸⁴ Zala, 1916. április 15. 1. Furcsa átirat Zalamegye közgyűléséhez.

³⁸⁵ Szende 1917: 3. Földes (Weisz) Béla (1848-1945; közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, 1917-1918 között tárca nélküli miniszter) egyik országgyűlési felszólalásában a gyorsan szerzett milliók tisztességes alapját hiányolta: „Nem szeretem a jelszavakat és az erős kifejezéseket, de (...) különösen a háboruban keletkezett vagyonokra állhat az a kijelentés, amelyet egy ministerséget viselt és igen előkelő német közgazdasági író mondott, hogy nem lesz az ember milliomos anélkül, hogy a fegyházat kabátjának az ujjával surolja.” In: Képviselőházi napló, 1910. XXXIV. kötet, 697. országos ülés, 1917. február 9. 139.

Nándor 5740 korona.³⁸⁶ A második kihirdetett törvény (1916. évi XXXII. törvénycikk) a vagyonadóra vonatkozott: a progresszívan emelkedő adó csak az 50.000 korona feletti vagyonokat érintette.³⁸⁷ A harmadik az 1916. évi XXXIV. törvénycikk volt, amely felemelte az adónak 1909-ben megállapított kivetési kulcsát.³⁸⁸

1918. július elsején lépett életbe az 1918. évi IX. törvénycikk, amely jobbára adóemeléseket jelentett,³⁸⁹ ám az értékelések szerint a benne foglaltak miatt a háború után is alkalmas lett volna az államháztartás egyensúlyának helyreállítására. A jogszabály a vagyonadó fizetésére kötelezettség alsó határát 50.000 koronáról 20.000 koronára szállította le, a hadinyereségadóról szóló 1916. évi törvény hatályát az 1919. évi nyereségekre is kiterjesztette, továbbá a 45%-os maximális adókulcsot 60%-ra emelte. Az *„Egynémely adónem után fizetendő adópótlékról”* címet viselő fejezetben foglaltak szerint a *„földadó, a házosztályadó, a III. osztályú kereseti adó (ideértve az 1916. évi XXXIII. tc. 5. §-ában említett javadalmak után járó III. osztályú kereseti adót is), továbbá a bányaadó és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adója, végül az 1883. évi VII. tc. szerint járó tőkekamat- és járadékadó kivételével kivetett egyéb tőkekamat- és járadékadó után”* 60%-os hadipótléket vetettek ki.³⁹⁰

IV.3. A hadikölcsönök

A hadikölcsönök rendszere a háború költségeinek fedezésére épült ki, de egyéb célokat is szolgált, pl. az infláció lassítását.³⁹¹ 1914 őszén – német példára – jelent meg az első hadikölcsön felhívása: az első hadikölcsön 6%-os, adómentes járadékkölcsön-kötvényekből állt, amelyeket november 16. és 23. között lehetett jegyezni. Az első kibocsátás várakozáson felüli sikerrel szerepelt, amelynek több oka is volt: a kedvező kamatozás, a moratórium alá eső betétek felhasználási lehetősége és a felajánlott előnyös lombardkölcsön.³⁹² Nem hanyagolható el természetesen a pénzügyminisztérium által irányított propaganda sem, amely erőteljesen agitált a jegyzésért – a sajtó, az állami és egyházi méltóságok, a politikusok, a társadalmi

³⁸⁶ Haladás, 1916. szeptember 10. 2. A háborús jövedelmek megadóztatása.

³⁸⁷ 1916. évi XXXII. törvénycikk a vagyonadóról.

³⁸⁸ 1916. évi XXXIV. törvénycikk a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójáról szóló 1909. évi VIII. törvénycikk életbeléptetése tárgyában.

³⁸⁹ 1918. évi IX. törvénycikk a jövedelemadóról és a vagyonadóról szóló törvények módosításáról és kiegészítéséről, a hadi nyereségadóról szóló törvény hatályának meghosszabbításáról, valamint egynémely adónem után fizetendő hadipótlékról. Bővebben: Sarlós 1974.

³⁹⁰ Uo.

³⁹¹ „Bevonni az időközben mesterségesen szaporított felgyülemelő pénzjegyeket.” In: Teleszky 1927: 258.

³⁹² „Az Osztrák-Magyar Bank és a hadikölcsönpenztár a hadikölcsönkötvényekre, a névérték 75%-a erejéig, a mindenkor hivatalos váltóleszámitolási kamatláb mellett nyújtott lombardkölcsönt”. In: Teleszky 1927: 256-257. és 526.

egyesületek és a gazdasági érdekképviselők mellett.³⁹³ A világháború alatt összesen nyolc alkalommal – minden év őszen és tavaszán, illetve 1918 nyarán – történt kibocsátás. A táblázat adataiból látható, hogy az első alkalommal mindössze egy hét volt a jegyzési idő, az évek előrehaladtával ez fokozatosan nőtt: a végén már a másfél hónapot is meghaladta.

10. táblázat

A nyolc hadikölcsön jegyzési időszakai, 1914-1918

sorszám	jegyzési időszakok
I.	1914. november 16-23.
II.	1915. május 12. – június 7.
III.	1915. október 18. – november 17.
IV.	1916. április 19. – május 23.
V.	1916. november 23. – 1917. január 8.
VI.	1917. május 12. – június 26.
VII.	1917. november 15. – december 31.
VIII.	1918. június 12. – július 24.

A második jegyzéstől csak minimális változások történtek: a kibocsátási árak, a címletek, a kamatozás, a kedvezmények és a lombardírozás feltételei esetében. Az eredményességet befolyásolta a hadihelyzet alakulása, vagy a belpolitikai történések. Így kedvezőtlenül hatott az olasz hadüzenet, Ferenc József halála, de kedvező volt pl. Przemysl visszafoglalása.

Összességében a 18,5 milliárd koronát is meghaladta a hadikölcsön-jegyzések értéke.³⁹⁴ Pogány Ágnes értékelése szerint a hadikölcsönökből jelentős kormányzati bevételek keletkeztek, ám ezek önmagukban nem tudták fedezni az ország háborús hitelszükségletét, így muszáj volt jegybanki és külföldi kölcsönöket igényelni. *„Az 1914 novemberétől félévente kibocsátott hadikölcsönök voltaképpen nem képeztek önálló pénzforrást a költségvetés számára, nem arról volt ugyanis szó, hogy a folyamatosan képződő lakossági megtakarításokat használták volna fel a költségvetési deficit fedezésére. A hadikölcsön lombard biztosította annak lehetőségét, hogy jegybanki pénzteremtés álljon a hadikölcsön-jegyzések háttérében, sőt sok esetben már magát az aláírást is jegybanki hitelteremtés előzte meg.”*³⁹⁵

³⁹³ Pogány 2019: 89. A szolnoki kötődésű Pólya Tibor (1886-1937) Borsszem Jankóban megjelent karikatúrái közül kettőt mindenképpen meg kell említeni. Az első 1915 őszen jelent meg, címe: Tudomány falun. A képen három falusi tárgy a hadikölcsön jegyzéséről: „Sógor járt iskolába, hát megtudná-e mondani, mi az a kötvény? – Hogyne tudnám. A kutyám is a. – Az a fenét! – Az a, mer mindég meg van kötve.” Ekkor már a harmadik jegyzésnél járt az ország, minden létező fórumon gyözködtek az emberek a kötvények előnyeiről, de még maradtak meggyőzendő/felvilágosítandó alanyok. A másik rajz 1916 tavaszán, a negyedik jegyzésre agitálva készült. Címe: Hadikölcsön a falun. Ezen a képen ketten beszélgetnek. Szövege: „Aztán mit adott kend a hadikölcsönre? – Hát eladtam egy pár hízót meg egy tehenet. Azt rászántam. De a pénzemhez nem nyúlok. Az jó helyen van. Elástam.” In: Borsszem Jankó, 1915. november 7. 8. és Borsszem Jankó, 1916. május 14. 3.

³⁹⁴ Teleszky 1927: 264-265. Ugyanitt tanulmányozhatóak a hadikölcsönök részletes adatai (pl. névértékük, a befolyt összeg, az összes kibocsátási költség, kamatok és kezelési költség).

³⁹⁵ Pogány 2002: 75-76.

Beváltották-e a befektetők reményeit a kötvények? Pogány szerint nem, mivel az 1918 után meglóduló infláció túlnőtt a kamatokon, a kötvények így hamarosan elértéktelenedtek. Ez viszont számos család megtakarításainak elvesztését jelentette. Ráadásul a kormány a hadikölcsönöket 1918 után sem valorizálta, illetve a kötvénytulajdonosokat sem kompenzálta az infláció miatti jelentős veszteségeikért.³⁹⁶

Szolnok városa is buzgón részt vállalt a jegyzésekben. Az első jegyzés – a város vezetője szerint – „nagyszerű” és „nem várt eredményt” hozott, számszerűsítve 3 millió 755 ezer 50 koronát.³⁹⁷ Harsányi Gyula polgármester előterjesztésében – a központi elvárásoknak megfelelően – kiemelte, hogy a hadikölcsön sikeres jegyzésétől függ tulajdonképpen Magyarország megmaradása, és a harcokból (azaz a kölcsön jegyzéséből) a városa közönségének is ki kell venni a maga részét.³⁹⁸ 1914. november 21-én döntött a város képviselőtestülete, hogy egyrészt a város „az állam által kibocsátandó 6%-kal kamatozó, adómentes állami járadék kölcsönben felhasználható alapjai igénybevételével 100.000 korona aláírásával vegyen részt”, másrészt a városi árvaszék határozata alapján „a gyámpénztári tartalék alap 72.839 korona 78 fillért kitevő vagyonából az alap javára 50.000 korona aláírásával vegyen részt”.³⁹⁹ Érdekes összehasonlítani a város áldozatvállalását a vármegyei és a hasonló méretű rendezett tanácsú városok jegyzéseivel. Az alábbi táblázatból kiolvasható, hogy a városok által jegyzett összegek között a szolnoki inkább átlagosnak volt mondható, hangsúlyozni kell azonban a város korábban kifejtett pénzügyi problémáit és kiemelkedően magas pótdóóját.

11. táblázat

*A városok jegyzési eredménye az első hadikölcsönből (koronában)*⁴⁰⁰

Brassó	500.000
Eger	50.000
Jászberény	150.000
Karcag	100.000
Mezőtúr	50.000
Nagykanizsa	100.000
Nyíregyháza	400.000
Szolnok	150.000
Szombathely	200.000

³⁹⁶ Pogány 2019: 90. Valorizáció: a pénz értékének csökkenése által okozott veszteség kiegyenlítésére alkalmazott pénzügyi intézkedés; új érték megállapítása a régi érték meghatározott százalékában.

³⁹⁷ Haladás, 1914. november 29. 3. Szolnok és a hadikölcsön.

³⁹⁸ MNL JNSzVL IV.407. 934/1915. Polgármesteri előterjesztés az első hadikölcsön jegyzésére.

³⁹⁹ MNL JNSzVL V.472. 376/1914. és 377/1914.

⁴⁰⁰ Városok Lapja, 1914. december 12. 558-559. Kimutatás. Szolnok városa itt 100 ezer koronával szerepel, de hozzáadtam az ugyanekkor jegyzett 50 ezer koronát is.

A településen jegyzett közel 4 millió koronás eredményt Nagykanizsáéval lehet összemérni: ott 4.021.000 koronát jegyeztek 1914-ben.⁴⁰¹

A felajánlandó összegeket egyre nehezebb volt előteremteni, ezért a saját alapok mellett kölcsönökhöz kellett folyamodni. Ilyen alap volt pl. a második jegyzésnél a „Kreutzer Ferenc-féle szegényház építési alap” (ebből 32.000 koronát használtak fel),⁴⁰² a harmadik jegyzésnél a „Müller Adolf”-féle alap (20.000 korona), a városi iparvállalatok tartalékalapja (80.000 korona)⁴⁰³ és a nyolcadik jegyzésnél „a Sárkány szegény tanulókat segélyező alap, a Sárkány Béla gimnáziumi ösztöndíj alap, a Barbur-féle Verseggy önképzőkör alap, a Szolnoki Polgárok gimnáziumi alap, a március 15-iki jubileumi alap, a Domonkos ösztöndíj-alap és a Palla-féle szegény tanulókat segélyező alap”.⁴⁰⁴ Harsányi Gyula polgármester is minden követ megmozgatott. 1915 októberében – a harmadik hadikölcsön jegyzésekor – jelentette az alispánnak, hogy „a földmivelő gazdák kivételével, az iránt a társadalom minden más rétegében érdeklődés és lelkesedés mutatkozik. A földmivelő gazdák azonban csekély kivétellel még mindig bizalmatlanok, úgy a hadi kölcsön, mint bármely hasonló dolog iránt”.⁴⁰⁵ 1917 februárjában pedig azt, hogy „*ugy személyesen, mint tisztviselőim útján oda törekedtem, hogy a kölcsönnek sikere legyen. E végből felhívást intéztem a lakossághoz és a szóbeli propaganda módjait is felhasználtam a siker érdekében*”.⁴⁰⁶ Az idő előrehaladtával változott a nyolc felhívás tartalma is: volt szó létfenntartási küzdelemről és jó üzletről, a béke előmozdításáról és a hazafias kötelesség teljesítéséről.⁴⁰⁷ A sajtó mindenestre folyamatosan közzétette a jegyzésen részt vettek névsorát – ha valakiben még maradt volna bizonytalanság, fenntartás, az ismerős nevek és közreadott történeteik láttán és hallatán máris indulhatott a legközelebbi pénzintézethez...⁴⁰⁸

⁴⁰¹ Barbarits 1929: 218. Az 1910-ben közel 70 ezres, törvényhatósági joggal bíró Kecskemét adatai: 500 ezer koronát jegyzett a város, 12.700.000 koronát pedig a város lakói. In: Gyenesei 2015: 318.

⁴⁰² MNL JNSzVL IV.407. 9579/1915.

⁴⁰³ Uo. 36.954/1915.

⁴⁰⁴ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4920/1914.

⁴⁰⁵ MNL JNSzVL IV.407. 28.528/1915

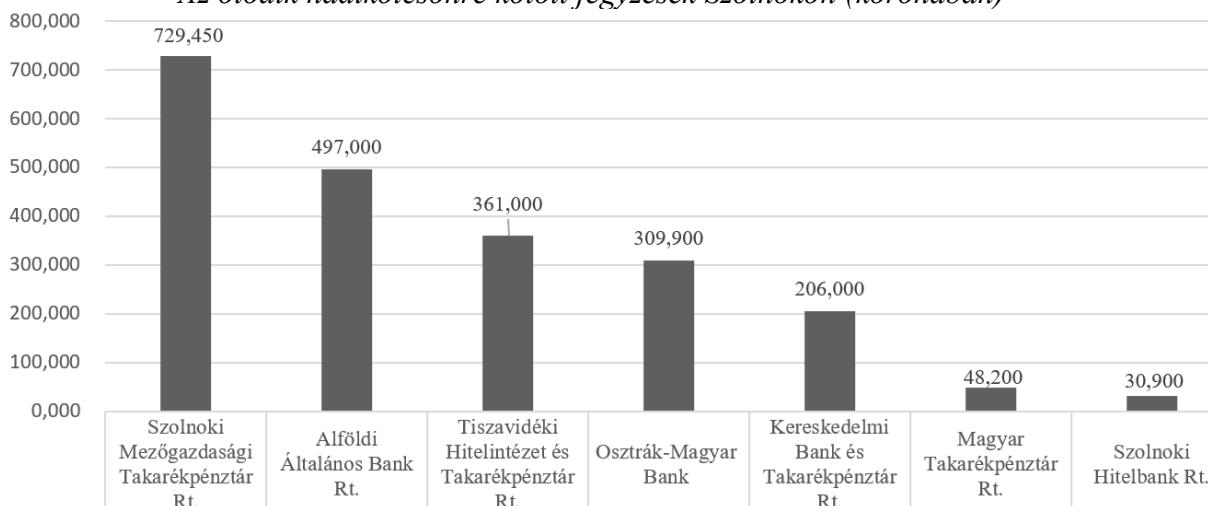
⁴⁰⁶ Uo. 21.483/1918.

⁴⁰⁷ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4920/1914. Bővebben: Szabó 2011.

⁴⁰⁸ Pl. Haladás, 1915. május 30. 4. Hadi kölcsön jegyzések és Haladás, 1915. július 4. 1. Vargha Ida.

9. ábra

*Az ötödik hadikölcsönre kötött jegyzések Szolnokon (koronában)*⁴⁰⁹

A nyolcadik jegyzésnél hangsúlyos szerepet kaptak a hadseregszállítók.⁴¹⁰ A rájuk vonatkozó főispáni körrendelet szerint nagy részük „*még mindig nem ébredt tudatára annak a kötelezettségnek, amelynek teljesítését a nemzet méltán elvárja*”, ezért kérte a polgármestert, hogy a megfelelő összegű hadikölcsön jegyzése érdekében a legerélyesebben érvényesítse befolyását, gyakoroljon erkölcsi nyomást rájuk; kérte továbbá hogy kísérje őket figyelemmel, és jelentse azokat, akik megtagadták a jegyzést, vagy jövedelmükkel, vagyonukkal nem arányos összeget jegyeztek.⁴¹¹ A felhívás ismeretében érdekes az a két lista, amely a szolnoki hadseregszállítók hadikölcsön-jegyzéseit mutatja. Az egyik hét adatsort tartalmaz, pontos összegekkel és a jegyzés helyével (1918. július 26.), míg a másik tizenhárom adatsoros, és ceruzával írott megjegyzések (ezeket dőlt betűvel jeleztem) tarkítják.

⁴⁰⁹ MNL JNSzVL IV.407. 21.483/1918. Megjegyzés: A kisebb bankházakban is történtek jegyzések, ezekkel együtt a Szolnokon történt jegyzések összege kb. 2 és 1/2 millió koronára tehető.

⁴¹⁰ Csósz László megállapítása szerint a zsidók „felülreprezentáltak voltak a gyűlölt »hadimilliomosok« körében, és ez fokozta az egyébként is erőteljes, antikapitalista gyökerű zsidóellenességet”. In: Csósz 2014: 80.

⁴¹¹ A főispáni körrendelet 1918. június 27-én íródott. MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4920/1914.

12. táblázat

*Szolnoki hadseregszállítók hadikölcsön-jegyzései*⁴¹²

Deutsch Ernő 50.000	Deutsch Ernő sütőmester - <i>nem jegyez, nincs módjában</i>
Gaál Imre és társa 10.000	Gaál Imre és társa 10.000
Dr. Gettler Dezső 10.000	Gettler Dezső 10.000
Grossmann Sámuel 20.000	Grossmann Samu 20.000
Steiner Jakab fiai 75.000	Steiner Jakab fiai 75.000
Szolnoki Cukorgyár Rt. 250.000	Szolnoki Cukorgyár Rt. 250.000 - Kádár Gyula 10.000
Szolnoki Egyesült Gőzfűrészt és Örlőmalom Rt. 110.000	Szolnoki Egyesült Gőzfűrészt és Örlőmalom Rt. 110.000
	Kánitz Náthán fűszerkereskedő
	Nerfeld Ferenc bankháza
	Östreichert Gaál és társa - <i>megszűnt cég</i>
	Posh József
	Dr. Szendrei Henrik
	Szolnoki Hungária Gőzmalom Rt.
	Szolnok r.t. város iparvállalatai - <i>áthízva</i>
	Váncza [Mihály] 5000

IV.4. Közellátás

Alighogy elterjedt a mozgósítás híre, máris felszöktek az élelmiszerárak.⁴¹³ Erre reagált a vármegye alispánja, Kürty Albert, amikor július 31-én kiadott hirdetményében figyelmeztette a vármegye közönségét, hogy aránytalan drágulás esetén be fog avatkozni az árképzés folyamatába. Sőt, miután ez több élelmiszer esetében (kenyér, tej, tojás stb.) meg is történt, ezért már lépéseket is tett a hatósági árszabályozás irányába.⁴¹⁴ Számtalan – élénk színekkel ecsetelt – beszámolót közölt a helyi sajtó egy éjszaka dolgozó, titkos és rejtélyes, egyben kitűnően szervezett szövetségről, amely a vasútállomáson és a Tisza partján, a színház mellett működött, és amely olyan „kétségbeejtő”, „tarthatatlan” és „abnormis” állapotot okozott, hogy azt véleményük szerint „*csakis erélyes és túl szigorú új piaci szabályrendelettel, vagy egy keresztülvihetetlen móddal, a fogyasztó közönség bojkottjával vagy helyesebben sztrájkjával*”

⁴¹² MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4920/1914.

⁴¹³ „A drágaság napról napra nő; november hóban a búza ára 43 kor., kukoricza 25 kor., bab 64 kor., lencse 194 kor., borsó 124, liszt kilója 64 fillér s minden élelmiszer ára ily arányban megy fel.” In: MFL Historia Domus 65.

⁴¹⁴ Az alispán hirdetményét közli: Tiszavidéki Ujság, 1914. augusztus 9. 1. Az élelmiszer uzsorások ellen. 1914 októberében Szolnokon volt a legdrágább a borjúhús az egész országban. Ha ez nem lett volna elég, Szolnok a tejhamisítás fővárosává is vált. In: Várhidy 1915: 224. és 226.

lehetne felszámolni.⁴¹⁵ November végén az alispán a szolnoki piac drágasága, a „kofa-uralom”, a „kofatröszt” letörése céljából szigorú rendeletet adott ki. Ebben felhívta a szolnoki polgármester és a szolnoki rendőrkapitány figyelmét, hogy számolják fel a piaci elővásárlás kialakult intézményét, és torolják is meg, ha szükséges.⁴¹⁶ Erre – vélte az alispán – felhasználható lenne a szeptemberben létrehozott polgárőrség.⁴¹⁷ Hogy ez mennyire volt, mennyire lehetett egyáltalán sikeres? A Szolnoki Ujság a még 1915 februárjában is fennálló, s eléggé el nem ítéhető helyzetet ismertette a közvéleménnyel és a döntéshozókkal: „[...] figyelembe kell venni a Szolnokon ijesztő arányt öltött élelmiszer-uzsorát és a túrhetetlen állapotok megszüntetésére kell törekedni”.⁴¹⁸ A Haladás „terrorizáló kofákról”, „vasutas kofákról”, „kofaröhögésről” írt 1915 nyarán, a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok 1917 júniusában pedig a Tabánban lakó, finomlisztből „kas számra” kalácsot sütő asszonyokról számolt be.⁴¹⁹

A szolnoki piac szabályozása is felmerült 1915 végén. Bozóky Árpád felvetése szerint a hétfői és csütörtöki piacnapok megszűnnének, a megmaradó heti egy vásárnapot vasárnapra tennék át. Indokai szerint az így felszabadult munkaerőt és munkaeszközt a mezőgazdaságban tudnák felhasználni. A javaslatot Harsányi polgármester a fogyasztókra hivatkozva és az esetleges kártérítési igények miatt nem támogatta. A kérdésben támogató véleményt nyilvánított a Vármegyei Gazdasági Egyesület is. Álláspontjuk szerint a piacnapok sok igaerőt és kézimunkaerőt vonnak el a gazdasági munkáktól, a női munkaerő nélkülözhetetlenné válása miatt pedig célszerű a piacnapok csökkentése. A Kerületi Kereskedelmi- és Iparkamara véleménye ezzel ellentétes volt: a kínálat korlátozása csak további árnövekedéshez vezetne.⁴²⁰

Az 1914-es rossz gabonatermés után a gazdák a kapásnövények jó termésében bíztak, de az időjárás – mint a háborús évek alatt oly sokszor – közbeszólt: a vármegye egész területét szinte letarolta az augusztusi nagy jégverés.⁴²¹

Neuralgikus pontnak számított a közellátásban a hús- és a lisztkérdés. A seregek megfelelő élelmezése volt az indoka 1914 szeptemberében Harsányi Gyula közzétett hirdetményének,

⁴¹⁵ Haladás 1914. november 15. 2-3. Kofauralom a szolnoki piacon. Érzéketes, egyben elgondolkodtató karikatúrát közölt a Borsszem Jankó 1915 júniusában „A közélelmezési front mögött” címmel. Az eladók és a vásárlók piaci verekedését békésen társalogva nézi egy kicsit távolabbról két – jellegzetes ruházatukkal is segítve bazonosíthatóságukat – alak: „Szerencsénkre Geróf Úr, attúl a sok embertől nem vesznek bennünket észre.” In: Borsszem Jankó, 1915. június 13. 8.

⁴¹⁶ Az alispán rendeletét közli: Tiszavidéki Ujság, 1914. november 29. 1. A drágaság ellen és Haladás, 1914. november 29. 1-2. A kofauralom megtörése.

⁴¹⁷ Haladás, 1914. november 29. 1-2. A kofauralom megtörése. A polgárőrség megalakulásának körülményeiről: Tiszavidéki Ujság, 1914. szeptember 27. 1. Polgárőrség.

⁴¹⁸ Szolnoki Ujság, 1915. február 5. Szolnok közélelmezése.

⁴¹⁹ Haladás, 1915. április 25. 2-3. Terrorizáló kofák., május 16. 1-2. A piaci drágaság ellen és június 20. 2. Kofauralom Szolnokon; Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1917. június 24.

⁴²⁰ MNL JNSzVL IV.407. 745/1916.

⁴²¹ MNL JNSzVL IV.411. I. 4/1917.

amelyben a szolnoki polgármester a marhahús fogyasztásának csökkentését kérte a város „*hazafias lakosságától*”, s helyette a sertés- és juhhúst ajánlotta.⁴²² A szolnoki húsárak 1915 nyarán jelentős eltérést mutattak a mészárosoknál és a hatósági székekben.

13. táblázat
*Húsárak 1915 nyarán*⁴²³

	A mészárosoknál	A hatósági székekben
borjú eleje	4 K 80 fillér	4 K 20 fillér
borjú hátulja	5 K 20 fillér	4 K 60 fillér
marha eleje	4 K 80 fillér	4 K 20 fillér
marha hátulja	5 K 20 fillér	4 K 40 fillér

A polgármester ezért folyamatosan kereste a megoldási lehetőségeket az ellátási, beszerzési gondokra: megállapodásokat kötött vállalkozókkal, mészáros mesterekkel (így elérve például a juhhús olcsóbb árusítását), vagy maximális árakat szabott meg.⁴²⁴ Bár ez utóbbi eset konfliktusokhoz vezetett, hiszen a mészárosok nem fogadták el a marhahús szabott árát, és tiltakozásul bezárták üzleteiket.⁴²⁵ Az ezt követő elégedetlenség hatására fogalmazódott meg a sajtómunkásban, hogy Szolnok „*a maga nemében talán egyetlen hely egész Magyarországon, ahol a kedd és pénteki hustalan állapot átcsapott a hét többi napjaira is*”.⁴²⁶ Nem volt hús, a mészárosok zárva tartottak, a szárnyasok árát is duplájára emelték. 1915 őszén a szolnoki lakosság hússal és zsírral⁴²⁷ való ellátását úgy igyekeztek biztosítani, hogy a város részére a Kohner Adolf⁴²⁸ vezette szászbereki mintagazdaság szerződés szerint hizlalt 700 db sertést.⁴²⁹ A kezdeményezést és az eredményeket annyira pozitívan értékelte Harsányi Gyula polgármester, hogy 1916 tavaszán – miután a város felélte a készletet – újabb megrendelésről beszélt a városi közgyűlésben. Az év végén 550 sertésről állapodtak meg a szászbereki uradalommal – 1917 februári és márciusi szállítással.⁴³⁰ 1918 elején a Geiger Jenő és a

⁴²² A polgármester hirdetményét közli: Tiszavidéki Ujság, 1914. szeptember 13. A husfogyasztás korlátozása.

⁴²³ Haladás, 1915. május 23. 2. A drágaság meggátlása.

⁴²⁴ MNL JNSzVL IV.407. 1299/1918. Az ármaximalizálásokról: Botos 2015: 81-88.

⁴²⁵ MNL JNSzVL IV.407. 1299/1918. és Haladás, 1915. június 27. 3. Sztreik a szolnoki mészárosok körében.

⁴²⁶ Haladás, 1915. július 18. 3. Hús mizériák.

⁴²⁷ 1917 végére még inkább romlott a helyzet: „Zsír nincs, e helyett gyomorrontó margarint erőszakolnak a közönségre.” In: Függetlenség, 1917. december 9. 3.

⁴²⁸ Életéről, a szászbereki mintagazdaságról, művészetpártoló tevékenységéről (a szolnoki Művészttelep egyik alapítójáról van szó): Szolnoki fejek 1928. és Hlbocsányi 2015. Különösen 152-155.

⁴²⁹ Míg az országos sajtó nagyon pozitívan értékelte, a Haladás című lap 1915. november 21-én, november 28-án, december 5-én és 1916. január 9-én megjelenő számaiban éles bírálat alá vette ezt az intézkedést. Egyrészt az áringadozások miatt, másrészt azért, mert a „sertés-kérdés” elvonta a figyelmet a védőgátak megerősítéséről, s így több ezer hold vetés került víz alá.

⁴³⁰ MNL JNSzVL V.472. 90/1916. és 206/1916.

Helsing-féle uradalmakból szerzett 150 darab sertést,⁴³¹ bár nemsokára már azt jelentette Küry alispán, hogy: „*a disznó-hízlalás be van tiltva*”.⁴³²

14. táblázat

*Húsfajták maximális árának változása 1916. október 1. és 1917. október 1. között*⁴³³

Húsfajta	1916.10.01	1917.03.24	1917.06.15	1917.10.01
Marha I. rendű	9 K 50 f	9 K 50 f	9 K 50 f	8 K 60 f
Marha II. rendű	9 K 50 f	9 K 50 f	10 K	8 K
Borjú	6 K 40 f	8 K	9 K	8 K
Juh	5 K 60 f	6 K 40 f	6 K 40 f	7 K 20 f

1916. november 18-án a járszági alsó járásban a marhahús kilója 7 korona 40 fillér, a borjúé ugyanennyi, a juhé 6 korona volt. Mezőtúron 1917. február 7-én a marhahús kilója 8, a borjúé 7 koronába került, míg a juhhús 5 korona 20 fillért kóstált.

Botos János 2015-ben megjelent dolgozatában publikálta a tisztviselők és az ipari dolgozók bérének változásait, hozzátéve, hogy a mezőgazdaságban dolgozók béreiről megbízható adatok nem álltak rendelkezésére.

15. táblázat

*A dolgozók hetibérének változása a háború első és utolsó évében (koronában)*⁴³⁴

	1914	1918
tisztviselők	150 - 430	185 - 1675
élelmiszeripar	34 - 39,60	85 - 97,30
építőipar	14,40 - 42,75	93,60 - 187,20
ruhaipar	24 - 56	36 - 300
vasipar	21,09 - 53,58	114,40 - 239,20
egyéb iparágak	18 - 46	333,33 - 786,95

A lisztellátásban is óriási problémákkal kellett megküzdeni a városvezetésnek. A kötelező takarékoság mellett lassan el lehetett felejtetni a tiszta búzalisztet (előírták a gabona kiörlési arányát, a lisztpótló anyagok használatát),⁴³⁵ be kellett jelenteni a gabonakészleteket, maximalizálták az árakat,⁴³⁶ majd bevezették a jegyrendszert (pl. liszt, zsír és cukor). 1914

⁴³¹ Haladás, 1918. január 27. 2. A sertéshus és a zsír.

⁴³² MNL JNSzVL IV.411. I. 40/1919. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1918. február hónapról.

⁴³³ MNL JNSzVL IV.407. 1299/1918. 1916. május közepén „a marhahus ára kilonként 10 kor. Május 15-én azonban a mészárosok becsukták az üzleteiket vágómarha hiányában s így hushoz alig lehetett jutni, néha juhhushoz 6 koronáért.” In: MFL Historia Domus 74.

⁴³⁴ Botos 2015: 75.

⁴³⁵ Elsősorban árpa- és kukoricalisztet használtak. A háborús idők gasztronómiájáról pl. Pesti Napló, 1915. március 13. 15. Hogyan lehet jól és olcsón főzni? Bővebben: Fehér – Szécsi 2015.

⁴³⁶ „1915-től a burgonyát, a kukoricát, a korpát, a hüvelyeseket, az árpagyöngyöt, a repcét, a len-, bükköny- és kendermagot, a gyapjút, a marha- és lóborókat, a zsírt, a szalonnát és a sertéshúst, a cukrot, ezenkívül a tölgy- és fenyőkérgét, a gubacsot és a tölgyfakivonatot is csak szabott áron lehetett értékesíteni. A lakosság által elfogadott

őszén 8-9000 lisztutalványt kellett kiadni hetenként a szolnoki rászorulóknak.⁴³⁷ 1915 elején – már a lisztínség következtében bezárt egyik pékműhely példájával demonstrálva – kérte a polgármester (majd a polgármester kérésére a vármegye alispánja) Róth Mór miniszteri meghatalmazottat, hogy az Országos Gazdasági Bizottság részére rekvirált egy vagon búzát azonnal szolgáltatassák vissza, mivel azt a város vezetője Kunhegyesről vásárolta Vig Gyula szolnoki hengermalma részére.⁴³⁸ Áprilisban az alispán a központi direktíva alapján felállt vármegyei gazdasági bizottság (feladata: a gazdasági munkálatok elvégzésének biztosítása) vezetőivel konzultált a drágaság mérséklésének lehetőségeiről.

Az első háborús aratás eredményét zárolták. Az állam a termények felvásárlására-értékesítésére 1915 nyarán megalapította a Haditermény Részvénytársaságot,⁴³⁹ miután az 1915. évi 2.072. M. E. számú rendelet alapján az 1915. évi búza-, rozs-, kétszeres-, árpa- és zabtermést „a közélélmzés és a közszükséglet célszerű biztosítása érdekében” zár alá helyezték.⁴⁴⁰ Ezt a következő években megismételték. Bódy Zsombor szerint „mind a fogyasztók, mind a gabonatermelők úgy látták, hogy továbbra is ugyanazokkal a – jelentős részükben zsidó – gabonakereskedőkkel van dolguk, akikkel korábban is. Hiszen a legtöbb vidéken továbbra is a megszokott gabonakereskedő cégek vették át a kenyérgabonát a termelőktől, csak immár a hatóságok által előírt mennyiségben és áron. A Haditermény Rt. azonnal népszerűtlenné vált.”⁴⁴¹ A részvénytársaság nem készítette elő a termés értékesítését, a termelők érdekeit egyáltalán nem vette figyelembe, ezért a vármegyei gazdasági bizottságnak kellett orvosolni a felmerülő bajokat.⁴⁴² A Lehoczky Mihály vezette szolnoki pékek és lisztkereskedők is felemelték szavukat egyre nehezedő helyzetük ellen. Ők a kenyér és a liszt maximális árának felemelésében, illetve a Szolnok város által felszámított közvetítési díj eltörlésében látták megerősödésük zálogát.

1916 tavaszára sem javult érdemben a helyzet. Küry Albert egy központi raktár felállításával próbálta a válságos helyzetet enyhíteni: „Az árut én rendelem meg a raktár részére, a szolnoki mezőgazdasági takarékpénztár finanszírozza s a mezőgazdasági szövetkezet kezeli és árusítja. [...] Remélem, hogy ezen intézménnyel a már igazán alig tűrhető drágaságon enyhíteni

normává azonban számos árucikk esetén a feketepiaci árak váltak.” In: Csíki 2018: 288.

⁴³⁷ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4592/1914.

⁴³⁸ MNL JNSzVL IV.407. 3594/1915.

⁴³⁹ A részvénytársaság 1916-ban Szolnok székhellyel kirendeltséget létesített, melynek vezetésével Erdélyi Norbertet bízták meg. MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4592/1914.

⁴⁴⁰ A m. kir. minisztérium 1915. évi 2.072. M. E. számú rendelete, az 1915. évi búza-, rozs-, kétszeres-, árpa és zabtermésnek zár alá vételéről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 717-725. A Haditermény Részvénytársaság „a magyar kir. minisztérium 2.072/1916. M. E. számú rendelete hatályának tartamára alakul”. In: Budapesti Közlöny, 1915. június 17. 8-9. Felhívás a Haditermény - részvénytársaság részvényeinek jegyzésére.

⁴⁴¹ Bódy 2019: 156. A Haditermény Rt. terjeszkedéséről: Vörös 1978: 729-730.

⁴⁴² MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1916. július hónapról.

fogunk”.⁴⁴³ 1916-ban Szolnokon közélélmzési bizottság alakult „a lakosság minden érdekelt rétegének az ügyért lelkesülő és önzetlen tagjaiból”, amelynek hatáskörébe tartozott „az élelmiszerek és elsőrendű közszükségleti cikkek beszerzése és azoknak a közforgalomba való bocsájtása körüli eljárás szabályozása” is.⁴⁴⁴

1917 februárja már-már az emberfeletti küzdelemről szólt az alispán jelentését olvasva: „A közélélmzés és közellátás ügye mindig nehezebb lesz. A készletek napról-napra fogynak [...]. A következő hónapok a megpróbáltatások ideje lesznek. Nem eléggé ajánlható a legnagyobb mérvű takarékosagra van tehát szükségünk. Ma már a legerélyesebb személyes interveniálás után sem vagyunk képesek a megfelelő lisztmennyiséget megkapni. [...] A tej kevés és drága. [...] A szolnoki katonai kórház a tejet már nem képes beszerezni, úgyhogy kénytelen voltam a kórház céljára a gróf Almásy uradalomból napi 100 liter tejet rekvirálni. [...] Elrendeltem a jegyrendszert a zsírra, cukorra, főzelékfélékre, burgonyára, kávéra és petróleumra is”.⁴⁴⁵

A város lakóit változatosan próbálták élelmezni: kaptak babot a Strasser és König bizományos cég által Abony és Tiszabő községekben rekvirált készletekből, szerbiai aszalt szilvát a Szilvaközponttól, vásároltak 500 métermázsa burgonyát Bay Ferenc nyírmadai lakostól, ám mindezek a lépések csak csillapíthatták a problémákat és az elégedetlenséget.⁴⁴⁶

1918 elején Küry azt jelentette, hogy szertefoszlott az ellátás zavartalansága iránt táplált reménye, mivel a vármegye ellátására csak 10 vagon lisztet kapott, ám csak Szolnok város igénye 25 vagon telt ki. Így aztán számos város polgármestere – köztük Szolnoké is – úgy döntött, hogy a helybeli malmokból „önkéntelenül” igénybe veszik a lisztet, mivel nem akarták, hogy „a más életszükségleti cikkekben (burgonya, főzelék stb.) is nélkülöző ellátatlan lakosság a liszt és kenyér hiánya miatt inséges helyzetbe jusson s ebből kifolyólag esetleg a közrend káros megzavarása álljon elő”.⁴⁴⁷ A közélélmzési miniszter nem volt ilyen megértő: a következő kiutalandó kontingensből levonatta az igénybe vett készlet mennyiségét. Nyilvánvaló volt, hogy előbb-utóbb sokaknál be fog telni a pohár. Talán meglepő lehet, hogy ez a vármegye több településén már 1917-re bekövetkezett. Dévaványán 1917. február 6-án százával keresték föl a községházát a helyi asszonyok, hogy kenyeret, lisztet kérjenek. A másnapi közgyűlésen „háborzongatónak” titulálták a felvonulást, és megállapították: „feltétlenül bekövetkezik” helyben a tömeges éhhalál, ha a hatóságoktól nem kapnak segítséget; jönnek majd az erőszakoskodások, a zendülés.⁴⁴⁸ 1917 nyarán Mezőtúron az élelmiszerjegyek kiosztása Kun

⁴⁴³ Uo. I. 47/1917. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1916. április hónapról.

⁴⁴⁴ MNL JNSzVL V.472. 201/1916. és 216/1916.

⁴⁴⁵ MNL JNSzVL IV.411. I. 41/1918. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1917. február hónapról.

⁴⁴⁶ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 3484/1916. és XVI. 4592/1914.

⁴⁴⁷ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926.

⁴⁴⁸ Uo. 1299/1918.

Árpád polgármester inzultálásába, majd a hivatal szabályos megostromlásába torkollott.⁴⁴⁹ Szolnokon szinte ugyanebben az időben támadták meg az utcán Uri Szabó Györgyöt, a városi hatósági hússzék kezelőjét, aki a lincselésig fokozódó hangulat (és a ködobálás) elől szaladt el.⁴⁵⁰ 1918. június végén Törökszentmiklóson, a közélélmezési hivatalhoz beszállított rekvirált szalonna és zsír egy része a kocsit megtámadók kezére került. A volt főispán, gróf Szapáry György gróf pusztataskonyi birtokára szállítandó élelmiszer másik részének elvitelét megakadályozandó megpróbálták feltörni a közélélmezési raktárt. A helyszínre érkező Borbély György főszolgabíró igyekezett lecsillapítani a szitkozódó tömeget, hiába.⁴⁵¹ Menekülnie kellett a közápor elől, végül a Polgár család kúriájába üzte a jórészt asszonyokból álló csoport. A ház ablakait mindenesetre betörték, kerítését szétszedték. A rend helyreállítására Szolnokról érkezett egy század.⁴⁵² Pár hét múlva Kisújszálláson hasonló események játszódtak le: 1918. július 20-án a zsír és a szalonna hiánya miatt nélkülözők tömege *„forrongásszerű izgalomba tört ki, a közélélmezési ügyeket intéző városi alkalmazott házát megtámadta s ablakait beverte”*.⁴⁵³

A helyzet egyre kilátástalanabbá vált: katasztrofálisan rossz volt a termés, egyre nagyobb volt a nélkülözés és a türelmetlenség; mindez *„a közigazgatás fáradt munkásait a közellátás terén rettenetes nehézségek elé állítja”*.⁴⁵⁴ Az alispán is egyre rezignáltabbá vált: *„[...] mikor azt látván, hogy bennünket némely vonatkozásokban úgy kezelnek, mintha itt számottevő feleslegek volnának, akkor úgy érzem magamat, mintha két malomkő közé jutottam volna, anélkül, hogy megőrltetésemmel komoly hasznot hajtanék”*.⁴⁵⁵

Érdemes áttekinteni a mezőgazdasági terményeredményeket a háború éveitől. Ez még akkor is fontos, ha két szempontot mindenképpen figyelembe kell venni: Szolnok városa nem bírt jelentős határral és a vármegye többi részéhez képest csekély mezőgazdaságból élő népességgel rendelkezett. A Gazdacímtár 1911-es adatai szerint a város összesen 559 katasztrális hold tulajdonosa volt (ugyanekkor a legnagyobb birtokos, Wodianer Albert 5692 katasztrális holdat birtokolt): 113 hold szántó, 49 hold rét, 15 hold legelő, 5 hold kert és 1 hold erdő mellett a terület kétharmada, 373 hold használaton kívül állt.⁴⁵⁶ Látványos az országos eredmények csökkenése is, de ha a vármegyei adatokon végigtekintünk, akkor mindenképpen

⁴⁴⁹ Mezőtúr és Vidéke, 1917. július 4. Asszony-zendülés.

⁴⁵⁰ A tudósítások szerint „mintegy száz asszony” vett részt a támadásban. Egy héttel később már „kétszáz asszony” szerepelt a cikkben. In: Haladás, 1917. július 29. 5. Uri Szabó és a hus és Haladás, 1917. augusztus 5. 2. Megdobálták Uri Szabót.

⁴⁵¹ Törökszentmiklósi Ujság, 1918. július 5. 2. Álldogáló asszonycsoport.

⁴⁵² Vadai 1928: 25-26.

⁴⁵³ MNL JNSzVL IV.407. 8725/926. Alispáni jelentés 1918. június, július, augusztus és részben szeptember hónapokról.

⁴⁵⁴ MNL JNSzVL IV.411. I. 40/1919. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1918. augusztus hónapról.

⁴⁵⁵ Uo. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1918. szeptember hónapról. Fülöp 2013a.

⁴⁵⁶ Gazdacímtár 1912: 350. A fenti számokat összeadva csak 556 holdat kapunk.

meg kell kérdezni: milyen okai voltak a terméseredmények drámai mértékű visszaesésének 1913 és 1918 között?

16. táblázat

*Mezőgazdasági terméseredmények Magyarországon 1913 és 1918 között*⁴⁵⁷

Termett összesen (métermázsában)	1913	1914	1915	1916	1917	1918	a csökkenés %-os mértéke
búza	41.190.583	28.641.397	40.485.287	30.550.650	33.538.438	25.880.840	37,16
rozs	13.273.594	10.772.656	11.604.420	9.502.157	10.144.253	8.240.069	37,92
árpa	17.380.254	14.210.238	12.693.873	11.298.115	8.044.395	8.778.464	49,49
zab	14.487.030	12.560.937	11.736.702	12.278.543	7.745.560	6.666.441	53,98
tengeri	46.248.082	43.769.100	40.683.394	23.703.663	26.320.435	23.973.294	48,16
burgonya	48.752.560	53.147.111	57.840.133	43.606.301	29.905.922	31.217.087	35,96
cukorrépa	47.758.377	40.143.053	25.324.477	20.066.325	15.902.659	21.536.313	54,90

17. táblázat

*Mezőgazdasági terméseredmények Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1913 és 1918 között*⁴⁵⁸

Termett összesen (métermázsában)	1913	1914	1915	1916	1917	1918	a csökkenés %-os mértéke
búza	2.445.686	1.204.387	2.008.360	963.053	1.404.591	764.223	68,75
rozs	138.690	106.792	113.735	85.559	87.769	60.248	56,55
árpa	640.632	464.566	311.102	311.402	250.438	130.632	79,60
zab	197.139	168.277	135.040	136.167	114.868	44.064	77,64
tengeri	1.498.767	1.302.106	878.622	516.850	372.278	430.945	71,24
burgonya	513.563	381.530	304.537	191.458	180.176	97.678	80,98
cukorrépa	1.106.665	607.325	469.630	464.642	561.090	222.242	79,91

A szeszélyes időjárás mellett (pl. 1915-ben Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében csaknem 25 ezer hektárnyi vetésterület károsodott különböző elemi csapások miatt – ez nagyságában és százalékában is a 2. legnagyobb volt az országban)⁴⁵⁹ a katonai behívások miatt előállott munkaerőhiányt, az igavonó állatok és a szállítóeszközök rekvirálását, illetve a talaj termőerejének visszaesését említhetjük.⁴⁶⁰ Tomka Béla megállapítása szerint „jellemző a

⁴⁵⁷ Jelentés 1915-1918: B. kötet: 208.

⁴⁵⁸ MSÉ 1913: 85., MSÉ 1914: 83., Jelentés 1915-1918: C/a. kötet: 83.; C/b. kötet: 47-51.

⁴⁵⁹ MSÉ 1915: 77. A vármegye déli és keleti részén 1915-ben 35%-kal több csapadékot mértek a megelőző húsz év átlagához képest. A gyakori esőzések következtében a „Nagy-Alföld egész sártengerré válik, nagy területek ugarnak maradtak”. Héjas 1916: 170. és Jelentés 1915-1918: 208. Hasonlórol olvashatunk a már többször idézett Historia Domusban: „A tavaszi időjárás rendkívül kedvezőtlen volt, kevés szüneteléssel csaknem folyton hideg eső volt, ami a tavaszi szántást vetést lehetetlenné tette, a gazdák alig vethetnek valamit, kukoricza-krumpli alá még április 15. se lehetett szántani.” In: MFL Historia Domus 69. 1917-ben már a szárazság okozott gondot: „Félévi abnormis száraz időjárás után sehol egy szál virág nem látható; tarlóink kopárak, rétjeink, legelőink kiégettek, szél által felkavart porfelhők ködként burkolják az egész láthatárt heteken keresztül.” In: Rác 1917: 196.

⁴⁶⁰ Siklós 1983: 3. A mezőgazdasági termelés eredményességéről és állapotáról Gratz Gusztáv (1875-1946; képviselő, miniszter, történétíró) beszélt 1916 nyarán a parlamentben. Arra igyekezett választ találni, hogy mi akadályozza az agrárium fejlődését. A klimatikus viszonyok? „[...] tudok egyes nagy gazdaságokat, melyek már most is elérik a német terméseredmények átlagát. Ha tehát a klíma az egyik birtokon nem lehet akadály a

gazdasági dezorganizációra, hogy a világháború utolsó időszakában már nemcsak némelyik fogyasztási cikket előállító termelési ág kibocsátása zuhant 60-70%-kal, hanem a kimondottan hadiszükségleteket kielégítő szektorok termelése is csökkent”.⁴⁶¹

Érdekes fejezete a hátországi közéleti ügynek Kánitz Náthán cégének esete, melynek privilegizált helyzete és működtetése 1916 őszétől csaknem másfél éven keresztül izgalomban tartotta a kereskedőket, és panaszaik, sérelmeik artikulálásán keresztül a város- és megyevezetést is. A történet 1916 októberében kezdődött a Kánitz cég ajánlatával: a több mint kétszázéves lefestett helyzet⁴⁶² megmentőiként léptek ekkor színre: „*Ma már nagyon sok cikknek beszerzése csakis a hatóságoknak áll módjában, vagy legalább is a hatóságok közreműködése nélkül azok beszerzése leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Szolnokon ez ideig az ilyen elsőrendű cikkek (cukor, burgonya, petróleum, stb.) többé-kevésbé megfelelő mennyiségben rendelkezésre álltak, a viszonyok azonban olyanok, hogy rövid időn belül bekövetkezik azon állapot, hogy ezen cikkek teljesen kifogynak, mert a kereskedők azokat beszerezni képtelenek s azok beszerzése csakis a helyhatóságnak állandó módjában. Jól tudjuk azonban, hogy Szolnok város nincs berendezve arra, hogy az előbb említett cikkek árusítását, illetve a lakosság között való szétosztását maga teljesítse és átvegye, mert hiszen nincs meg az a szervezete, melyet cégünk öt évtized óta létesített, azért, mint a város egyik legnagyobb cége, a felsorolt akadályok elhárítására az alábbi javaslatot terjesztjük a tekintetes Tanács elé, melynek elfogadása esetén a város közönségének az elsőrendű életfenntartási cikkekkel való ellátása biztosítva lesz és viszont mi is üzletünket melyet az áruhiány miatt nemsokára szüneteltetnünk kellene továbbra is fenntarthatjuk.*”⁴⁶³ A cég elképzelése a következő volt: a város bízta meg őket az összes közellátási teendővel egyelőre kilenc hónapig, ennek fejében pedig ők végeznek minden feladatot. A város rábólintott az ajánlatra. A vállalat ellen a következő időszakban rengeteg panasz érkezett. A vizsgálatok nyomán készült feljegyzések, beszámolók segíthetnek megvilágítani a megállapodás fény- és árnyoldalait. Krámer Mór, a fűszerkereskedők elnöke és Molnár Ferenc vádjai a következők voltak:

termelésnek a német nivóra való emelésére, akkor azt általánosságban sem tudom elismerni akadálnak.” A helytelen birtokmegosztás? „[...] a nagybirtokok sokkal intenzívebben gazdálkodnak, mint a parasztbirtokok és hogy éppen a nagybirtokok azok, amelyek a többtermelés terén leginkább közelítették meg azt a célt, amelyet országosan el kell érünk.” A tökehiány? Szerint több milliárd korona állt rendelkezésére a mezőgazdaságnak, „de nem látjuk nyomát annak, hogy ezek az összegek a földbe lettek volna fektetve”. A szakképzettség? „[...] meglehet, [...], hogy tulajdonképpen a munkaerőnek nem eléggé kihasznált volta az, ami nálunk a mezőgazdasági termelés stagnálását okozza”. Gratz döntő tényezőnek azt látta, „hogy mezőgazdaságunk már évtizedek óta teljesen fedezi az osztrák-magyar vámterület belső szükségletét és nincs semmi módja arra, hogy e terület határain túl is piacra tegyen szert.” In: Képviselőházi napló, XXX. kötet, 636. országos ülés, 1916. június 15. 93.

⁴⁶¹ Tomka 2019: 61.

⁴⁶² Ahogy felvázoltuk a helyzetet, valójában nem kellett nagyon túlzásokba esniük.

⁴⁶³ MNL JNSzVL IV.407. 1299/1918.

- minden irányban terrorizálják a kereskedőt, csak hogy türelmét és kedvét vegye el ezen cikkek árusításától
- a kereskedőket, akik cukorért mennek hozzá, megvárakoztatja, *„aki neki nem gazsulál, azt éppen megszékálja”*
- burgonya, szilva, szilvaíz, bab, köleskása, árpakása: bármely mennyiséget kap is a város, azt mind a Kánitz cég kapja meg – ezekből a többi kereskedőnek nem lehet árusítani
- meg akarják akadályozni azt, hogy a kiskereskedők áruhoz jussanak
- a fogyasztókkal brutálisan bánnak: *„hogya egy szegény asszony gyorsabb kiszolgálást kér vagy egyebet merészel szólni akkor szidalmazták sőt a tettelegességig mennek vele”*

Végül megállapították a tarthatatlan helyzetet, az *„ázsiai állapotokat”*, és értetlenségüket fejezték ki amiatt, hogy a hatóságok egy milliomos céget, és nem a szegényeket támogatták.⁴⁶⁴ Küry Albert alispán egy asztalhoz ültette az ellenérdekelt feleket, és próbált kompromisszumos megoldással felállni a tárgyalóasztaltól. Pontról-pontra végigvették a panaszokat, majd megállapította, hogy *„a panasz tárgya helytelen információ szüleménye”* volt. Emellett leírta a panaszolt cég eljárását: *„A polgármester illetve a város kap burgonyát vagy cukrot vagy petróleumot vagy aszalt szilvát vagy bármi más élelmi- és szükségleti cikket egy tételben és papíron. Erre a polgármester felhívja a céget és utasítja, hogy a kiutalt élelmicikk árát fizesse be s ennek megtörténte után járjon utána, hogy az utalvány ne csak papíron maradjon. Ennek az utánjárásnak az eredménye volt, hogy Szolnok városban volt burgonya, a többi városokban alig valami, holott én Nagyméltóságod elődjének közbenjárását is kénytelen voltam igénybe venni. A Kánitz cég ezt valahogy másként csinálhatta, mert utánjárása eredményre vezetett. Az így beszerzett árut a hatóság Kánitztól kiutalványozta a nagy és kiskereskedők részére a forgalom arányában. Természetes, hogy amely kereskedőnek a petróleuma elfolyt és a különböző jegyekkel nem tudott számolni az kevesebb árut kapott. Úgy találtam, hogy a kereskedők, kik végül is meg lettek győzve szívesen osztoznak a haszonon, de az utánjárásból nem kívánják részüket kivenni.”* Harsányi Gyula az alispán utasítására a közéleti bizottság mellett létrehozott egy hat fős, helyi kereskedőből álló véleményező bizottságot, amely döntési jogot kapott a hatósági áruk szétosztásában. A polgármestert azonban ez nem nyugtatta meg: úgy látta, minden igyekezete arra, hogy a közéleti bizottságban, vagy bármilyen más téren közmegegyezésre működjön, teljesen lehetetlen, *„mert a közönség körében nagyon sokan vannak olyanok a kik kívánságaiknál, vagy nézeteik nyilvánításánál a mai nehéz*

⁴⁶⁴ Uo. 1299/1918.

*viszonyokat figyelembe nem veszik, és még adott alkalommal sem engedik magukat felvilágosítani. Ilyen a jelen ügy is, melyben Krámer Mór panaszainak jogtalanágáról aligha meggyőzhető, már csak azért is, mert panaszaiban bizonyos ellenszenv és irigység látszik megnyilvánulni.*⁴⁶⁵

IV.5. Rekvirálások

A hadsereg ellátását, azaz az alapvető termények és nyersanyagok beszerzését, nyilvántartását és elosztását egy központosított, bürokratikus rendszer végezte.⁴⁶⁶ A gombamód szaporodó központok, bizottságok, (részvénytársasági, bizottsági, szövetségi formában) intézkedtek a piac forgalmának korlátozásáról, szabályozásáról, egyes termékek kényszergazdálkodás alá vonásáról⁴⁶⁷ és a rekvirálásokról.⁴⁶⁸ A terménybegyűjtési rendszer az ellátási nehézségek fokozódásával egyre keményebbé vált. 1915 tavaszán a gabonafélék és lisztkészletek feltárása és igénybevétele zajlott,⁴⁶⁹ majd ősszel a földművelésügyi miniszter Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből 220 ezer métermázsa tengeri beszolgáltatását rendelte el. Az alispán megállapítása szerint azonban „*egészséges tengeri alig van a vármegyében és rosszul fejlődött is csak csekély mennyiség*”.⁴⁷⁰ A hadsereg bejelentette igényét lovakra és lovaskocsikra is. A mozgósítástól 1915 októberéig összesen 837 lovat vittek el a helyi lakosságtól.⁴⁷¹

⁴⁶⁵ Uo.

⁴⁶⁶ Erről bővebben: Puskás 1958. és Völgyesi 2016: 72-73.

⁴⁶⁷ A nyersanyagok és termékek kényszergazdálkodás alá vonását Vörös Károly mutatta be részletesen. „1914-ben még csak a szeszfőzésre felhasználható anyagok korlátozása, s a lisztkészítés szabályozása: a minőségek és a kiőrlés korlátozása mutatott ebbe az irányba. 1915-ben azonban az élelmiszerekkel feldolgozható anyagokon kívül, melyeknek forgalma már egyre fokozódó korlátozások alá került, a kényszergazdálkodás elkezd kiterjedni a fémekre, majd a nitrogéntartalmú anyagokra, borkészletekre és bőrgyártási anyagokra, rézgálicra, gumira, gyapjúra, tüskésdrótra, nyerspamutra és pamut készárúkra, majd gyapjúárúkra, immár mindenféle olajos magkészletre, ásványolajra, gyantára, terpentintre. 1916-ban és 1917-ben az ilyen anyagok köre még tovább tágul, kiterjedve többek között a glicerintre, az ócskavasra, a cukorra, kenderre, zsákra, élesztőre, csontra, szénre, papírhulladéokra, szappanra, még később már az olyan termékekre is, mint a cipő, konzerv, fa, optikai cikkek, szerszámgépek, prémek, szén, újságpapír, azbeszt, hordók stb. [...] A hiánycikkek körének tágulására jellemzően az utolsó háborús esztendőben már szabályozzák az állati belek, a fonópapiros, a gyógyszerek, tarhonya, gyufa, építési és lakásfelszerelési anyagok, polgári ruházati cikkek, téglák, mész, cement, kocsikenőcs stb. forgalmát is.” In: Vörös 1978: 729.

⁴⁶⁸ Ezek listáját közli: S. Nagy – Spekál 2016: 76. „Valósággal fékezni kénytelen az ember indulatait, ha a magyarországi központok kerülnek szóba. Részben az undor, részben pedig az elkeseredés adja ajkunkra a szót, ha ezekről a jogtalanul felállított pióca hadseregről beszélünk. Szedett vedett kétes existenciák, végzett földbirtokosok, állás és megélhetés nélküli gyűlevésznépet terel egy táborba néhány milliomos zsidó és ennek befejeztével felsőbb jóváhagyásra alakul ki egy úgynevezett központ. A magyarországi központok között a legutolsó, a legszegényesebb helyet a szénközpont tölti be. Nemcsak a tejfelt szedi le, hanem a mellett basáskodik kegyeket osztogat, de annál kevesebb szentet.” In: Haladás, 1918. január 13. 1-2. Melyik a legsilányabb.

⁴⁶⁹ Pl. A m. kir. minisztérium 1915. évi 977. M. E. számú rendelete, a búza-, rozs-, árpa-, valamint az ezekből előállított lisztkészletek bejelentése és a bejelentett készleteknek az Országos Gazdasági Bizottság részére átengedéséről. In: Magyarországi Rendeletkötet Tára 1915. Budapest, 1915, 92-93.

⁴⁷⁰ MNL JNSzVL IV.411. I. 59/1916. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1915. október hónapról.

⁴⁷¹ MNL JNSzVL IV.407. 11.270/1921.

A helyzet romlásával már előírták a beszolgáltatandó termés konkrét mennyiségeit is, ám ezek a legtöbb esetben irreálisnak, a fennálló helyzet teljes figyelmen kívül hagyásával születettnek tűntek. A vármegyére kiszabott 100 ezer métermázsa lisztmennyiségnek hiányzott a harmada, hiába a többszöri pótrekvirálás, egyre szigorúbb, akár házról-házra való ellenőrzés.⁴⁷² Mert ellenőrzés az volt. A Haladás 1916. március eleji beszámolója szerint *„Szolnokon alig egy-két nap alatt 400 métermázsa eldugott gabonát kutatott ki a pénzügyőrség”*.⁴⁷³

Az Országos Közélelmezési Hivatal⁴⁷⁴ 1917-ben megállapította, hogy Szolnokról kevesebb faggyút szállítottak be, mint amennyit a levágott állatok számához képest kellett volna. A zsiradékügyekkel is foglalkozó központ szerint ennek az volt az oka, hogy a mészárosok a kimérésnél és feldolgozásnál lefejtett faggyút nem adták be, éppen ezért szigorú intézkedéseket helyezett kilátásba.⁴⁷⁵ A beszolgáltatandó készletek eltitkolását minden erővel próbálták megakadályozni. A rendeletek megszegőinek eseteit széles körben terjesztették – bízva annak elrettentő hatásában – és ebben számítottak a sajtó segítségére is. Szolnokon 1915 februárjában közölték Móra Jánosné esetét, aki *„a birtokában levő gabonakészlet egy részét inkább tudatlanságból, mint rossz akaratból, vagy üzleti spekulációból eltitkolta”*, ezért 200 koronás pénzbírságot kapott.⁴⁷⁶

1917 nyarára sem javult a helyzet, sőt. Küry alispán a vármegye rekvirálási eredményét szomorúnak minősítette. Az összegzések szerint legalább 200.000 mázsa búzáról nem tudták megállapítani, hogy hova lett, azt biztosra vették mindenesetre, hogy *„illegálisan tűnt el a mennyiség”*. Hogy ez a készletek eltitkolását, felhalmozását jelentette, vagy csak utóvetésre tették félre a gazdák a felesleget, nem tudni.⁴⁷⁷

Az 1918-as gabonarekvirálás sem sikerült igazán, sőt az mondható el, hogy az eredmény minden előzetes várakozást alulmúlt. Hiába szállították le a kvótát, hiába rendelték el a rekvirálás megismétlését, az alispán szerint *„az előálló újabb eredmény sem fogja megközelíteni a kívánt horribis mennyiséget”*.⁴⁷⁸ Sőt, Szolnok polgármestere kénytelen volt

⁴⁷² Küry Albert egyébként a háború kezdete óta eltelt időszak legsúlyosabb és legfontosabb tennivalójának nevezi a pótrekvirálás feladatát. In: MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1916. november hónapról és MNL JNSzVL IV.411. I. 41/1918. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1917. január hónapról.

⁴⁷³ Haladás, 1916. március 5. 1. Kezdődik már.

⁴⁷⁴ „A közlelmezési ügyek egységesebb intézésének biztosítása céljából a m. kir. kormány fennhatósága alatt Országos Közlelmezési Hivatal szervezetik.” A m. kir. minisztérium 1916. évi 3.560. M. E. számú rendelete, az Országos Közlelmezési Hivatal szervezése tárgyában. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 1589-1592.

⁴⁷⁵ MNL JNSzVL XVI. 1111/1917. Szolnok polgármesterének intézkedése, 1917. október 23.

⁴⁷⁶ Haladás, 1915. február 28. 3. Megbüntetik a liszt és gabonakészlet eltitkolóit.

⁴⁷⁷ MNL JNSzVL IV. 405. 695/1917.

⁴⁷⁸ MNL JNSzVL IV.411. I. 40/1919. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1918. február hónapról.

„önhatalmúlag a malmok lisztkészletéhez nyúlni, hogy az ellátatlanok között kiosssa a lisztet, mert éheztetni a népet nem lehet”.⁴⁷⁹

A haditermelés nyersanyaghiánytól is szenvedett, ezért elsősorban fémre, illetve azon belül rézre volt szüksége. Az Országos Hadsegélyző Bizottság által meghirdetett, iskolák, társadalmi gyűjtőbizottságok által végrehajtott „Fémet a hadseregnek” akció szolnoki eredménye 424 kg cink és 282 kg réz volt.⁴⁸⁰ Ezt az önkéntes alapú gyűjtést – már a Fémközpont irányítása alatt – a fémkészletek felmérése, kötelező hatósági bejelentése, majd hadicélokra való igénybevétele követte. Üstök, mozsarak, nikkeltálcák, épületek vörösrézanyaga, kilincsek – mindenre igény volt. A Rézközpont is kinyilvánította a begyűjtött mennyiség feletti kétségeit, és szigorú pótrekvirálás elrendelésével kívánt jobb eredményt elérni.⁴⁸¹ 1917 elején már összeírták a szolnoki vendéglők és kávéházak horganylemezből készült söntétálcáit is. A 39 listában szereplő vendéglátással foglalkozó egységből 49 tálcát jelentettek le.⁴⁸²

A harangok is háborúba mentek. Már 1915-ben gondolkodott a politikai-katonai vezetés, hogy a magyarországi harangállományt is fel lehetne használni hadi célokra; elsősorban a löszergyártás volt azon iparág, amely egyre több színesfémeket igényelt. Az ötletet tett követte, elindult az állomány felmérése.⁴⁸³ A katonai rekvirálás első hulláma 1916 nyarán – kora őszén kezdődött és amely érintette a római katolikus és a református gyülekezetet is. A katolikusok Házkönyve részletesen felsorolja az 1916. július 7. és 12. között leszerelt és elvitt harangokat. „A már kettő év óta dúló világháború már eddig is igen sokszor éreztette fájdalmas és káros hatását templomainkban is. Most ismét egy újabb és nagy áldozatot kívánt a templomoktól, és pedig azoknak érc nyelvét, vagyis a harangokat. Már ezelőtt pár hónappal jelezte a Ftdő [Főtisztelendő] Egyházmegyei Hatóság körlevelében a harangok átengedését a háború céljaira.”⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ Uo.

⁴⁸⁰ MNL JNSzVL IV.407. 9960/1915.

⁴⁸¹ Uo. 1917. szeptember 23. Az új rekvirálás 35 métermázsas réz lefoglalását jelentette.

⁴⁸² MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 6/1916.

⁴⁸³ Árvai Ferenc (1855-1916; 1902-1916 között házfőnök) tájékoztatása a harangok elszállításáról. 1916. április 12. In: MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 1145/1916.

⁴⁸⁴ MFL Historia Domus 75.

18. táblázat

*A szolnoki római katolikus egyházközség elvitt harangjai*⁴⁸⁵

		Súlya (kg)	Felirata	Öntötte	Kép, illetve dombormű
A Xavéri Szent Ferenc kápolnából	I. harang	156	„Lengyel János és Sósuti Erzsébet hités pár költségén olajban főtt Szent János tiszteletére 1839”	Hornung József, Pest, 1839	Imádkozó alak, előtte lépcsőféle és homloka fölött angyal pálmaággal
	II. harang	87	„Xavéri Szent Ferenc tiszteletére öntötte 1909. évben Walser Ferenc Budapest”	Walser Ferenc, Budapest, 1909	Xavéri Szent Ferenc Ferenc kezében kereszttel, előtte térdelő alak
	III. harang	36,5	„Isten dicsőségére Szolnok város közönsége 1881”	Walser Ferenc, Budapest, 1881	Lovas és kardos alak, talán Szent György?, nem lehet jól látni
A pusztai szandai szőlőkből	I. harang	160,5	„A Szentháromság dicsőségére készítette a p. szandai szőlőbirtokosság az 1893. évben. Öntötte ifj. König F. Aradon”	ifj. König Frigyes, Arad, 1893	A Szentháromság
	II. harang	95,5	„A bold. Sz. Mária tiszteletére készítette a p. szandai szőlőbirtokosság az 1895. évben. Öntötte ifj. König F. Aradon”	ifj. König Frigyes, Arad, 1895	
A vári templomból	I. harang	166	„Franciscus Millner hat mich gegossen in Ofen a. 1827. Der Güthöher Johann Lengyel Confrater in Szolnok licse mich verfertigen”	Millner Ferenc, Buda, 1827	Az egyik oldalon feszület, a másik oldalon Szent Flórián (?)
	III. harang	60	„Joseph Steinstock got mich in Ofen”	Joseph Steinstock, Buda	Feszület, mellette 2 női alakkal
A Szent János városi kápolnából	I. harang	61,5	„Öntötte Hornung József Pesten 1843”	Hornung József, Pest, 1843	Kardot tartó térdelő alak kehellyel a kezében
	II. harang	31	„Öntötte Hornung József Pesten 1843”	Hornung József, Pest, 1843	Szent György lovon
A partos kápolnából	I. harang	33,5			
A főtemplom tornyából	I. harang	651	„Oppidi regio cameralis exterioris Szolnok sub iudicatu Jacobi Ragó fusus”	Johann Prunner, Pest, 1765	Mária ölében a kis Jézussal
	II. harang	64	„Szt. Ferenc szerete Egerbe öntetett. Szolnoki klastromba engem helyzetetett. 1783”	Eger, 1783	Szent Antal és Szent Ferenc

A szolnoki plébánia területén lévő harangok közül tizenkettőt szedett le a hadvezetőség megbízottja, Déry Adolf népfelkelő mérnök-hadnagy. A leszedés július 12-én fejeztetett be. A főtemplomi nagyharangtól július 16-án, vasárnap, a 9 órai mise után búcsúztak el a hívek, mely alkalomból P. Radvánszky József római katolikus pap⁴⁸⁶ meghatóan szép búcsúbeszédet mondott. Ennek végeztével a harangokat a régi sóházban raktározták el.

Egy harang azonban nem szerepel sem a Házkönyvben, sem Gacsári Kiss Sándor Szolnok város katolikus hitéletéről szóló könyvében.⁴⁸⁷ Ez a szandaszőlősi városrészben található Szent Orbán kápolna 39 kg súlyú kis harangja, amelyik viszont ott van az Árva Ferenc ferences plébános által összeállított összegző lapon, 1916. július 16-án.⁴⁸⁸ Ez az a harang, amelyet a szandai közbirtokosság visszakért a július 23-i leszerelés, majd a városba való beszállítás után, ugyanis elmondásuk szerint „rég idő óta ezzel szoktak harangozni a jég ellen.” Amikor aztán július 26-án egy nagy jégverés elpusztította a szőlőt, akkor azt az itteni „babonás nép” annak

⁴⁸⁵ Uo.

⁴⁸⁶ Radvánszky József (1873-1947): a szolnoki Szeretetház lelkipásztora, aranymiséző áldozár, dalköltő.

⁴⁸⁷ Gacsári Kiss 1997.

⁴⁸⁸ VPKL, Acta Parochiarum, Szolnok, 1914-1918.

tulajdonította, hogy „oda a kis jégverő harangjuk”.⁴⁸⁹ A harang „visszatérését” elutasították – a harangot azonban mégsem olvastották be.

Benkő Elek történész az egyházak vezetőinek lojalitását, a máshol is felbukkanó háborús túlbuzgóságot, az egyházközségek tájékoztatlanságát okolja a harangállomány nagymértékű pusztulásáért. Érvként idézi Baltazár Dezső⁴⁹⁰ debreceni református püspököt: „*a jelen időkben bármily áldozatot sem lehet soknak vagy feleslegesnek tudnunk, ma legkevésbé sincs módomban, hogy a hazának szükségeseiből bármily csekélységet legkevésbé is visszatarthassak*”.⁴⁹¹

IV.6. Katonai munkásosztagok

A mozgósítás, bevonulás, majd a háború elhúzódása a mezőgazdasággal foglalkozó férfilakosságot is súlyosan érintette. Az első háborús aratástól kezdve gondot jelentett a munkaerőhiány kezelése, a vetési és aratási szabadságok, a bevonulások elhalasztása, a nők munkába állása mellett egyre inkább a központi rendelkezés alapján felálló katonai munkásosztagok, illetve a nagy számban és olcsón rendelkezésre álló hadifoglyok alkalmazása jelenthetett megoldást. A kormányzat törvények és rendeletek segítségével próbált úrrá lenni az évek múlásával egyre égetőbb problémán. A korábban már tárgyalt 1912. évi LXVIII., az 1914. évi L. és az 1915. évi XIII. törvénycikkek jogalapot adtak az üzemek katonai irányítás alá helyezéséhez, a személyes és dologi szolgáltatások megköveteléséhez, azaz a közérdekből történő munkára rendeléshez is.

1915 tavaszán döntöttek arról, hogy a póttesteknél szolgáló legénységre a tavaszi vetési és szőlőművelési munkálatoknál nagy igény lehet, ezért 14 napig terjedő szabadságot engedélyezhettek számukra.⁴⁹² Az egyéni szabadságolások mellett 20 katonából álló munkáscsoportokat is alakítottak, amelyeket egy-egy altiszt vezetése alatt adtak ki az igénylő községeknek vagy föld- és szőlőbirtokosoknak. A hasonló tartalmú rendeletek végig kísérték a háborút. 1915 júniusában sikerült elérni – hivatkozva az aratási munkák lassúságára –, hogy négyezer, pótszemlén alkalmassá minősített népfelkelő később vonulhasson be, aminek eredményeként „*nagy közgazdasági érdekeket*” sikerült megmenteni.⁴⁹³ 1916 februárjában adta ki a honvédelmi miniszter azt a rendeletét, amelyben a honvédelmi gazdasági tanács felállítása

⁴⁸⁹ Turkeve, 1916. július 30. 3. A szandai harangok.

⁴⁹⁰ Baltazár Dezső (1871-1936): református lelkész, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke.

⁴⁹¹ Benkő 2002: 26.

⁴⁹² A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 2.553. eln. számú körrendelete valamennyi tfj. város közönségéhez és valamennyi járási tisztviselőhöz, a katonáknak a tavaszi vetési és szőlőművelési munkák végzésére való szabadságolásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 275-279.

⁴⁹³ MNL JNSzVL IV.411. I. 59/1916. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1915. június hónapról.

és a kincstári lovak átengedése mellett a mező- és erdőgazdasági munkák elvégzését segítő katonai szabadságolásokról rendelkezett.⁴⁹⁴ Az I. pontban a különféle gazdasági munkákat,⁴⁹⁵ az V. pontban a katonai munkásosztagok kivezénylésének módját tárgyalta a rendelet. A 20-20 főből álló munkásosztagok 1-1 altiszt vezetése alatt kerülnek a kérvényező településekre, föld-, erdő- és szőlőbirtokosokhoz, vállalatokhoz. A 2-5 hét alatt a munkásosztagok ellátása az igénylők feladata volt.⁴⁹⁶ 1916-ban tehát már év elején megkezdődött a tavaszi munkákra való intenzív felkészülés: immár gondolni kellett az otthon maradtak kényszerítésére, a mezőgazdasági munkára alkalmas, hadisegélyben részesülő asszonyok bevonására, illetve a főispán, az alispán és a gazdasági egyesület elnöke, gróf Almásy Imre közösen tettek lépéseket, hogy lehetőleg minél több hadifoglyot kapjon a vármegye.⁴⁹⁷ Harsányi polgármester márciusban azt jelentette az alispánnak, hogy *„Szolnok város kisértői és a földtulajdonosoknak a megtartott puhatolás és nyomozás eredménye szerint kincstári lovakból álló igaerőre szüksége nincsen, mert a lakosság iga állatai képesek elvégezni azon tavaszi szántás, vetési munkákat melyek a folyó év tavaszán szükségessé válnak”,* novemberben pedig azt állapították meg, hogy *„Szolnok város területén ez idő szerint sem igavonó állatban, sem kézierőben nincs oly hiány, mely az őszi szántás vetési munkák végzésének katonai munkásosztagok kivezénylését tenné szükségessé.”*⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ A m. kir. honvédelmi miniszter 1916. évi 3.000. eln. mezőg. A. számú körrendelete valamennyi magyarországi törvényhatósághoz, honvédelmi gazdasági tanács felállításáról, továbbá a mező- és erdőgazdasági munkák elvégzése végett katonai szabadságolásokról és kincstári lovak átengedéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 481-494.

⁴⁹⁵ 1. Mező- és erdőgazdasági munkálatok. Tavaszi szántás-vetés, fakitermelés, cserzőkéregtermelés. 2. Szőlőművelés. 3. Len- és kender termelés. 4. Répatermelés. 5. Dohányültetés. 6. Komlótermelés. 7. Szénakaszálás. 8. Aratás. 9. Cséplés. 10. Egyéb gazdasági munkák.

⁴⁹⁶ Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 483. és 486-489.

⁴⁹⁷ MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1916. január hónapról.

⁴⁹⁸ MNL JNSzVL IV.407. 5329/1919. és 1470/1919.

19. táblázat

*Kimutatás a Szolnok város területéről történt munkásigénylésekről, 1914. október-december*⁴⁹⁹

Az igénylő hatóság vagy katonai parancsnokság megnevezése	Az igénylés kelte	A kirendelt munkások száma	A kirendelt munkások közül hazabocsájtottak	Észrevétel
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. okt. 13.	5	-	5 cipész a cs. és kir. 2. sz. ruhatárpar.ság-hoz mint népfőlkelők
A budapesti cs. és kir. katonai parancsnokság	1914. okt. 6.	283	60	275 kocsis és 8 kalauz a hadiszolgáltatás címén igénybevett fogatokhoz
JNK Szolnok vármegye alispánja	1914. okt. 17.	75	6	75 munkás az 5. sz. tábori vonat részére
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. okt. 24.	40	11	föld-, fa- és kőművesmunkások útépitéshez mint népfőlkelő munkások
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. okt. 25.	15	9	föld-, fa- és kőművesmunkások útépitéshez mint népfőlkelő munkások
JNK Szolnok vármegye alispánja	1914. nov. 2.	22	7	1 kovács, 1 kalauz, s 20 lóápoló a cs. és kir. 4. vonatosztály részére
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. dec. 5.	20	6	föld-, fa-, kőművesmunkások és napszámosok útépitéshez mint népfőlkelők
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. dec. 4.	15	4	betegápolók hadi kórházba mint népfőlkelők
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. dec. 11.	1	-	betegápolók hadi kórházba mint népfőlkelők
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. dec. 12.	9	4	3 pék s 6 napszámos mint népfőlkelők
JNK Szolnok vármegye alispánja	1914. dec. 28.	10	2	útépitő munkások a m. kir. 12. npf. parsághoz Egerbe
A m. kir. 29. népfőlkelő parancsnokság	1914. dec. 31.	5	3	3 szabó és 2 cipész mint népfőlkelők

Néhány hónap múlva pontosították és kiegészítették a fenti rendeletet,⁵⁰⁰ mivel azzal kapcsolatban több panasz merült fel: a szabadságolt katonák közül sokan nem végezték el azt a munkát, amelyre szabadságot kaptak; a szabadság engedélyezéséért a községi jegyzők kérvényeket szerkesztettek és községi bizonyítványokat állítottak ki; a hadbavonultak földjeinek megművelését vagy nem, vagy késve végezték el; nem állapítottak meg a legénységnek díjazást és térítést. Mindezeket figyelembe véve írták elő a következőket: a kiközvetített katonákat elsősorban saját földjeiknek megművelésére, majd más gazdák gazdasági munkáinak elvégzésére kell felhasználni; ha a szabadságolt katona nincs kötelezve valamely munka elvégzésére, a mezőgazdasági intéző bizottság által ezt meg kell tenni; a munkanap napfelkeltétől napnyugtáig tart; a katonáknak minden körülmények között „*kiadós és egészséges élelmet*” kell adni; úgynevezett szakmánybért kell megállapítani az aratási, cséplési, szőlőművelési, szénakaszálási és egyéb nagymérvű gazdasági munkáknál: „*a munka nehézségének és fontosságának, a helyi szokásoknak és viszonyoknak, különösen annak a figyelembe vételével állapítandó meg, hogy a legénység a végzett munka arányának megfelelő és a munkakedv fokozására alkalmas méltányos és igazságos szakmánybért kapjon, s ezáltal a*

⁴⁹⁹ Uo. 11.270/1921.

⁵⁰⁰ A m. kir. honvédelmi miniszter 1916. évi 7.100/eln. Mg/A számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a mezőgazdasági munkáknak katonai munkaerők igénybevételével való elvégzése iránt 3.000/1916. eln. szám alatt kiadott körrendelet végrehajtásáról és kiegészítéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 563-569.

munkaadó és kivezényelt legénység között a szakmánybérre nézve esetleges surlódások lehetőleg kikerültessenek”.⁵⁰¹

1917-ből is ismertetni kell két, a honvédelmi miniszter által jegyzett rendeletet. Az első márciusban született, ez volt az 1917. évi 5.000. eln. számú körrendelet.⁵⁰² „*Minden talpalatnyi földnek megművelésére*” megerősítették és kiegészítették az előző évi rendeleteket. Elrendelték, hogy a póttestparancsnokságok „*a mögöttes országokban szolgáló minden nélkülözhető katonát*” a különböző gazdasági munkák elvégzésére szabadságoljanak. A helyzet súlyosbodását jelzi, hogy elengedhetetlenné vált a hadbavonultak családtagjainak igénybevétele is. Az aratási munkák közeledtével ezt a rendeletet is módosították.⁵⁰³ A miniszter döntött arról, hogy az „*arcvonalbeli szolgálatra alkalmas legénység munkaerejének a mezőgazdaság érdekében való minél teljesebb kihasználása céljából, arató-menetszázadba fog beosztani*”, és aratási munkákra vezénylik őket. Az aratási szabadságok időpontját is lefixálták, ezek szerint Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1917. június 20-tól 1917. július 20-ig szabadságolták az önálló mezőgazdákat. Az arató-menetszázadokba sorolt katonák ellátásáról, elszállásolásáról és díjazásáról a munkaadónak hasonló feltételek mellett kellett gondoskodnia, mint a rendes munkásosztatokban dolgozó legénység esetén.

⁵⁰¹ Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 566-567.

⁵⁰² A m. kir. honvédelmi miniszternek 1917. évi 5.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhátsághoz, a mezőgazdasági munkáknak katonai, kézi és igaerők segítségével való elvégzéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1917. Budapest, 1917, 895-900.

⁵⁰³ A m. kir. honvédelmi miniszter 1917. évi 12.500. eln. számú körrendelete valamennyi községi előljáróshoz, járási főszolgabíróhoz, polgármesterhez, alispánhoz és főispánhoz, a mezőgazdasági szabadságolásokra vonatkozó 5.000/1917. H. M. eln. számú körrendelet kiegészítéséről. Magyarországi Rendeletek Tára 1917. Budapest, 1917, 973-976.

V. Egészségügy, hadsegélyezés, hadigondozás és hadi jótékonyosság

V.1. Beteg- és sebesültápolás

Már a háború előtt megszületett az a törvényi passzus,⁵⁰⁴ amely alapján a települések kötelezhetők voltak, hogy „*kórházaitak rendelkezésre bocsássák, vagy szükségkórházakat rendezzenek be és bocsássanak rendelkezésre*”, illetve gondoskodjanak ezek felszereléséről. A háború kitörése után Sándor János belügyminiszter két rendeletben is foglalkozott a harc téren megbetegedett és megsebesült katonákkal. Az 1914. évi 144.592/VII-b. számú körrendelet szerint a „*hadi állapot kórházainkat is nehéz, de orvosi és hazafias kötelességteljesítésre és munkálkodásra érdemes feladatok elé állíthatja. A háborúban megsebesült katonák életének megmentése, munkaképességüknek helyreállítása részben a hazai polgári kórházakra is hárulhat.*” Éppen ezért fel kellett készíteni az intézményeket a katonák esetlegesen bekövetkező fogadására.⁵⁰⁵ Az 144.234. VII-d. számú körrendelete pedig a Vörös Kereszt Egyletek támogatását, illetve – ahol eddig nem létezett választmánya vagy fiókegylete – alapítását szorgalmazta.⁵⁰⁶

Az 1914. április 15-én induló önkéntes ápolói tanfolyam hallgatói még nem tudhatták, hogy pár hónap múlva létfontosságú lesz a munkájuk Szolnokon. A Magyar Szent Korona Országainak Vörös Kereszt Egyletének szolnoki fiókegylete által szervezett, és Papp Gábor kórházigazgató főorvos⁵⁰⁷ vezetésével lezajlott tanfolyam első végzős hallgatóit 1914. június 28-án avatták fel a vármegyeháza dísztermében.⁵⁰⁸ A hallgatók soraiban ott volt többek között az alispán felesége, Küry Albertné, a vármegye tiszteletbeli főjegyzőjének, m. kir. belügyminiszteri segédtitkárnak az özvegye, Kludik Imréné (férjének testvére, Kludik Gyula, Szolnok város polgármestere volt 1890 és 1911 között), a polgári leányiskola igazgatónője, Ellmann Elvira, a királyi közigazgató lánya, Zrumetzky Ilona (testvére, Zrumetzky Viktor ekkor Szolnok város főjegyzője, 1921 és 1925 között polgármestere), a vármegyei főügyész felesége,

⁵⁰⁴ 1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról. 25. §

⁵⁰⁵ A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 144.592/VII-b. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a polgári kórházaknak háború esetére való felkészültségéről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 1522-1523.

⁵⁰⁶ A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 144.234/VII-d. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a harc téren megsebesültek és megbetegültek ellátásánál való közreműködésbe a társadalmi bevonásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 1521-1522.

⁵⁰⁷ Papp Gábor (1867-1945): 1867. november 22-én született Tordán. Orvosi diplomáját 1891-ben Kolozsvárott szerezte, ahol szolnoki kinevezéséig a sebészeti és műtőosztály első tanársegéde volt. Szolnoki kinevezésekor kiemelték „egyetemes tudori oklevelét”, több tudományos szakmunkáját, sebészként elért „kitűnő sikereit”. A Ferenc József Vármegyei Kórház igazgatójaként vezetője és egyik oktatója volt az első világháború előtt és alatt indított önkéntes ápoló tanfolyamoknak. Szakmai pályáját 1916-ban magyar nemesi címmel és az óvári előnévvel, 1917-ben a Ferenc József Rend hadiékítményes lovagkeresztjével ismerték el. 1922-ben terjesztették fel a magyar királyi egészségügyi főtanácsosi címre. 1911-ben indította el magángyógyintézetét a mai Sóház utcában. 1934-ben nyugdíjba vonult. 1945. augusztus 4-én hunyt el Szolnokon.

⁵⁰⁸ Tiszavidéki Ujság, 1914. június 28. Ápolónők fölvatása., 1914. július 5. Ápolónők fölvatása.

Berki Józsefné. A lelkesedés második (gróf Szapáry Györgyné részvételével),⁵⁰⁹ majd harmadik tanfolyam indítását is lehetővé tette. Augusztus elején a helyi sajtó is összefogásról tett tanúbizonyságot: a Szolnoki Ujság, a Tiszavidéki Ujság és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok szerkesztősége közös kérelemmel fordult a társadalomhoz, melynek lényege, hogy ne hagyják magukra a gyámoltalanokat.⁵¹⁰

Augusztus 5-én, délután érkezett Szolnokra a város házi ezredének, a 68-asoknak első sebesültje, Habara Mihály gyalogos baka személyében. Az abonyi illetőségű Habara a Szávamenti harcokban sebesült meg, ám a lelkesíteni kívánó újságíró leírása szerint az orvos csak nehezen tudta ágyban tartani, mivel „*a sebesült harcos vágyik vissza a harctérre*”.⁵¹¹ Az első nagyobb létszámú sebesültcsapat szeptember elején érkezett Szolnokra. Az orosz harcterről érkező, kb. 400 főt Szolnok több pontján helyezték el tartalékkórházakban: többek között a Főgimnázium épületében, az Újvárosi iskolában, a Bárány utcai iskolában, a polgári lányiskola épületében, a központi fiúiskolában, illetve a katonai laktanyában.⁵¹² A katolikusok Historia Domusa szerint szeptember 8-án ismét 110 sebesült érkezett a városba.⁵¹³ Az ápolásban segítséget nyújtott a szeptember 3-án megalakított Önkéntes Mentő Egyesület, melynek tagjai vállalták, hogy segítséget nyújtanak a Szolnokra került katonák szállításánál. Az egyesület vezetését Hubay Miklós városi tiszti főorvos vállalta el.⁵¹⁴

Harsányi Gyula polgármester még augusztus elején orvosokat, ápolókat és fertőtlenítők jelentkezését várta. A magánorvosok közül ketten (Pető Lipót és Bakos Ödön) jelentkeztek, az ápolói munka után kilencen érdeklődtek (Kürthy János „*szolnoki lakos, 29 éves, hat heti ápoló tanfolyamot végzett egyén*”, Szabó Béla „*44 éves szolnoki lakos, a IV. hadtest tüzérezredénél teljesített katonai ápolói szolgálatot*”, Váradi Jánosné Fehér Mária „*24 éves, nem képzett ápolónő*”, Szabó Margit „*17 éves. Nem képzett ápolónő*”, Kun József „*29 éves, állítólag Székesfehérváron a megyei közkórházban volt ápoló*”, Erdős Teréz „*17 éves. Nem képzett ápolónő*”, Cserei Erzsébet „*42 éves. Nem képzett ápolónő. A harctérre is elmenne*”, Töröcsik Anna „*A városi cholera és járványkórházban teljesített ápolónői szolgálatot*”, Gajdos István „*55 éves. Ápoló volt 1894-1912 években a szerencsi cukorgyár kórházában.*”⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Uo. 1914. augusztus 9. A Vöröskereszt választmányi ülése.

⁵¹⁰ Uo. 1914. augusztus 2. A Vöröskereszt.

⁵¹¹ Uo. 1914. augusztus 9. Az első sebesült Szolnokon.

⁵¹² Uo. 1914. szeptember 6. Sebesültek Szolnokon. A városban kb. 2000 sebesült és beteg katonát lehetett egyidejűleg elhelyezni. In: Várhidy 1915: 194. Bővebben: Kiss 2006a. Egy 1915. januári bejegyzés szerint kb ezer sebesültet ápoltak helyben. In: MFL Historia Domus 67.

⁵¹³ A Historia Domusban feljegyzettekről részletesen: Bojtos 2013a. A katonai kórházakban tömegesen elhelyezett betegek lelki vigasztalására Szolnokra helyezték Wildinger Jakab kalocsai főegyházmegyei áldozárt, egyben újvidéki káplánt, akinek széleskörű nyelvtudása is indokolta jelenlétét: „a sebesülteknek csak csekély része magyar, nagyobb részben német, szerb, bosnyák, horvát és olasz”. In: MFL Historia Domus 64.

⁵¹⁴ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 3952/1914.

⁵¹⁵ MNL JNSzVL IV.407. 182/1917.

A helyi kórházak személyzetének meg kellett küzdeniük a kolerával és a tifusszal is.⁵¹⁶ A sajtó folyamatosan beszámolt a járványhelyzet aktuális állapotáról, a halálozások számáról és az egészségügyi intézkedésekről.⁵¹⁷ Harsányi Gyula polgármester már 1914. augusztus 11-én felhívást adott ki, amelyben kötelezte a város lakosságát, hogy *„udvarát állandóan tisztán tartsa s a szemetet és egyéb hulladékot eltávolítsa, s az udvaron lévő árnyékszékeket, szemét és trágyagödröket mésztejjel vagy karbolla fertőtlenítsse”*.⁵¹⁸ 1915. június közepén újult erővel jelent meg a kolera Szolnokon, mely *„legnagyobb részben az orosz foglyok és a katonaság köréből szedi áldozatait, de a halál karja elérte már a vasúti és gyári munkások egy némelyikét is, sőt a polgárság közül is szedi áldozatait”*.⁵¹⁹ A járvány súlyosságát jól mutatja, hogy napok alatt megtelt a járványkórház, ezért a város vezetésének is lépnie kellett: azonnal újabb barakkok építését rendelték el 200 személy befogadására.⁵²⁰ Az új barakkok elhelyezésével kapcsolatban – ahogy tette azt korábban a járványkórház esetében is – Papp Gábor igazgató-főorvos erősen tiltakozott. Meggyőződése szerint ugyanis *„nem való járványkórház ide, a vm [vármegyei] közkórház, a fátalepek, a malmok közé, forgalmas út mellé, messze a vasúti állomástól, hová az egész városon végig kell vinni a beteget s megint vissza a halottat a temetőbe”*. Ráadásul a kórház felépítése óta *„cukorgyár is létesült, két nagy malom is fog épülni, talán nagy kertészeti telep is tervezetik”*. Papp szerint a járványbarakkok *„természetes ész-szerű helye a vasúti állomás és a temető között kell, hogy legyen! ott könnyen és biztosan lehetne valamelyik útvonalon, a laktanya mögött, vagy egyebütt alkalmas fekvésű helyet találni. [...] Esetleg a vasúti állomástól ki a mező felé eső, valamely terület is alkalmas volna, ugyancsak ott közel létesítve külön katonai temetőt is.”*⁵²¹

⁵¹⁶ Bár a járványkórház 1914-re elkészült, számos hiányossággal adták át, a betegek számának növekedése pedig megfigyelőállomás létesítését és új járványbarakkok építését kényszerítette ki. MNL JNSzVL IV.407. 17.809/1915. és 1092/1915.; Bővebben: Kótyuk 2011.

⁵¹⁷ Pl. Kolerás betegek és elhunytak száma: 1915. január 15-ig: A vármegyében: 90 beteg, meghalt 34, ápolás alatt 1. Szolnokon: 67 beteg, meghalt 22, ápolás alatt 1. „Szolnokon január hó 18-án halt meg az utolsó kolerabeteg Haris Lajos máv. kocsikenő személyében, akit messze útról haldokolva hoztak be a szolnoki járványkórházba.” In: Haladás, 1915. január 23. 4. Kimutatás a koleráról. 1915. március 1-ig Szolnokon összesen 95 kolerás beteg volt, ebből 39 meghalt. In: Haladás, 1915. március 7. 3. A kolera járványról. „A tífuszos megbetegedések száma egyre szaporodik Szolnokon s nemcsak a katonák, de a lakosság körül is már négyen meghaltak.” In: Haladás, 1915. január 17. 4. Típus Szolnokon.

⁵¹⁸ MNL JNSzVL IV.407. 182/1917. Szeptember elején köriratot intézett a „lelkész urakhoz és az összes iskolák igazgatóihoz” a járványhelyzettel kapcsolatban. MNL JNSzVL VIII.106.b. 29/1914-1915.

⁵¹⁹ Haladás, 1915. június 20. 1. Az ország réme. A város köztisztasági állapotainak hiányosságaira hívta föl a figyelmet egy hosszabb cikkben „Dr. K.”: „Talán egyetlen városa ez az országnak, ahol köztisztaság helyett közpiszkot lehet említeni. [...] Oly piszkos város a mi városunk, hogy ezen a téren talán még Olaszország legutolsó falujával szemben is mi maradnánk alul. [...] A kolerajárvány felütötte fejét, kezdi napról-napra mindjobban szedni áldozatait, mely vésznek elnyomása első és legfőbb kelléke a tisztaság. [...] mert ha így haladunk tovább, a piszok eszi meg ezt a várost és bekövetkezik az az állapot, hogy a járvány terén a megbetegedés és a halálozás recordjának legmagasabb fokát egész Magyarországon Szolnok éri el.” In: Haladás, 1915. augusztus 8. 2. Köztisztaságról.

⁵²⁰ Haladás, 1915. június 27. 3. Építik a kolera barakot.

⁵²¹ MNL JNSzVL IV.407. 17.809/1915.

1. térkép

A Papp Gábor levelében említett területek.

A hatalmas átmenő forgalommal rendelkező szolnoki vasútállomáson szeptember végén – a katonai csapatok közt fellépett koleraesetekre való tekintettel – koleravizsgáló állomást állítottak föl.⁵²² Ennek vezetésére Urbán Lajos egyéves önkéntes szigorló orvost rendelték ki,⁵²³ aki az 1913-as kolerajárvány idején, mint a tiszai hajókat vizsgáló állomás orvosa működött. Feladata szerint, ha az átvonuló katonák között fertőző beteget találnak, a vonatról leszállíttatja, az egészségügyi vizsgálóban ideiglenesen elhelyezi, majd a városi járványkórházba szállíttatja. Urbán alkalmazása és hatásköre azonban hamarosan összeütközést okozott a császári és királyi Katonai Vasúti Parancsnoksággal. Urbán 1915. március 10-én írott levelében ezt azzal magyarázta, hogy a pályaudvar katonai parancsnoka szerint ő is rendelkezése alá tartozik, azaz rá nemcsak járványorvosként tekintettek, „*de olyanként is, ki nekik általában minden a szolnoki katonai kórházakba szállítandó beteg levételét és beszállítását eszközli*”.⁵²⁴ Egy késedelmes vonatvizsgálat miatt pedig az állomásparancsnok kezdeményezte Urbán azonnali felmentését.

Két hónap múlva már odáig fajult az ügy, hogy a katonai pályaudvar parancsnokság vezetője, Rau főhadnagy nem engedte meg, hogy Urbán szolgálatát civilben teljesítse. Hiába hívták fel Rau figyelmét arra, hogy az egészségügyi állomás egy teljesen civil közigazgatási-közegészségügyi intézmény, amelynek vezetésébe és működésébe nincs beleszólási joga, a parancsnok kijelentette, hogy „*vagy ő neki, vagy Urbánnak el kell mennie a pályaudvarról,*

⁵²² Ez egy fabódéból állt: kezdetben kályha és világítás nélkül.

⁵²³ Urbán Lajos (1891-1954): Szolnoki orvos. Az első, majd a második világháborúban is részt vett. 1942-ben tartalékos orvos-főhadnaggyá léptették elő. 1919-ben készített szolnoki fényképei helytörténeti jelentőségűek. In: Honvédségi Közlöny, 1942/14. 373. és Urbán 1969: 33-45.

⁵²⁴ MNL JNSzVL IV.407. 1092/1915.

mert együtt egy pályaudvaron nem szolgál vele, s hogy a b[uda]pesti katonai parancsnokságnál Urbán felváltását fogja kérelmezni". Rau ezt meg is tette. Június elsején a Hadkiegészítő Parancsnokság értesítette az alispánt, hogy Urbán Lajos a budapesti Katonai Parancsnokság jóváhagyásával a pályaudvar katona-orvosi szolgálatát is köteles teljesíteni, így pedig alá van rendelve a személypályaudvar katonai parancsnokságának. 1915 szeptemberében Harsányi polgármester már arról tájékoztatta Küry alispánt, hogy Urbánt bevonultatták, és helyette Bauer Imre egyéves önkéntes orvostanhallgatót rendelték ki.⁵²⁵

A város kórházaiban jelentős energiát kötött le a tüdőbetegségekkel,⁵²⁶ illetve a „*mind inkább terjedő és nagymértékben növekvő, pusztító venerikus betegségek*”-kel való munka.⁵²⁷ A venerikus/venereás, azaz a nemi betegség terjedése miatt a polgármester is szigorú intézkedéseket hozott. 1916 tavaszán született 4968/1916. szám alatti rendeletében, majd az alispánnak tett jelentésében úgy fogalmazott, hogy miután tudomására jutott, hogy a helyben állomásozó császári és királyi 88. gyalogezred legénységéből sokan „szereztek” nemi bajt, továbbá hogy „*Szolnokon igen nagy számban vannak olyan titokban prostitúciót folytató nők, kik különösen a színház, korzó, vasút, kaszárnyák és egyéb helyeiken a férfiakkal erkölcsstelen célból való megismerkedést keresnek*”, elrendelte, hogy ezeket a nőket a rendőrség állandó figyelemmel kísérje és járjon el, ha szükséges.⁵²⁸ A fenti helyek mellett szigorú felügyelet alá helyezte a kávéházakat, vendéglőket, kocsmákat és a szállodákat is. Előírta a szolnoki rendőrkapitánynak, hogy minden két hétben erkölcsrendészeti razziát tartson. Ennek keretében pl. „*április 15-én Császi Ferenc, továbbá Marschner József és Marik József vendéglőjében, illetve szállodájában, végül Varga Rozál cselédkihordó lakásán megtartott váratlan szemle alkalmával megvizsgáltatott 2 pinczérnő, 1 szobaasszony és 2 cseléd, akik közül 1 pinczérnőt, mint bujakórost*” kórházba utaltak. Két nap múlva Marschner József szállodájában ismét találtak egy bujakóros „*háztartásbeli leányt*”, illetve kórházba utaltak egy pályaudvaron csavargó cselédet is.⁵²⁹ Utasította továbbá a városi ügyvezető orvost, hogy a bejelentett nemi

⁵²⁵ MNL JNSzVL IV.407. 1092/1915.

⁵²⁶ A város jelentős összeget fordított a felállítandó tüdőgondozó javára. MNL JNSzVL V.472. 215/1916. 1916. december 1-jén elfogadta a képviselőtestület, hogy Kerekes Gézáne házának Honvéd utca felé eső lakrészét kibérlik a tüdőbetegeket gondozó intézet részére.

⁵²⁷ MNL JNSzVL V.472. 64/1916.

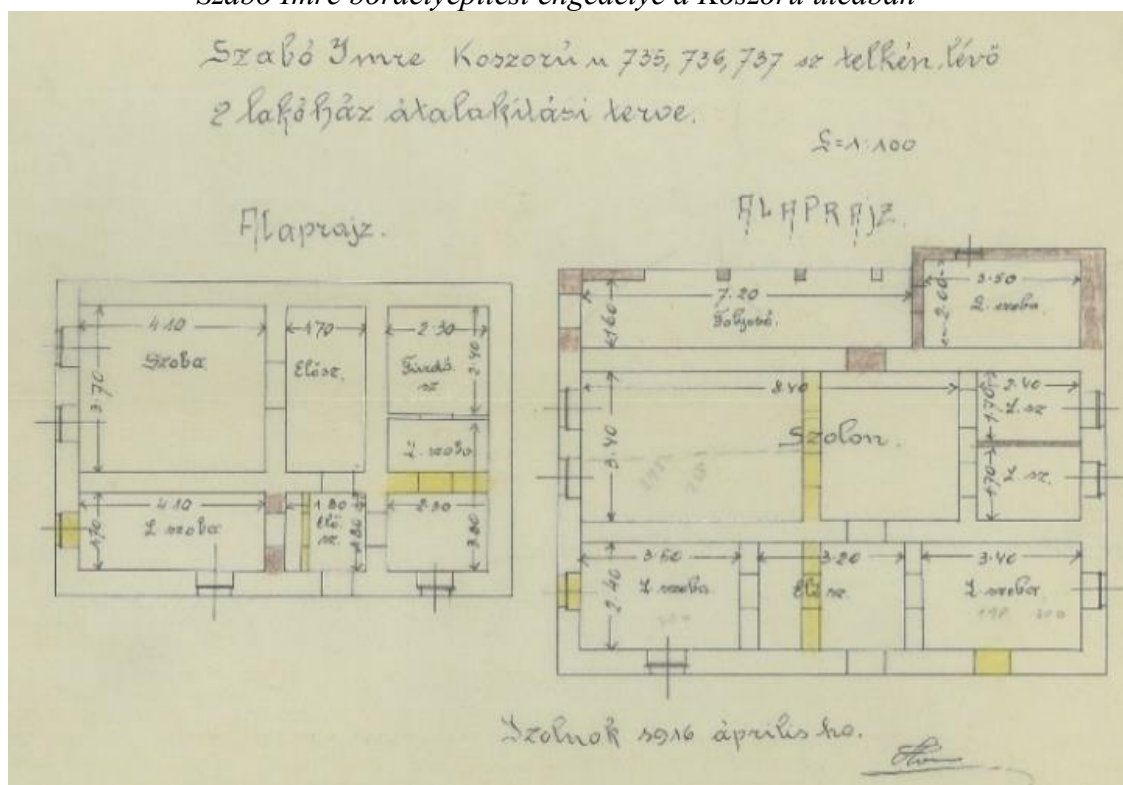
⁵²⁸ MNL JNSzVL IV.407. 2093/1917. Még a háború kirobbanása előtt a Koszorú utcába költöztették a bordélyházakat. Egy kivételével el is hagyták a Jászkürt utcát. Ennek az eltávolításáért folyamodott a városvezetéshez több itteni lakos, mivel szerintük „*délután 4 órától este 9 óráig tömegestől jönnek a katonák erre a helyre. Naponként történik tévedés, hogy más házba nyitnak be s miután nyelvüket nem értjük, de ők sem a miénket, egyszerűen helyet foglalnak asztalunknál. Sört kérnek és leány gyermekeinket ölelgetik. [...] Annyira szükséges rossz ez, hogy ezen a dolgon nem lehet változtatni? Nem lehet ezt a mocskos helyet, mely a szomszédházak gyermekeinek erkölcsét megmételtyezi, egyszer s mindenkorra lezáratni? Kihez forduljunk, kihez folyamodjunk jogorvoslásért? Tűrünk még egy pár napot és ha kétségbeejtő helyzetünkön nem javít a hatóság, küldöttségileg fogunk felmenni a Miniszterelnök úr önagyméltóságához és meglátjuk, hogy van-e Magyarországon igazság; meglátjuk, hogy egy ember miatt kell-e költözködni több szegény családnak a Jászkürt utcából, avagy egyáltalán Szolnokból.*” In: Haladás, 1915. július 4. 2. Közönség köréből.

⁵²⁹ MNL JNSzVL IV.407. 13.491/1918.

betegekről – szigorúan bizalmasan kezelt – nyilvántartást vezessen. Papp Gábor igazgató-főorvos jelentéséből tudható, hogy 1916 februárjában a női „bujakór osztály” a kezdeti 8 helyett 16, a korábban nem létező férfi részleg pedig 22 ágygal bírt, ám ekkor úgy látszott, hogy ez a szám sem lesz elegendő. A helyzet azonban nem javult. 1917 elején a polgármesternek ismét „a lehető legszigorubb és legerélyesebb orvosi vizsgálat tartására” kellett felszólítania a városi ügyvezető orvost, aki szerint a mindennapos vizsgálatok mellett is „történhetik infectió a bordélyházakban, mert hiszen a kéjnők a kóroanyagot átviszik egyik férfiről a másikra, a nélkül, hogy maguk fertőztetnének, előfordulhat ez különösen mostanában, amikor ugy az itteni nagyszámu katonaság, mint az átutazó katonák részéről rendkívül nagy mérvben igénybe vannak véve”.

1. kép

Szabó Imre bordélyépítési engedélye a Koszorú utcában⁵³⁰

A vizsgálatot a bordélyházakban tervezték lefolytatni, ezért intézkedtek, hogy a tulajdonosok annyi méhtükröt és vizsgálóasztalt szerezzenek be, ahány kéjnő náluk dolgozik.

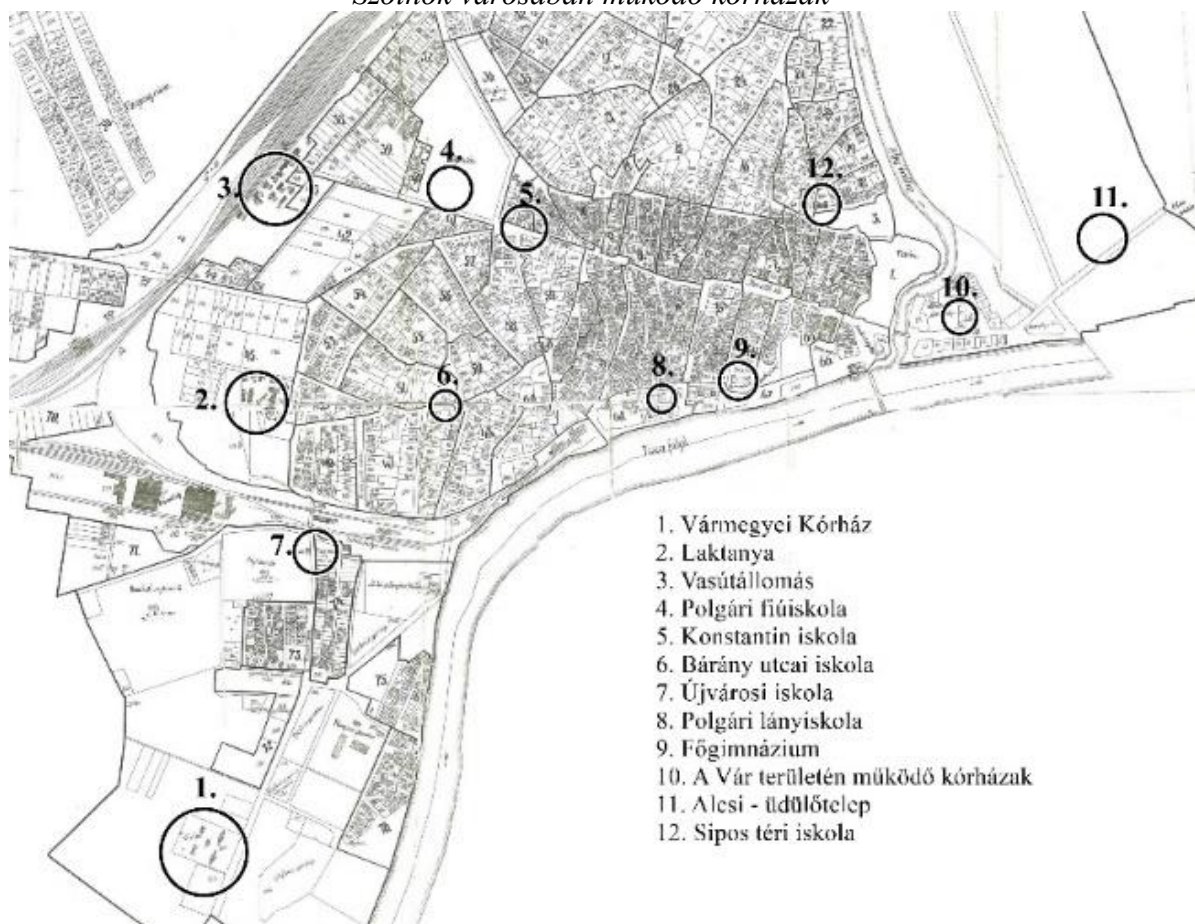
1918 nyarán újabb értekezletre hívta össze a város vezetője az orvosokat és a katonai parancsnokságok vezetőit. Ekkor a városházán lévő orvosi hivatalban tervezték elhelyezni a

⁵³⁰ MNL JNSzVL V.473.c. XIV. 10/1916.

kéjनोंket vizsgáló rendelőt, mondván, ide „minden feltűnés és észrevétel nélkül bejuthatnának”.⁵³¹

2. térkép

Szolnok városában működő kórházak⁵³²

Érdekes fejezete volt a szolnoki ápolás-történetnek az 1915-ben kialakított úgynevezett üdülőbarakkok felállítása. Itt a kórházi ellátást már nem igénylő, de a harctérre még vissza nem irányítható sebesült katonákat gondozták. A barakkokat a város szélén lévő Alesi vasúti megálló közelében helyezték el, és ezzel – még ha rövid időre is – egy új városrész nőtt ki a földből.⁵³³ Az első elgondolások szerint akár tízezer katonát is befogadni képes telep végül

⁵³¹ MNL JNSzVL IV.407. 2093/1917.

⁵³² 1914 augusztusában az alábbi kórházi ellátást nyújtó helyekről tájékoztatót a polgármester: „A megsebesült katonák ápolására a cs. és kir. katonaság a m. kir. főgimnázium, az I. ker. fiú, a III., IV. és V. kerületi állami elemi iskolai, továbbá az I. ker. állami óvodai épületeket vette igénybe és ezen épületek tudomásom szerint a katonaság által már tartalékkórházakul kellő számú ággyal és a szükséges felszerelésekkel el is láttattak. Ezen felül tartalékkórház elhelyezésére a Vörös Kereszt Egyesület a polgári leányiskola épületét 50 ágyra szintén berendezi, a m. kir. államvasutak személypályaudvarán pedig a sebesültek részére 16 ágyas nyugvóhelyet rendezett be. Tudomásom szerint a cs. és kir. katonai laktanya épülete is tartalékkórházul fog szolgálni és a város képviselőtestülete is legutóbb f. hó 19-én tartott közgyűlésében határozatilag kimondotta, hogy a felmerülő szükség esetére a lábadozók részére 20-30 ágyas tartalékkórházat fog felszerelni.” MNL JNSzVL IV.407. 182/1917.

⁵³³ Haladás, 1914. december 25. 4. Katonai barakkok Szolnokon, Uo. 1915. január 3. 1. Szolnok város közgyűlése. Az üdülőtelep vázrajza: MNL JNSzVL V.473.c. VI. 27/1915.

nagyságrendekkel kevesebb beteget és ideiglenesen szolgálatképtelen hadfit látott el. Az 1915. februári átadó előtti sajtóbeszámoló szerint „minden helyiség olyan elhelyezést és felszerelést kapott, hogy se egészségügyi, se praktikussági szempontból nem lehet ellene kifogást tenni”. A cikk szerzője kifejezte abbéli reményét is, hogy a katonák érezni fogják, hogy „ebben a városban az itthon maradottak lángoló hazaszeretettel, igazi testvéri érzéssel, féltő gonddal állják körül figyelmes kezek által vetett ágyaikat”.⁵³⁴ Néhány hónap múlva ismét hosszabb beszámolót olvashattak a szolnokiak a telepről: „Be kell azonban vallanunk, hogy a benyomások nem mindenben elégitették ki várakozásunkat. Sőt előtérbe nyomultak olyan jelenségek is, amelyek egyenesen visszatetszők, tehát szóvá teendők s a legerősebb kritika alá kell, hogy vegyük. [...] Életerőtől duzzadó, piros-pozsgás, szinte irigylést keltő kondícióban levő altisztek fogadták érkezésünket. Mondhatnók: dühöngött bennük az egészség! [...] Ezen körülmény egyébként más irányban is megtermi áldatlan gyümölcsét. Az egészséges, a háború viszontagságairól és nélkülözésekről halvány fogalommal sem bíró altisztek ugyanis az üdülőket is úgy kezelik, mint a teljesen egészségeseket, órák hosszat állítják őket rapporton, mi által a cél, hogy üdülhessenek, válik illuzóriussá. A legénységi állományban is különben tekintélyes mennyiségre rúg azoknak a száma, akik bátran a harctérre volnának irányíthatók. Hogy miféle motívumok játszanak közre, nem firtatjuk. De különösnek találjuk, hogy a használható emberanyag oly pongyolán lesz parlagon hevertetve azon a címen, hogy az illetőknek üdülésre van szükségük, holott valójában talán a protekció titkos szálai rögzítik őket az ultrahumanizmus élvezetéhez s kárhoztatják tétlenségre. [...] Az meg egészségi tekintetből esik kifogás alá, hogy az országút és üdülőtelep között végigvonuló árok egyes helyeken poshadt, bűzös vízzel van tele.”⁵³⁵ Mert ha üdültetni akarjuk az erre szorulókat, elsősorban egészséges, tiszta, nem pedig miazmákkal telített levegőt kell azok számára biztosítani, akiket a nehéz viszonyok kényszerítettek a telep lakóivá lenni. [...] Bízvást reméljük, hogy az üdülőteleppel ily módon nem lesz alkalmunk többé foglalkozni!”⁵³⁶

A szolnoki nők ezekben a kritikusként mondható első hetekben hihetetlen munkával szervezték meg a hátország emberbaráti tevékenységeit. A Magyarország című lap október végén számolt be arról, hogy „a sebesültek szállításánál fontos szerep jut Szolnok városának, fekvésénél fogva, és hogy a sebesültek semmiben sem szenvednek hiányt, ebben nagy részük van a város hölgyeinek, akik csodálatos önfeláldozással teljesítik honleányi kötelességüket. Úgy a Vöröskereszt kórházában, mint a többi kórházban, valamint a vasúti állomáson berendezett nyugvóban mint önkéntes ápolónők látják el a teendőket és éjjel-nappal felváltva teljesítenek

⁵³⁴ Szolnoki Ujság, 1915. február 11. Uj városrész.

⁵³⁵ A problémával a városvezetés és a császári és királyi katonai építési felügyelőség is tisztában volt, ezért vízlevezető csatornát építettek a Zagyvához. MNL JNSzVL V.473.c. VI. 27/1915.

⁵³⁶ Haladás, 1915. április 25. 2. Kirándulás az üdülőtelepre.

szolgálatot. A sebesültek alig győznek hálálkodni a kitűnő ellátásért, amelyben részük van. A szervezet élén dr. Küry Albertné alispánné, a szolnoki Vöröskereszt fiók alelnöke áll, aki nemes példával jár elől a samaritánus teendők vezetésében és körülötte sorakozik Szolnoknak úgyszólván valamennyi asszonya.”⁵³⁷ Hasonlóan írtak a szolnoki támogatásokról az év végén is. Fényes László újságíró ugyanis ajándékot gyűjtött a harcoló katonáknak, erről pedig tudomást szereztek a „szolnoki asszonyok” is. *„Nosza megindult gyorsan a nagy mozgolódás, csilingelt a telefon egész napon át minden házban és már pénteken délben együtt volt a sok füstölt hus, sütemény, konyak, szivar, cigaretta a szolnoki vasútállomáson, a melynek előzékeny főnöke az első, délután induló vonattal továbbszállította a küldeményt a keleti pályaudvarra, a hol Fényes László várta és vitte magával a szolnoki hölgyek ajándékát a szolnoki háziezrednek, a hatvannyolczasoknak...”*⁵³⁸

Szép példáját nyújtotta a szolnokiak segítségének, önzetlenségének Maledovszky (Mallendoszky) Mihály esete. A 17 éves lengyel fiút a polgári fiúiskolában ápolták, súlyos sérülése miatt amputálni is kellett az egyik lábát. Küry Albertné és Ösztreicher Oszkárné gyűjtést indított annak érdekében, hogy a „tizenhétéves lengyel hős” műlábhhoz jusson. Végül 211 koronát sikerült a budapesti beavatkozásra, illetve az eszközre gyűjteni.⁵³⁹

Nem hagyható ki a háború éveiben kibontakozó anya- és csecsemővédelem megszületése, amely mozgalom 1918. május 27-én érte el tetőpontját a vármegyei Stefánia Szövetség megalakulásával.⁵⁴⁰ Hogyan kapcsolódik mindez a háborús betegellátáshoz? Küry Albert alispánnal válaszolunk: *„Már a háború kitörése előtt kezdtem a vármegye főorvosával együtt foglalkozni azzal az elszomorító jelenséggel, hogy itt száz kis gyermek közül átlag huszonkettő egy éves koráig elpusztul;”*⁵⁴¹ *láttuk, hogy ennek oka a szegénységen kívül másban is keresendő s nem volt nehéz rájönnünk, hogy fő előidézője a rossz ápolás s ennek eredményeképpen a bélhurut és gyermekaszály. E színmagyar vármegye népességének eme csírájában való pusztulása kétszeresen összeszorította szíveinket, mikor a háború kitörése után a mi házi ezredünk, a 68-as gyalogezrednek rettenetes vérvesztését láttuk.*”⁵⁴² Az úttörő

⁵³⁷ Magyarország, 1914. október 30. 10. A szolnoki hölgyek a sebesültekért. A Vörös Kereszt Egylet helyi választmányának 1916-os összesítése szerint 1915-ben a kisegítő kórházban 38 tisztet és 845 legénységi állományú katonát ápoltak, míg a vasúti betegnyugvón 4570 sebesült és beteg katona fordult meg. Haladás, 1916. június 4. 1. A vörös kereszt jelentése.

⁵³⁸ Hegedűs Kálmán: A fehér hadsereg. In: Az Ujság, 1914. december 20. 37-38.

⁵³⁹ Szolnoki Ujság, 1915. január 19. Tizenhét éves lengyel hős és Szolnoki Ujság, 1915. február 16. A szolnokiak jószíve.

⁵⁴⁰ Haladás, 1918. június 2. 1. Apponyi gróf Szolnokon. Küry Albert alispán áttekintést adott arról, hogy a vármegye 19 községében már 1916. évben megtették a kezdeményező lépéseket az anya- és csecsemővédelem érdekében, „melyeknek létesítésénél mint úttörők dr. gróf Almásy Imre, gróf Szapáry Györgyné úrnő, Montág Ákosné úrnő, Beleznay Andor főszolgabíró és Jászberényben Prusovszky Mariska úrnő tündökölnek.”

⁵⁴¹ A statisztikai adatokhoz: Szél 1930: 292. A csecsemőhalandóság. Berend Miklós szerint 1915 júliusában Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében az élve születetteknek 80%-a, Hevesben 60%-a halt meg. Az Ujság, 1915. november 12. 13. A Szabad Liczeum.

⁵⁴² MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926. Alispáni jelentés 1918. március, április és május hónapokról.

Törökszentmiklós mellett Szolnokon volt aktív a társadalmi elit. Szolnokon a Nőegylet külön anya- és csecsemővédelmi osztályt alakított és részben a város, részben a vármegye támogatásával „dispensairet [tüdőgondozót, orvosi rendelőt] rendezett be, melyben hetenként kétszer orvosi rendelőt tart, melynek munkáját a helybeli orvosok látják el; az egyesület három védőnőt tart, s vándorkosarat és más közszükségleti cikkeket bocsát a szülő anyák rendelkezésére; újabban a kerületi munkáspénztár ad az egyesületnek díjtalanul helyiséget s javadalmazott orvost alkalmaz. 1916-ban napközi otthont is rendezett be.”⁵⁴³ Az egyesület részére a város 500 korona állandó segélyt biztosított, illetve vállalták az évi 1200 korona lakbérsegély kifizetését is.⁵⁴⁴

V.2. Az Augusztá-alap

Az Augusztá Gyorssegély-alap (Augusztá-alap) a téma kutatói szerint a „*hadijótékonyági intézmények közül a legismertebb, legeredményesebb, országosan működő arisztokrata társadalmi kezdeményezésként keletkezett civil szervezet volt*”.⁵⁴⁵ Ez a filantróp-karitatív társulat rögtön a háború kitörése után, augusztus elején megalakult. Fővédnöke és névadója Augusztá Mária Lujza hercegnő⁵⁴⁶ volt, aki hihetetlen teherbírással szervezte a hátországi jótékonykodást. A harcoló katonák, a sebesültek, rokkantak segélyezése mellett gondoltak a nehéz helyzetbe került családtagokra, az esetleg özvegyen, árván maradtak támogatására is. Készpénzzel, ruhával, élelmiszerral igyekeztek könnyíteni sorsukon. Az Alap képviselői piros karszalagot viseltek, amelyen arany betűkkel „A bánat és nyomor enyhítésére” felirat állt. A nemzeti összefogás e példamutató szervezete önkéntes alapon működött, és tulajdonképpen lehetőséget biztosított a közép- és felsőosztály nőtagjainak az aktív társadalmi, közéleti szerepvállalásra.

A háborús propaganda⁵⁴⁷ által is felhasznált jótékonykodás egyik nevezetes akciója volt az „Aranyat vasért” mozgalom, melynek felhívása 1914. augusztus 11-én jelent meg. E szerint a

⁵⁴³ Uo. 8725/1926. Alispáni jelentés 1918. március, április és május hónapokról.

⁵⁴⁴ MNL JNSzVL IV.405. 624/1917.

⁵⁴⁵ Az Alap tevékenységéről: Szoleczky – Kreutzer 2011. és Szijj 2000: 42. és 47-48.

⁵⁴⁶ Augusztá Mária Lujza (1875-1964): bajor hercegnő, Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg (1872-1962) felesége. A főherceg végigszolgált a világháborút.

⁵⁴⁷ Bővebben: Z. Karvalics 2016. és Závodi 2016. Z. Karvalics munkájában 13 vizsgálható és vizsgálható elemet sorolt föl: „1. A propaganda termékét, magát a kibocsátott, tárgyasított, forrássá vált tartalmat mint történeti objektivációt, beleértve az esetleges »ellenpropaganda« termékeit is. 2. A propagandatartalom építőköveiként működő kulturális kódok, jelentések, formák világát és felhasználásuk módjait, és a motívumként, önálló egységként vizsgálható elemek saját élet-és vándorlástörténetét. 3. A kibocsátás célját, a propagandaelemet vagy kampányt működtető ideológiai vagy praktikus háttérszempontokat, a meggyőzési szándék forrását. 4. A propagandatartalom jellegét a »megtévesztési szándék súlyossága«, illetve az interpretált »valóságtartalom« szempontjából (fekete, szürke, fehér stb.). 5. A kontextus-típusokat, amelyekben a propagandatevékenység (az agitáció) aktualizálódik (például az eseménykapcsolatokat). 6. A propagandista identifikációját (különös

jóteknokodók ékszeréikért cserébe vasból készült, „Pro Patria 1914” (később: „Pro Patria 1914-15”) feliratú vasgyűrűt kaptak. Szolnokon ezen mozgalmat Gergelyffy Géza királyi törvényszéki jegyző⁵⁴⁸ szervezte és vezette. Gergelyffy munkáját id. Nerfeld Ferenc⁵⁴⁹ és felesége segítette. A helyszín a Nerfeld-bankház volt; hetenként háromszor (hétfőn, szerdán, pénteken) a bankházban lévő szolnoki segélyező bizottság pénztárában intézték az adományok átvételét és a gyűrűk átadását. A december elején elkészült összesítés szerint 553 korona készpénzt, illetve másfél kg aranyat, 9 kg ezüstöt adományoztak. Összesen 1.101 db gyűrűt adtak át.⁵⁵⁰ Az Alap nevéhez fűződik a pasaréti lövészárók megvalósítása is, amelynek egyik célja az volt, hogy „*a derék hátországi polgár vagy asszonyszemély, gyermek megtapasztalja a háború szörnyűségesen veszélyes mivoltát*”.⁵⁵¹ A látványosság mindenesetre egy rövid időre „hazahozta” a frontot. Az Augusztá-alap emellett számos kezdeményezéssel bírt: Augusztá-segélybélyeg, Téli ruhát a szegényeknek!, Augusztá-cigarettahüvelyek, Hadi emlékérem, Füsttelen nap, Katonák karácsonya. Küry Albertné kezdeményezésére a szolnoki sebesült katonák karácsonya is maradandó emléküre sikeredett: minden kórházban fát állítottak és minden sebesültnek emléktárgyat adtak át a szervezők.⁵⁵² „*Az összes szolnoki kórházakban mintegy 1000 sebesült katona nyer gondos ápolást és ezek mindegyike az ünnep alkalmából egy-egy nemzeti színű szalaggal díszített cigaretta-tárcát, egy-egy öngyújtó-készüléket, szivarokat, cigarettákat, süteményeket, cukorkákat, gyümölcsöt, stb. kapott. A sebesült tisztek részére pedig a hölgyek által különkészített 24 drb. kiváló ízléssel kiállított himzett selyemtárca szolgált meglepetésül. Azonkívül több kórházban a helybeli róm. kath. és református lelkész*

tekintettel a megrendelői és végrehajtói szerep közti különbségre). Még pontosabban: minden, a propagandafolyamatban szerepet játszó aktort. 7. A szakosított háttérszervezetek struktúráját és működését, a propaganda intézménytörténeti dimenzióját (beleértve a döntés-előkészítést, a döntés és a végrehajtás mikrotörténeti rekonstrukcióit is). 8. A célközönséget (ha van definiált társadalmi csoport) és a lokalitást (a közlemény által elérni kívántak geográfiai azonosítását, illetve tudatos leszűkítését). 9. A befogadói viselkedést: a közönség reakcióját a tartalomra és az alkalmazott technikára. 10. A felhasznált médiacsatornákat, média és tartalom kapcsolattípusait (egy médium – több tartalom, egy tartalom – több médium). 11. A közléstechnikát (a tartalom vizuális, stílári, művészi, argumentációs stb. építkezését és dizájnját). 12. A propagandafolyamatok hatáskövetkezményeinek, az előidézett jelentésváltozásoknak a feltárását és értékelését (történeti, szociológiai és kulturális pszichológiai aspektusokkal). 13. A propaganda percepcióját, a kortárs reflexiókat magára a jelenségre.” Z. Karvalics 2014: 45-46.

⁵⁴⁸ Gergelyffy Géza (1889-1958): a két világháború közötti Szolnok közéletének fontos szereplője: a Kisgazdapárt vármegyei elnöke, az Alföldi Közművelődési Egylet „lelkés és bámulatos szorgalmú titkára”, a „Szolnoki Polgár” című társadalmi és kritikai folyóirat szerkesztője, többszörös országgyűlési képviselő-jelölt. Testvére, Gergelyffy Ferenc 1914. október 14-én a galíciai fronton hősi halált halt. A szerző munkája nyomán került be nevével együtt a Szolnoki Pantheonba.

⁵⁴⁹ Nerfeld Ferenc (1859-1938): A szolnoki gazdasági, politikai és kulturális-társadalmi életének meghatározó tagja volt.

⁵⁵⁰ MNL JNSzVL IV.407. 288/1915.

⁵⁵¹ Szoleczky 2010.

⁵⁵² Haladás, 1914. november 29. 2. A sebesült katonák karácsonya és Haladás, 1915. január 3. 2-3. A sebesült katonák karácsonya.

urak tartottak alkalmi beszédeket és imákat, hogy a hit tanításaival is erősítsék a sebesült harcosokat és lelkük nyugalmát fokozzák.”⁵⁵³

V.3. A hadigondozás

A hadiözvegy-, hadiárva- és hadirokkantgondozás a háborús hetek, hónapok múlásával egyre nagyobb feladatot jelentett az államnak is. A miniszterelnök fennhatósága alatt működött az Országos Hadsegélyező Bizottság, amely a fentebb említettek és hozzátartozóik segélyezésével foglalkozott. A törvénykezés is lépett: 1915. július elsejei határidővel lépett életbe az 1915. évi XV. törvénycikk,⁵⁵⁴ amelynek 7. paragrafusa kimondta, hogy a rokkanttá vált, valamint az elesett, eltűnt vagy meghalt katonák családtagjait segélyben részesíti.⁵⁵⁵ A törvény gyakorlati végrehajtásáról az 1915. évi 3300. és 3301. számú miniszterelnöki rendeletek gondoskodtak.⁵⁵⁶ Ekkor jött létre a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal, amely 1917 tavaszán adta át a helyét az 1917. évi 900. M. E. számú rendelettel létrehozott – és az Országos Hadsegélyező Bizottságot is magába olvasztó – Országos Hadigondozó Hivatalnak. Az átszervezés hatáskörbővüléssel is járt: a hadiözvegyek, hadiárvák és hadirokkantak ellátását a rendelet nemzeti feladatnak minősítette, amelyet „*az állam az önkormányzati hatóságoknak és a társadalomnak közreműködésével teljesít*”.⁵⁵⁷ A hadigondozás szervezeti hálójának újabb elemét az 1918-ban felállított Hadigondozó Népirodák jelentették, amelyekkel közelebb hozták a tanácsadást, segítséget és pénzbeli támogatást a rászorultakhoz. A vármegyei irodát Mocsáry Géza vezette, az irodát a vármegyei házában helyezték el.⁵⁵⁸

Harsányi Gyula polgármester 1917 őszén tett közzé felhívást, amelyben azon szolnoki illetőségű vagyontalan egyben családos katonákhoz fordult, akik láb-, kézamputálás, vagy láb és kéz teljes lebénulása miatt képtelenek voltak mezőgazdasági munka végzésére nem képesek. Nekik ugyanis felajánlottak egy 2000 négyszögöl területet, egy lakást (szoba, konyha és kamra) – igaz, nem Szolnokon, hanem a Törökszentmiklóson létesítendő hadirokkantak

⁵⁵³ Szolnoki Ujság, 1915. január 5. A sebesült katonák karácsony ünnepe.

⁵⁵⁴ 1915. évi XV. törvénycikk az 1915-16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról.

⁵⁵⁵ Két évvel később az 1917. évi IX. törvénycikk módosította a 7. paragrafus egyes pontjait.

⁵⁵⁶ A m. kir. miniszterelnök 1915. évi 3.300. M. E. számú rendelete, a csonkított és béna katonák orvosi utókezeléséről, mesterséges testrészekkel való ellátásáról és gyakorlati oktatásáról és A m. kir. miniszterelnök 1915. évi 3.301. számú rendelete, a rokkant katonákat gondozó szervezetről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 1389-1415.

⁵⁵⁷ A m. kir. miniszterelnök 1917. évi 1.376. M. E. res. számú rendelete valamennyi törvényhatósághoz, az országos hadigondozó szervezet életbeléptetéséről és A m. kir. minisztérium 1917. évi 900. M. E. számú rendelete, a hadirokkantakat és családjukat, továbbá a hadiárvákat és a hadiözvegyeket gondozó szervezetről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1917. Budapest, 1917, 118-134. A Hivatalról bővebben: Suba 2011.

⁵⁵⁸ MNL JNSzVL VIII.59.b. 194/1918.

mezőgazdasági kereseti telepén.⁵⁵⁹ Hamarosan megérkeztek az első kérelmek. Kun József 1917. október 17-én kérelmezte – a telep felállításáig – a kertészeti tanfolyamra való felvételét. Indokai között szerepelt, hogy szolnoki lakos, Szolnokról vonult be a magyar királyi 29. honvéd gyalogezredbe, nős, családos ember és fejlődése miatt súlyosan rokkant lett.⁵⁶⁰ A polgármester felterjesztésére az alispán bő egy hónap múlva válaszolt: a jelentésben javaslatba hozott hadirokkantak felvételéhez az Országos Hadigondozó Hivatal a társalapítóval, báró Orosdy Fülöpnével egyetértőleg hozzájárult.⁵⁶¹

Kaba Eszter a háborús évek szociálpolitikájának mostohagyermekének titulálta a hadigondozást. Szerinte a rendszer „több helyen is lyukasnak bizonyult – visszasságainak, anomáliáinak egyik oka a pénzhiány, a másik pedig az az »adminisztrációs fejtelenség« volt, ami a Nagy Háború éveit mindvégig jellemezte.”⁵⁶²

V.4. A behívott katonák családtagjainak és egyéb rászorulóknak a segélyezése

A segítség újabb elemét az állami szerepvállalás jelentette: megjelent: az 1914. évi XLV. törvénycikk,⁵⁶³ amely a népfelkelők, önkéntesek, tényleges katonai szolgálatot teljesítők családtagjait is állami segélyben részesítette. Az államsegély iránti igényekről a törvénycikk 5. paragrafusa alapján a polgármester határozott. A segítség napi összege vármegyénk területén 63 fillér volt.⁵⁶⁴ Szeptember elején már 350 segélyezetttről adott jelentést a hivatal.⁵⁶⁵

A város vezetése is gyorsan reagált az új helyzetre: Harsányi Gyula és Zrumetzky Viktor vezetésével augusztus 2-án megalakult a Népsegítő- és Jóléti Bizottság, amely másnap

⁵⁵⁹ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 2779/1917. A rokkant-telepet végül 1935 őszén avatták föl ünnepélyes keretek között. „Minden rokkantnak 2 hold földje van, melyre házuk is fel van építve. A földet ingyen kapták. A ház építésének fele költségét szintén br. Orosdy Fülöpné vállalta. Szép sorjában vannak egymás mellett az egyforma típusu pirosfedelű házak, hirdetik br. Orosdy Fülöpné nemes jótékonyágát, aki édesanyjai bánatát – a szeretet legnemesebb megnyilvánulásában – a magyar rokkantak segítésében enyhítette meg.” In: Törökszentmiklós és Vidéke, 1935. november 20. 1. A pusztatényői rokkant-telep felavatása.

⁵⁶⁰ Felesége Szabó Julianna, gyermeke Kun Margit, az 1185. házszám alatt éltek. „Bal kezemre és bal lábamra már béna vagyok, [...] bal szememet is elveszttem.” In: MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 2779/1917.

⁵⁶¹ Orosdy Fülöp (1863-1930): orosdi és bőí, báró, örökös főrend, országgyűlési képviselő, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatósági bizottsági tagja, nagykereskedő, földbirtokos. 1905-ben kapta bárói méltóságát. Orosdy Fülöpné Herczog Margit (1871-1957): csetei, báró, a harmadik magyar női országgyűlési képviselő. Szociális és karitatív problémákkal foglalkozott elsősorban. A háború alatt kórházat rendezett be, annak befejezése után rokkanttelepeket létesített. A tiszabői hősök emlékkeresztjét ők készítették és állították fel, talapzatába vésték az elesett hősi halottak neveit, köztük gyermekükét, orosdi és bőí Orosdy Raoulét (1895-1916): a magyar királyi 1. honvéd huszárezred hadapródja 1916. augusztus 3-án hunyt el az északi harctéren kapott súlyos sebe következtében Nyíregyházán, majd Budapesten, a Kerepesi úti temetőben temették el nagy katonai pompával. Vejük, Pálffy Géza (1900-1952) egy szibériai táborban hunyt el. Források: Kövér 1993., Konrád 2010: 20., Tomcsányi 1916., Zaslavskaya 2018: 171-172. és Ötszáz magyar élet 1931: 220.

⁵⁶² Kaba 2017: 375.

⁵⁶³ 1914. évi XLV. törvénycikk a mozgósítás esetén bevonultak gyámol nélküli családtagjainak segélyezését szabályozó 1882. évi XI. törvénycikk kiegészítése és némely rendelkezésének módosítása tárgyában.

⁵⁶⁴ Országgrészenként minimum 57, maximum 88 fillér lehetett a segély összege.

⁵⁶⁵ Tiszavidéki Ujság, 1914. szeptember 6. Sebesültek Szolnokon.

albizottságokat alakított: feladattá tették pénz- és természetbeni adományok gyűjtését, illetve városszerte perselyeket helyeztek ki. Jó példával elől járva kérték a hivatalvezetők, vállalatok, intézetek vezetőit, munkatársait fizetésük bizonyos százalékáról való lemondásra.⁵⁶⁶ A bizottság irodája kezdetben a városházán volt, aztán abból a megfontolásból „*nehogy a nép azon hiedelemben legyen, hogy a nép segélyezése olyan intézmény, amely a városnak kötelessége*”, azt az Ipartestület (Szapáry utca) emeleti nagytermébe helyezték át.⁵⁶⁷ A hadba vonulók családtagjainak segélyezésével a városi közgyűlés és az alispán is foglalkozott. A közgyűlés augusztus 21-én 5000 koronát szavazott meg a polgármester elnökle alatt működő helyi segélyező bizottságnak,⁵⁶⁸ míg az utóbbi felhívta a figyelmet arra, hogy az összegyűjtött ruhák és kórházakban felhasználható anyagok a legégetőbb Szolnokon szükségesek, ahol sok száz sebesült katona fekszik a katonai kórházakban. Egyben közölte azt is, hogy „*meghatva látom a vármegye egész társadalmának lelkes fáradozását és áldozatkészségét*”.⁵⁶⁹

A háború további éveiben újabb és újabb rendelkezések születtek a háborús segélyezéssel kapcsolatban: így az 1915. évi XXII. törvénycikk,⁵⁷⁰ a belügyminiszter 1915. évi 154.950. II-b. számú körrendelete⁵⁷¹ és az 1917. évi XIII. törvénycikk.⁵⁷² Ez utóbbi felemelte a hadisegélyek összegét, kiterjesztette a segélyre jogosultak körét és az elégedetlenségre okot adó korlátozások nagy részét megszüntette. A tényleges katonai szolgálatra bevonult állami és vármegyei, majd községi tisztviselők illetményeinek szabályozását is rendezték: ezek szerint megtarthatták fizetésüket, lakáspénzüket, családi pótlékukat.⁵⁷³

1914-ben még élt az általános lelkesedés: a városi közgyűlés 2000 koronát szavazott meg a Vörös Kereszt Egylet szolnoki választmányának,⁵⁷⁴ a polgári lányiskola tanulói hadikölcsönkötvényt jegyezték, amelynek évi kamatait valamely harctéren elesett szolnoki katona

⁵⁶⁶ Uo. 1914. augusztus 9. A behívottak családtagjai érdekében.

⁵⁶⁷ Uo. 1914. augusztus 16. A népjóléti bizottság.

⁵⁶⁸ MNL JNSzVL V.472. 280/1914. A pénz- és jogügyi szakosztály 10%-os pótdadó kivetését javasolta a segélyezési alap megteremtéseként, ám ezt elvetették.

⁵⁶⁹ Az alispán körrendelete szeptember 11-én jelent meg. Közli: Tiszavidéki Ujság, 1914. szeptember 20. A Vörös Kereszt.

⁵⁷⁰ 1915. évi XXII. törvénycikk a közszolgálati alkalmazottak háborús segélyéről.

⁵⁷¹ A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 154.950. II-b. számú körrendelete valamennyi vármegyei törvényhatósághoz, a közszolgálati alkalmazottak háborús segélyéről szóló 1915: XXII. tc. végrehajtásáról. In: Magyarországi Rendeletk Tára 1915. Budapest, 1915, 2195-2205.

⁵⁷² 1917. évi XIII. törvénycikk az 1917/18. költségvetési év első négy hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1917. évi IX. tc. hatályának az 1918. évi február végéig való kiterjesztése tárgyában. A szolnoki képviselőtestület döntései a segélyezésekről az 1916. évben: 13., 83., 117., 137., 181. és 211/1916.

⁵⁷³ A m. kir. minisztériumnak 1914. évi 6.233. M. E. számú rendelete „az állami és vármegyei tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról” és a m. kir. belügyminiszter 1914. évi 166.115. IV-b. számú körrendelete valamennyi vármegyei törvényhatósághoz „a mozgósítás folytán tényleges katonai szolgálatra bevonult község alkalmazottak illetményeiről”. In: Magyarországi Rendeletk Tára 1914. Budapest, 1914, 1474-1483. és 2345-2346.

⁵⁷⁴ MNL JNSzVL V.472. 369/1914. Hozzá kell tenni, hogy a város korábban ígéretet tett – háború esetére – egy harminc ágyas kisegítő kórház felállítására, ám a kolerajárvány, az orvosok és a felszerelések hiánya miatt ez nem volt teljesíthető.

árvájának szánták ajándécul,⁵⁷⁵ a Szolnoki MÁV futballmeccset játszott a császári és királyi 68. gyalogezred önkénteseiből alakított csapattal,⁵⁷⁶ egy másik társaság az ezredből a Nemzeti Szállóban jótékony célú hangversenyt rendezett,⁵⁷⁷ a „Segítség Asztaltársaság” 18, a Szegény Tanulókat Segítő Egyesület 180 gyermeket látott el téli ruhával⁵⁷⁸ – mind-mind segítő szándékkal. A MÁV műhely alkalmazottai nemcsak segélyakciót indítottak, hanem vállalták, hogy ők látják el a helyi kórházakat mankókkal és botokkal – mindezt díjazás nélkül, szabadidejükben.⁵⁷⁹ Láthatjuk tehát, hogy az Augusztá-alap mellett számos csoport, egyesület, egyesület és magánszemély (pl. szolnoki tantestület, Vörös Kereszt Egylet, Tarnay Alajos zeneszerző)⁵⁸⁰ kezdeményezett jótékonyági akciót, amelyeken kombinálták az adakozást és a szórakoztatást.⁵⁸¹

A még hadban nem álló Egyesült Államok is segített; a harcban küzdő katonák családtagjainak érkező hajórakomány egy szelete – 850 kg – vármegyénknek jutott: ruhaneműk, cipők, kesztyűk, játékok várták, hogy a Küry Albertné vezette jótékonyági bizottság 11 részre ossza a csomagot és juttassa el azokat az öt járás főszolgabíróihoz, illetve a 6 rendezett tanácsú város polgármestereihez. Szolnokon személyesen Harsányi polgármester osztotta szét az ajándékokat, összesen 47 család között.⁵⁸²

A vármegye alispánja, Küry Albert dicsérő szavai mellett – „*a polgári társadalom szelleme, bizalma, fáradozása felemelő*” – korholni is kész volt a törvényhatósági bizottság ülését megnyitó beszédében: „*De én azért még sem tudom elhallgatni, hogy az ismert szalmalángnak tünetei is észlelhetők, a kitartó, nem csökkenő lelkesedés, bizalom és főleg áldozatkészség kezd helyenként fogyatékosabb lenni. Szemmel látható jelei mutatkoznak ennek a legutóbbi ló és fogat szolgáltatások kivetése és előállítása alkalmával, amikor éppen a tehetősebb gazdák között akadtak, akik a reájuk eső szolgáltatás súlyos volta miatt panaszkodtak és annak egy részétől szabadulni igyekeztek, némelyek ajkán a »mindnyájunknak el kell« frázis, de amikor a hadbaszállás órája közeledik, menekülni igyekeznek. Más oldalról azt kellett tapasztalnom, hogy a hazáért való áldozatkészségben a versenyzés készsége kívánni valót hagy fenn, sokan nem azt nézik: mire képesek és kötelesek, hanem azt, mit adnak mások. Az irigység, gyanúsítás, a rosszakarat elszomorító példáit látom. [...] Gondoskodnunk kell az elhagyottakról, a*

⁵⁷⁵ Tiszavidéki Ujság, 1914. november 22. 2. A polgári iskolai lányok a katonáknak.

⁵⁷⁶ Uo. 1914. november 22. 3. Jótékonycélú footballmérkőzés.

⁵⁷⁷ Uo. 1914. december 6. 3. Hadikölcsönt.

⁵⁷⁸ Uo. 1914. december 27. 3. Jótékonyág.

⁵⁷⁹ Szolnoki Ujság, 1915. április 16. 3. Felsőbb elismerés a máv. szolnoki műhely személyzetének.

⁵⁸⁰ Haladás, 1914. december 25. 3. Mesedélután a szolnoki színházban, Uo. 1915. január 3. 4. Az önkéntesek mulatsága, Uo. 1915. április 4. 3. Művész-estély, Uo. 1915. október 10. 3. Jótékony célú művészestély, Uo. 1916. március 19. 4. A vöröskereszt egylet hangversenye.

⁵⁸¹ A háborús hétköznapiak szabadidős lehetőségeiről bővebben: Kerekes – Teller 2016: 194.

⁵⁸² Uo. 1915. január 6. 1. Amerikai ajándékok a vármegyében.

szegényekről, a háború szerencsétlenseiről.”⁵⁸³ Hasonló hírokat pendített meg a Haladás című lap november közepén: „Eszembe jutottak a mozgósítás első napjai, amikor vasúti állomásunkat ezrével lepte el a szolnoki közönség, hogy fehér zsebkendővel, lelkes éljenzéssel búcsúzzon a hadba vonultaktól. [...] A szolnoki közönséget a mozgósítás első napjaiban ilyennek ismertük meg. [...] Ámde azóta 100 nap múlt el; azóta a lelkesedés lángja – mely csak szalmaláng volt – közönségünk lelkében kialudt. A mi közönségünk megváltozott. [...] Megváltozott pediglen azért, mert mi a jótékonytságot, a hazafias kötelességeket csak a magunk reklamizálására követjük el a nagy nyilvánosság előtt, hogy nevünk forgalomba jöjjön, hogy dicsérjenek és bámuljanak, de nem azért, mert jótékonytságot, hazafias kötelességet teljesíteni erény, s ez erény gyakorlása lelki bensőnk előtt magasztos.”⁵⁸⁴ Pár hónappal később a szolnoki királyi pénzügyigazgatóság és a mellé rendelt számvevőség a nehezedő körülmények, az élelmiszerek árainak drágulása miatt bejelentette, hogy felhagynak a jótékony adományozásokkal.⁵⁸⁵

Sarlós Béla szerint a hadisegélyek rendszerének kibővítése igencsak megterhelte az államháztartást, amelyet a hadikiadások folyamatos növekedése amúgy is megterhelt.⁵⁸⁶

V.5. A Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyző Hivatala

Az önkéntes hadsegélyezés központi hatóságát 1914 augusztusában állították fel, kikötve azt, hogy a hivatal nem foglalkozik beteg- és sebesültápolással, valamint a behívott katonák családtagjainak segélyezésével. A rendelet szerint adományokat gyűjtenek a katonák özvegyei és árvái számára, a harctéren lévőknek „és egyáltalában oda törekednek, hogy a segélynyújtás minden módját elősegítsék és szervezzék”.⁵⁸⁷

V.6. Károly király gyermeknyaraltatási mozgalma

A háború utolsó évében, 1918-ban indította el IV. Károly király a gyermeknyaraltatási mozgalmat („Károly király gyermeknyaraltatása”),⁵⁸⁸ amelynek élére Vadnay Tibort nevezték ki kormánybiztosként.⁵⁸⁹ Vadnay – a belügyminiszter 42.295/1918. számú rendelete alapján –

⁵⁸³ MNL JNSzVL IV.405. 679/1914.

⁵⁸⁴ Haladás, 1914. november 15. 3. Séta közben.

⁵⁸⁵ Uo. 1915. szeptember 12. 1-2. Beszüntetett jótékonyosság.

⁵⁸⁶ Sarlós 1974: 93.

⁵⁸⁷ A belügyminiszter 1914. évi 6070. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a hadsegélyző hivatal megalakításáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 1557-1559.

⁵⁸⁸ MNL JNSzVL IV.407. 127/1919.

⁵⁸⁹ Vadnay 1927.

1918. április 17-én írt levelében tájékoztatta Küry Albert alispánt a mozgalomról, illetve arról, hogy Jász-Nagykun-Szolnok vármegye is azok közé a vármegyék közé tartozik, amelyekben nagyszámú gyermeket kívánnak elhelyezni. Összesen 39 törvényhatósággal számoltak, „*átlagos nagyságu*” vármegyénként kb. 2500-2600 gyerekkel. Ez alapján tehát kezdetben 100 ezer osztrák gyermeket akartak Magyarországra küldeni. A kormánybiztos részletesen tájékoztatta az illetékeseket a nyaralás időtartamáról, a résztvevők életkoráról és a vendéglátók díjazásáról. Az alispán feladata volt, hogy megfelelő propaganda kifejtésével hívja föl a településeket megfelelő számú befogadó toborzására.⁵⁹⁰

Milyen sikerrel járt a sok-sok ezernyi családot megmozgató akció? A magyar gyermekek tengerparti táborozása botrányba fulladt: szervezési és ellátási hiányosságok, zsúfolt és gyenge minőségű szállások, ráadásként pedig ellenséges közeg várta a nyaralókat.⁵⁹¹ Számos újságcikk is foglalkozott a témával.⁵⁹² József Attila és József Eta is a nyaraló gyermekek között volt, így József Eta és József Jolán emlékeiből, leveleiből, beszámolóiból érdekes adalékokhoz juthatunk a táborokkal kapcsolatban.⁵⁹³

A vármegyében zajló nyaraltatásból szinte minden település kivette a részét, így Szolnok városa is 200 gyermeket fogadott. Ez a létszám a rendelkezésünkre álló három tervezet és jelentés szerint nem változott. Ezt azért fontos megjegyezni, mert például Karcag, Kunhegyes vagy Törökszentmiklós esetében is különböző létszámokkal találkozhatunk: Karcag: 1000 – 400 – 289, Kunhegyes: 450 – 250 – 127, Törökszentmiklós: 1200 – 400 – 407. Ugyanezek a listák Abádszalók is szerepelt 150, illetve 100 gyerekkel. A községi jegyző panaszleveléből tudható, hogy – legalábbis az első vonattal – ők nem kaptak gyerekeket: „*A fogadásukra minden előkészület meg volt téve, vasuti állomáshoz helyi bizottság kiment, zene és zászlós kíséret előkészítve volt, s uzsonnával vártuk a gyermekeket. A jelzett vonat 3 óra 20 helyett 8 óra 20 perczkor érkezett meg, s csak ekkor közölték velünk, hogy Abádszalókra gyermekek nem küldöttek. Bizottság, 20 szekér és kocsi, a vendéglátó lakosság délután 3 órától 9 óráig várakozott hasztalanul. A gróf Nemes uradalom 50 gyermek részére vacsorát készítettett, minden vendéglátó család hasonló módon várta őket [...]. Az a körülmény, hogy a gyermekek*

⁵⁹⁰ „Magyar gyermekek tízezrei nyernek elhelyezést az ausztriai tengerparton és fenyvesvidékeken, ezzel szemben pedig nagyszámú osztrák gyermeket akarunk magyar falvakban nyaraltatni.” Július 15. és augusztus 1. között kezdődött és 6 hétig tartott a 6-12 éves gyerekek nyaralása. A nyaralók után 60 koronát kaptak a fogadó családok, azzal a kikötéssel, hogy legalább 2 gyermeket kellett elszállásolni és ellátni. In: MNL JNSzVL IV.407. 127/1919.

⁵⁹¹ Szegő Iván Miklós találó összefoglalója szerint: „Az uralkodó nevével fémjelzett gyermeknyaraltatási akció kudarca megmutatta, hogy a korrupt népjóléti szervek, a pipogya szociáldemokraták, a nemzetiségi ellentétek által szétmarta, egymás ellen heccelt lakosság, a hazudozó kormányzati illetékesek, a hivatalnokok „kedélyes hülyesége” (Jászi Oszkár jellemzése ez), a tehetetlen gyermekfelügyelők, azaz a rendszer minden eleme felmondta a szolgálatot egy jó szándékú (vagy annak beállított) üdültetési kezdeményezés megszervezésekor és lebonyolításakor 1918 nyarán.” In: Szegő.

⁵⁹² Pl. Világ, 1918. augusztus 3. 5-6. Nyaralásból – deportálás és augusztus 4. 11. A nyaraltatási botrány, Az Est, 1918. augusztus 25. 3-4. Kik felelősek az abbáziai kudarcért?

⁵⁹³ Szabolcsi 1960.

a jelzett időben nem érkeztek meg, nagyon lehűtötte a lakosság érdeklődését és várakozását s nagyon rontotta a fogadtatásnak igazán szép és lelkes megnyilvánulását.” A kunhegyesi főszolgabíró hozzáfűzte az alispánnak továbbított levélben, hogy Kenderes ugyanígy járt, ők este tízig várakoztak. Szerinte ez az eljárás *„mindenre alkalmas csak arra nem hogy az amugy is nagy ellenszenvvel fogadott gyermeknyaraltatást népszerűsítse. Tartok tőlle, hogy most már ha megérkeznek a gyermekek, nehezen fog menni az elhelyezésük is.”*

1918. május 5-én Edelman Menyhért,⁵⁹⁴ a nagyváradai állami gyermekmenhely igazgató-főorvosa arról értesítette a vármegye vezetőjét, hogy a törvényhatóság egy részén ő kapott megbízást a nyaraltatás ügyeinek intézésére. Pár nappal később tudtul adta az érdekelteknek, hogy figyelemmel kísérik a rekvirálást: *„Kétségtelenül meghagyják mindazt, ami a gyermekek ellátására is szükséges lesz.”*⁵⁹⁵ Kuszka István főispán június elején kiadott körlevelében egyrészt megállapította, hogy néhány községben biztosított ugyan az osztrák gyerekek elhelyezése, ám a legtöbb helyen még eredménytelennek minősíthető a szervező munka. Másrészt leszögezte, hogy sikerült az elhelyezendő gyerekek számát korlátoznia, ám a lealkudott „kvótát” mindenkinek teljesítenie kell. Harmadrészt garantálta a liszt, zsír, cukor és szappan kiosztását a közreműködőknek, végül felhívta a települések és járások előljáróit, hogy a helyi elittel kooperálva gyűjtsék össze a kellő számú családot.⁵⁹⁶

1918. július 26-án alakult meg – a kiadott szabálykönyv 16 §-a értelmében – a helyi nyaraltatási bizottság, amely az osztrák gyerekek fogadásával, szétosztásával és felügyeletével foglalkozott. Elnöke Harsányi Gyula polgármester, helyettese Ferencsik Lajos, a főgimnázium igazgatója lett. A szolnoki akció tulajdonképpeni vezetését és felügyeletét Mittler Frigyes, a főgimnázium tanára látta el.⁵⁹⁷ Annak ellenére, hogy az elhúzódó háború társadalmi-gazdasági következményei már évek óta nehezítették a települések lakóinak életét, sikerült lebonyolítani a nyaraltatást. Történt egy szerencsétlen tragédia is: két osztrák fiú fürdött a Zagyva torkolatánál, az egyiket sikerült kihúzni, a 12 éves Hajek Edét azonban már nem tudták megmenteni.⁵⁹⁸

Végezetül még egyszer idézzük a tiszai felső járás főszolgabíróját, aki az akció lezárulása utáni jelentésében – mely a gyermeknyaraltatási akció pro és kontra összefoglalásaként is olvasható – így fogalmazott: *„[...] jelentem, hogy daczára a sajtó buzgó uszításának, magyar*

⁵⁹⁴ Edelman Menyhért (1862-1943) orvos. Életről: Kupán 2012.

⁵⁹⁵ MNL JNSzVL IV.407. 127/1919.

⁵⁹⁶ Uo.

⁵⁹⁷ A bizottság tagjai: Bacsics Metód, Bakos Ödönné, Béla Miklósné, Bihary István, Bódi István, Bogárdy Antal, Darvas Ferenc, Ellmann Elvira, Gombkötő Gyözőné, Goóts Mihály, Grünwald Lászlóné, Herendi Józsefné, Jeszenszky Gyula, Kádár Gyula, Kajlinger Ilona, Karczag Sándor, Kiss Imréné, Magyary Gyula, Mátyás János, Mittler Frigyes, Muhy Sándorné, Papp Illés, Sopronyi Adorján, Szévald Mihályné, Tóth István, Wollek Géza és Zoltán Lipót.

⁵⁹⁸ Haladás, 1918. augusztus 25. 3-4. Nem barbárok a magyarok.

gyermekek tengerparti nyomora folytonos szellőztetésének, dacára a nyomoruságnak, mellyel maga is küzd, a legnagyobb szeretet, s odaadással fogadta s látta el az osztrák gyermekeket s a nyaralás körül csak az a szomorú eset történt, hogy Püspökladányról Kunmadarasra behozták a vérhast [...]. Természetesen a gyermeket vállalt szülők máig sem kapták meg az ígért dolgokat, s a tartási díjját. Ujabb diszcreditálása ez a közigazgatási tisztviselő tekintélyének. Igazán nem csoda, ha maholnap a nép abszolút nem hisz vezető tisztviselőjének, ha ilyesmi megtörténhetnek.”⁵⁹⁹

V.7. A Szolnokon működő Alföld szabadkőműves páholy jótékonyági tevékenysége

Mielőtt áttekintem a páholy tagjainak háború alatti munkáját, felvázolom az alapítástól a világháború kirobbanásáig eltelt közel negyedszázad történéseit. Az 1890. december 7-én Szolnokra összehívott szabadkőművesi értekezlet egyetlen tárgya a Törökszentmiklóson alapított, ám „hosszabb idő óta szünetelő »Ákác« páholynak Szolnok keletére való áthelyezése” volt. Az indoklás szerint „Szolnok kiváló vidéki góczpont, melynek szép hivatása lehet a kir. művészet nemes eszméinek terjesztése körül s melynek szabadkőművespáholyra szüksége van”.⁶⁰⁰ Az első szertartásos munkára, a páholy ünnepélyes megnyitó munkájára 1891 őszén, a végleges munkaengedélyre és a törvényes és szertartásszerű felavatásra 1892 tavaszán került sor.⁶⁰¹ A páholyt 16 fő alapította, 1902-ben 35 rendes és 5 tiszteletbeli tagja volt, míg 1917 végén 33 páholytagot írtak össze.⁶⁰² A végül Alföld néven működő páholy első főmestere

⁵⁹⁹ MNL JNSzVL IV.407 127/1919.

⁶⁰⁰ Szontágh 1902: 6-7.

⁶⁰¹ Uo. 23-24. és 39-40.

⁶⁰² P 1109 8. tétel 6/1918. Névjegyzék 1917. év végén: Adler Ignác magánzó, Büchler Fülöp Pál járásorvos, Jászapáti, Deák Ernő tanár, Deutsch Adolf ügyvéd, Eördögh Dénes m. kir. százados, Eördögh Róbert orvos, Túrkeve, Goóts Mihály tanár, Gulyás Menyhért színész, Székesfehérvár, Halász Sándor orvos, Halmi István orvos, Abony, Hollós Dávid ügyvéd, Kálmán Elek tanár, Karczag László orvos, Budapest, Karczag Sándor vezérigazgató, Kerényi Samu ügyvéd, Kohner Adolf földbirtokos, Budapest, Kristóffy Gyula ny. főellenőr, Kecskemét, Lenk Gusztáv vármegyei főorvos, Lippe Vilmos vezérigazgató, ny. táblabíró, Löbl Gyula fatermelő, Tölgyes, Nagy Ödön minisztériumi főtanácsos, Budapest, Pancratz Frigyes József tanár, Pap Illés iskolaigazgató, Sátor József tanár, Szeged, Sosterics Zsigmond, írnok, Szentkirályi István orvos, Abony, Tolnai Ernő ügyvéd, Tóth Lajos ügyvéd, Kisújszállás, Vámos Géza ügyvéd, Vaskuti András királyi járásbíró, Veszeloovszky János segédtanfelügyelő, Máramarossziget, Vigh Gyula ügyvéd, Zrumetzky Béla közjegyző.

Tóth Mór királyi ügyész volt.⁶⁰³ 1895 és 1900 között Nagy Ödön,⁶⁰⁴ 1901-től a háború végéig Karczag Sándor⁶⁰⁵ volt a páholy kalapácsvezetője. Az utolsó elnök Hollós Dávid⁶⁰⁶ volt.

A háború előtti jótékonyági munkájukból kiemelhetjük az idősek, éhezők és szegény tanulók segélyezését, az elemi csapásokkal sújtott vidékek lakosainak támogatását, illetve több intézmény létesítését és fenntartását. Ez utóbbiak közül felemlíthetjük a népkonyhát (az első évtizedben kb. 10-12.000 adag meleg ételt osztottak ki), a szegény iskolás gyerekeket felruházó egyletet, a rabsegélyző egyletet és a gyermekmenházat.⁶⁰⁷ A fentiek is hozzájárultak ahhoz, hogy az első évtizedre visszatekintve az alábbiakban foglalták össze a szolnoki páholy munkálkodását: *„Időközben páholyunk 16 tagja választatván meg városi képviselőtestületi tagnak, a képviselői megbízatást arra használtuk fel, hogy a város közönségét a culturalis és a humánus téren való hathatósabb működésre rábírjuk. [...] 10 év előtt nyíltan támadták páholyunkat és szabadkőműves voltunkat, és ma már oly befolyással rendelkezünk, melyet a közjó érdekében, jótékonyági és közművelődési intézmények megteremtése, fenntartása és fejlesztése céljából használhatunk fel. 10 év előtt felforgató tendenciákat imputáltak nekünk és ma már alkotó képességünket ismerik el. 10 év előtt létezésünket is veszélyesnek tartották és ma már elismerik, hogy a társadalom körében és a közügyek terén hivatott tényezők vagyunk és üdvös tevékenységet fejtünk ki.”*⁶⁰⁸

A háború kitörése utáni első ülésükön (1914. augusztus 1.) a szolnoki páholytagok elhatározták, hogy – bármennyire is ragaszkodnak a világbéke eszméjéhez – ők is kiveszik részüket a „nemzetre háruló feladatokból és kötelességekből”. Hat pontban foglalták össze terveiket: irányítani fogják a Szolnokon megindítandó társadalmi segélyező szervezkedést, elősegítik a város támogató munkáját, a gyűjtéseket, a nők szerepvállalását, 500 koronával

⁶⁰³ Tóth Mór (1834-1902): A törvényszék Szolnokra helyezésekor (1885-ben) került a megyeszékhelyre. Ügyészi tevékenysége mellett két dolgot emelhetünk ki vele kapcsolatban. Az egyik az általa elnökölt Rabsegélyző Egylet, a másik a ma Tiszaligetnek nevezett „Móricz-liget” létrehozása, amelyről úgy írtak Tóth nekrológiájában, hogy „még az ott ültetett rezgő nyárfák lombokat nevelnek, nem szűnnek meg itt sem suttogni maguk között, Tóth Mór áldásos kezéről”. Az Alföld páholy első elnöke volt 1895-ig, ekkor örökös tiszteletbeli elnökké választották: „Három évig vezette a páholy kalapácsát és végezte a legszebb szabadkőművesi munkát, szeretetre és humanizmusra buzdítva és serkentve testvéreit, kiknek úgy ebben, valamint munkásságban, kötelességteljesítésben és lelkesedésben mintaképül szolgált.” In: Kelet, 1902/5. 1902. május 20. 174-175. Tóth Mór.

⁶⁰⁴ Nagy Ödön (1851-1928): nagykallói; főmérnökként dolgozott Szolnokon a folyammérnöki hivatalnál. 1900-ban Budapestre helyezték át. Vezette a budapesti hivatalt, majd miniszteri osztálytanácsosként működött.

⁶⁰⁵ Weiner Salamon, 1896-tól Karczag Sándor (1851-1923): ügyvéd, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszteletbeli főügyésze, a Tiszavidéki Hitelintézet és Takarékpénztár Rt. vezérigazgatója. 1918 végén kérte fölmentését: „[...] azok a nagy aggodalmak melyek a négy évnél tovább tartó háborúval jártak és a melyeket az is növelt hogy mind a négy fiam mint katona teljesítette a haza iránti kötelességét; nemkülönben azok a kibíratatlan izgalmak melyeket a jelenlegi kétségbeesztő közállapotok idéztek elő és amelyeknek mindnyájan szenvedő részesei vagyunk”. P 1109 5. tétel 18/1919.

⁶⁰⁶ Heller, 1898-tól Hollós Dávid (1859-1938): ügyvédként praktizált Szolnokon.

⁶⁰⁷ Szontágh 1902: 63-68. és 74-79.

⁶⁰⁸ Uo. 75-78.

támogatják a meginduló segélyakciót, továbbá felajánlják a páholyházat tartalékkórház céljára.⁶⁰⁹

A páholy jegyzőkönyveinek és iratainak feldolgozása után a következőket lehet elmondani a hátszágban maradt páholytagok jótékonyági munkájáról. Kb. 400 gyermeket segítettek ruhával 1915-ben,⁶¹⁰ segélyezték a hadirokkantakat, -özvegyeket és -árvákat, szállással, élelemmel támogatták az erdélyi menekülteket és kulcsszerepet játszottak az anya- és csecsemővédelem mozgalomban.⁶¹¹ Karczag Sándor főmester egy 1916-os ülésen felhívta Lenk Gusztáv (vármegyei tiszti főorvos és tiszteletbeli főmester) figyelmét *„arra a körülményre, hogy az egész szks. [szabadkőműves] közvélemény és páholyunk is behatóan foglalkozik az anya- és csecsemő valamint a gyermekvédelem nagyfontosságú problémájával. Arra kéri a tiszt. főm. t.-t [testvér], aki vármegyei főorvosi, profán hivatásánál fogva lelkesen foglalkozik e nemzeti szempontból életbevágó fontosságú kérdéssel, szíveskedjék figyelmét, amint a múltban, úgy a jövőben is, arra is kiterjeszteni, hogy az állami és társadalmi mozgalmak mindig párhuzamban maradjanak e kérdésben a szks. eszme- és gondolatkörrel, mert ellenkező törekvések is észlelhetők.”*⁶¹² A szolnoki szabadkőművesek felkarolták a nők gazdasági és társadalmi érvényesülését, jogaik kiterjesztését célzó mozgalmukat. Beszámolójukban kiemelték, hogy *„sok lelkes, buzgó barátot és támogatót találtak”* a megyeszékhelyen is megalakult Feministák Egyesületének helyi tagjai között.⁶¹³ A páholyban megemlékeztek Horthy Szabolcs főispán hősi haláláról. Leszögezték, hogy Horthy *„mindenkor a legmelegebben rokonszenvezett”* a szabadkőműves eszmékkel, *„kulturális, philanthropikus és szociális törekvéseinket egész közéleti tevékenységében buzgón támogatta és előmozdította”*. Mindezért *„mint kötény nélküli, érdemes t. [testvér] emléke minden jó szks örök kegyeletére méltó”*.⁶¹⁴

⁶⁰⁹ MNL OL P 1109 2. tétel 41/1914.

⁶¹⁰ Uo. 3/1916.

⁶¹¹ „Sok nővér mint önkéntes gondozó, a (páholy) főmestere mint ügyvezető” vett részt a munkában. Uo. 5. tétel 26/1918.

⁶¹² Uo. 2. tétel 9/1916.

⁶¹³ Uo. 1. tétel 6/1918. Egy 1917 őszi beszámoló szerint a vármegyében Pap Illésné vezette az egyesületet. A rövid idő alatt verbuvált 70 tagnak előadásokat, „oktató felolvasásokat” tartottak. Céljaikat is ismertették: „Egyik céljuk a nőtisztviselők éhberét oly magasra emelni, amelyik habár szerény, de megközelítőleg tisztességes megélhetést nyújt nekik. A másik céljuk a hadiözvegyek hadisegély összegének megadása, sőt annak felemelése; a harmadik pedig az, hogy a tanítónők ne 4 év után, hanem mint a tanítók, egy év után véglegesíttessenek állásaikban. A többi sok cél keresztülvitele között egyik legfontosabb a női választójog keresztülvitele.” In: Haladás, 1917. október 14. 3. A feministák.

⁶¹⁴ MNL OL P 1109 2. tétel 5/1915.

VI. Internáltak, menekültek és hadifoglyok a vármegyében, 1914-1918

VI.1. Internáltak, menekültek – fogalmi elhatárolás

A Magyarország az első világháborúban című lexikon menekültként határozta meg azokat, akik harci cselekmények miatt hagyták el lakóhelyüket, míg internáltak azokat, akiknek személyi szabadsága, szabad mozgása, az ország bizonyos részein a hadviselés szempontjából aggályosnak volt tekinthető.⁶¹⁵ Az egyértelmű különbség ellenére azért tartottam szükségesnek a szakmai meghatározásokhoz fordulni, mert – ahogy Somogyi László fogalmazott doktori értekezésében – „*a korabeli dokumentumokat olvasva az benyomása a kutatónak, hogy az internálás, mint terminológia egyfajta összefoglaló meghatározása volt a civilek fogva tartása során*”, sőt a „*pontosnak tűnő jogi le szabályozás ellenére már kezdetektől gondot okozott a hatóságoknak az internált személyek elhelyezése és a velük való bánásmód*”.⁶¹⁶ Foki Ibolya a Zalába érkező, többségében olasz nemzetiségű menekültek kapcsán állapította meg, hogy a hatóságok meglehetősen bizonytalanok voltak „*az érkezettek státuszát és főként politikai megítélését illetően*”.⁶¹⁷ Foki ismertette azt az 1915. június 30-i belügyminiszteri rendeletet, amely utasította a hatóságokat, hogy az elkövetkezőkben ne internáltként, hanem kilakoltatott, vagy menekült osztrák honosoknak nevezzék a háború miatt kitelepítetteket. A galíciai menekültek ellátása kapcsán a levéltári iratokban gyakran találkozhatunk a „menekültek internálása”, „internált menekültek” kifejezésekkel.⁶¹⁸

VI.2. Internáltak

1914-ben szerbek, majd az 1915 tavaszán bekövetkező olasz hadüzenet után isztriai, olasz anyanyelvű, magyar vagy osztrák állampolgárságú személyek csoportjait irányították a vármegye területére,⁶¹⁹ végül 1916 második felétől nőtt meg a román internáltak száma. Röviden érdemes áttekinteni az internálásra vonatkozó jogszabályi környezetet. Az 1912. évi LXIII. és az 1914. évi L. törvénycikkeket kell először tárgyalni. Az utóbbi törvény 10. §-a szerint a belügyminiszter elrendelhetette „*az állam érdekeire vagy a közrendre és a közbiztonságra*” veszélyesnek minősített személyek eltávolítását egy adott területről, őket

⁶¹⁵ Szijj 2000: 467. és 307.

⁶¹⁶ Somogyi 2021: 53. és 45.

⁶¹⁷ Foki 2020: 117-118.

⁶¹⁸ MNL JNSzVL IV.407. 2687/1922.

⁶¹⁹ A vármegye alispánja 1915. július 22-én tett jelentést a belügyminiszternek a vármegyében tartózkodó olasz anyanyelvű osztrák menekültekkel kapcsolatban. A kiadott körözhelyi alapján Jászberényben találtak meg 3 főt, a Benuszi/Bonaszin nevű család egyik része Törökszentmiklóson, másik részét Dévaványán tartózkodott, míg Sukric Mária Jászapátiban és Kunmadarason is felkerült a jegyzékre. MNL OL K 148 571.d. 37. tétel, 4489/1916.

rendőrhatalósági felügyelet vagy őrizet alá is lehetett helyezni. 1914. augusztus végén adták ki a belügyminiszter 3.009. res. számú rendeletét.⁶²⁰ Az indoklás szerint a háború előrehaladtával egyre több embert kell „*többé-kevésbé szigorú biztonsági elbánás*” alá vonni. Az eljárás során azonban megkülönböztették a hadifoglyokat, az ellenséges államok „*védképes férfi*” és „*nem védképes férfi- és valamennyi nő-alattvalóit*”, továbbá a lakóhelyük miatt eltávolítandókat. A rendeletet 1915 áprilisában kiegészítették és pontosították.⁶²¹

Az alábbiakban közölt három – jellemzőnek mondható – eset szerb internáltakhoz kötődik. Mindegyik az eljárás és ellenőrzés alá vontak munkába való bevonásáról szól, így ezek egyben a hátorszáiban meglévő munkaerőhiányt is alátámasztják. Az elsőben a Baross utcában vendéglőt – Fehérlő – üzemeltető Fuchs Hermann szerette volna kisegítőnek alkalmazni a szerb Mladenovics Kosztát, akit „*dolgozni szerető, iparkodó, magát a politikai eseményektől teljesen távol tartó*” egyénként írtak le. Azonban a beadványt követő napok egyikén egy ittas katona – egy „*Bakondy nevű szolnoki fiú*” – a vendéglőben leszúrta a 44 esztendő Fuchst, aki belehalt sérülésébe.⁶²² Fuchs felesége ezután is ragaszkodott kéréséhez, annál is inkább, mert úgy látta, az üzlet folytatásához immár nélkülözhetetlen lett Mladenovics. A másodikban Sarics Milán fényképész kívánt elhelyezkedni Szabó Ferencné fotósnál. 1915 őszén értesítették a szolnoki hatóságokat a kedvező miniszteri döntésről, hozzátéve, hogy Sarics „*mint internált, továbbra is Aszódon tartandó nyilván*”. A harmadik esetben Vucskovics Zsivko (28 éves, belgrádi születésű, jagodinai lakos, péksegéd) és Nikolics Nejda (27 éves, tekijai születésű és lakos) 1916 elején kérvényezte áttelepülését Hajdúszoboszlóra. Hiába bírálták el kedvezően beadványukat, maradtak Szolnokon, mert nem nyílt meg az a pékműhely, ahol dolgozni akartak.⁶²³

VI.3. Felvidéki, galíciai és bukovinai menekültek

A hadműveletek következtében menekülni kényszerülő lakosság első nagy hulláma 1914 kora őszén érte el Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területét. Az orosz hadsereg ugyanis sikeresen nyomult előre Galíciában és Bukovinában, sőt betört a Magyar Királyság területére is (több

⁶²⁰ A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 3.009. res. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez és a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányához, a hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkel vagy lakóhelyükről eltávolítandókkal szemben követendő eljárásról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 1564-1567.

⁶²¹ A m. kir. belügyminiszternek – a m. kir. igazságügyminiszterrel egyetértőleg kiadott – 1915. évi 10.962. B. M. eln. számú rendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez és a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányához, a rendőri felügyelet alá helyezésnek és az őrizet alá vételnek szabályozásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 764-772. Bővebben: Somogyi 2021.

⁶²² Haladás, 1914. december 6. 4. Súlyos dráma egy vendéglőben és MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, halotti anyakönyv, 649/1914.

⁶²³ MNL JNSzVL IV.407. 11.270/1921.

vármegye is érintett volt: Bereg, Máramaros, Sáros, Ung és Zemplén). A támadás egyik következményeként tömegével (nemcsak vasúton, hanem szekereken és gyalog) menekültek Magyarországra a Monarchia keleti határszéleiből származó – többségében – osztrák állampolgárok. Sándor János belügyminiszter 1914. szeptember 24-én hozott rendeletében⁶²⁴ az alábbiakra hívta föl a törvényhatóságok figyelmét: mivel a menekülők csak ideiglenesen tartózkodnak az országban, ezért a hatóságok csak a nyilvántartásukkal foglalkozzanak; eltérő eljárás alá kell vonni a vagyonos és vagyontalan menekülteket: akik képesek magukról gondoskodni, vagy megfelelő társadalmi státusszal bírnak, azok eldönthetik, hogy hazatérnek, vagy az ország mely részén akarnak tartózkodni; akikről a hatóságoknak gondoskodni kell, azokat „zárt vonatokban, őrizet alatt Szatmárnémetibe kell irányítani, ahol tömeges elhelyezésben és ellátásban részesülnek addig is, amíg továbbszállításuk és Ausztria területén leendő ideiglenes elhelyezésük iránt – az osztrák kormánnyal egyetértésben – megtörténik az intézkedés. Az osztrák kormány ez időszert Ungarisch-Hradisch⁶²⁵ jelölte ki ily tartózkodási helyül. Ez okból, ha az elhelyezendőknél egy nagyobb csoportja Ungarisch-Hradischhoz már közelebb volna, mint Szatmárnémetihez, közvetlenül Ungarisch-Hradischra lesz irányítandó [...]”.⁶²⁶ Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében – több szakaszban – mintegy 2 és fél ezer menekültet helyeztek el, akiknek egyik fele önmagát élelmezte és tartotta fenn, a másik fele azonban közsegélyre szorult.⁶²⁷

Néhány konkrét eset jól megvilágítja a hátszínházi nehézségeket. Karcagra 1914. október 5-én, hajnali 3 óra körül érkezett a Máramarosból jövő vonat, a jelzetnél jóval nagyobb számú (1200 fő) menekülttel, akik azonban hamarosan vissza is utaztak. Problémát okozott viszont a Schück Mór karcagi vallásnár, hitközségi jegyző által lengyelnek titulált „75 zsidó lélek”, akik közül többnek a férje a közös hadseregben szolgált: „mit cselekedjünk a lengyel szegény menekülőkkel”?⁶²⁸ A mezőtúri város irányítói szerint a településükre érkezett menekültek „legnagyobb részben galíciai izraeliták voltak, akikkel alig lehetett a hatóságnak megértetni magát, úgy, hogy nevüket is alig tudták megmondani”.⁶²⁹ A kisújszállási polgármester

⁶²⁴ A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 5.130. res. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a hadviselés alkalmából a magyar állam területére menekülő osztrák állampolgárokkal szemben követendő eljárásról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 2332-2335.

⁶²⁵ Ma: Uherské Hradiště, Csehország.

⁶²⁶ 1915 márciusában arról tájékoztatták a belügyminisztert, hogy a vármegye területére Borsodból 300 „vagyontalan galíciai osztrák menekült” érkezett, mivel Ungarisch-Hradisch „betelt”. MNL OL K 148 519. d. 1915/37. tétel, 80.

⁶²⁷ „A megye egész területén mintegy 2550 menekültet helyeztek el hatósági úton, akik közül 500 galíciai volt. A számban nincsenek benne azok, akik rokonaikhoz, ismerőseikhez menekültek és nem folyamodtak hatósági intézkedéshez. [...] A magyar honos menekültek az oroszok visszatérése után, október közepén külön vonatokon mentek vissza lakóhelyükre, a vagyontalan osztrák honosok pedig, számszerint 276, Ungarisch-Hradischba utaztak.” Magyarország, 1915. január 6. 14. Szolnokmegye a háborúban. A galíciai menekültek országos létszámához: Bihari 2008: 152. Ellátásukhoz: Iványi 1960: 122-123.

⁶²⁸ MNL JNSzVL IV.407. 2687/1922.

⁶²⁹ Uo. A galíciai zsidók bevándorlásának kérdéséhez: Konrád 2013: 106-125.

tájékoztatásában kiemelte, hogy a „*város közönségére átokként nehezedik az egy pár hónap előtt ide tódult galicziai vasútasok és postások sokasága*”,⁶³⁰ elsősorban magas fizetésük miatt, amivel megdrágították a helyi piacot. A kunhegyesi főszolgabíró 1915 tavaszán írt jelentésében a községekből érkezett panaszokat továbbította az alispán felé, miszerint a menekültek „*semmiféle munkára nem alkalmazható csavargó czigányok úgy hogy a község belső békéjét is zavarják*”.⁶³¹ A megyeszékhelyen a helyi rendőrség nem állt a helyzet magaslatán: 1914. október 31-én a menekültekkel foglalkozó Pethes László tisztviselő Schmelzer Leib (Leó) és társai, osztrák állampolgárok után tudakozódott a rendőrkapitánynál, ám a nyomozás eredményt nem hozott (helyettük két másik családot jelentettek le). Pethes – miután értetlenségét fejezte ki az elégtelen és hiányos nyilvántartások és ellenőrzések miatt⁶³² – december 15-én jelezte a hatóságnak, hogy neki sikerült kinyomoznia Schmelzerék hollétét, majd az információt közölte a kapitánnyal (Ehrlich Mátyásné bútorkereskedőnél szálltak meg). Három nap elteltével a rendőrség büszkén jelentette, hogy Schmelzert és közeli rokonait (összesen tíz személyt) december 17-én Ungarisch-Hradischra szállíttatta. Az már kevésbé volt örömteli, hogy kiderült: Ehrlich Mátyásné már november 8-án szabályszerűen bejelentette őket, azonban a díjnak ezen menekültek bejelentő lapját „*tévedésből, illetve elnézésből*” nem mutatta be felettesének.⁶³³

A menekültek akár segítséget is jelenthettek a bevonulások miatt erre rászoruló orvosi gárdának. Waldmann Salamon önálló fogtechnikus az alispántól kért támogatást munkája Szolnokon történő folytatásához. Küry Albert támogatólag továbbította a kérést a belügyminiszternek mondván, így egy „*tisztességes család szükös megélhetését látnám biztosítva*”, kiemelve, hogy Szolnok városából két fogorvos is bevonult. Waldmann kérését elutasították azzal a megjegyzéssel, hogy iparigazolványa birtokában a „*fogműves ipart szabadon gyakorolhatja*”.⁶³⁴

Az oroszok által feldúlt községek újjáépítésében is nagy szerepet játszott a törvényhatóság, a 30 ezer koronás támogatás mellett egy százalék pótdadót is vállalt.⁶³⁵

⁶³⁰ Szolnokon galíciai mozdonyvezetők és fűtők találtak menedékre. MNL OL K 148 519. d. 1915/37. tétel, 349.

⁶³¹ MNL JNSzVL IV.407. 2687/1922.

⁶³² A kérdésről: A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 5.112. eln. számú rendelete, a bejelentési kötelezettségnek teljesítéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1914. Budapest, 1914, 1514-1517.

⁶³³ MNL JNSzVL IV.407. 11.270/1921.

⁶³⁴ MNL OL K 148 463. d. 1915/37. tétel, 8488.

⁶³⁵ Az alispáni jelentést idézi: Haladás, 1915. október 17. 1-2. Alispáni jelentés.

VI.4. Az 1916. évi román támadás és következményei⁶³⁶

A legnagyobb kihívást az 1916. évi román támadás jelentette, ám ezzel már egy, a korábbi menekülthullámok kapcsán megfelelő tapasztalatokkal felvértezett tisztviselőgárda nézett szembe. Az egységes nemzetállamot megvalósítani kívánó román törekvések csak a magyar érdekekkel szemben valósulhattak meg. Pollmann Ferenc szerint az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia katonai viszonya egészen sajátosan alakult: *„potenciális ellenségből hamarosan szövetséges, majd megbízhatatlan szövetséges, végül nyílt ellenség lett”*.⁶³⁷ A világháború kitörésekor Románia semleges maradt, majd – a megfelelő időpontot, illetve ajánlatot kivárva – 1916. augusztus 17-én Bukarestben titkos szerződést kötött az antanttal. Ennek értelmében – jelentős területekért (pl. Bánság, Erdély, Kelet-Magyarország a Tisza vonaláig) cserébe – augusztus 27-én Románia hadat üzent a Monarchiának, majd aznap elindította hadseregét is. A román offenzíva – elvileg – nem érte váratlanul a Monarchia katonai vezetését, hiszen az elmúlt években számos terv készült még a támadó hadműveletekre is. A többfrontos háború és az *„évtizedek óta megoldatlan problémának”* köszönhetően Erdély mégsem állt felkészülten az ellenséges támadásra.⁶³⁸

1916 augusztusában előzetesen elfogadtak egy esetleges román támadás esetére szóló menekülési-menekítési tervet, ám ezt az írászatok mellett elkészített menetrendet gyorsan felülírta az élet. Sebesi János,⁶³⁹ Udvarhely vármegye alispánja jelentésében így idézte fel az augusztus végi napokat: *„Az 1916. augusztus 27-én este történt román betörés és hadüzenet után Csík- és Háromszék vármegyék közönségének jelentékeny része Udvarhely vármegyén át menekült. [...] Betegh Miklós kormánybiztos úr⁶⁴⁰ Udvarhely vármegye kiűritését augusztus 30-án rendelte el és a telefonon történt részletesebb utasítása szerint 4-5 nap alatt volt lebonyolítandó. A menekültek által terjesztett rémhírek folytán pánik tört ki, amit egyes hatósági közegek fejetlensége és a vasúti közlekedés nem kielégítő lebonyolítása és később a személyszállításnak napokra történt beszüntetése csak fokozott”*.⁶⁴¹

Az 1916. szeptember 18-i minisztertanácsi ülésen is a „romeltakarítás” volt a központi téma: *„[...] az ellenség gyors előrenyomulása következtében sietve menekülni kénytelen nagy tömeg*

⁶³⁶ A témával foglalkozó alapvető munkák: Nagybaczoni Nagy 1923., Szádeczky-Kardoss, Betegh 1924., Csóti 1999a. és b., Csóti 2004., Pál-Antal 1999., Nagy 2011.

⁶³⁷ Pollmann 2017: 57.

⁶³⁸ Uo. 63.

⁶³⁹ Sebesi János, bolgárfalvi és derzsi (1876-): mérnök, ügyvéd, 1908 és 1918 között Udvarhely vármegye alispánja. A két világháború között országgyűlési képviselőként és szenátorként is a székelyeket képviselte Bukarestben. Bővebben: Keresztény magyar közéleti almanach 1941: 268.

⁶⁴⁰ Betegh Miklós. Jogász, politikus, valóságos belső titkos tanácsos. Torda-Aranyos vármegye al-, majd főispánja, Erdély kormánybiztosa.

⁶⁴¹ Alispáni jelentés 1916: 24.

a szomszéd vármegyékre zudulván, magával ragadta azoknak közönségét is, úgy hogy az közvetlenül, sőt egyáltalában nem veszélyeztetett területekről is igen sokan menekülve tódultak a vasúti állomásokra és vonatokra s megindultak gyalog és szekéren. Ennek következtében azután a menekülés nem sejtethetett nagy mérveket öltött és az elszállításnál és elhelyezésnél rendkívüli nehézségeket okozott.⁶⁴² Ezen nehézségeket fokozta az, hogy a szembe jövő katonai csapatszállítások alatt a menekülők számára kevés vonat volt rendelkezésre bocsátható, azok is csak lassan haladtak és a katonai szállításvezetőség által az előre meghatározott irányok helyett a vonatok másfelé vitettek és így a menekültek az előre kijelölt vármegyék helyett máshova, oly vármegyékbe jutottak, ahol őket nem várták, fogadásuk és elhelyezésük iránt előre nem intézkedhettek.”⁶⁴³

A kiürítés mellett a Belügyminisztérium döntött a befogadó vármegyéről is: „*Hadviselés érdekei megkívánják, hogy határszéli vármegyéből eltávozó lakosság az ország belsejébe továbbbítassék. [...] Háromszék és Udvarhely vármegyéből Tövis és Aradon át Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe [...] fog irányíttatni.*”⁶⁴⁴

VI.4.1. Erdélyi menekültek a vármegyében⁶⁴⁵

Az augusztus végén bekövetkező román támadás következtében tehát tízezrek voltak kénytelenek egyik percről a másikra elhagyni otthonaikat. A menekülők vasúton, kocsin, gyalog indultak neki az ismeretlennek. A vasúti kocsikban összezsúfolódtak menekültek pokoli órákat élhettek át útjuk során. Ezt próbálták ugyan enyhíteni kenyér és víz osztásával, már ha akadt, aki osszon: „különösen az asszonyok menjenek és ezen tevékenységet fejtsék ki s amennyiben nem volnának hajlandók, karhatalommal is késztessek ezen teendőkre”.⁶⁴⁶ A város képviselőtestülete 5000 koronát szavazott meg a menekültek ellátására.⁶⁴⁷

⁶⁴² Zakariás István így emlékezett vissza erre: „Az oláh betörésig Gyergyóremetén, Csík vármegyében laktam családommal együtt, a hol jelentékeny terjedelmű föld birtokom és üzletem volt, s ezeknek bőséges jövedelme állandó, kényelmes megélhetést biztosított. A betörés olyan váratlanul történt, a veszély olyan nagy volt, s a hatóság olyan gyors távozást erőszakolt, hogy főleg járművek teljes hiányában, csak a magam és a családom életének biztosításáról tudtam gondoskodni, minden vagyonom szabad zsákmányul maradt hátra.” MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922. Hasonló gondolatokat osztott meg egy menekült tanító: „Este 9 órakor indult el vonatunk Udvarhelyről és 8 nap tel el, míg Szolnokra értünk, iszonyu szenvedés, gyötrelmem, fáradság közepette. Ott hagytunk mindent. A télire drága pénzen beszerzett gabonát, lisztet. A hideg ellen védelmet adó ruházatot. Fehérneműt, ágyneműket, butorfélt. Háziállatainkat: sertés, tyúk, lud, réce, méh és méz állomány és a jó Isten a jobban tudja mi mindent még.” In: Egy menekült tanító: Visszapillantás. Jász-Nagykun-Szolnokvármegyei Népművelés. 1916. október 16.

⁶⁴³ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1916. szeptember 18. 15. ülés. A menekültek kérdéséről: 38-41. Online elérhetősége: <http://adatbazisokononline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944>

⁶⁴⁴ MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁶⁴⁵ Bojtos 2017c.

⁶⁴⁶ A Belügyminisztérium felhívása a menekültek ellátására, 1916. augusztus 31. MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁶⁴⁷ MNL JNSzVL V.472. 150/1916.

VI.4.2. A Menekültügyi Kirendeltség felállítása

A belügyminiszter 1916. augusztus 30-i és 31-i távirata, illetve rendelete alapján a szolnoki vasútállomáson szinte azonnal megkezdte működését a „Vármegyei Menekültügyi Kirendeltség”, amelynek vezetésével Küry Albert alispán kechkeméthy Pethes Lászlót (1885-1950), vármegyei aljegyzőt, tiszteletbeli főszolgabíróként bízta meg.⁶⁴⁸ Pethes rövid időn belül egy olyan kirendeltséget szervezett meg, amelynek élén teljes alispáni hatáskörrel felügyelte a vármegye területére jövő, azon átvonuló menekültek továbbirányítását, elhelyezését, ügyesbajos dolgaik (családegyesítés, tudakozódások, panaszok, munkakeresés, iskolai időszak folytatása) intézését. Ebben segítette őt az előző években szerzett menekültügyi tapasztalata, vasútügyi szaktudása és a katonai szállítási ügyekben való jártassága.⁶⁴⁹

A Pethes által vezetett hivatal tartotta a kapcsolatot a Belügyminisztériummal (napi jelentések, személyes kapcsolat), és utasította az alsóbb hatóságokat. A Kirendeltség mindennapjait, alkalmazottainak hivatali ténykedését az általa megalkotott 109/1916., 222/1916., 351/1916. (ez utóbbi módosítva: 1917. február 12.) számmal kiadott ügyrendek szabályozták.⁶⁵⁰ Ezek szerint a vezető alatt öt alispáni és négy Udvarhely vármegyei megbízott munkálkodott. A részletesen szabályozott feladatuk szerint figyelemmel kísérték a menekülteket szállító vonatok érkezését, majd katonákat és cserkészfiúkat küldtek a vonatok fogadására. Felvették a kapcsolatot a Központi Szállításvezetőség (Zentraltransportleitung) kiküldött irányítóinak egyikével, majd adminisztrálták a vasúti kocsikat, az egyes kocsikban levő menekültek számát és a lakóhelyet alkotó erdélyi vármegyét. Ezt követően a menekültek többsége szerint navigálták a vonatot a kijelölt területekre. A megfelelő értesítések elküldése után a leszállókat és várakozókat útmutatással látták el, irányították az élelmezést és az

⁶⁴⁸ Pethes László (1885-1950): Nemesi családban született Jászárokszálláson. Kolozsvárott avatták jogi doktorrá 1907-ben. Közigazgatási pályáját Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében kezdte. 1917 decemberétől az Országos Közélelmezési Hivatal közlelmezési miniszteri megbízottja volt. 1918 őszén Selmec- és Bélabánya városok főispán-kormánybiztosává nevezték ki. „Fáradhatatlanságával, ügyes taktikájával hosszú ideig sikerült a város megszállását elodáztatni.” 1919. március 22-én lemondott. A kommun ideje alatt részt vett a Dormándy Géza nevével is fémjelzett ellenforradalmi akcióban, ennek sikertelensége után Szegedre távozott. Itt „mint vérbeli ellenforradalmár szerepelt”, és közreműködött az Antibolsevista Comité megalakításában. 1920-ban a jászapáti kerület kispárti programmal választotta meg képviselőnek. 1922-ben az Egységes Párt színeiben ismételt tudott, 1927-ben viszont vesztett Hegedüs Kálmánnal szemben. Tagja volt a vármegyei törvényhatósági bizottságnak, a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamarának, a Magyar Országos Véderő Egyesületnek, alapító tagja volt a Turáni Társaságnak, illetve a Szent László Emlékbizottságnak. 1945 után eljárás indult ellene egyrészt könyve (A Szarmát-Alföld történelme és néprajza. Szovjet-Oroszország feldarabolása), másrészt újságcikkei, harmadrészt kijelentései miatt. A nyíregyházi népbíróság bűnösnek mondta ki: két év börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. 1948. január 31-én a köztársasági elnök közkegyelemben részesítette. Bővebben: Bojtos 2016. és Bojtos Gábor: Kechkeméthy Pethes László. Archontológia. Online: <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/petheslaszlo/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

⁶⁴⁹ Pethes szerint nem működött hasonló kirendeltség az országban. Állítását azzal támasztotta alá, hogy a többi hely csak tápállomásként funkcionált, míg a szolnoki „rendes Bahnhofkommando”-ként. MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920.

⁶⁵⁰ MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920.

elszállásolást. A négy élelmezési alkalmazottnak kellett gondoskodni a folyamatos ellátásról. A vonatok beérkezése után kocsikon kivitette a kenyeret, sajtot és kávé a peronra, majd segítséggel szétosztotta. Az elszállásolással foglalkozó alkalmazottak legfontosabb tudnivalója volt, hogy a főváros, a megyeszékhely (kivéve közhivatalnokok, tanítók, „*intelligens menekültek*”) és Karcag nem jöhetett szóba céltelepülésként, az átutazó menekülteknek 1-2 napra azonban rendelkezésükre állt a szolnoki vasútállomáson lévő szálláshely. Alapvető volt a szerepük a pontos nyilvántartás vezetésében; ők jegyezték föl a menekültek nevét, foglalkozását, lakhelyét és a családtagok számát.⁶⁵¹ Rajtuk kívül önkéntes tanácsadók, segéd- és kezelőszemélyzet (irodai teendők ellátása), katonák és cserkésziük működtek közre.⁶⁵²

Az országban egyedülálló elosztó-, irányító-, ellenőrző- és gyűjtőállomássá fejlesztett hivatalnak Pethes helyiséget szerzett, a menekültek elhelyezésére barakkot, az élelmezéshez önálló konyhát létesített. Véleménye szerint „*ha valamelyik erdélyi hatóság valamit, valahol a menekültjeinek hazaszállítása körül el akart érni, hozzám fordult. [...] Sőt, ami komikus, míg a belügyminisztériumnak Bécshez kellett fordulnia egy bizonyos szállítmány irányításáért, addig én azt Szolnokon helyben elintéztem. Élelmiszer, ruhanemű, éjjel-nappal kéznél az átvonulók részére, mindenki, aki csak Szolnokon átvonult, éjjel-nappal átvizsgálva, ellenőrizve [...]*.”⁶⁵³

Az első hónapban a városi és a vármegyei tisztikar folyamatos szolgálatot adott,⁶⁵⁴ majd október elejétől – Paál Árpád, Udvarhely vármegyei főjegyző fennhatósága alatt – Udvarhely vármegyei, városi és községi tisztviselők (11 fő) dolgoztak a Kirendeltségen.⁶⁵⁵ Paál az első napon áttekintette feladatait: „*Az idemenekülő lakosság otthoni viszonyainak és összeköttetéseinek képviselője, továbbá az Udvarhely vármegye címére ideérkező rendeletek és megkeresések elintézése többrendbeli hivatali teendőt rótt reám, amihez Nagyságod a vármegye házában hivatali helyiséget is volt szíves adni. Ezt a hivatali helyiséget mai nappal használatba vettem, s egyes kezelési teendőkben való segédkezés végett ugyanebben a hivatali helyiségben való működésre Pap Dénes székelyudvarhelyi vármegyei irodaigazgatót és Pap Lenke székelyudvarhelyi vármegyei díjnokot berendeltem.*”⁶⁵⁶

⁶⁵¹ Akik nem vonaton érkeztek, de Szolnokon maradtak, azoknak elvileg a rendőrkapitányságon kellett bejelentkezniük. Szolnok polgármesterének felhívása a menekültek összeírása céljából, 1916. szeptember 24. MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 2734/1916.

⁶⁵² MNL JNSzVL IV.407. 4888/1921.

⁶⁵³ MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920. Pethes László vallomása, 1917. július 21.

⁶⁵⁴ MNL JNSzVL IV.407. I. 47/1917.

⁶⁵⁵ Paál Árpád (1880-1944) Vármegyei tisztviselő, országgyűlési képviselő, újságíró. A két világháború között „az erdélyi magyarság politikai önszerveződésének egyik vezetője”. Nevéhez fűződik a Székely Köztársaság elgondolása. Bővebben: Bárdi 2003: 115-119.

⁶⁵⁶ MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922. Paál „nemcsak a Jásznagykunszolnok megyébe telepített mintegy 15 ezer udvarhelyvármegyeinek nyújtott szó és írásbeli felvilágosítást és utasítást és tette könnyebbé és elviselhetőbbé az idegenben a sors nehéz napjait, de a Szolnokon átutazó erdélyi menekültek érdekeit is szíven viselte”. In: Udvarhelyi Híradó, 1917. január 14. 3. A közigazgatási bizottság elismerése. Köszönöm Kápolnási Zsolt segítségét.

A hadi sikerek után, október folyamán hazarendelték a tisztviselőket. Az erdélyi kormánybiztos, illetve a belügyminiszter ezt úgy írta felül, hogy a fennakadások elkerülése végett nyolc tisztviselő egyelőre maradjon. Udvarhely vármegye alispánja, 1916. december 22-én született levelében azonban már feltételeket szabott: csak akkor szolgálhattak tovább a tisztviselők Szolnokon, ha a „szomszédos felső vármegyékben” tartózkodó udvarhelyi menekülteket hasonló sikerrel haza tudják juttatni: „*ebben az esetben természetesen szívesen hagyom ott őket, de ellenkező esetben mindeniket haza kellene rendelnem, hogy legalább itthon védjék, ami védhető*”.⁶⁵⁷

Pethes munkáját nagy elismeréssel követte a belügyminiszter, és 1917 márciusában elutasította Küry azon kérését, hogy a kirendeltséget központi vezetés alá vegye.⁶⁵⁸

Az alispán kérelme és Pethes távozása egy meglehetősen különös üggyhöz kötődik. Az ellene indított fegyelmi eljárás arra épített, hogy Pethes ellentmondott az alispánnak egy női alkalmazott elbocsájtásával kapcsolatban, majd miután emiatt felmentették állásából, hivatali főnökét megkerülve a belügyminisztertől kért és várt segítséget.⁶⁵⁹ A vallomásokból kiderült, hogy a kirendeltségnél foglalkoztatott Lendvay Imre, székelyudvarhelyi városi főmérnök, ekkor az élelmiszer-szakosztály vezetője szabálytalanságait⁶⁶⁰ jelentették Pethesnek, aki szigorított az ügyrenden, és kérte Lendvayt, hogy számoljon el a készletnaplóval.⁶⁶¹ Lendvay az alispánnál keresett támogatást: Pethest azzal vádolta, hogy viszonya van egyik beosztottjával, Veress Rózával. Ez meglehetősen érzékeny pont volt, hiszen Pethes 1912-ben az alispán unokahúgát, Küry Margitot vette feleségül.⁶⁶² Pethes hiába bizonygatta ártatlanságát, a lány elbocsájtásával kapcsolatos hezitálása annyira megkeményítette Küryt, hogy rokonát,⁶⁶³ a kirendeltség sikeres és érdemdús vezetőjét 1917. április elején felmentette állásából, majd elindult egy fegyelmi eljárás is. 1917. november 14-én a Közigazgatási Bizottság fegyelmi

⁶⁵⁷ MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁶⁵⁸ „A kirendeltség úgy a menekülés, mint a visszatelepítés alkalmával az ügyeket teljes elismerést érdemlő buzgalommal, szakértelemmel és odaadással látta el.” In: MNL JNSzVL IV.407. 4888/1921.

⁶⁵⁹ Uo.

⁶⁶⁰ „A raktárból egyes czikkek [...] éjszaka vétettek ki és szállítottak el s továbbítottak saját rokonai részére”, „saját disznait, malaczeit a kirendeltség főztjével hizlalja”, továbbá hamis adatokat vezetett be a készletnaplóba. MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920.

⁶⁶¹ Lendvay folyamatosan halogatta az elszámolást, majd 1917. március 6-án egészségi állapotára hivatkozva lemondott. Pethesnek nagy nehezen sikerült elutazása előtt elszámoltatni: végül 241 korona 66 fillér kárt kellett megtérítenie. MNL JNSzVL IV.407. 4888/1921.

⁶⁶² MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, házassági anyakönyv, 20/1912. 1922-ben elváltak.

⁶⁶³ „Természetesen nincs itt helye semmiféle családi és magán körülményekről való beszédnek és szomorú volna, ha egy alispánt családi és privát dolgok irányítanak a maga hivatalos eljárása közben.” Küry Albert jelentése 1918. január 5-én. MNL JNSzVL IV.407. 4888/1921. Pethes ugyanerről: „Rokoni és családi megbeszélések azok, amelyek március 12-ikétől április 3-áig köztem, s az alispán közt lefolynak. [...] Mint korra nézve nálamnál jóval idősebb egyénnel, s mint feleségem vérszerinti nagybátyjával szemben azonban ekkor is bizonyos regárdal kell viselkednem. Ezt involválja a köztünk fenálló atyafiságos, s nagyon bizalmas viszony; amely közöttünk más alkalmakkor is nagyon bizalmas családi természetű megbeszélések kut forrása volt már.” Pethes levele a belügyminiszternek, 1917. december 19. MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920.

választmánya vétkesnek mondta ki Pethest (dorgálással büntették), ám 1920. november 10-én a belügyminiszter felmentette Pethest, mivel nem látta beigazoltnak az ellenszegülés vádját, azaz a hivatali engedetlenséget.⁶⁶⁴ Pethes után Goszthony Sándorra⁶⁶⁵ bízta Küry a kirendeltség vezetését, aki azonban csak a felügyeletet gyakorolta és a pénztárat kezelte – a tényleges vezető Pethes unokatestvére, Hild Viktor volt.⁶⁶⁶

A kirendeltségen kívül óriási munkát végeztek „*a társadalom köréből egyes buzgó egyének, a cs. és kir. központi szállítási vezetőség kiküldöttjei, s a m. kir. államvasutak alkalmazottjai*”, illetve a helyi jótékony egyesületek tagjai, akik „*teljes odaadással segítették, gondozták, élelmeztek, vigasztalták a legnagyobbbrészt asszonyokból és gyermekekből álló menekülteket*”.⁶⁶⁷ A belügyminiszter 300.000 koronát engedélyezett a segélyezésre, illetve a szolnoki vasútállomáson felmerülő költségek fedezésére további 100.000 koronát adott. A menekülteket Az Est című újság is támogatta – az ő gyűjtésük révén 20.000 korona jutott a vármegyéhez, és még ezer korona, amely az Udvarhely vármegyeieket illette. Szapáry György főispán⁶⁶⁸ is felügyelte a menekültek sorsát: Paál Árpáddal és Küry Albert alispánnal együtt körutat tett a vármegyében, sok menekült családot meglátogatott, s igyekezett bajaikat orvosolni.

VI.4.3. A menekültek létszáma, elhelyezése, ellátása, életkörülményeik

A kiürített területekről elmenekültek pontos létszámát már sokan próbálták meghatározni, ám mindannyian arra a következtetésre jutottak, mint Nagybaczoni Nagy Vilmos: „*A menekülők száma nem ismeretes, és ismeretlen marad örökké*”.⁶⁶⁹ A vármegyébe menekültek létszámáról, illetve azokról, akik végül Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében maradtak, a Vármegyei Menekültügyi Kirendeltség összesítéseiből kaphatunk képet. Ezek szerint az 80.860 menekültet irányítottak Szolnokon keresztül, s helyeztek el végül részben a vármegyében.⁶⁷⁰ Majdnem hasonló számokat találni Hild Viktor összegző jelentésében is. Szerinte a szolnoki

⁶⁶⁴ MNL JNSzVL IV.407. 4888/1921.

⁶⁶⁵ Goszthony Sándor, gosztonyi és kövesszarvi (1866-1926). Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tisztviselője 1896 és 1920 között. 1916-tól vármegyei főjegyző.

⁶⁶⁶ MNL JNSzVL IV.407. 2687/1922. Hild Viktor (1855-1929). Hírlapíró, régész, történész, levéltáros. Az unokatestvérek viszonyáról sokat elárul Pethes megjegyzése: „megélhetésének biztosítása végett számalomból alkalmaztam a kirendeltségnél”. In: MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920.

⁶⁶⁷ MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917.

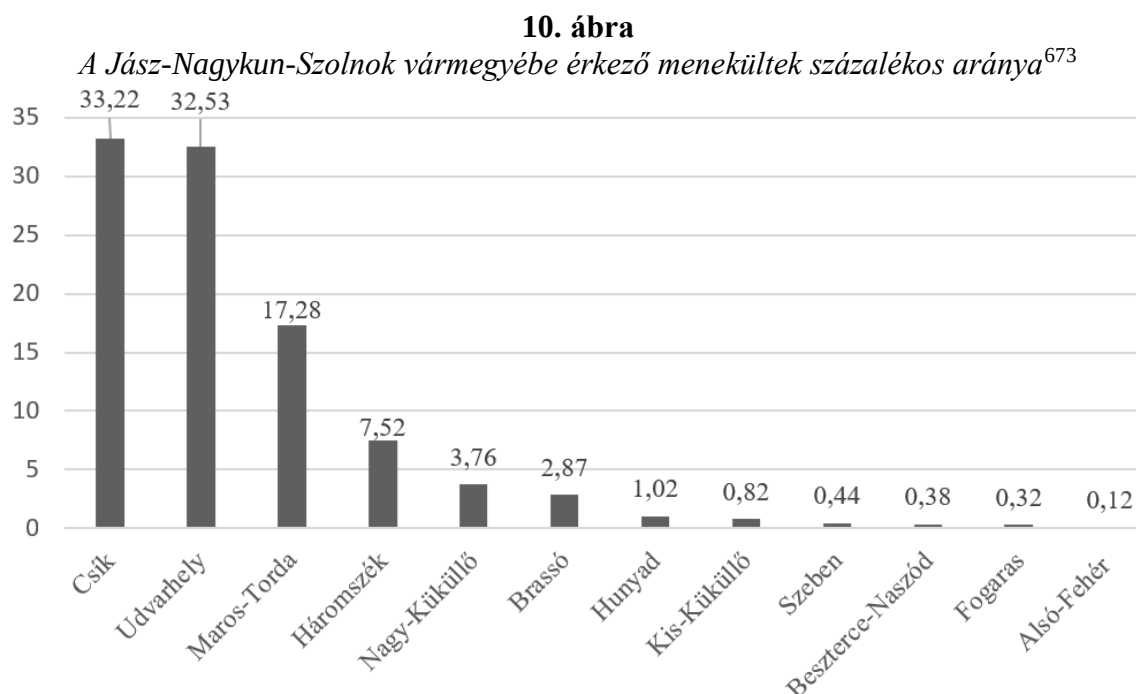
⁶⁶⁸ Szapáry György, gróf muraszombati, szécsiszigeti és szapári (1865-1929). Császári és királyi kamarás, főrendiházi, majd felsőházi tag. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja 1915 és 1917 között. Szapáry Gyula fia.

⁶⁶⁹ Nagybaczoni Nagy 1923: 77. Nagy Vilmos, nagybaczoni (1884-1976): vezérezredes, honvédelmi miniszter. Katonai szakíróként több könyve is megjelent.

⁶⁷⁰ MNL JNSzVL IV.411. 2914/1920.

vasútállomáson 77.632 erdélyi és 2289 bukovinai menekült haladt át.⁶⁷¹ Az első szállítmány augusztus 31-én (1838 fővel) érkezett, az utolsó menekültvonat pedig október 12-én (1306 fővel) távozott Szolnokról. Az alispán jelentése szerint voltak olyan napok a szolnoki állomáson, amikor az ellátandók száma a 10.000 főt is meghaladta, bár Hild összefoglalója szerint az október 3-i nap volt a csúcs 7917 fővel. Ez ráadásul nem az összes menekült volt, hiszen sokan lemaradoztak, vagy más irányból, kocsin, esetleg gyalogszerrel érkeztek.

Ha a származási vármegyék alapján vizsgáljuk a menekülteket, a következőket látjuk (10. ábra): a Hild által megadott 77.632 menekült közül 25.700 fő Csík, 25.172 fő Udvarhely, 13.371 fő Maros-Torda, 5825 fő Háromszék, 2913 fő Nagy-Küküllő, 2223 fő Brassó, 795 fő Hunyad, 639 fő Kis-Küküllő, 348 fő Szeben, 300 fő Beszterce-Naszód, 249 fő Fogaras, 97 fő Alsó-Fehér vármegyéből érkezett.⁶⁷²

Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 16 ezer menekült nyert elhelyezést. Bár az eredeti elképzelések szerint csak udvarhelyi menekülteket vártak, a jelentések szerint a fent említett összes törvényhatóságból maradtak a vármegye területén.⁶⁷⁴ Harsányi Gyula polgármester 1916. október 25-i jelentése szerint összesen 2021 menekült tartózkodott akkor Szolnokon 18 lóval, 10 szekérrel. Legtöbben Udvarhely (907 fő), Hunyad (439 fő), Maros-Torda (204 fő) és Csík (103) vármegyéből érkeztek.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ MNL JNSzVL IV.407. 2687/1922.

⁶⁷² Uo.

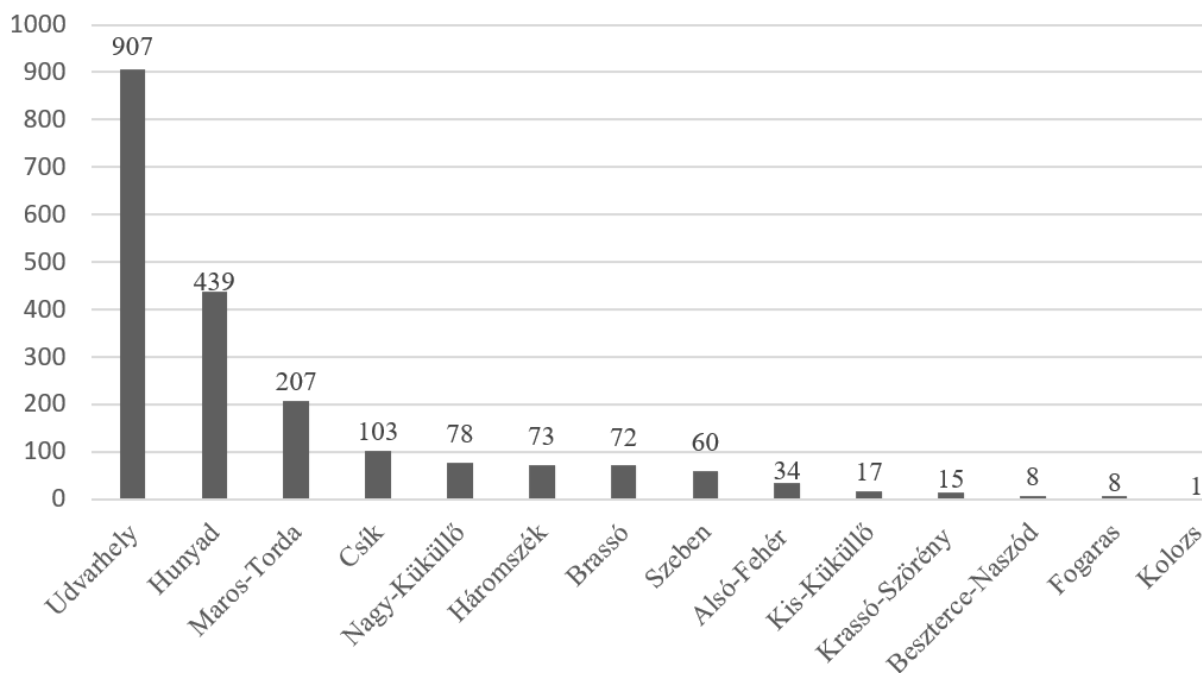
⁶⁷³ Uo.

⁶⁷⁴ MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917. és I. 41/1918.

⁶⁷⁵ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 2734/1916.

11. ábra

*A Szolnok város területén tartózkodó menekültek, 1916. október 25.*⁶⁷⁶

A Vármegyei Menekültügyi Kirendeltség kiemelt feladatai közé tartozott a menekültek regisztrálása, ivóvízzel, élelemmel való ellátása és a következő hetekre-hónapokra való elszállásolása. Ideiglenes szállást Szolnokon is tudtak biztosítani, ám a fő cél az volt, hogy a vármegye területén maradókat minél előbb biztos helyen tudják.⁶⁷⁷ Nemcsak a civileket kellett azonban elhelyezni; Szolnokon, a vármegye házában kapott elhelyezést a Paál Árpád udvarhelyi főjegyző által vezetett Udvarhely vármegyei tisztikar a pénzügyi és államépítészeti hivatallal együtt.⁶⁷⁸ Az udvarhelyi tanfelügyelő, Kolumbán Lajos ideiglenes székhelye szintén Szolnok lett. Hivatalával előbb a Konstantin iskolában, majd miután azt katonai kórháznak lefoglalták, a vásártéri elemi iskolában rendezkedett be.⁶⁷⁹ Az Egyesült Gőzfűrészt Rt. az erdélyi telepén dolgozó munkásait – „*mintegy 3 waggonnal*” – Szolnokra hozatta, és az itteni telepén foglalkoztatta.⁶⁸⁰

A vasúton tovább szállított – elsősorban nők, gyerekek – menekültek elszállásolása elsősorban magánszemélyeknél történt, de volt, hogy a helyi vallási körök, vagy olvasóköri engedték át üres termeiket. A Szolnokra menekült petrozsényi irgalmas apácarend

⁶⁷⁶ Uo.

⁶⁷⁷ Az „intelligens egyének részére” a Kossuth és Korona szállodákban 2-2 ingyenes szobát tartottak fenn, az „egyszerűbb emberek részére” a vásártéri elemi iskolában, később a Kereskedelmi Rt. helyiségében volt 60 férőhely, a vasút melletti barakkban pedig 230-250 főnek alakítottak ki fekvőhelyet. In: MNL JNSzVL IV.407. 4888/1921.

⁶⁷⁸ Alispáni jelentés 1916: 24. A Szolnokon működő hivatalokról: Udvarhelyi Híradó, 1916. október 15. 2. Székelyudvarhely Szolnokon.

⁶⁷⁹ MNL JNSzVL IV.411. 14/1917.

⁶⁸⁰ MNL JNSzVL IV.407. 21103/1922.

18 tagját Marik József szállodatulajdonos látta el,⁶⁸¹ és szintén a megyeszékhelyen kapott ellátást az a 11 tanítónő, akik a Nemzeti Szállodában találtak ideiglenes szállásra.⁶⁸² Voltak olyanok is természetesen, akik rokonoknál, barátoknál próbáltak elhelyezésre lelni. Az előírt szállások nem minden esetben jelentettek kőbe vésett határozatot: ezek a helyváltztatások aztán sokszor megnehezítették a helyi adminisztráció dolgát. Így a szolnoki plébániára beszállásolt Papp Antal szentekegyházasfalvai plébános (aki 12 nap alatt ért kocsival Szolnokra), miután értesítést kapott Túrkevéen található hozzátartozóitól, átköltözött oda.⁶⁸³

A források alapján megállapítható, hogy igyekeztek a családokon túl a települési egységet is megtartani, és a menekültek vezetését, ügyeik intézését a velük együtt tartó pedagógusra, vagy egyházi személyre bízni. Szeptember végén jelent meg az a belügyminiszteri rendelet, amely többek között a menekültek segélyezéséről, egészségügyi, ruházati ellátásukról szólt. Ez alapján állami segélyben kellett részesíteni azokat, akik a hadműveletek közelsége miatt veszélyeztetett és hatóságilag kiűritett területről érkeztek, és nem voltak tényleges szolgálatban álló állami, vármegyei, városi tisztviselők és egyéb alkalmazottak. Bár a rendelet leszögezte, hogy aki a hatóság részéről természetben kap ellátást, a pénzbeli állami segélyre nem tarthat igényt, ennek ellenére sokan mindkét ellátási formát igénybe vették. Fontos cél volt, hogy minél többen önellátóvá váljanak, munkát vállaljanak, ezért úgy döntöttek, hogy „*az a munkabíró menekült, aki a részére kijelölt munka vállalását megtagadja vagy a vállalt munkát alapos indok nélkül abbahagyja, további állami segélyre igényt nem tarthat*”.⁶⁸⁴ A szolnoki polgármester jelentéséből tudjuk, hogy a megyeszékhelyen közellátásra szoruló menekülő alig volt. Úgy látta, hogy a menekültek ahányan vannak, annyiféle igénnyel bírnak, és mivel a társadalom különböző rétegeihez tartoztak, ezért reálisnak gondolta a felvetett közös ellátást. Szerinte az a legelőnyösebb, ha a családok megpróbálnak saját háztartást berendezni, a város pedig igyekszik az élelmiszereket és lehetőleg konyhahasználatot biztosítani.⁶⁸⁵ A királyi tanfelügyelő összeírása alapján felhívták a települések vezetőinek figyelmét, miszerint azok a polgári iskolai és gimnáziumi tanulók, akik tartózkodási helyeiken tanulmányaikat iskolák hiányában nem folytathatják, áthelyezésre kerülnek – ha a hozzátartozók beleegyeznek.⁶⁸⁶ A szolnoki főgimnáziumba 75 új tanuló került. Közülük 62 menekült növendék – amikor engedélyt kapott – az év folyamán távozott, míg 13 fő itt fejezte be a tanévet. Emellett heti rendszerességgel egy-

⁶⁸¹ Turkeve, 1916. szeptember 17. 3. A petrozsényi irgalmas szívek Szolnokon.

⁶⁸² Haladás, 1916. szeptember 10. 1. A magyar vendégszeretet.

⁶⁸³ MFL Historia Domus 77.

⁶⁸⁴ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 30.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek segélyezéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 1714-1718.

⁶⁸⁵ Harsányi Gyula polgármester az alispánnak, 1916. október 4. MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁶⁸⁶ MNL JNSzVL V.272. XVI. 941/1916.

egy menekült tanulót látott vendégül valamelyik tanulótárs, továbbá a helyi Vöröskereszt jóvoltából négy diák ingyen étkezhetett.⁶⁸⁷

A menekültek élelmiszerrel, ivóvízzel való ellátása felől a járások vezetői folyamatosan tájékoztatták a kirendeltséget, illetve az alispánt. A törökszentmiklósi főszolgabíró jelentése szerint *„kifogástalan ivásra, tisztálkodásra, főzésre való víz elegendő mennyiségben rendelkezésükre áll, s hogy élelmezésük megfelelő és egészségi szempontból kifogástalan legyen, minden intézkedés megtételét”*.⁶⁸⁸ Járványos eset is több helyen előfordult, például Dévaványán, ahol két gyerek vörhenyes volt, továbbá két trachomás és három kanyarós esetében kellett intézkedni.⁶⁸⁹ Az ellátásuk azonban a nagyközönség támogatása nélkül szinte lehetetlen volt. Hiába voltak sok helyen *„arany szívek és adakozó kezek”*, a népkonyhák kiadásait sem a jótékonyági egyletek, sem a települések, de még az állam sem tudta fedezni.⁶⁹⁰ A ruha- és cipőgyűjtési akciók is elindultak, ám óriási mennyiségekre volt szükség, főleg a hideg idő beálltával. Nem példa nélküli a jársági alsó járás főszolgabírójának jelentése, amely szerint *„a vagyonos gazdák a kik a háboru alatt vagytonokat gyűjtöttek, minden szégyenérzet nélkül utasítják el a gyűjtő hölgyeket, a hivatalnok osztály nem tud semmit sem adni, mert a legtöbben nyomorral küzdenek”*.⁶⁹¹ Számos olyan esetet is feljegyeztek, amely a nyomor vámszedőiről emlékezett meg. Így azokról a vasúti munkásokról, akik a menekülők magukkal hozott állatait vásárolták fel, vagy a Hild Viktor által említett *„zsidókról, üzérekről”*, akik potom áron elcsalták a rettegésben megzavarodott emberektől értékeiket, vagy azokról a lakástulajdonosokról, akik horribilis összegeket fizettettek ki 1-2 szobás lakásokért.⁶⁹²

VI.4.4. A menekültek hazatérése

Az 1916. augusztus 27-i román katonai előrenyomulás kezdeti sikerei után (a Székelyföld nagy részének elfoglalása) a szeptember végi nagyszebeni, és az október eleji brassói ütközetekben elszenvedett vereségek után a románok defenzívába szorultak.⁶⁹³ Miután október 10-én az osztrák-magyar és a német csapatok átlépték a román határt, kezdetét vehette a hat héttel korábban kényszerűségből eltávozottak hazatérése. Problémát jelentett, hogy a visszatérés nem

⁶⁸⁷ Főgimnázium értesítője 1917: 15.

⁶⁸⁸ MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ Turkeve, 1916. szeptember 17. 3. Erdélyi menekültek városunkban és Törökszentmiklós és Vidéke, 1916. szeptember 16. 1-2. A menekültekért.

⁶⁹¹ 1916. október 30-án tett jelentés. MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁶⁹² Törökszentmiklós és Vidéke, 1916. szeptember 16. 1-2. A menekültekért és Haladás, 1916. szeptember 10. 1. A magyar vendégszeretet.

⁶⁹³ Nagybacsoni Nagy 1923: 165-177., Csóti 1999b: 362-363., Betegh 1924: 81-86., Erdély története 1986: 1694-1697.

ment, nem mehetett korlátok nélkül. A határszél közelében fekvő területeken (Csík, Háromszék, Brassó vármegyékben és tovább nyugat felé egy keskeny határszéli sávon) a visszatelepítés előfeltételei még nem voltak meg, továbbá oda kellett figyelni a fokozatosságra, arra, hogy lehetőség szerint ne egyszerre induljon haza mindenki. A belügyminiszter rendelete szerint „*azok a területek, ahová a lakosság vissza fog térhetni, első sorban a hatóságilag ki nem ürített, továbbá az egészen vagy részben kiürített vármegyék közül Maros-Torda (a régi felső járás kivételével), Udvarhely, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras (a törcsvári járás kivételével), Szeben (a Nagyszeben-hegységig), Hunyad (a Hátszeghegységig)*”.⁶⁹⁴

Pethes hazaszállítási tervszövege alapján október 28-án indult meg a visszavándorlás, és az első napokban 1738 menekült térhetett haza. Az időjárás keményebbre fordulása miatt november-december folyamán lanyhult a visszaszállítás üteme, ám még így is év végéig 19.483 fő hagyta el a vármegyét a kirendeltség segítségével. Az 1917. évben ugyanez a szám 16.927 fő, 1918-ban 443 fő volt.⁶⁹⁵ A minél gyorsabban hazatérni szándékozó tízezrek utazásának megszervezése és a vonatszerelvények összeállítása számtalan nehezen kezelhető esetet idézett elő. Dévaványát például arról tájékoztatta november közepén a Kirendeltség, hogy november 19-én az udvarhelyi, november 20-án pedig a székelykeresztúri menekülteket (összesen 135 főt) indítsa Kisújszállásra, ahol három vasúti kocsit várja őket. A többnyire kisgyermekből álló csoport végül három kilátástalannak tűnő hosszú nap után indulhatott útnak Kisújszállásról.⁶⁹⁶

1916. december 9-én három különvonatot szervezett Szolnok a hazatérőknek. Az első Törökszentmiklósról indult Kolozsvár felé 1215 személlyel, 17 szarvasmarhával és 42 sertéssel. A második Jászberényből indult 273 fővel, Kisújszálláson 193, Karcagon 222 fő csatlakozott. Ezenkívül 21 lovat, 2 szarvasmarhát, 6 sertést és 10 kocsit vitt. A harmadiknak Szolnok volt a kiinduló állomása 249 fővel (271 fő menetrend szerinti személyvonattal távozott), hozzájuk szállt föl Mezőtúron 732 fő.⁶⁹⁷ A hazaszállítást azonban nemcsak az időjárás, hanem a hadsereg szállítási késleltetései is gátolták, így az alispán azon reménye, hogy a menekültek „*Karácsony ünnepére már mind odahaza lesznek*”, csalfa remény maradt. 1916 decemberében még mindig a vármegyében volt mintegy 3500 erdélyi menekült, akik a nagy katonai (csapat- és fegyver-) szállítások és a hadi helyzet okozta tilalmak miatt maradni kényszerültek. Sok munkát okoztak a más vármegyéből útnak indított menekültek is, akik közlekedési és egyéb okok miatt nem tudtak továbbutazni, így az ő ellátásuk is a vármegyére

⁶⁹⁴ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 33.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztségviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek visszatelepítéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 1740-1744.

⁶⁹⁵ MNL JNSzVL IV.407. 2687/1922.

⁶⁹⁶ Uo. 21.103/1922. A dévaványai főjegyző jelentése, 1916. december 1.

⁶⁹⁷ Uo. Kimutatás a vasúti állomások szerinti beosztásról, 1917. december 9.

hárult.⁶⁹⁸ Csóti szerint a 800 főt is elérhette azok száma, akik a leállítás miatt több napon keresztül Szolnokon vesztegeltek.⁶⁹⁹

Harsányi Gyula polgármester arról számolt be az alispánnak, hogy egyre gyakrabban fordult elő, hogy „*oly menekültek jelentkeznek hivatalomnál menekült segélyre, kiknek a fennálló rendeletek szerint már vissza lehetett volna menni, de nem mentek, hanem azt állítják, hogy vagy lakásuk ment tönkre, vagy hogy az illető helyen nincs élelem, s kívánják a segély kiadását, van olyan menekült tanuló is, aki itt akarja az iskolai évet kitölteni*”.⁷⁰⁰

Az alispán havi jelentéseiből jól nyomon követhető, hogy milyen tempóban haladt a visszatelepítés. 1916 decemberében tehát 3500, 1917 januárjában 3000, februárban 2000 fő volt a vármegye területén. Márciusban már csak Háromszék vármegye 10, illetve Csík vármegye 27 községébe volt tilos a visszatelepítés, ráadásul az ő hazatérésük is „*pár nap múlva successive rendszeresen kezdetét veheti*”, ezért ezt követően „*már csak igazán alig 1-2 ezer menekültnek az ország különböző részein levő elhelyezéséről és ellátásáról lehet csak szó*”.⁷⁰¹ Küry 30-40 napra tette a folyamat lezárulását. Egy hónap múlva úgy látta, hogy „*már csak oláh ajkú és oly menekültek vannak, akik a hadi helyzet miatt nem térhetnek vissza*”.⁷⁰² Egy 1917. május 8-án született szolnoki beszámoló jól mutatja, hogy a menekültek különböző élethelyzete más és más válaszokat adott a hazatérési lehetőségre. Ezek szerint:⁷⁰³

20. táblázat

*Szolnokon tartózkodó menekültek, 1917. május 8.*⁷⁰⁴

Jakab Erzsébet	visszatelepíthető, de nem megy vissza
Bíró János	vissza nem telepíthető, Csikgyimesi (Csík megye) lakos
Wézel Lajosné	visszatelepíthető, azonban gyermekei iskolába járnak és nem mehet haza
Czodik Antal	visszatelepíthető, azonban keresk. isk. tanuló és nem mehet vissza
Zoldán Józsefné	visszatelepíthető, azonban az Egyesült Gőzfűrésznél van alkalmazásban és nem megy vissza
Harmati János	visszatelepíthető, azonban súlyos beteg és nem mehet haza
özv. Nord Fülöpné	rendőrségnél nem jelentkezett, de ittlétükről tudomásom van; visszatelepíthető, de anya beteg, gyermekek iskolások, 1 gyermek menekült kirendeltségnél van alkalmazva

⁶⁹⁸ MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917.

⁶⁹⁹ „[...] tíz napon át megismerkedhettek a háború után tízezrek számára életformává váló vagonlakó életmóddal.” In: Csóti 1999a: 235.

⁷⁰⁰ MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922. Harsányi Gyula polgármester az alispánnak, 1917. március 9.

⁷⁰¹ MNL JNSzVL IV.411. I. 41/1918.

⁷⁰² Uo. I. 47/1917. és I. 41/1918.

⁷⁰³ MNL JNSzVL IV.407. 21.103/1922.

⁷⁰⁴ Uo.

21. táblázat

*A kirendeltség közvetítésével hazatérők – állatállományukkal együtt*⁷⁰⁵

Vármegye	Fő	Ló	Marha	Sertés	Baromfi
Csík	9 266	4	95	93	2 103
Udvarhely	9 499	23	134	20	24
Maros-Torda	6 401	-	97	64	114
Háromszék	2 272	-	24	17	127
Nagy-Küküllő	1 527	-	7	7	-
Brassó	1 599	4	27	50	17
Hunyad	3 628	2	21	314	232
Kis-Küküllő	300	-	21	32	14
Szeben	541	-	-	-	-
Beszterce-Naszód	17	-	-	-	-
Fogarás	72	-	-	-	-
Alsó-Fehér	564	-	-	-	-
Összesen	35 686	33	426	697	2 631
Bukovina	724	-	19	50	99
Összesen	36 410	33	445	747	2 730

1917. június 10-én bezárt a kirendeltség állandó konyhája. A Kirendeltség vezetője június 17-én elküldött jelentése szerint három tisztviselővel és három szolgálával látta el a feladatokat, de úgy vélte, hogy júliustól, azaz az iskolai időszak befejezése után elegendő lesz összesen három fő az esetlegesen felmerülő ügyek intézésére.⁷⁰⁶ Tájékoztatta továbbá a belügyminisztert, hogy a Kirendeltség által épített hármass barakkot használatra átengedték a katonai hatóságnak, a korábban használt konyhai és egyéb berendezéseket pedig beszállították a vármegyeházára. Az erdélyrészi menekültek ellátása ügyében a belügyminiszter, illetve Udvarhely vármegye törvényhatósági bizottsága is őszinte és hálás köszönetét fejezte ki a menekültek ügyével foglalkozóknak. Udvarhely vármegye a nemeslelkű támogatást jegyzőkönyvben is megörökítette.⁷⁰⁷

A háború azonban folytatódott, így a Kirendeltség munkája sem zárulhatott le. 1917 őszén egy pár hónapra csángó menekülteket is befogadott a város és a vármegye. Hadikfalva, Andrásfalva, Istensegíts községekből csaknem 500 fő érkezett. Mindannyian a város és a vármegye támogatását élvezték 1918 áprilisáig, a visszatelepítés időpontjáig. Biztosították a várótermet, a meleg ételt, illetve Szolnok város Élelmezési Hivatala révén 57 kg szalonnát.⁷⁰⁸ Ugyancsak a menekültügyi kirendeltség támogatását vette igénybe 1918-ban az a 651 lengyel

⁷⁰⁵ Uo. 2687/1922.⁷⁰⁶ Goszthony Sándor jelentései, 1917. június 12., június 16. és június 17. Uo. 4888/1921.⁷⁰⁷ Uo. 21.103/1922.⁷⁰⁸ Uo. 2687/1922.

zsidó, akik Galíciába és Bukovinába térhettek haza.⁷⁰⁹ Az 1918-ban bekövetkező újabb román támadás ismét tömegeket mozdított ki lakhelyeikről. A menekültáradat azonban ekkor egyszerűen átugrotta Szolnokot, így a Kirendeltség mindössze 42 menekülővel foglalkozott 1919 tavaszáig. Végezetül azt is meg kell említeni, hogy az 1916 késő nyarán bekövetkező katonai csapás következtében útra kelő tízezrek közül néhány embernek Jász-Nagykun-Szolnok vármegye örökre megmaradt emlékezetében. Vagy azért, mert itt született meg gyermeke, vagy azért, mert itt vesztette el (és temette is el) valamely rokonát, barátját, ismerősét, falubelijét.

22. táblázat

*A Szolnokon elhunyt menekültek névsora*⁷¹⁰

Név	Honnan menekült?	Életkor	Anyakönyvi jelzet
Andrási Ilona	Nagygalambfalva	13 éves	722/1916.
Bodor Károly	Gyimesfelsőlok	2 hónapos	613/1916.
Bogát Anna	Kelementelke	4 hónapos	773/1916.
Csáki Lajos	Homoródszentpál	40 éves	796/1916.
Demeter Istvánné	Marosfelfalu	45 éves	690/1916.
Dömös Antal	Köröspatak	12 hónapos	643/1916.
Dúnár Ferenc	Vargyas	18 éves	94/1917.
Ferenczi Lászlóné Bodó Róza	Székelyudvarhely	47 éves	530/1917.
Görgécs József	Herkulesfürdő	66 éves	639/1917.
Kosztai Istvánné Pulikov Katalin	Csikrákos	40 éves	7/1917.
Lakatos Mária	Maroshévíz	4 éves	602/1916.
Lehretter Károlyné Bocskor Ilona	Hátszeg	45 éves	637/1916.
Lurcz Mihály	Homoróddaróc	16 éves	730/1916.
Markovits Náthánné Galaczán Borbála	Csikgyimes	60 éves	669/1916.
Nagy Ambrus	Tölgyes	7 éves	356/1917.
Péter Sándor	Székelyudvarhely	7 éves	770/1916.
Reparuk György	Körösmező	55 éves	586/1916.
Rosancz Szidónia	Krassófüzes (Krasznafüzes?)	18 éves	509/1917.
Szalló Árpád	Csikzsögöd	32 éves	98/1917.
Széni Béláné Dreher Ida	Piski	23 éves	601/1916.
Szőke János	Széplak	25 éves	629/1916.
Tóth Ferenc	Átyha	40 éves	662/1916.
Dr. Tóth Sándor	Szászváros	65 éves	650/1916.
Vajda Ferencné Imre Mária	Magyaros	86 éves	733/1916.
Vas Ilona	Alvinc	24 éves	657/1917.

⁷⁰⁹ Uo.

⁷¹⁰ Szolnok város halotti anyakönyveit 1916. augusztus 29-től 1917. december 31-ig néztem át. MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, halotti anyakönyvek. A személynevek olvasása esetében előfordulhattak pontatlanságok.

VI.5. Hadifoglyok

Az első világháború nemcsak milliós tömeghadseregek szembenállásáról szólt, hanem milliós hadifogolytömegek megjelenéséről is, akiknek elszállásolása és ellátása óriási kihívást jelentett a hadviselő államoknak – már 1914 augusztusától kezdve.⁷¹¹ Az Osztrák-Magyar Monarchia területén 1918 elején 1.309.394 hadifoglyot tartottak nyilván, akiknek döntő többsége a keleti fronton esett hadifogságba. Ebből kb. félmillió került Magyarországra.⁷¹² A világháború történetét összefoglaló enciklopédia szerzői azonban vitatják a fenti adatot. Szerintük – bár ezek is becsült adatok – 1,86-2,3 millió hadifogoly esett a Monarchia hadseregének fogságába az első világháború alatt. A nagyobb adatokat a nyilvántartással kapcsolatos problémákkal, valamint a katonai hatóságok azon törekvéseivel magyarázzák, hogy manipulálni akarták az elhunyt hadifoglyok számát.⁷¹³

1914-ben az illetékes hatóságok még nem készültek föl a hadifoglyok ilyen mértékű beáramlására, és a meglévő szálláshelyek gyorsan megteltek.⁷¹⁴ A megoldás több tucatnyi hadifogolytábor felállítása volt, amiből természetesen Magyarországra is jutott. Így épült tábor pl. Csóton, Dunaszerdahelyen, Esztergom-Kenyérmezőn, Hajmáskéren, Ostffyasszonyfán, Somorján és Zalaegerszegen. A hadifoglyok és az őrzésükre felépített táborok is a császári és királyi Hadügyminisztérium felügyelete alatt álltak.⁷¹⁵

A hadifoglyokkal való bánásmódot a háború előtt megkötött nemzetközi egyezmények (genfi, 1906 és hágai, 1907) és azok hazai törvénycikkei, az 1911. évi XX. és az 1913. évi XLIII. rögzítették.⁷¹⁶ Ez utóbbi mellékletének I. részének II. fejezete 17 cikkelyben foglalkozott a hadifoglyokkal. Ezek leszögezték többek között, hogy a hadifoglyokkal emberiesen kell bánni (4.), hogy a hadifoglyokat az ételmezés, szállás és ruházat tekintetében ugyanolyan ellátásban kell részesíteni, mint a saját hadsereg tagjait (7.), továbbá tudakozó iroda felállítását (14.). Leszögezték, hogy a béke megkötése után a hadifoglyokat a lehető legrövidebb idő alatt haza kell bocsátani (20.).

⁷¹¹ Hubay Miklós: Az első orosz hadifogolyszállítmány átvonulása a szolnoki állomáson. In: Nemzeti Jövőnk, 1939. február 18.

⁷¹² Szijj 2000: 232-233. Az orosz fronton hadifogságba került karcagi Nagy Lászlóról, aki egyik szervezője és prédikátora volt az eurázsiai földrés legkeletibb magyar protestáns egyházközségének Nyikolszk-Usszurijszkban. Bővebben: Bojtos 2017d.

⁷¹³ Moritz – Walleczek-Fritz 2014.

⁷¹⁴ Uo.

⁷¹⁵ Szijj 2000: 235.

⁷¹⁶ 1911. évi XX. törvénycikk a hadrakelt seregek sebesültjei és betegei sorsának javítása végett a Genfben kötött egyezmények becikkelyezéséről és 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

VI.5.1. A hadifoglyok munkaerőként történő alkalmazása

Az 1913. évi XLIII. törvénycikk II. fejezetének hatodik cikkelye lehetőséget biztosított a hadifoglyok foglalkoztatására, kikötve, hogy az „*ily munkák nem lehetnek tulságosak és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel*”. Az állami vagy közmunkára kiadott hadifoglyok munkára fogását már 1914 végén szabályozta a belügyminiszter (1914. évi 7.710 res. számú rendelete). Ezt az 1915. március 31-én kiadott körrendelet követte: felismerték az általános munkáshiányt a gazdasági élet szinte minden területén, ezért könnyítettek a hadifoglyok igénybevételén.⁷¹⁷ Az elkövetkező hónapokban számos rendelet született a hadifoglyok igénylésének mikéntjével, a kikérhető hadifoglyok létszámának minimális meghatározásával (1915 júniusában pl. 200-ról 30-ra csökkentették a korlátozást), majd és a fogadó települések, majd később a „magánosok” kötelességeivel kapcsolatosan.⁷¹⁸

Az 1916. február 11-én kiadott 1916. évi 550. M. E. számú rendelet azonban a korábban kiadott miniszteri rendeleteket és rendelkezéseket hatályon kívül helyezte – a hadügyminiszter által ugyanekkor kibocsájtott szabályzata miatt.⁷¹⁹ A 30 oldalas füzet rendelkezései szerint ezután nem állandó (a mező- és erdőgazdaságban dolgozók) és állandó (az iparnál és az egyes különleges iparágaknál, valamint a bányászatnál foglalkoztatottak) hadifoglymunkások tagok végzik a munkákat. Minden vármegyének fel kellett állítania egy „hadifoglybizottságot”, amelynek szervezését és elnöki tisztét az alispánokra bízták. A bizottságnak jogában állt a hadifoglyok elszállásolását, élelmezését és a velük való bánásmódot ellenőrizni és adott esetben intézkedni. A polgári személyek mellett két, majd 1916. október 1-től egy katonatisztet is delegáltak a bizottságokba. Szeghalmy Bálint⁷²⁰ hadnagy 1916. november 25-i jelentéséből tudjuk, hogy a márciustól novemberig terjedő időszakban 1680 ügyet intéztek, és

⁷¹⁷ A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 1.593. res. számú körrendelete valamennyi főispánhoz, állami és közmunkákra hadifoglyok alkalmazásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 244-248.

⁷¹⁸ A m. kir. földmivelésügyi miniszter 1915. évi 19.031. eln. számú rendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez – Sáros, Bereg, Ung és Zemplén vármegyék alispánjainak kivételével, – községek részére hadifoglyoknak rendelkezésre bocsátásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 842-848., A m. kir. földmivelésügyi miniszter 1915. évi 24.065. eln. számú, rendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez – Zemplén, Bereg, Sáros, Ung és Máramaros vármegyék alispánjainak kivételével, – gazdasági munkákra magánosok részéről hadifoglyoknak igénybevételéről. Uo. 852-856., A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 7.598. eln. számú rendelete valamennyi magyarországi törvényhatósághoz, hadifoglyoknak magánmunkálatokra kiadásáról. Uo. 885-893., A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 21.220. eln. számú rendelete valamennyi főispánhoz, hadifoglyoknak mezőgazdasági munkára alkalmazásáról. Uo. 1206-1208. és A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 9.353. eln. sz. körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, hadifoglyoknak ipari munkára kiadásáról. Uo. 1265-1266.

⁷¹⁹ A m. kir. minisztérium 1916. évi 550. M. E. számú rendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez – Budapest és Fiume kivételével, a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybevételének újabb módozatáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 71-77.

⁷²⁰ Szeghalmy Bálint (1889-1963): Nagyvárad szülötésű okleveles építész, a két világháború között Nagykanizsán, majd Miskolcon volt városi mérnök, illetve főmérnök. Számos középület és templom tervezője. Bővebben: Szeghalmy 1996.

a vármegyében foglalkoztatott hadifoglyok legmagasabb száma 10.207 fő volt.⁷²¹ A kiadott hadifoglyokért fejenként 30 korona óvadékot kellett letenni készpénzben, betéti könyvekben vagy értékpapírokban. A munkaadónak megfelelő szállásról, ivóvízről, ágyneműről és élelmezésről is gondoskodnia kellett. A részletesen taglalt mennyiségek mellett felhívták a figyelmet arra, hogy az orosz foglyok különös súlyt helyeznek az élelem mennyiségére, azok sűrűségére és arra, hogy a „*heringek tisztára megmosva hagyma hozzátételével ecetbe teendők és pedig akként, hogy felváltva egy rétegben hagyma és egy rétegben hering legyen*”. Szeszies italt tilos volt a foglyoknak adni.⁷²² A munkára kiadott foglyokat a munkahelyükre való megérkezésük után azonnal, a következő négy hétben hetenként egyszer, azt követően pedig minden 14. nap meg kellett vizsgáltatni. Kihangsúlyozta a szabályzat, hogy a foglyokkal szemben a munkaadónak nincs fenyítő joga: nem szabad bántalmazni, túlmunkára kényszeríteni vagy a neki járó szünetektől elvonni. A munkaadó kötelessége volt, hogy a hadifoglyok nőkkel ne érintkezessenek.⁷²³ A belügyminiszter néhány héttel később született körrendeletének I/3. pontja a fenti kérdést már részletesebben próbálta szabályozni: „*A munkára kiadott hadifoglyok és a lakosság közötti érintkezésnek az erkölcs és családi tűzhely tisztasága által megszabott korlátokat nem szabad túllépnie. A távoli harctereken, tűzhelyeik oltalmáért küzdő katonáink családi életének tisztaságát mindenképpen meg kell óvni, a magukról megféledezett családtagokat pedig a rendelkezésre álló társadalmi és hatósági eszközök alkalmazásával kell felelősségre vonni. Ebben az irányban különösen arra kell ügyelni, hogy a hadifogolymunkások munkájuk végeztével elkülönített helyiségekben tartózkodjanak és onnan éjjel el ne távozzanak, a lakosság pedig velük semmiféle bizalmasabb barátkozást ne kezdjen.*”⁷²⁴

A fejezet elején közölt félmillió létszámmal kapcsolatban részletes adataink vannak. Ezek szerint a munkára kiadott (pl. a tiszteket nem foglalkoztatták) 442.155 hadifogoly közül kétharmadát (291.597 fő) a mezőgazdaságban foglalkoztatták. Hadiüzemben dolgozott 61.963 (14,01%), az iparban 54.156 (12,24%), az állami vállalatoknál 27.505 (6,22%) és az erdőgazdaságoknál 6934 (1,56%) fő.⁷²⁵

⁷²¹ MNL JNSzVL IV.407. 1470/1919.

⁷²² Bali István szolnoki ács 1917 decemberében váratlanul elhunyt. Az orvos szívproblémára gyanakodott, ám másnap a nála dolgozó négy orosz fogoly is beteg lett, sőt ketten hamarosan életüket veszítették. Az ételmérgezés kizárása után kiderült, hogy Bali és a foglyok alkoholt fogyasztottak, de az bizonyára faszesz volt. Haladás, 1917. december 23. 3. Bali István és a négy orosz.

⁷²³ MNL JNSzVL IV.407. 68/1921.

⁷²⁴ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 33.333/V-a. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, valamennyi törvényhatósági gazdasági munkabizottsághoz (hadifogoly-bizottsághoz) és a m. kir. csendőrpáncsnoksághoz, a munkára kiadott hadifoglyok tekintetében szükséges államrendészeti és közbiztonsági teendőkről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 413-417.

⁷²⁵ Blasszauer 2002.

Ami a Szolnok városában foglalkoztatott hadifoglyok létszámát illeti, az időszakos összeírások egy-egy pillanatfelvételnél tekinthetők. 1917 szeptemberében 765 főt, októberben 600 főt, 1918 novemberében 562 főt jelentett le a polgármester.⁷²⁶ A háború befejezése sem jelentette a hadifoglyok távozását a városból: 1919 januárjában⁷²⁷ 35 főről (15 oroszról, 12 olaszról, 5 szerbről, 3 lengyel-oroszlól) számoltak be,⁷²⁸ hozzátéve, hogy bár több orosz fogoly hazatért, nyomban vissza is fordultak az otthoni állapotok miatt.

23. táblázat

*Jász-Nagykun-Szolnok vármegye néhány településére kiadott hadifoglyok*⁷²⁹

Település	Hadifoglyok száma, 1917. szeptember	Hadifoglyok száma, 1917. október	Hadifoglyok száma, 1918. november
Jászberény	392	400	466
Karcag	332	360	329
Kisújszállás	379	320	317
Mezőtúr	766	900	627
Tiszaöldvár	1635	470	1144
Törökszentmiklós	2204	1640	1794
Túrkeve	384	355	309

1945-ben egy volt hadifoglyot, az 1915. április 26-tól Szolnokon tartózkodó Baszkakov Mihályt írták össze a hatóságok.⁷³⁰

VI.5.2. A vármegyei gazdasági munkabizottság

Az 1916. február 23-án kinevezett 25 tagú bizottság március 3-i első ülésén három lényegi határozatot hoztak, illetve fogadtak el előterjesztéseket.⁷³¹ Az egyik szerint a császári és királyi 88. gyalogezred Szolnokon lévő legénysége helyett visszavárták a császári és királyi 68. gyalogezredet,⁷³² míg a hadifoglyok mellé kirendelt többnyire cseh örök helyett magyar

⁷²⁶ MNL JNSzVL IV.407. 3182/1926.

⁷²⁷ A hazatérés folyamatos volt. 1922. tavaszán Orlov Dimitri Kovács jelezte utazási szándékát. MNL JNSzVL XV.3.a. 241/1923.

⁷²⁸ 1919. február 14-én már tartózkodási engedélyt kapott 7 orosz hadifogly: Ivanov Sándor (lakik Iparfejlesztő r.t. telepén), Szadovszki Simon (lakik Stauber Arthurnál, foglalkozása szabósegéd), Jaumger Hevhel (foglalkozása szabósegéd, lakik Handelsmann Farkasnál), Jakubov György (foglalkozása szabósegéd, lakik Handelsmann Farkasnál), Frusmann Leó (foglalkozása cipészsegéd, lakik Pádár Kálmánnál), Sipolov Nazari (lakik tűzoltó laktanya, hivatásos tűzoltó) és Karsovski József (szíjjártó, lakik Geiger Jenő birtokán). MNL JNSzVL IV.407. 3182/1926.

⁷²⁹ MNL JNSzVL IV.407. 3182/1926.

⁷³⁰ Uo. 3071/1945.

⁷³¹ Uo. 1470/1919.

⁷³² 1915. június 3-án, csütörtökön Szolnok város háziere „búcsút mondott a nagy magyar Alföldnek”. Tiszavidéki Ujság, 1915. június 6. 1. Elmentek. 1917 nyarán ismét felvetődött a kérdés. Kövér János kiadta a jelszót: „Csehországba a csehekkel”. Szerinte nem szabad altatni a cseh katonák ügyét: „Kövessünk el mindent,

népfelkelőkkel gondolták az őrzést megoldani. A kérést az alábbiakkal indokolták: szinte lehetetlen kikerülni, hogy a Szolnokra és környékére kiadott hadifoglyokkal a 88-as cseh katonák ne találkozzanak, és ezek az érintkezések „mételyező” hatással voltak az oroszokra. Sok esetben hanyag munkára, sőt munkamegtagadásra igyekeztek a hadifoglyokat rábírni, de volt eset arra, hogy *„egy itteni birtokoshoz kiadott orosz hadifoglyok a cseh katonák elhelyezésére épített barak mellett arattak, pár napra rá a cca. 200. orosz hadifogoly fellázadt és letörésükről a csendőrséget kellett igénybe venni”*.⁷³³ A vármegyei sorozású 68-as katonák nyugodtabban és szívesebben dolgoznának, továbbá inkább tudnak segíteni az aratási munkálatokban, mint a csehek, akiknek többsége ipari munkás volt. A hadifoglyok őrzésére kirendelt csehek pedig *„abban a hiedelemben élnek, hogy őket a gazdák ellenőrzésére és hadifoglyok védelmezésére rendelték ki”*. A harmadik határozat szerint – a hatékony munka érdekében – a bizottság keretein belül létrehozta egy 5 fős végrehajtó bizottságot (alispán, gazdasági felügyelő, gazdasági egyesületi titkár és alelnök, valamint a kirendelt katonatiszt).

VI.5.3.A hadifoglyok élet- és munkakörülményei

Az aratásra, vagy egyéb munkákra igénybe vett hadifoglyok munkaértéke természetesen elmaradt a bevonultatottakétól. A források szerint *„az orosz hadifoglyok már nem dolgoznak oly szorgalommal és kedvvel, mint azelőtt”*,⁷³⁴ *„a katonai munkásosztatok magyarok legyenek, mert ezek [...] bírják is a kitartó munkát”*, sőt, *„egyes idegen nemzetiségű munkások nem csak, hogy nem kitartók, de esetleg még a helybeli alkalmazott munkásokat is elrontják”*.⁷³⁵ Hozzáértő munkaerőt ugyanakkor nagyon nehéz volt találni. Sugár Adolf, aki Szolnokon gőzfűrész, hengermalmot és cementárugyárat is üzemeltetett, szakképzett hadifoglyokat (molnárokat, fűtőket és gépészt) igényelt, hivatkozva egyrészt a harctérre vonult munkásaira, akik helyett eddig feleségeiket foglalkoztatták, másrészt arra, hogy malmukkal nemcsak Szolnokot és környékét látták el őrléssel és liszttel, hanem – mivel szerződéses viszonyban voltak a Hadi Termény Részvénytársasággal – egyéb vármegyékbe is szállítaniuk kellett.⁷³⁶

A munkabizottság folyamatosan próbálta ellátni ellenőrző funkcióját. Ennek fogadtatása azonban nem volt egyértelműen pozitív. Erről tanúskodik Geiger Jenő, szolnoki nagybirtokos

hogy végrevalahára megszabaduljunk ezen legveszedelmesebb ellenségünkötől. [...] Administráljanak ott, fogyasszák a kenyeret ott, hősködjének a saját népeik felett, de magyar kenyér ne jusson a szájukba s magyar legény ne jusson a kezükbe.” In: MNL JNSzVL IV.405. 695/1917. A 68-asok 1918-ig maradtak Prágában, a 88-asok pedig Szolnokon.

⁷³³ A törvényhatósági gazdasági munkabizottság március 3-i ülésének jegyzőkönyve. In: MNL JNSzVL IV.407. 1470/1919.

⁷³⁴ MNL JNSzVL IV.411. I. 47/1917. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1916. május hónapról.

⁷³⁵ Uo. Alispáni jelentés a Közigazgatási Bizottságnak 1916. április hónapról.

⁷³⁶ MNL JNSzVL IV.407. 68/1921.

panaszos levele 1916 tavaszán. A munkabizottsághoz kirendelt Kenéz Zoltán katonatiszt április 21-én tett ellenőrzést Geigernél, ám szerinte olyan megállapításokat tett Kenéz a hadifoglyok előtt, ami szinte ellehetetlenítette a korábbi rend fenntartását. Kenéz ugyanis szalonna-pótlékot rendelt a hadifoglyoknak, akik e nélkül már nem akartak dolgozni. Felemelte a szünetek hosszát (a fél órás reggeli szünetet 45 percre, az egy órás ebédszünetet másfél órára), a munkásoknak osztott járandóságot, ráadásul „22-ére is ünnepet rendelt a hadifoglyoknak, amely őket nem illette meg és így a hadifoglyok még négy nap munkaszünetben részesültek, mivel a róm. kath. húsvét napon a gazdaságban munkát folytatni nem lehet és így ezen fontos munkaidő alatt olyan ünnepet tartatott, amelyet sehol az országban hadifoglyok nem tartottak”. Az intézkedések hatására Geiger úgy érezte, hogy „ma már a hadifoglyok az urak”.⁷³⁷ A panasz hatására 1916 őszén a budapesti katonai parancsnokság Haffner alezredes vezetésével bizottságot küldött ki a szolnoki hadifoglyok teljeskörű ellenőrzésére. A Geiger-féle szandai gazdaság felülvizsgálatával kapcsolatban tudatták, hogy a hadifoglyok panaszkodtak az élelmezésre: nem ízletes, híg, nem elég a zsír. A döntés hasonló volt, mint a Cukorgyárnál: a hadifoglyok közül kellett szakácsot alkalmazni. A hadifoglyokkal embertelenül bánó Kégl Ferenc fogolyórt le kellett váltani és meg kellett büntetni. Külön figyelmet igényelt ezután a vasárnapi munkaszünet, a kéthetenkénti orvosi vizsgálat és a szappan kiadása.⁷³⁸ Haffner elrendelte továbbá, hogy minden orosz hadifogly a városban orosz sapkát vagy megkülönböztető jelvényt köteles viselni, és eltiltotta őket a „szokásos” vasárnapi csoportosulástól, az utcákon való gyülekezésüktől.⁷³⁹ Ez utóbbi rendelkezések azonban válasz nélkül maradtak, ami miatt a szolnoki katonai állomásparancsnok kilátásba helyezte, hogy az ügyről jelentést tesz és az összes szolnoki hadifoglyok bevonását fogja javasolni. A fenyegetés célba ért: hamarosan elkezdték a hadifoglyok számozását és a civilben járók ruhájának fehér festékkel való megjelölését.

A levéltári iratok között mindössze egy olyan esetet találtunk, ahol jegyzőkönyvet vettek föl a hadifoglyok sérelmeiről. Nem Szolnok, hanem Fegyvernek a helyszín, mégis érdemes röviden ismertetni az ügyet. 1916 májusában hat fogoly tett panaszt Biró Mátyás fegyverneki birtokosra,⁷⁴⁰ aki – állításuk szerint – „a legrosszabbul bánt velük, ütötte verte, rossz élelmiszert adott nekik, a fehéreneműk kimosására se adott időt nekik”. A vizsgálatot a gazdasági

⁷³⁷ Uo. Geiger Jenő levele a Vármegyei Munkabizottságnak, 1916. április 26.

⁷³⁸ Uo. Kenéz Zoltán főhadnagy levele Geiger Jenőnek, 1916. szeptember 21.

⁷³⁹ Uo. Szeghalmy Bálint hadnagy levele az alispánnak, 1916. november 29.

⁷⁴⁰ Biró Mátyás (-1930): „A jász-kunsági magyar élet egy kiváló, minden ízében telkes, nemes magyar tagját veszítette el. [...] nyugalmazott vármegyei főpénztáros, tb. főszolgabíró, földbirtokos, a magyar Alföld egyik földszerető mintagazdája, hetvennegyedik életévében Fegyverneken, fegyverneki szép magyar kúriájában meghalt.” In: Magyarság, 1930. február 6. 9. Halálozás. Bővebben: Bojtos Gábor: Biró Mátyás. In: Archontológia. Online: <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/kuszkaisztvan/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

munkabizottsághoz beosztott tiszt, Szeghalmy Bálint végezte 1916. május 31-én. A hadifoglyok nyilatkoztak az élelmezéssel, a mosási lehetőségekkel, a munkaidővel és az általános bánásmóddal kapcsolatban.⁷⁴¹ Természetesen Birót is meghallgatták, aki szerint a foglyok vallomása minden alapot nélkülöz, majd referált az étlapról: „1. Reggeli: Minden nap kivétel nélkül a 7 muszka fogolynak 5 liter kávé. Tiszta búza kenyér, amennyit csak megenni képesek sőt állandóan néhány darabot vissza is hoznak. 2. Ebéd: 4 szer hetenként leves, főzelék és hús. Vagy a télen leves és húrka v. kolbász. Mindenkor annyi tiszta búza kenyér, hogy minden alkalommal vissza hoztak néhány darabot. 3. Vacsora: Számlával igazolom, hogy Ceylon teát kg. onként 24 K-jával Fiuméből hozattam. Ebből is kapnak minden este kivétel nélkül 5 litert heten, kellő mennyiségű cukorral és ananászrummal. Tea után kivétel nélkül mindenkor kaptak disznósajtot, vaját, szalonnát, húrkat vagy tepertőt vagy tésztát, vajjal. A hús mennyiség rendszerint és kivétel nélkül mindig annyi volt, legalább, mint a legjobb vendéglőben a húsfeltét. Rendszerint füstölt oldalast, sonka szeletet, lapoczkát vagy kolbászt szoktak kapni, azonban többször kaptak tyúkot, pulykát, kappant, galambot pörköltnek v. krumplival.” Biró leszögezte, hogy szerinte ezt az ellátást „diplomás, családos tisztviselők akár magyar gazdaemberek ilyen módon és ilyen bőséggel” nem képesek megteremteni maguknak, „különben vagyoniilag tönkremennének”.⁷⁴² Biró egyébként nem is az ellátásban, a mosási lehetőségekben és a vasárnapi munkában látta a „lázongás” okát, hanem abban, hogy az egyik foglya szerelmi viszonyt folytatott az egyik harctéren lévő cselédje feleségével, és ő a „legszigorúbban” eltiltotta őket „ezen becstelen élettől”. Miután kiderült, hogy a kapcsolatot nem szakították meg – „mikor a napokban az asszony férje hazajött a harcterről, majdnem ott találta Ivánt az asszonynál” –, Biró elküldte a nőt, aki a szomszédos Törökszentmiklóásra költözött. Ettől kezdve a fogoly is oda akart „költözni”, sőt „társait is azzal biztatta, hogy T. Szt. Miklóson mindnyájuknak lesz majd szeretője”.⁷⁴³ Június 6-án a munkabizottság határozatban szólította föl a főszolgabíró a lázító hadifoglyok eltávolítására, mindazonáltal Birót is figyelmeztették, hogy a hadifoglyokat „emberi táplálékul alkalmas élelemmel lássa el, mert a legközelebbi szökés vagy csak panasz esetén is kénytelen lenne a bizottság az összes

⁷⁴¹ Pl. „hetenként 3-4 szer hús, de állítólag régi, bűdös”, „kenyér szerinte nem jó, keserű”, „a lebbencslevest nem szeretik”; „3 hét óta nem kaptak szappant. Szombaton akarnak mosni.”; „Reggel 3-4 órától este 9 óra.”; „nincsenek megelégedve”. In: MNL JNSzVL IV.407. 68/1921.

⁷⁴² Uo.

⁷⁴³ Dudeková megállapítása szerint a férfiak hiánya „nemcsak a családon belüli tekintélyüket csorbította, hanem a házasságon kívüli kapcsolatok és a belőlük született gyerekek számát is szaporította. Különösen nem kíváncsúnak tekintették a nők és a hadifoglyok szexuális - és kivált házasságon kívüli - érintkezését, ami főleg vidéken volt viszonylag gyakori jelenség. A háború utáni viták és a háború alatt megingott morál miatti aggodalmak jellemző jegye volt, hogy azt hangsúlyozták: a nők szexuális erkölcsét meg kell őrizni, miközben a prostitúció, valamint a nemi betegségek és a szexuális erőszak szaporodásának említése a katonasággal kapcsolatban tabunak számított a nyilvános vitákban.” In: Dudeková 2015: 316.

hadifoglyokat onnét bevonni”. Összegzésükben megállapították, hogy a hadifoglyok szökési kísérlete „indokoltnak látszik”.⁷⁴⁴

A hadifoglyok ellátásának minőségéhez egyéb szempontok is hozzájárulhattak: így volt ez 1915 őszén, illetve a következő év nyarán, amikor arról értesítették a vármegyét, hogy egy dán-orosz misszió látogatása várható Szolnokon és környékén. Az orosz hadifoglyok megfelelő helyzete – kölcsönösségi alapon – befolyásolhatta az orosz fogságban lévő magyarok helyzetét, ezért felhívták a figyelmét a missziót fogadó birtokosoknak, gróf Almásy Imrének, Baghy Bélának (mindkettő Törökszentmiklós) és Geiger Jenőnek (Szolnok-Szanda), hogy előzékeny magatartásuk mellett „minden időt használjanak fel a kifogástalan rendbehozatalhoz, hogy eredményes benyomás legyen elérhető”.⁷⁴⁵

Ahogy korábban említettük, Szolnokon nem működött központi, a hadifoglyokat nagy létszámban őrző tábor, így tömeges, százas nagyságrendben pusztító halálesetek sem fordultak elő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a civil lakosságot is fertőző járványos megbetegedések (pl. ázsiai kolera, gümőkór vagy a spanyolnátha) ne érintették volna őket. A foglyok lakhelyei, táplálkozásuk és a sok esetben nem megfelelő higiéniai viszonyok is hozzájárulhattak legyengülésükhöz és halálukhoz. A szolnoki halotti anyakönyv adatainak feldolgozása alapján⁷⁴⁶ a hadifoglyok mortalitásával kapcsolatban az alábbiakat állapíthatjuk meg:

- 356 hadifogoly halálesetét vezették be az anyakönyvekbe – először is, nem mindenkit anyakönyveztek; másodsor, a bejegyzettek esetében is van bizonytalanság; ennek oka, hogy több esetben az „idegen honos” elhunyt mellett nem tüntették fel, hogy hadifogoly, bár előtte és utána is azok szerepelnek
- az elhunytak nemzeti hovatartozását az alábbi ábrán tüntettük fel:⁷⁴⁷

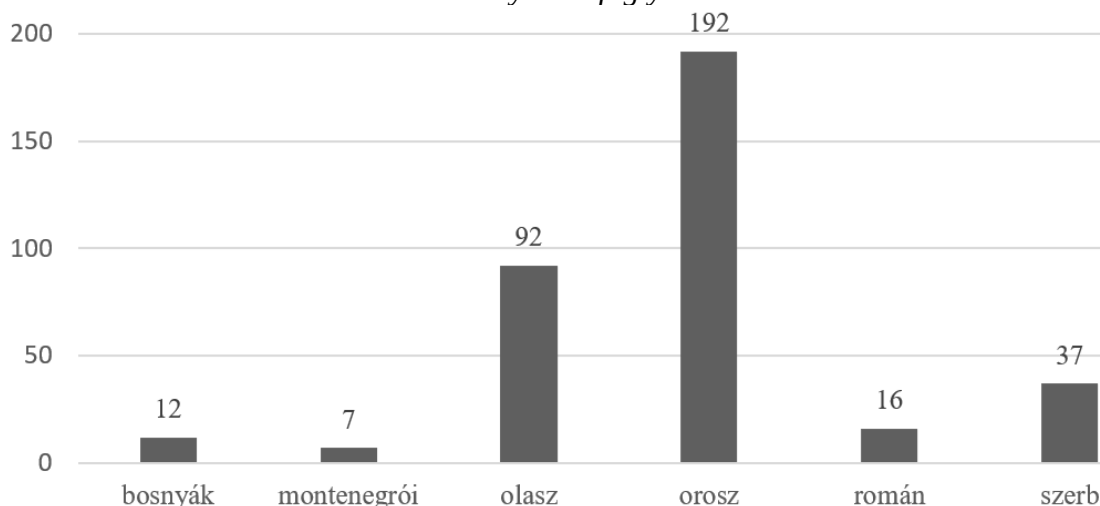
⁷⁴⁴ MNL JNSzVL IV.407. 68/1921.

⁷⁴⁵ Uo. 292/1916.

⁷⁴⁶ Online: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-elso-vilaghaboru-vesztesegi-adatbazisa> (letöltés: 2022. július 19.)

⁷⁴⁷ A különböző nemzetiségű foglyok halálozási arányait is elemezte: Jones 2014.

12. ábra
*Szolnokon elhunyt hadifoglyok adatai*⁷⁴⁸

- a halálokok gyakorisága alapján: 217 (60,95%) a tüdővel kapcsolatos (gümőkór, tüdőgyulladás, tüdővész stb.), 48 (13,48%) ismeretlen, 13 (3,65%) ázsiai kolera, 13 (3,65%) bélhurut

Nagy visszhangot váltott ki az az eset, amikor egy szolnoki hadifogoly 1917 végén Az Est című lapot árulta a városban. Ezt követően felhívták a polgármester figyelmét, hogy a hadifoglyok csak mező- vagy erdőgazdasági munkára foghatók.⁷⁴⁹

A hősi halottak kutatása kapcsán sikerült felvennem a kapcsolatot a Szolnokon elhunyt olasz hadifogolynak, Maroni Nazzareno-nak⁷⁵⁰ az unokájával, Giorgio Tribottival, aki 2011-ben az internet segítségével beszélt a szolnokiaknak nagyapjáról.⁷⁵¹ A konferencián felolvasott leveléből szeretnék idézni néhány gondolatot: „Nagyapámat Maroni Nazzarenonak hívták. Egy közép-itáliai kisvárosban, Porto Saint-Elpidio-ban élt éppen várandós feleségével és két gyermekével. Mezőgazdasággal foglalkozott, zöldségtermesztésből élt. A háború kitörésekor már 35 éves volt. Őt is besorozták, harcolt az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai ellen, végül Caporetto környékén hadifogságba esett. [...] Nem is olyan régen, az internet segítségével kerültem kapcsolatba a magyar Bojtos Gáborral. Azt mondta, hogy talán tud adni nekem egyéb információkat a nagyapámmal kapcsolatban. Küldött is több dokumentumot, fotót, információkat: Szolnokon dolgozott hadifogolyként, mezőgazdasági munkásként. Valószínűleg jobbak lehettek az életkörülményei, mint előtte valaha is gondoltuk. Számunkra ez egy nagy megkönnyebbülés. A kapcsolatfelvétel sok örömet okozott nekünk. Látjuk azt, hogy vannak

⁷⁴⁸ A szolnoki halotti anyakönyvek adatai alapján.

⁷⁴⁹ MNL JNSzVL IV.407. 3182/1926.

⁷⁵⁰ Bővebben: Nagy László, Skála Béla, Maroni Nazzareno és egy „Iván nevű fogoly” – Hadifogolysorsok az első világháborúban. Háború és hadifogság – tárgyakban, forrásokban, emlékezetben c. konferencia. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2018. november 15.

⁷⁵¹ http://hosokvoltak.blog.hu/2011/11/30/leveltari_estek_egy_fantasztikus_este

emberek, akik foglalkoznak ezekkel a történetekkel, amelyek révén megtudjuk, mennyire ostobák ezek a háborúk, mennyi szenvedés jár a nyomukban.”⁷⁵²

VI.5.4. A hadifoglyok hazatérése

1918 februárjában a központi hatalmak békét kötöttek Ukrajnával, majd március elején Oroszországgal. Bár sok orosz fogoly joggal gondolhatta, hogy a hadihelyzet megszűnte után véget ért hadifogságuk, ez mégsem így történt. A m. kir. honvédelmi miniszter 1918. április 12-én kiadott körrendelete ugyanis kimondta, hogy „*az egykori orosz hadseregnek Ausztriában és Magyarországon tartózkodó tagjai még nem tekintendők szabadoknak, mert a hágai egyezmény ezeknek nem a békekötés alkalmával leendő szabadonbocsátását, hanem csak minél előbbi hazaszállítást kívánja*”. A jogszabály korlátozta a hadifoglyok egyéni szabadságát, és határozottan felhívta a figyelmet az egyik alapelvre: „*Teljes tévedésben van az a hadifogoly, aki azt hiszi, hogy megtagadhatja a munkát anélkül, hogy ezzel ellátása szenvedne*.”⁷⁵³

Az Osztrák-Magyar Monarchia és Szovjet-Oroszország 1918. július 3-án kötötték meg a korábbi békeegyezményben előrevetített hadifogoly egyezményt, melynek keretében 1918. november 1-ig 1565 tisztet és 111.841 legénységi állományú foglyot szállítottak el Monarchiából úgy, hogy a korábbi időszakban már 146.390 hadifogoly térhetett haza.⁷⁵⁴ A hadifoglyok számának csökkenése azonban tovább súlyosbította a hosszú ideje meglévő munkaerőhiányt. Ha ez nem lett volna elég, egyre több hadifogoly indult el az otthona felé egyedül vagy kisebb csoportokban.

24. táblázat

*Kimutatás a megszökött hadifoglyokról, 1918. július-október*⁷⁵⁵

	orosz	olasz	szerb
július	86	11	6
augusztus	157	8	17
szeptember	69	4	0
október	1	0	0

Az 1918. november 3-án megkötött padovai fegyverszünet, majd a november 13-án aláírt belgrádi egyezmény egyaránt kimondta a még Magyarországon tartózkodó hadifoglyok elengedését.

⁷⁵² Giorgio Tribotti levele a Szolnokon rendezett első világháborús konferencia alkalmából, 2011. november 29.

⁷⁵³ A m. kir. honvédelmi miniszter 1918. évi 221.350. Mg. a) számú körrendelete, az Oroszországból, Ukrainából, Finnországból és az Ausztria és Magyarország, valamint Németország által megszállott orosz területekről származó hadifoglyokkal való bánásmódról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1918. Budapest, 1918, 336-346.

⁷⁵⁴ Fóris 2017: 58.

⁷⁵⁵ MNL JNSzVL IV.407. 436/1918.

VII. A szolnoki iskolák helyzete

A háború jelentős változásokat hozott a város tanintézeteinek mindennapjaiban is.⁷⁵⁶ Érdemesnek tartottam megvizsgálni négy iskola értesítőit és – két iskola esetében – a levéltári iratokat abból a célból, hogy választ kapjak kérdéseimre:

- A helyi közösség ezen csoportja (tanárok, diákok) hogyan viszonyult a háborúhoz annak kitörésekor, majd a következő években?
- Mennyire viselte meg az intézményt, annak polgárait a háború?
- A be nem vonultak hogyan vették ki részüket a hadi jótékonyságból?

Az alábbiakban áttekintem a fentebb jelzett négy oktatási intézmény történetét és elhelyezkedését, az épületek és az épületeket használók sorsát, a tananyag és a tanítás kereteinek módosulását, a nehézségekkel való megküzdés folyamatát, végül kitérek az esetlegesen felállított emléktáblák születési körülményeire.

VII.1. A vizsgált iskolák múltja, elhelyezkedése

A háború évei alatt Magyar Királyi Állami Főgimnázium⁷⁵⁷ név alatt működő intézmény indulását a Szent Ferenc-rendiek vezetése mellett 1831-ben megnyílt első grammatikai osztály magánjellegű tanfolyamától számítjuk. Néhány év múlva kis-, majd nagygimnáziummá vált, 1844-ben pedig elnyerte a nyilvánossági jogot. Számtalan nehézség leküzdése után (pl. egy évtizedig szünetelt az oktatás) 1862-től kezdődött meg a lassú reorganizáció, amely tulajdonképpen két évtized múlva a teljes főgimnáziummá történő fejlesztésével, az államosítással és az új épület felépítésével fejeződött be. Az első érettségi vizsgákra 1889 júniusában került sor. Két tanuló szerezte meg ekkor bizonyítványát: Fuchs Antal és Révész Gyula.⁷⁵⁸ Az oktatás ekkor már a „*Magyar és Német utczák végén fekvő volt kincstári beltelken*” felépült és 1888 augusztusában ideiglenesen átvett új épületben zajlott. 1890 elején átadták az intézmény tornacsarnokát is.⁷⁵⁹ 1914-ben így írták le az intézményt: „*Az épület a Tisza partján fekszik kertektől körülveve, melyek közül az újonnan létesített botanikus kert s a régi árnyas kert díszes kerítéssel vétette körül a VKM., az épület főhomlokzata előtt pedig a város létesített 1 holdnyi területen szép új ligetet. Az intézetnek elég tágas udvara van, hol óráközökben a tanulók kellő üdülést nyerhetnek.*”⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Bihari 2014: 400-402.

⁷⁵⁷ Ma: Verseggy Ferenc Gimnázium.

⁷⁵⁸ Főgimnázium értesítője 1889: 58-59.

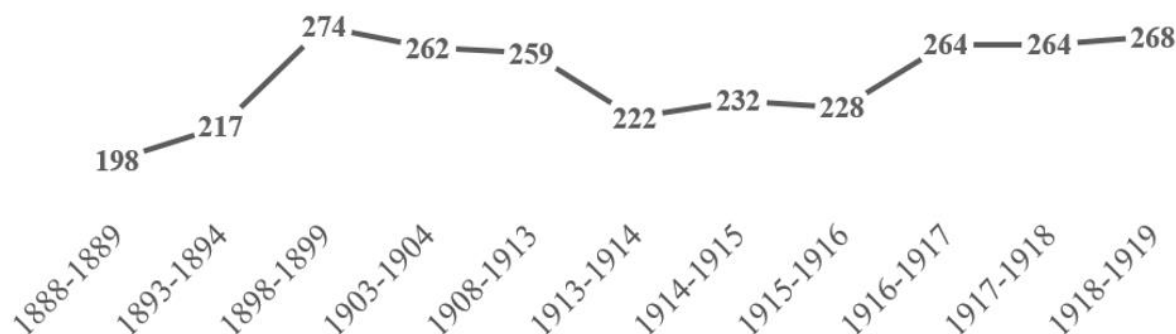
⁷⁵⁹ Iványi 1896: 22-37. és 332-347.

⁷⁶⁰ Főgimnázium értesítője 1914: 12.

A tanulók létszáma a főgimnáziummá fejlesztés időpontjától kezdve folyamatosan emelkedett a századfordulóig, az ekkor meginduló csökkenés a világháború alatt váltott át ismét növekedésbe.

13. ábra

Osztályvizsgát tett tanulók számának alakulása, 1888-1919⁷⁶¹

A tanulók vallását szemléltető táblázat adatait böngészve megállapítható, hogy a tanulók többsége a római katolikus vallást követte, ám a város lakosainak arányához viszonyítva kiemelkedő volt az izraelita hitfelekezetű tanulók aránya.

25. táblázat

A főgimnázium tanulóinak vallása, 1888-1919⁷⁶²

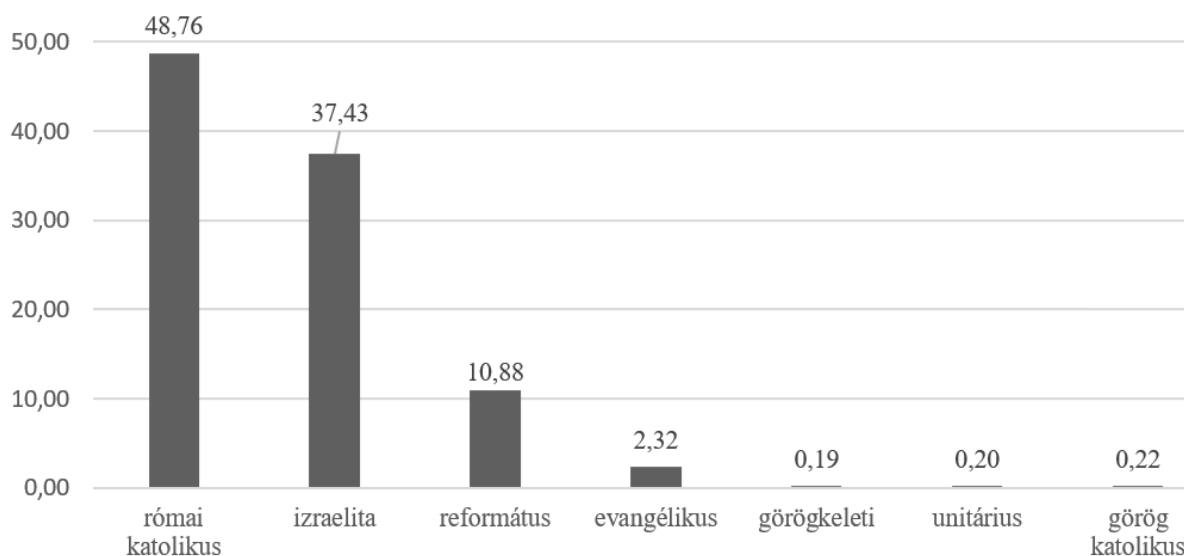
	Osztályvizsgát tett tanulók	római katolikus	izraelita	református	evangélikus	görögkeleti	unitárius	görög katolikus
1888-1889	198	97	77	19	3	1	1	0
1893-1894	217	102	86	26	2	1	0	0
1898-1899	274	137	108	20	6	2	0	1
1903-1904	262	118	110	26	7	1	0	0
1908-1913	259	120	97	29	9	0	1	3
1913-1914	222	112	76	26	6	0	1	1
1914-1915	232	122	77	25	7	0	1	0
1915-1916	228	110	85	26	5	0	1	1
1916-1917	264	126	101	28	9	0	0	0
1917-1918	264	129	95	36	4	0	0	0
1918-1919	268	137	95	31	5	0	0	0

⁷⁶¹ A közölt ábrák és táblázatok adatai az iskolák évkönyveiből származnak.

⁷⁶² Saját készítésű táblázat az évkönyvek adatai alapján.

14. ábra

*A főgimnázium tanulójának vallása, az évek átlagában*⁷⁶³

Az utolsó békeévben a tanári testületnek Ferencsik Lajos⁷⁶⁴ igazgatón kívül 12 rendes tanára, 2 helyettes tanára, 1 rendes hittanára, 1 iskolaorvosa, 1 egészségügyi tanára és 2 hitoktatója volt. A rendes tanítás június 13-ig tartott, majd június 15 és 22. között osztályvizsgákat rendeztek. Négy ifjúsági egyesülethez lehetett csatlakozni a diákoknak.⁷⁶⁵ Az éves tandíjat 60 koronában állapították meg.

Szolnokon a kereskedelmi képzést hosszú időn át a helyi Kereskedelmi Társulat által fenntartott úgynevezett kereskedőtanonc-iskola jelentette. A gazdasági fejlődés, a városban megtelepedő és működő ipari- és kereskedelmi vállalatok, bankok, biztosító intézetek kereskedelmi érdekei és tisztviselő-szükséglete alapozták meg e tanintézet létrehozatalát: „*A magyar Kanaan kellő közepén, vasúti csomópontban és a Tisza folyó mentén terül el a vármegye székhelye, mégis nélkülöznie kellett a kereskedelem és ipar fejlettségének azt a fokát, melynek elérésére természettől juttatott kedvező fekvése és e város és vármegye lakosainak arravalósága, rátermettsége folytán hivatott.*”⁷⁶⁶ A város és a vármegye támogatása, Horthy Szabolcs főispán szerepvállalása 1911-re teremtette meg a lehetőségét egy önerőből felállítandó és fenntartandó intézménynek. A minisztérium augusztusi jóváhagyása után, Pap Illés⁷⁶⁷

⁷⁶³ Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

⁷⁶⁴ Ferencsik Lajos (1867-1938): Temesvárott, Zomboron, majd Szolnokon tanított. 1911-től 1925-ig állt a szolnoki főgimnázium élén.

⁷⁶⁵ Verseggyi Önképzőkör, Segítő Egyesület, Ének-és Zenekör és Testgyakorló Kör.

⁷⁶⁶ Felső kereskedelmi értesítője 1912: 9.

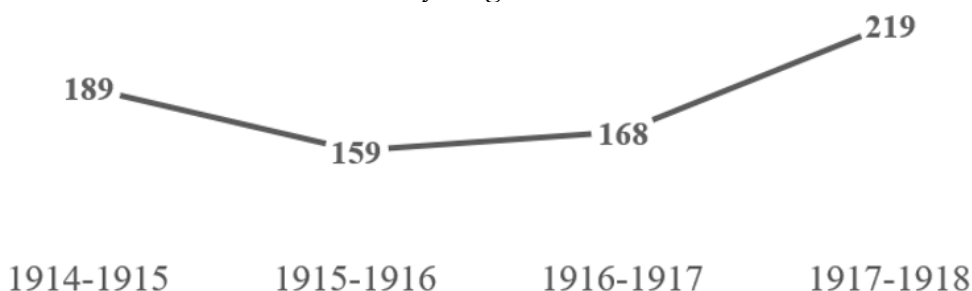
⁷⁶⁷ Pap Illés (1875-1942): Édesapja, Kohn Eliézer Hirsch Dunaföldváron, majd Békéscsabán volt rabbi. Budapesten szerezte diplomáját magyar-német szakon, majd nyelvészeti és filozófiai doktorátust szerzett. Budapesten és Kassán tanított szolnoki évei előtt. Az 1918 őszén megalakult Nemzeti Tanács egyik vezetője. A Tanácsköztársaság bukása után távozott Szolnokról, ezután Temesváron tanított. Könyveket, tanulmányokat írt. A családról bővebben: A Centropa Oral History gyűjteményében Pap Ferenc visszaemlékezése: <http://www.centropa.org/hu/biography/pap-ferenc>

igazgató vezetésével ideiglenes helyen ugyan (a Szolnoki Ipartestület emeleti nagytermében és egy szomszédos bérleményben), de megindult az oktatás.⁷⁶⁸ Az óriási érdeklődés miatt (88 tanulót vettek föl az első tanévben) párhuzamos osztályokkal kezdődött el a szakmai munka. 1911-től engedélyt kapott a női kereskedelmi szaktanfolyam is.⁷⁶⁹

Több hónapos polémia után, 1912. március 31-én döntött úgy a közgyűlés, hogy a „város egyik legszebb pontján” (a Rőtökör kocsmá helyén – ma Hősök tere) adományoz az intézménynek építési területet, egyúttal elfogadták Rerrich Béla építész⁷⁷⁰ tervét. A pénzügyi gondok azonban meggátolták az építkezést, így a Társulatnak be kellett érnie a Hunyadi és Bercsényi utcák találkozásánál található – kezdetben ideiglenesnek gondolt – épülettel. Az iskola létszáma a vizsgált években 150 és 220 körül mozgott. Kiemelkedő volt a háborús évek közül az 1917-1918-as, amikor meghaladta a százat az újonnan beiratkozók száma, és ez az összlétszámban is tükröződött.

15. ábra

A felső kereskedelmi iskolában osztályvizsgát tett tanulók száma 1914-1918 között⁷⁷¹

A tanulók vallását illusztráló táblázat adatai szerint az első két háborús tanévben az izraelita vallásúak voltak többségben. Létszámuk 60-65 fő körül állandósult, miközben a római katolikus vallású tanulók létszáma 1917-től megugrott. Mint érdekességet említjük meg, hogy

⁷⁶⁸ 1915-től az alábbi elnevezés szerepelt az értesítőn: Az államtól, Szolnok városától, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől és a Debreceni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarától segélyezett nyilvánosjogú Szolnoki Társulati Felső Kereskedelmi Iskola, a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyam és kereskedő-tanonciskola. Ma: Szolnoki SZC Vásárhelyi Pál Két Tanítási Nyelvű Technikum.

⁷⁶⁹ „Gróf Zichy János vallás- és közoktatási miniszter úr ő nagyméltósága 1911. évi augusztus hó 24.-én 100.852. sz. a. k. rendeletével engedélyezte a szolnoki felső kereskedelmi iskola megnyílását, míg szeptember hó 28.-án 115.642. sz. a. k. rendeletével a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyam is engedélyezést nyert.” Felső kereskedelmi értesítője 1912: 9-13. és Felső kereskedelmi értesítője 1936: 5-21. „E szaktanfolyam célja az, hogy növendékeinknek a legszükségesebb kereskedelmi alapvető ismereteket megadjuk és őket megfelelő gyakorlatok mellett üzleti, különösen pedig egyszerűbb irodai teendők végzésére képesítsük. Ily tanfolyam elvégzése nemcsak azokra nézve kívánatos, akiknek kenyérkereseti céljuk van, hanem azokra nézve is, akik saját háztartásukban keresik boldogulásukat. A női szaktanfolyamon megszerezhető ismeretek ugyanis mind a leányok általános műveltségét gyarapítják, mind pedig képessé teszik őket arra, hogy korunk gazdasági törekvéseit megértsék és családi körükben is gyümölcsöztessék.” In: Felső kereskedelmi értesítője 1914: 116.

⁷⁷⁰ Rerrich Béla (1881-1932): Építész, kertművész. A szolnoki iskolák mellett maradandó alkotása a „Tisza hídtól a ref. templomig terjedő Tiszapart részlet”, valamint az egykori búzapiac parkosítása. MNL JNSzVL V.472. 244/1925.

⁷⁷¹ Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

az 1916-1917. tanévben az intézménynek volt egy díjmentesen fölvelt török tanulója is. A Felügyelő Bizottság előterjesztésére a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 55.884/1916. számú rendeletével a török nyelv tanítását is engedélyezte az iskolában, ám a kísérlet végrehajtására nem került sor.⁷⁷²

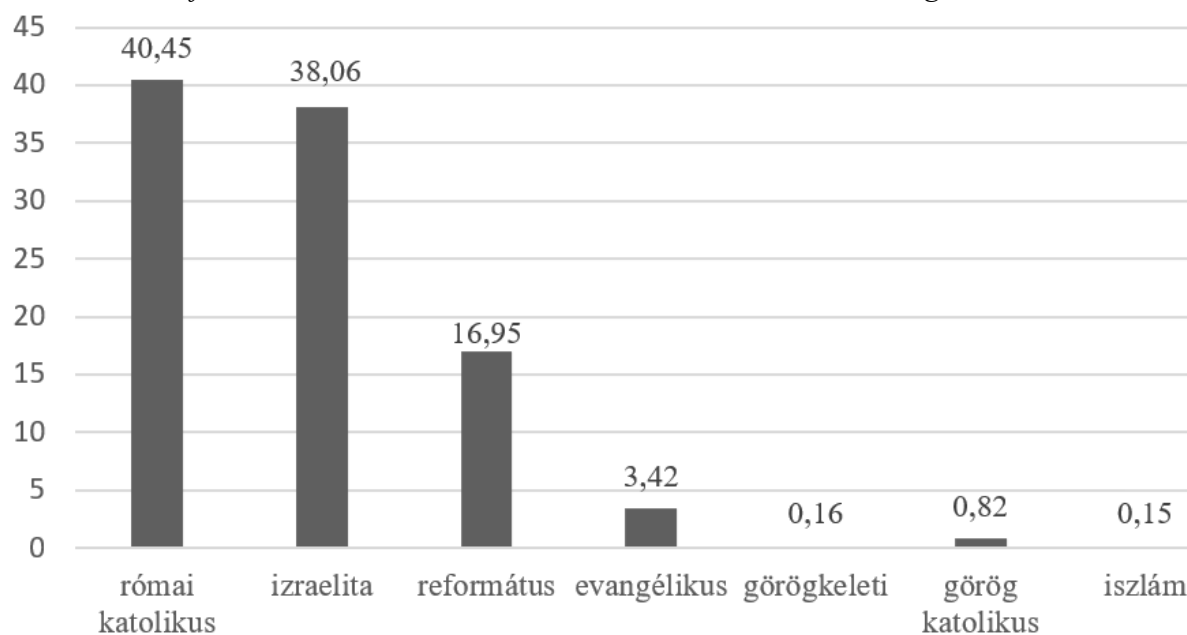
26. táblázat

A felső kereskedelmi iskola tanulóinak vallása, 1914-1918⁷⁷³

	Osztályvizsgát tett tanulók	római katolikus	izraelita	református	evangélikus	görögkeleti	görög katolikus	iszlám
1914-1915	189	65	87	32	4	0	1	0
1915-1916	159	60	63	29	5	1	1	0
1916-1917	168	67	62	28	8	0	2	1
1917-1918	219	109	65	35	8	0	2	0

16. ábra

A felső kereskedelmi iskola tanulóinak vallása, az évek átlagában⁷⁷⁴

Pap Illés igazgató (aki 1912-1919 között állt az intézmény élén) mellett 4 rendes, 3 helyettes, 4 óraadó, 1 iskolaorvos és 3 hittantanár alkotta a tanári kart. Az éves tandíj kezdetben 160 korona volt. Az 1913-1914-es tanévben összesen 220 tanulót vettek föl. Júniusban megtartották az intézmény első érettségi vizsgálatát, amelyen 65 tanuló vett részt – 60 sikerrel. A tanévet 1914. június 28-án zárták le ünnepélyes keretek között.

⁷⁷² Felső kereskedelmi értesítője 1917: 8.

⁷⁷³ Saját készítésű táblázat az évkönyvek adatai alapján.

⁷⁷⁴ Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

Szolnokon – egy magániskola kivételével – 1888-ig csak elemi népiskolák álltak a lánytanulók rendelkezésére. Ettől az évtől a hat elemi végzett lányok egy „kétosztályú” felső népiskolában tanulhattak tovább – állami támogatás nélkül. 1898-ban a város az államhoz folyamodott, hogy vegye át a felső népiskolát és fejlessze azt négy évfolyamos polgári lányiskolává. Az első osztály 1898 szeptemberében kezdte meg tanulmányait; amikor végzett az első évfolyam, akkorra eldőlt, hogy életképes kezdeményezésről van szó, így a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1902. évi 48.654 számú rendeletével az iskolát állami kezelésbe vette. A döntést segítette, hogy az 1901 augusztusában tartott városi közgyűlés kimondta az iskola véglegesítését, így az 1901-1902. tanévben négy osztállyal nyílt meg az iskola 180 növendékkel.⁷⁷⁵ Az Ellmann Elvira⁷⁷⁶ által irányított intézmény Tisza-parti épülete egyre kisebb és lelakottabbá vált a gyermeklétszám növekedésével. Először külön helyiségeket bérelt az iskola, ám a megnyugtató megoldás az 1914-ben, Rerrich Béla építész tervei alapján felépült kétemeletes új iskola lett, amelynek tető alá hozatalában a vármegye főispánja, Horthy Szabolcs, a város polgármestere, Harsányi Gyula, illetve Rhédei János tanfelügyelő is jelentős érdemeket szerzett.⁷⁷⁷ Ellmann mellett 10 tanár, 3 hitoktatók és 1 óraadó működött az intézményben az utolsó békeévben. Az iskola évi tandíja 16 korona volt. Az iskola létszáma folyamatosan emelkedett. Különösen szembetűnő az 1918-ban beiratkozott, majd az év végéig az iskolába járó tanulók nagy száma.

17. ábra

A polgári lányiskola tanulói létszáma, 1914-1918⁷⁷⁸

A tanulók vallását ismertető táblázat adatai egyértelműen mutatják a római katolikus lánytanulók dominanciáját.

⁷⁷⁵ A Szolnoki Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola neve ma Szegő Gábor Általános Iskola.

⁷⁷⁶ Ellmann Elvira (1866-1933): Budapesten szerezte tanítónői oklevelét. 1898-tól 34 éven át működött Szolnokon. A polgári lányiskola első igazgatója volt. A polgári iskolával szomszédos utcát róla nevezték el. Bővebben: Polgári lányiskola értesítője 1933: 3-5.

⁷⁷⁷ Polgári lányiskola értesítője 1938: 3-5. Rhédei (1880-ig Madar) János (1860-1931): Jász-Nagykun-Szolnok vármegye királyi tanfelügyelője 1911-től 1915-ig.

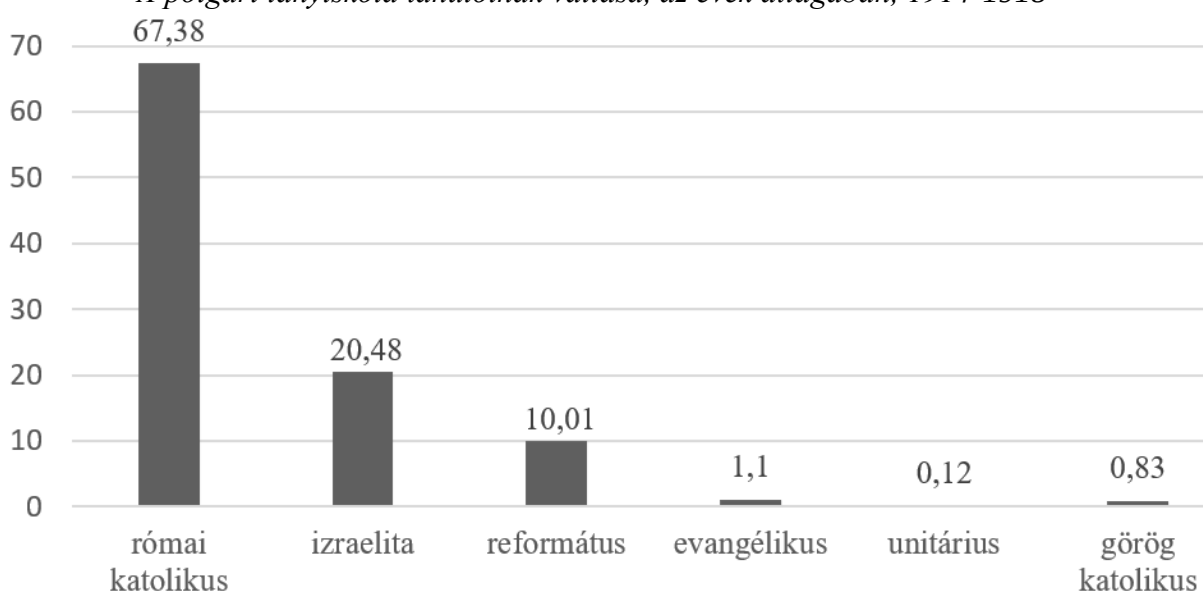
⁷⁷⁸ 1916-ban 341 fő iratkozott be az intézménybe. Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

27. táblázat

*A polgári lányiskola tanulójának vallása, 1914-1918*⁷⁷⁹

	Osztályvizsgát tett tanulók	római katolikus	izraelita	református	evangélikus	unitárius	görög katolikus
1914-1915	299	188	76	28	4	0	3
1915-1916	324	208	75	35	4	0	2
1917-1918	360	252	60	38	5	1	3
1918-1919	461	334	77	43	2	1	4

18. ábra

*A polgári lányiskola tanulójának vallása, az évek átlagában, 1914-1918*⁷⁸⁰

Annyit meg kell jegyezni, hogy a vizsgált periódusban a római katolikus aránya 62,88%-ról 72,45%-ra növekedett, míg az izraelita vallású lányoké 25,42%-ról 16,70%-ra csökkent.

Az elemi népiskola négy osztályának elvégzése után további tanulási lehetőséget kínáló polgári fiúiskola – Eötvös Károly Lajos⁷⁸¹ tanfelügyelő kezdeményezésére – 1902-ben alakult meg a megyeszékhelyen társulati jelleggel és nyilvánossági joggal.⁷⁸² A Polgári Iskola Egylet által létrehozott intézmény a Zagyvahíd tér 1. szám alatt, egy hámszobás, alacsony kis vályogházban kezdte meg 100 tanulóval az első tanévét.⁷⁸³ Az iskola államosítására 1912-ben

⁷⁷⁹ Saját készítésű táblázat az évkönyvek adatai alapján.

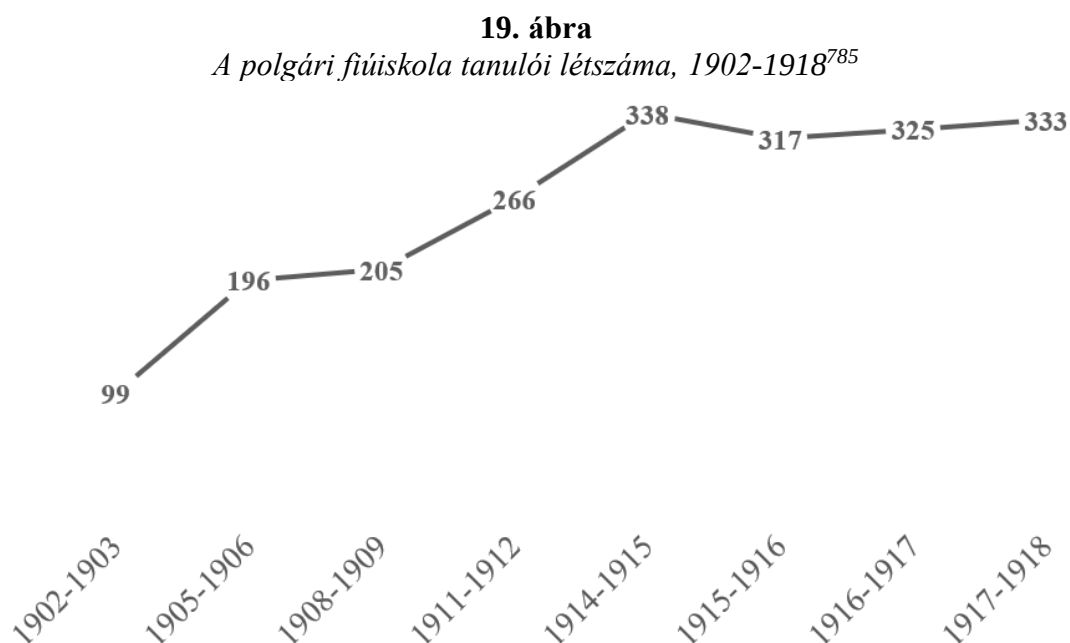
⁷⁸⁰ Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

⁷⁸¹ Eötvös Károly Lajos (1847-1937): Jász-Nagykun-Szolnok vármegye királyi tanfelügyelője 1898-tól 1911-ig.

⁷⁸² A tanintézet első vezetője, a korábban nagyváradai polgári iskolai tanárként működő Nánai András 1903-ban így ajánlotta a szülők és érdeklődők figyelmébe intézményét: „[...] a polgári fiú-iskolát első sorban azért keressesse fel gyermekével, hogy az vagy mint gazda, vagy mint iparos és kereskedő pályára előkészülni óhajtó ifjú lépjen az intézetbe az általános műveltség elsajátítása céljából”. In: Polgári fiúiskola értesítője 1903: 7.

⁷⁸³ Polgári fiúiskola értesítője 1903: 5-17. és Polgári fiúiskola értesítője 1932: 3. Halmos Andor szerint a Zagyva-partról „a Nagykereszt-utcai S. Pap-házba ment az iskola, innen a Mária-utcai Éliás-féle házba. [...] Pár évvel később az iskola megvette 10000 koronáért a Petőfi-utcai volt elemi iskola épületét, de emellett a Baross-utcán is béreltek 3 helyiséget”. Halmos 1927: 34.

került sor; az új épület a Baross utcán, a Vásártéren lévő területen épült fel 1914-ben, szintén Rerrich Béla tervei alapján.⁷⁸⁴ Az éves tandíj 50 korona volt. Az indulást követő bő évtizedében az intézmény megháromszorozta tanulói létszámát, amit sikerült állandósítania. Ez mindenképpen alátámasztja az alapításkor megfogalmazott társadalmi igényeket.

A tanulók vallását bemutató táblázat adatai szerint egyértelmű a római katolikus vallású tanulók dominanciája.

28. táblázat
*A polgári fiúiskola tanulóinak vallása, 1902-1918*⁷⁸⁶

	tanulók száma	római katolikus	izraelita	református	evangélikus	görög katolikus	baptista
1902-1903	99	58	29	11	1		
1905-1906	196	141	33	22			
1908-1909	205	145	37	23			
1911-1912	266	191	38	30	4	2	1
1914-1915	338	263	28	36	10	1	
1915-1916	317	246	40	26	4	1	
1916-1917	325	255	40	29		1	
1917-1918	333	259	37	31	4	2	

Az 1905-1906-os tanévtől meghaladta a 70%-ot az arányuk, ez a háború évei alatt folyamatosan a diáklétszám 3/4-e fölé maradt.

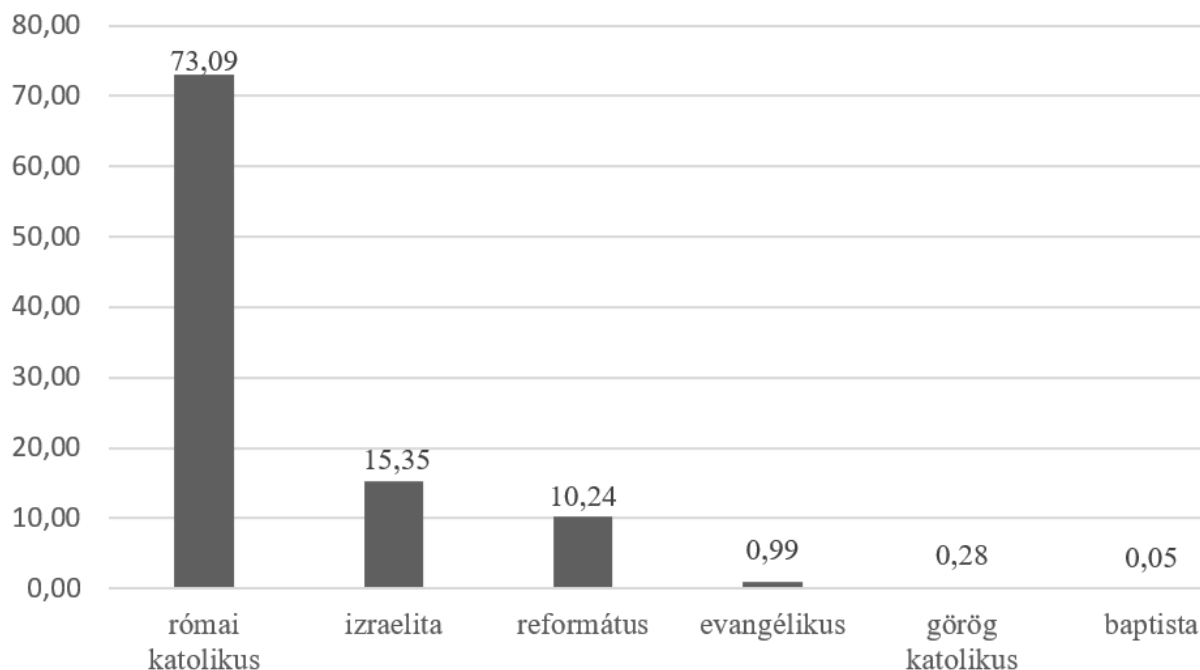
⁷⁸⁴ MNL JNSzVL V.472. 87/1912. és 88/1912.

⁷⁸⁵ Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

⁷⁸⁶ Saját készítésű táblázat az évkönyvek adatai alapján.

20. ábra

A polgári fiúiskola tanulójának vallása, az évek átlagában⁷⁸⁷

VII.2. Az iskolák épülete a háború folyamán – kórház, költözések, kérelmek

A gimnázium épületét már a mozgósítás kezdetén katonai tartalékkórház céljaira foglalták le (csak az igazgatói iroda, a tanári könyvtár és a szertárak maradtak érintetlenül). Éppen ezért az augusztus a megfelelő hely keresésével telt. A választás a polgári fiúiskola új épületére esett: itt tartották meg a javító vizsgákat és a tanulók felvételét is. A Szolnokra irányított sebesült katonák nagy száma miatt azonban hamarosan újra költözni kellett – ezúttal a Sipos-téri elemi iskola épületét szemelték ki, amely kevés előnye mellett számos hátránnyal bírt. Pozitívum volt, hogy az épület használatában nem kellett más iskolával osztozni, ám „zeg-zugos, rendezetlen, sáros, poros utcákon át volt csak megközelíthető; [...] udvara az esős esztendőben annyira fel volt ázva, hogy óráközi üdülőhelyül alig lehetett használni, folyosója pedig tanulóink számára szűk volt”. Ráadásul a helyiségek hiánya miatt „nélkülözni volt kénytelen a tanítás elengedhetetlen eszközeit, a kísérleteket, s legfeljebb képeken való szemléltetést lehetett végezni, de kémiai és fizikai kísérletet egyáltalán nem, vagy a legrimitivebb módon”.⁷⁸⁸ A gimnázium épületében ápolt betegek, sebesültek létszámának csökkenése, a folyamatos mentesítési kérelmek mellett az 1916. február 9-én történt iskolai betörés is szerepet játszhatott abban, hogy március elején először a fizikai előadótermet kapta vissza az iskola, majd április közepén

⁷⁸⁷ Saját készítésű ábra az évkönyvek adatai alapján.

⁷⁸⁸ Főgimnázium értesítője 1916: 13.

elrendelték a gimnázium épületének – a tornaterem kivételével – katonai kiürítését.⁷⁸⁹ Kisebbségek és fertőtlenítés után május közepén zajlott le a visszaköltözés.

A katonákkal való „együttélés” nem ment súrlódásmentesen. 1915. december 3-án az igazgató fenyítő eljárást megindítását kezdeményezte a császári és királyi kórházparancsnokságnál a Szabó Kálmán iskolaszolga ellen elkövetett könnyű testi sértés miatt. Szabó szerint ugyanis két katona a gimnázium épületében lévő magánlakások folyosóján őt megtámadta és – az orvosi látlelet szerint – „*éles és hegyes eszközzel (esetleg késsel) a bal vállán 8 napon belül gyógyuló sérülést ejtett*”. Mindezt azért, mert az előző nap felrúgta a katonák tejesedényeit. A kórházparancsnok szerint azonban nem a katonák, hanem Szabó volt egyedül a vétkes fél, ugyanis már több esetben a gimnázium épületében tartózkodó legénységgel szemben „*fizikai módon ellenségesen lépett fel, illetlenül viselkedett és szándékosan provokált*”, továbbá a tisztekkel szemben is tiszteletlen volt. Ezen állítások után a kórházparancsnok – mintha mégis alátámasztaná a korábbi fellépést – szerint hasonló esetekben „*testi erővel elkövetett erőszakot kellene foganatosítani*”.⁷⁹⁰ Az 1916-1917. tanévben a román betörés miatt a tornatermet foglalta le a kórháznak a katonai parancsnokság (ez így maradt a következő tanévben is), illetve 9 földszinti tantermet át kellett engedni a délutáni időszakra elemi iskolásoknak. A rosszban azonban meglátták a jót: „*De legalább saját otthonunkban tanítottunk az iskolai munkára alkalmasabb délelőtti órákban, felhasználhattuk szertárainkat és könyvtárainkat.*”⁷⁹¹

A tanintézetek közül egyedül az ideiglenes otthonban működő felső kereskedelmi iskola maradt végig a helyén 1914 és 1918 között, bár az 1914-es szünidei katonai beszállásolás erősen megviselte az épületet. Az iskola vezetősége mindenesetre kinyilvánította abbéli reményét, hogy „*a világháborúnak mihamarabb kívánt, ránk nézve diadalmas befejezésével a városunkban elvégzendő számos közmunka során új iskolánk felépítése időrendben is első helyre kerül*”.⁷⁹² Hiába tartozott ugyanis az épülettömbhöz egy 900 négyszögöles lombos, kertes udvar, szükség lett volna egy kornak megfelelő, a pedagógiai és egészségügyi követelményeknek eleget tevő intézményre.

A polgári iskolák hiába kaptak új épületeket, a világháború miatt mindkettő az elhagyott – sok szempontból alkalmatlan – épületében kezdte a tanévet. A lányiskolában a Vörös Kereszt Egyesület szolnoki fiókja rendezkedhetett be 120 ágygal, elfoglalva annak alagsorát, földszintjét, első emeletét, a tornaöltözőt és a napközi otthon helyiségeit.⁷⁹³ Hiába a régi,

⁷⁸⁹ Az iskola vezetősége már 1915 őszén kezdeményezte az iskola visszaadását. Ekkor 50-60 beteget ápoltak az épületben. MNL JNSzVL VIII.59.b. 322/1915.

⁷⁹⁰ Uo. 348/1915. Az eredeti, német nyelvű levelet Márki Zoltán fordította le. Köszönöm segítségét!

⁷⁹¹ Főgimnázium értesítője 1915: 12-13. és Főgimnázium értesítője 1916: 12-13.

⁷⁹² Felső kereskedelmi értesítője 1916: 55.

⁷⁹³ MNL JNSzVL VIII.106.b. 84/1914-1915. és 291/1918.

rozzant állagú épület, amelyben az egyik terem mennyezetét magas fapillérekkel kellett megtámasztani, az ablakok és kályhák pedig nagyon rossz állapotban voltak, hiába a bérelt helyiségek hiánya és a kb. 300 fős tanulói létszám, maradni kellett.⁷⁹⁴ Maradni, egészen 1916 végéig. Ekkor Komor Arnold műszaki tanácsos⁷⁹⁵ jelentette a tanfelügyelőnek, hogy az épület állapota életveszélyessé vált.⁷⁹⁶ Ha nem is ilyen körülmények között álmodták meg ezt tanárok, diákok és támogatók, december 1-jén végre megtörtént az új épületbe való teljes átköltözés. A tanítás az új épület második emeletén zajlott, ahol két tanterem, egy nagy rajz- és kézimunkaterem és két szertár állt a tanulók és tanárok szolgálatára. Az összesen nyolc osztályt azonban csak úgy tudták elhelyezni, hogy bevezették a délelőtti (nyolctól délig) és délutáni (egyőtől ötig) tanítást, amely azonban sok nehézséget okozott mindenkinek.⁷⁹⁷

A fiúiskolát 1914. szeptember elején katonai kórházzá alakították át. A régi helyen viszont mindössze öt tanterem állt a több mint 300 főből álló nyolc osztály rendelkezésére. Bár az iskolavezetés több alkalommal kérvényezte a lefoglalás alóli mentesítést, ez nem történt meg. Így a „*modern pedagógiai követelményeknek távolról sem megfelelő*”, „*vályogfalú, nedves*” épület és annak „*kényelmetlen, szűk*” helyiségei várták évről-évre a tanárokat, diákokat. Problémát jelentett a szertár és a tornaterem hiánya, és nem állt rendelkezésre a könyvtár elhelyezését biztosító szekrény sem.⁷⁹⁸

VII.3. Iskolapolgárok a háborúban: tanárok és diákok

VII.3.1. Tanárok

A háborús években fokozott igénybevételnek voltak kitéve a pedagógusok. Sokakat katonai szolgálatra hívtak be, az itthon maradottakra pedig nemcsak helyettesítésük terhe hárult, hanem meg kellett küzdeniük a zsúfoltsággal és a megszorításokkal.

A gimnázium tanári karából többeket bevonultattak. Telman Gyula⁷⁹⁹ tornatanár a háború kitörésekor a császári és királyi 82. gyalogezredhez került póttartalékosként. Pár hónapig

⁷⁹⁴ Polgári lányiskola értesítője 1915: 10. és MNL JNSzVL VIII.106.b. 32/1914-1915.

⁷⁹⁵ Komor (1881-ig Kohn) Arnold (1861-1938): királyi főmérnök, a vármegye államépítészeti hivatalának vezetője, miniszteri tanácsos, a szolnoki izraelita hitközség elnöke.

⁷⁹⁶ A város mérnöke már 1911-ben azt jelentette, hogy az 1911-1912. tanéven túl az épület „gyökeres javítással sem tartható fenn, és hogy az épületben tartózkodók testi épsége már is veszélyeztetve van”. In: MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 3736/1909. és MNL JNSzVL VIII.106.b. 176/1917.

⁷⁹⁷ MNL JNSzVL VIII.106.b. 177/1917. és 291/1918.

⁷⁹⁸ Polgári fiúiskola értesítője 1918: 3.

⁷⁹⁹ Telman Gyula: 1886-ban született Székelykeresztúron. „Telman Gyula [...] valamint kiskorú Tibor nevű gyermeke családi nevének »Tiboldi« névre kért átváltoztatása az 1921. évi 109.223. számú belügyminiszteri rendelettel megengedtetett”. In: Budapesti Közlöny, 1922. február 23. Fia, Tibor (1912-1967) szintén testnevelő tanárként dolgozott a gimnáziumban, őt tekintjük a szolnoki kosárlabdázás atyjának. 2012-ben a gimnáziumban emléktáblát avattak tiszteletére.

belterületen helyi szolgálatra volt alkalmazva, azután tartalékos tiszti iskolába vezényelték. 1915 februárjától az orosz harctéren küzdött. Májusban tifuszbetegséggel a kassai katonai kórházba került és szabadságolták. Ezután hadnagyi rangban ezredénél Székelyudvarhelyen kiképzőtiszti szolgálatot teljesített. Részt vett a románok elleni 1916-os harcokban, majd az olasz front mögött teljesített hadtápszolgálatot.⁸⁰⁰ Telman tehát végigküzdötte a háborús éveket, így a rendszeres tornatanítás szünetelt az iskolában.⁸⁰¹ A népfelkelésre kötelezett s alkalmasnak talált tanárok közül 1915. február 15-én a császári és királyi 68. gyalogezredhez vonult be Kovács Dezső latin-magyar szakos tanár, aki Szolnokon, majd Prágában szolgált, ám állandó betegeskedése miatt nem részesült teljes kiképzésben, ezért irodai segédszolgálatra rendelték. Az év végén nem tényleges viszonyba helyezték, és visszatérhetett a katedrára.⁸⁰² Ugyanekkor vonult be Marczell Ágoston⁸⁰³ történelem-földrajz szakos tanár a magyar királyi 13. honvéd gyalogezredhez; július végétől az olasz harctéren szolgált hadapródjelöltként, majd hosszas betegség után 1916 februárjában nem tényleges viszonyba került, és a pozsonyi főgimnázium tanára lett.⁸⁰⁴ A világháború után a fővárosi Szent László gimnáziumban dolgozott. Winter András⁸⁰⁵ természetrajz-földrajz szakos tanár a császári és királyi 68. gyalogezredhez vonult be. Az orosz harctéren küzdött hadapródként, majd zászlósként 1916 nyári fogságba eséséig. 1920 decemberében térhetett csak haza.⁸⁰⁶ Winter így emlékezett vissza az háború kitörésére, bevonulására és hadifogságára: „1914. június végén és július első napjaiban Bécsben voltam diákjaimmal tanulmányi kiránduláson [...]. Pótsorozások. Engem is besoroztak októberben katonának, de bevonulni még nem kellett. Mivel nem volt kedvem valamelyik felvidéki tót ezredbe bevonulni, jelentkeztem a szolnoki 68-ik gyalogezrednél hadiönkéntesnek. Hatunkat soroztak be a tanári testületünkből, ezek közt az igazgatónk vejét is, de őt mint nélkülözhetetlent hamarosan felmentették. Én 1915 februárjában vonultam be katonai szolgálatra, s ezzel megkezdődött végnélküli utam. 46.100 km-t utazgattam gyalog, vasúton, hajón. Hat évig tartott a nagy kaland. Elengedtem volna!”⁸⁰⁷ Vörös István⁸⁰⁸ történelem-latin szakos tanár 1915.

⁸⁰⁰ MNL JNSzVL VIII.59.b. 291/1915. és 114/1918.

⁸⁰¹ Főgimnázium értesítője 1915: 16., 1916: 14., 1917: 13., 1918: 9.

⁸⁰² Főgimnázium értesítője 1915: 16. és Főgimnázium értesítője 1916: 14.

⁸⁰³ Marcell/Marczell Ágoston: 1884-ben született Nádszegen, Pozsony vármegyében. Budapesten szerezte tanári oklevelét történelem-földrajz szakon, majd doktorált. Számos tankönyv és szakkönyv szerzője. Neves eszperantista.

⁸⁰⁴ Főgimnázium értesítője 1915: 16. és Főgimnázium értesítője 1916: 14. és MNL JNSzVL VIII.59.b. 291/1915.

⁸⁰⁵ Winter András: 1883-ban született Mádon, Zemplén vármegyében, evangélikus családban. 1907-ben szerezte meg diplomáját. 1911-től tanított Szolnokon. 1959-ben hunyt el. Első világháborús naplója fia, Bedey Endre jóvoltából, Szabó István bevezetőjével került publikálásra 1992-ben.

⁸⁰⁶ Főgimnázium értesítője 1916: 14., 1917: 13. és 1918: 9.

⁸⁰⁷ Winter 1992: 24. A naplót feldolgoztam a hosokvoltak.blog.hu oldalon: https://hosokvoltak.blog.hu/2011/09/12/winter_andras_1

⁸⁰⁸ Vörös István: 1881-ben született Mezőtúron. Budapesten szerezte történelem-latin szakos diplomáját. Kiemelkedő munkája a Szolnok város helytörténetével foglalkozó „Rajzok Szolnok város múltjából és Szolnok rt. város története” című kötete. 1972-ben hunyt el Szolnokon.

március 15-én vonult be a császári és királyi 26. gyalogezredhez. Az orosz harctéren szolgált hadapródként, majd zászlósként. 1917 tavaszától Esztergomban volt kiképzőtiszt.⁸⁰⁹ Orosz György⁸¹⁰ magyar-latin szakos tanár is 1915. március közepén vonult be a magyar királyi 12. honvéd gyalogezredhez, ám két hónapos belterületi szolgálat után felülvizsgálták és elbocsájtották a hadseregből.⁸¹¹ 1915-ben még besorozták Mittler Frigyes, Ruszti Gyula, Sátor József és Wollek Géza tanárokat is, ám az intézet vezetősége kérte a népfelkelői szolgálat alól való felmentésüket. Ferencsik Lajos igazgató felmentési kérelmet adott be Hommer József tanár, Szabó Kálmán iskolaszolga és saját maga esetében is – Szabó kivételével valamennyiüket felmentették.⁸¹²

A felső kereskedelmi iskolában rendkívüli létszámú, összevont osztályokban folyt a tanítás. Több tanár hadiszolgálatot teljesített, három tanárnak viszont sikerült a felmentését elérni. Német Andort franciaországi tartózkodása alatt internálták. A tanévben csapást csapás után szenvedett el az intézmény. Az iskola elvesztette patrónusát, a vármegye főispánját, a hősi halált halt Horthy Szabolcsot. A tantestület 1915. január 27-én értekezleten Pap Illés igazgató felidézte Horthy alakját: *„A legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István eszméinek egyik kimagasló letéteményese volt dr. Horthy Szabolcs; ennek a szent örökségnek igazi hordozója. Mert nemcsak meggyőződéses híve volt annak a nagyszámú tábornak, mely nemzetünk hatalmas kibontakozását, függetlenségének kivívását az anyagi fejlődés és gyarapodás útján tartja elérhetőnek, de egyike azoknak a nagyon is kis számú honfiaknak, akik ideális hevülettel csakugyan cselekszenek, akik szerencsés kézzel intézményeket teremtenek az eszme megvalósítása érdekében.”* Pap javasolta Horthy emlékének jegyzőkönyvi megörökítését és egy 1000 koronás, úgynevezett nemzeti jutalomdíj-alapítvány létesítését.⁸¹³ Elesett a galíciai Volosate⁸¹⁴ mellett Morvai István⁸¹⁵ történelem szakos tanár is. Morvai a magyar királyi 29. honvéd gyalogezred 1. zászlóaljának egyéves önkénteseként harcolt, amikor 1915. április 6-án *„egy magaslaton történt gyors előrenyomulás alkalmával, egy shrapnell-lövéstől közvetlen fején találva, azonnal hősi halált halt”*. Az 1915. május 7-i értekezleten elhangzott: *„Aránylag nagyon fiatal kora ellenére tökéletesen kifejeződött, befejezett egyéniség volt. Lelke nem volt valami szövevényes rejtély, hanem, mint az Alföld szülöttjéhez illik, nyitott könyv, melynek*

⁸⁰⁹ Főgimnázium értesítője 1915: 16., 1916: 14., 1917: 13. és 1918: 9.

⁸¹⁰ Orosz György. 1880-ban született a Szatmár vármegyei Nagykárolyban. Latint, magyart és történelmet tanított. Dolgozott Sátoraljaújhelyen, Lugoson, Nagyszébenben, majd Szolnokon. A Tanácsköztársaság ideje alatti aktív tevékenysége miatt állásvesztésre ítélték. Beregszászon, majd Sátoraljaújhelyen élt. 1960-ban hunyt el.

⁸¹¹ MNL JNSzVL VIII.59.b. 343/1915. és Főgimnázium értesítője 1916: 14.

⁸¹² MNL JNSzVL VIII.59.b. 287/1915.

⁸¹³ Felső kereskedelmi értesítője 1915: 14-23.

⁸¹⁴ Ma: Wołosate, Lengyelország.

⁸¹⁵ Morvai István: 1889-ben született Jászdózsán. Budapesten szerezte tanári oklevelét és doktorált. Többek által hivatkozott munkája: Gersei Pethő Gergely élete és krónikája. Budapest, 1912.

sorait olvasva tisztán láthattunk mélyébe. Doktori disszertációjának hőisében emeli ki a következő családi tulajdonságokat: királyhűség, a róm. kath. egyház iránti buzgóság, önfeláldozó vitézség és a szerzett vagyon megőrzése.” Emlékét iskolai alapítvánnyal, a tanári szobában kihelyezett arcképével és a tervek szerint emléktáblával is igyekeztek megőrizni.⁸¹⁶ Kiss Ernő helyettes tanár, a császári és királyi 50. gyalogezred főhadnagya, a harctéren szerzett súlyos betegsége következtében halt hősi halált Kolozsvárott, 1918. július 5-én.⁸¹⁷ Az intézménynek a teljes háborús időszak alatt nélkülöznie kellett iskolaszolgáját, Baricza Jánost.

Azt gondolhatnánk, hogy a női oktatókat foglalkoztató polgári lányiskola tantestületét nem érintette a háború. Katonai szolgálattal nem is, ám az igazgatót, Ellmann Elvirát a vallás- és közoktatásügyi miniszter a 127.232-1914.V. rendeletével a háború tartamára – a Vörös Kereszt Egylet kórházának főnöknői szolgálata miatt – teendői alól felmentette, és helyette Vargha Ida tanítónőt bízta meg az igazgatással.⁸¹⁸ Ellmann-nak a Vörös Kereszt Egylet Szolnok városi választmánya 1915. január 29-én elismerését és köszönetét fejezte ki a „gondos, körültekintő és fáradhatatlan munkásságáért”. Nimcsevics Erzsébet, Staibl Júlia és Gyöngyössy Alice tanítónők elvégezték az önkéntes ápolónői tanfolyamot, és az iskolában kezelt sebesült katonák gyógyulása érdekében buzgólkodtak.⁸¹⁹ Báró Jeszenák Anna⁸²⁰ tanítónő csak 1914. decemberében kezdhette meg munkáját, mivel a nyár folyamán tanulmányúton járt Franciaországban, ám ott internálták.⁸²¹ Az ő óráit szabadulásáig a tantestület látta el. Jeszenák az 1916-os iskolai értesítőben hosszabban írt franciaországi pokoljárásáról, ebből idézek egy rövid részletet: „Az 1914. évi július hó 27-én derengő hajnalban a Párisba siető vonatba ültem a legszebb reményekkel eltelve, mindama nagyban dicsértet, sokat magasztaltat testi szemeimmel láthatni, szívet és lelket gyönyörködtetni, a hasznosat a kellemessel egybekötve kellemes szórakozásban eltölteni az időt Párisban. [...] Midőn a rákövetkező napon a politikai helyzet megváltozott, a kedélyekből hirtelen eltűnt minden nyugodtság, talpon volt egész Páris. [...] Az ellenszenv óráról órára észrevehetőleg mindig magasabb fokra emelkedett s a gyűlölet zenitjét akkor érte el, midőn július 31-én falragaszokon hirdették, hogy a németek, osztrákok és magyarok Párist 24 óra leforgása alatt kénytelenek elhagyni. [...] [Augusztus 16-án] megindult a fogolyszállító vonat. Ismeretlen irányban hurcoltak bennünket. [...] Le Blancból egy három

⁸¹⁶ Felső kereskedelmi értesítője 1915: 26-33.

⁸¹⁷ Uo. 1936: 24-25.

⁸¹⁸ MNL JNSzVL VIII.106.b. 28/1914-1915., Polgári lányiskola értesítője 1915: 10-11. és Polgári lányiskola értesítője 1938: 5.

⁸¹⁹ MNL JNSzVL VIII.106.b. 35/1914-1915.

⁸²⁰ Jeszenák Anna (1866-1934): 36 éven keresztül szolgálta a polgári iskolai tanügyet. Alsókubin, Erzsébetfalva, Csáktornya, majd Abony után került Szolnokra, ahol 1908-tól 1927-ig tanított. A hat nyelven beszélő, sokat utazó és nagy műveltségű Jeszenák Annát a francia internálás hónapjai „testileg-lelkileg összetörték”, és „ezeknek emlékétől soha nem tudott szabadulni”. Báró Jeszenák Anna halálára. Polgári lányiskola értesítője 1934: 3.

⁸²¹ Báró Jeszenák Gábor kanonok értesítette 1914. szeptember 3-án Rhédei János tanfelügyelőt, hogy nővére, Anna Párizsba utazott a szünetben, ám „azóta felőle semmi hírt nem hallottak”. MNL JNSzVL VIII.106.b. 5/1914-1915.

kilométer távolságú helységbe érkeztünk, Pouligny St. Pierre-be, nyomorúságos kis faluba, mely alacsony, szegényes házacskaival és piszkos, rendetlen udvaraival a számkivetés benyomásával hatott rám. [...] Hetek multán a nőtlen férfiakat Bresten át egy atlanti óceán-beli szigetre vitték. Különböző nemzetiségű sok hírneves ember is volt köztük. A férfiak távozása depresszióval hatott ránk s kolóniánkban a hangulatot még nyomasztóbbá tette. [...] Október 17-én este 7 órakor utaztunk el Pouligny-ből. [...] Késő éjjel St. Gaultier városába vonultunk be s érkezés után a koncentrációs táborba vezettek, hol már néhány száz internált tartózkodott. [...] November 21-én szabadulásunk órája ütött. A hágai egyezmény értelmében, a gyermekek, asszonyok és leányok a 60 éven felüli férfiak és a 17-ik életkort meg nem haladott ifjak hazájukba visszatérhetnek.”⁸²² 1916-ban özv. Csekey Istvánné, Staibl Júlia és Ellmann Elvira elvégezte az anya- és csecsemővédő tanfolyamot, amely után önkéntes védőnőként is működhettek.⁸²³ A második háborús tanévet összefoglaló értesítőben olvasható: „Az emberi erő mértékét meghaladta tantestületünk munkája és senki sem gondolhatja, hogy a háború kitörése óta pihenés nélkül dolgozó tantestületünknek azok a tagjai akik katasztrofális vég nélkül úszták meg ezt a nehéz évet is, hogy azoknak most már testi és szellemi energiái is érintetlenül maradtak, akkor amikor a levegőben lévő örökös izgalom, már maga is elernyeszti az idegeket.”⁸²⁴

A polgári fiúiskola került talán a legnehezebb helyzetbe 1914 nyarán, hiszen igazgatóját, Tóth Istvánt⁸²⁵ is behívták. Az igazgatói teendőik ideiglenes vezetésével Benedek Jánost bízták meg. Tóth harcolt a szerb és az orosz fronton. Az oroszok ellen megsebesült, ezért őrszolgálatra rendelték, majd a következő évi felülvizsgálat alkalmával harctéri szolgálatra alkalmatlannak minősítették, így 1916. július 27-én visszatért az igazgatói székbe.⁸²⁶ Grünwald Lipót matematika-természettanár 1914. október 27-én vonult be. A kezdetektől a dunaszerdahelyi fogolytáborban látott el őrszolgálatot; 1916 őszén felmentették a szolgálat alól. Székely Géza rajztanár 1915. február 14-től volt katona. Az év őszén ideiglenesen felmentették, 1916. január 1-től októberig ismét behívták. Október után már nem kellett szolgálatot adnia. Kálmán Elek matematika-természettanár 1915 márciusa és októbere között, Pápai Gyula magyar-történelem szakos tanár 1917 júliusától szolgált. Pápai a harctéri események miatt súlyos idegbajt kapott, kórházi ápolásra szorult. 1915 őszén behívták az egyik iskolaszolgát, Bús Andrást is.

⁸²² Polgári lányiskola értesítője 1916: 3-12. Bárány Anna: Visszaemlékezés a francia hadifogságra. A témáról bővebben: Kuncz 1931.

⁸²³ Polgári lányiskola értesítője 1917: 3.

⁸²⁴ Uo. 1916: 24.

⁸²⁵ Tóth István (1881-1955): 1881. január 21-én született Kiskunfélegyházán. Budapesten szerezte diplomáját. 1930-tól a polgári iskolák tanfelügyelőjeként is tevékenykedett. 1955. decemberében hunyt el, Szolnokon nyugszik.

⁸²⁶ Polgári fiúiskola értesítője 1916: 16. és 1917: 3.

VII.3.2. Tanulók

A korban megfelelő és alkalmasnak ítélt tanulóknak is be kellett vonulniuk népfelkelői szolgálatra. A még iskolás, de leendő katonák tanulmányaival kapcsolatban lépnie kellett az államhatalomnak. Már használható volt ekkor a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítésére vonatkozó 1915. évi XIII. törvénycikk 5. paragrafusa: *„A tanintézetek tanulmányi és vizsgarendjére, valamint a tanintézeti bizonyítványok kiadására nézve az illetékes miniszterek, amennyiben a háború következtében szükséges, rendkívüli intézkedéseket tehetnek és evégből a fennálló törvényektől eltérő könnyítéseket is állapíthatnak meg. Az ez alapon végzett tanulmányoknak és kiadott bizonyítványoknak képesítő ereje ugyanaz, mint a törvény értelmében végzett tanulmányoké és az ezek alapján kiadott bizonyítványoké.”* Az indoklás szerint *„a tanügy és a képesítés érdekeinek számbavehető sérelme nélkül lehetséges annak biztosítása, hogy a hazáért küzdő ifjaink tanulmányaik igazolása tekintetében a katonai szolgálatot nem teljesítő társaik mellett háttérbe ne kerüljenek”*.⁸²⁷

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium – már korábban is, de ezt követően még gyakrabban – számos rendelettel szabályozta a tanulói idő megszakítását, befejezését, a bizonyítványok megszerzésének lehetőségét. Így rendelkeztek például:

- az alkalmasnak talált középiskolai tanulók tanulmányainak kedvezményes befejezéséről⁸²⁸
- a népfelkelő bemutató szemlén alkalmasnak talált tanulók ismétlő érettségi vizsgálatáról
- a besorozott tanulóknak – méltányos esetekben – kiadható bizonyítványokról
- a népfelkelési szemlén alkalmasnak talált tanulók vizsgálati kedvezményéről
- a katonai előkészítő tanfolyamokról

A főgimnázium tanuló közül az első háborús tanévben Lakos Imre VIII. osztályos tanuló – mint 1894. évfolyambeli önkéntes-jelölt – októberben bevonult s tartalékos tiszti-vizsgálatot is tett. Az 1915. évi 2232. VKM. elnöki rendelete alapján 1915. május 18-án sikeres osztályvizsgálaton esett át, ennek eredménye alapján hadiérettségi bizonyítványt kapott. Az 1896. évfolyambeliek közül két VIII. (Aradszky Imre és Szikla Károly) és egy VII. osztályos tanuló (Cziglán Vilmos) vonult be. Ők az osztály- és érettségi bizonyítványukat – a 913. elnöki

⁸²⁷ Főrendiházi irományok, 1910. XXI. kötet, 489.

⁸²⁸ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. évi 913. eln. számú rendelete a tényleges népfelkelési szolgálatra behívandó főiskolai, középiskolai és a középiskolákkal kasonló rangú intézetek növendékei részére nyújtandó tanulmányi kedvezményekről. In: Magyarországi Rendeletek Tára, 1915. Budapest, 1915, 646-656. A rendeletet később kiegészítették.

számú rendelet szerint – bevonulásuk előtt egy héttel kapták ki, addig rendesen jártak iskolába. A rendes érettségi vizsga után vonult be Halász Imre és Szabó Ferenc. Az 1909-ben érettségizett, majd 1914. október 14-én hősi halált halt Gergelyffy Ferenc mérnök, honvédtüzér-önkéntes emlékének megőrzésére bátyja, Gergelyffy Géza, szolnoki királyi törvényszéki jegyző hozott létre alapítványt. *„A hazája védelmében elesett ifjú nyolc éven át volt iskolánknak szorgalmas és tanárai által szeretett tanítványa; testvére az ő munkás életének és dicső halálának akart ezen alapítvánnyal emléket állítani a szolnoki főgimnáziumban, amelynek maga is nyolc éven át növendéke volt s amely intézet iránt – mint alapító levelében mondja – mindketten sok-sok hálával tartoznak.”*⁸²⁹

Az 1915-1916. tanév értesítője szerint 1916-ig mindössze 14 fő vonult be katonának. Önként egy tanuló sem jelentkezett. A korábban említett Cziglán Vilmos *„hősiességével kiérdemelte a bronz és nagy ezüst vitézségi érmet”*; 1916 tavaszán megsebesült, hazatért, és ezután vett részt a négyhetes katonai előkészítő tanfolyamon. A tanévben besorozott Harsányi Tibor, Horváth Jenő, Káldor Dezső, Komor András és Schreiber Tibor VIII. osztályosok érettségi érdemjegyeit – a minisztérium 1916. évi 48.230-V. számú rendelete értelmében – osztálybizonyítványuk alapján állapították meg. Vizsgájuk után, 1916. május 29-én bevonultak. Három (plusz egy) VII. osztályt végzett tanulónak is fel kellett öltetni a mundért: Baczó Ákos, Bazsó Gábor, Cziglán Vilmos és Czinóber László a négyhetes előkészítő tanfolyam befejezése után 1916. június 24-én tettek sikeres szóbeli érettségit.⁸³⁰

1916 őszén 40%-kal nőtt a felvett tanulók létszáma. A növekedés az erdélyi menekült diákoknak is köszönhető volt, ám közülük 62 az év folyamán hazatért, és csak 13 maradt a tanév végéig. Az 1899. évfolyamú növendékek közül 6 VIII. és 3 VII. osztályos találtatott katonai szolgálatra alkalmasnak. A nyolcadikosok a februári összefoglalások befejeztével sikeres osztály- és érettségi vizsgálatot tettek: az 1917. évi 2257. elnöki számú rendelet alapján március 1-jén és 2-án folyt le a következő eredménnyel: Epstein Béla és Velkey Géza jelesen érett, Ehrlich István jól érett, Chiovini Ferenc, Czinóber Miklós és Sebestyén Mihály érett. A három hetedikes tanuló a hathetes előkészítő tanfolyam befejezése után áprilisban érettségizett. Közülük csak Jeszenszky Gyulának sikerült a teljes vizsga, Trajcsik Kálmán szeptemberben javított latinból.⁸³¹ Az 1899-ben és 1900-ban született tanulók⁸³² közül a szeptemberi pótszemlén két (VI. és VIII. osztályos) magántanuló, januárban öt VIII. és egy VII. osztályos, áprilisban egy VIII. osztályos tanuló találtatott katonai szolgálatra alkalmasnak. A

⁸²⁹ Főgimnázium értesítője 1915: 7.

⁸³⁰ Uo. 1916: 48-49. és MNL JNSzVL VIII.59.b. 1916. május 12. és május 19.

⁸³¹ Főgimnázium értesítője 1917: 37.

⁸³² A rájuk vonatkozó rendeletekről: MNL JNSzVL VIII.59.b. 7/1918. Az 1900. évfolyamos katonatanulók részére tartandó tanfolyam tanmenetei és óratervei: Uo. 22/1918.

nyolcadikosok (Fehér Miklós, Kánitz István, Péter György, Péter István és Straub Antal) február 1. és március 14. között vettek részt tanfolyamon, majd március 7-én szóbeli érettségit tettek. Az áprilisi négyhetes előkészítő tanfolyam két katona-tanulója, Lovas Géza és Varsányi Béla az április 27-i szóbeli vizsgálaton szerezte meg az érettségit. Az április havi pótszemlén besorozott Víg Gyula végzős tanuló május 27-én tette le a szóbeli érettségit.⁸³³

A felső kereskedelmi iskola tanulói közül az első háborús tanévben harmincegyen vonultak be katonának. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. évi 913. elnöki számú rendelete értelmében megalakult bizottság 1915. március 29-én 17 hadba vonuló végzős tanuló érettségi érdemjegyeit állapította meg. Valamennyit megfeleltnek nyilvánította.⁸³⁴ Bár az erdélyi menekült diákok növelték a tanulói létszámot, a sorozások folyamatosan apasztották az iskola létszámát.⁸³⁵ 1916. május 20-án tíz hadba vonuló tanuló érettségi érdemjegyeit állapította meg az iskola. Valamennyi diákot megfeleltnek nyilvánították. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. évi 54.800. számú rendelete értelmében szervezett katonai előkészítő tanfolyam 26 tanulója 1916 júniusában tett sikeres érettségi vizsgát. 1917. január 25-én két hadba vonuló népfelkelő tanuló érettségi érdemjegyeit állapították meg – mindketten (Benedek Pál, N. Papp József) megfeleltnek. A februárban szervezett katonai előkészítő tanfolyam 14 tanulója is sikeres vizsgát tett. A március-áprilisi, újabb katonai előkészítő tanfolyam 8 tanulója 1917. április 16. és 17. napjain tettek eredményes érettségit. 1917 szeptemberében két (Kiss József és Varga Károly), az 1918. február-március havi katonai előkészítő tanfolyam végeztével 10 tanuló, az áprilisi katonai előkészítő tanfolyam befejeztével 21 tanuló vizsgázott le. A májusi bevonulás előtt ketten, a következő katonai előkészítő tanfolyam befejeztével négyen érettségiztek le. A folyamatosan szervezendő előkészítő tanfolyamok 1918-ra kifárasztották az iskola vezetését: „komoly támadásnak”, sőt „pergő- és zárótüzes offenzívának” minősítették azokat.⁸³⁶

⁸³³ Uo. 204/1918.

⁸³⁴ A nevek után a katonai egységüket és azt tüntettem föl, hogy ebben a tanévben érettségiztek-e. Bachó Oszkár (cs. és kir. 68. gyalogezred), Balog Balázs (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Bán Imre (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Bogyó István (m. kir. 29. honvéd gyalogezred), Bozsik Elek (cs. és kir. 68. gyalogezred), Ecser János (m. kir. 3. honvéd gyalogezred), Farkas Ferenc (m. kir. 9. honvéd gyalogezred), Fehér Pál (cs. és kir. 13. huszárezred), Fodor Antal (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Goór István (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Gróf Miklós (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Katz Dezső (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Kovács Vilmos (érettségi – cs. és kir. 101. gyalogezred), Kozmári József (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Kún Zoltán (cs. és kir. 60. gyalogezred), Kupsa Viktor (érettségi – m. kir. 21. honvéd gyalogezred), Mikolay Ernő (cs. és kir. 101. gyalogezred), Nagy Károly (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Palatinus Gyula (érettségi – m. kir. 29. honvéd gyalogezred) Pongó Lajos (érettségi – m. kir. 16. honvéd gyalogezred), Réthi István (m. kir. 29. honvéd gyalogezred), Rosenfeld Gyula (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Singer István (m. kir. 29. honvéd gyalogezred) Sterbetz József (érettségi – szekerész), Surák Gusztáv (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Szabó Károly (m. kir. 29. honvéd gyalogezred), Szegedi Benjámin (m. kir. 13. honvéd gyalogezred), Szigeti Géza (cs. és kir. 68. gyalogezred), Szőke Lajos (érettségi – cs. és kir. 68. gyalogezred), Weiner A. Fülöp (még nem hívták be), Zöldi Béla (érettségi – m. kir. 21. honvéd gyalogezred). Felső kereskedelmi értesítője 1915: 38-39. és 70.

⁸³⁵ Felső kereskedelmi értesítője 1936: 25.

⁸³⁶ Uo. 1918: 24.

A polgári fiúiskolából életkoruk szerint elvileg nem vonulhattak be tanulók, ám erre mégis akadt példa. Tresser György 1903. január 28-án született Szolnokon.⁸³⁷ 1915. március elején a polgári fiúiskola tanulójaként veszett nyoma. Szülei mindenfelé keresték, de nem akadtak a nyomára. Hat héttel később azonban levelet kaptak a keleti harctérről, amelyben közölte aggódó szüleivel, hogy *„a Kárpátok között ügyel fel a trénre, ellenőriz mindent, vigyáz minden olyan dologra, mellyel felebbvalói megbízzák. Szereti a legénység, a tisztek, a törzstisztek; ő a század kis fia és az őrnagy ur megígérte neki, hogy a jövő héten csukaszürke ruhába öltöztetve karabélyt is kap”*.⁸³⁸ Bő egy évvel később a hivatalos közlönyben is szerepelt az ekkor 13 éves Tresser: *„A hadrakelt seregnél, a császári és apostoli királyi Felsége által erre felhatalmazott parancsnokság által a 11/37. számú gyalogzászlóaljnál szolgáló szolnoki illetőségű Tresser György polgári iskolai tanulónak az ellenséggel szemben tanúsított vitéz magatartása elismeréséül a bronz vitézségi érem adományoztatott.”*⁸³⁹ A szolnoki fiú 1919-ben, Szolnok város románok általi bombázásakor szenvedett halálos sérüléseket.⁸⁴⁰ Az iskola egyik tanára, Jeszenszky Gyula egy iskolai feladat kapcsán azt kérte tanítványaitól, hogy írják le, hogyan érintette családjukat a háború. A beérkezett munkákat összegezte, majd közzétette az iskola értesítőjében. Néhányat idézek a következőkben, majd közreadom Jeszenszky megjegyzéseit is: *„Édesapám testvére 1914. július 26-án ment le a harctérre, azóta nem ír. Alighanem valami baja van.» – Alighanem. E szónak rettenetes súlya van s a belőle kiérezhető parányi bizakodás elegendő-e vajon, hogy még soká visszatartsa az »édesapát« s a többieket a legszélsőbb kétségbeeséstől?*

»Sógorom eleintén Szerbiában harcolt, ahol megsebesült, Mikor felgyógyult, az olasz harctérre vitték. Itt megtörve kórházba került 1916. április 1-én meghalt. 2 és fél éves fiacskája maradt.» – Íme, ez az érzékeny lelkű, már ítélni, következtetni tudó, éleslátású kis fiú nem a feltámaszthatatlan hőst siratja többé, aki lerótt hazájának tartozott nehéz adóját, de a gyermekért aggódik, az apátlanná lett fiúcska jövőjéért, aki még csak harmadfél éves.

Egy azelőtt vidám természetű, de a háború kitörése óta szemmel láthatóan komollyá és zárkózottá vált növendékünk kedélyváltozása a következő sorokban találja meg érthető

⁸³⁷ MNL JNSzVL XXXII.2. Szolnok, születési anyakönyv, 85/1903.

⁸³⁸ Haladás, 1915. április 18. 3. Elveszett gyermek.

⁸³⁹ Budapesti Közlöny, 1916. augusztus 25. 3.

⁸⁴⁰ MNL JNSzVL XXXII. 2. Szolnok, halotti anyakönyv, 384/1919. Tresser György haláláról Urbán Lajos naplója is beszámolt: *„1919. június 18. Az éjjel csendben telt el, a délelőtt is – de délután aztán a román kezdte lőni a várost. A Mária utca, Baross utca, Szapáry és Mária utca közötti szakasza, a Jászkuert utca és Kápolna környéke csúnya lövéseket kapott. Nehéz, gondolom 15 centis gránátokat küldöz az ellenség. Több áldozata is volt a mai lövöldözésnek. Egy ilyen nehéz lövedék a kápolna környékén lakó Tresserékhez csapódott és ott a kisebbik gyereket – aki 16 éves volt és 12 éves korában elszökött katonákkal a harctérre és ott 3 egész évet kihúzott, sőt egy vitézségi érmet is kapott – telitalálat érte úgy, hogy szegény apja szedte össze a szétdobált testrészeit az udvaron és szomszédban, ahogy a gránát széjjelvitte [...]”* DAMHA 3124-97.

magyarázatát: – »Apám testvérének három fia már az első mozgósításkor a harctérre ment. Az egyik meghalt Oroszországban, a másik kettő Szerbiában eltűnt.«

»Édesapám 1914. augusztus 2-án vonult be s 1915. július óta a harctéren van. Édesanyám a háború folyamán 1915. augusztus 3-án meghalt. Megboldogult édesanyám két öccse s másik két nagybátyám is a háborúban van.« – Az apa a minden pillanatban ezer halált osztó harctéren; az anya, a pótolhatatlan édesanya, kinek féltő lelke, törekeny teste nem bírta tovább a szörnyű megpróbáltatást, meghalt; a négy nagybácsi s mindenki talán, kinek közelségét, szeretetét, simogató kezének lágyágát és melegségét nélkülözni kénytelen ez a szegény gyermek, a szent föld védelmében küzdenek a távoli harctereken. Ez a Golgotha!

»Három testvérem közül kettő hősi halált halt, egy pedig súlyos sebével orosz fogságba esett.« – Tizennégy szóban a világ minden keserősége, lemondása, soha nem múló fájdalma és gyásza.⁸⁴¹

Jeszenszky végül 211 tanuló adatait rögzítette:

2. kép

Jeszenszky Gyula által összeállított táblázat⁸⁴²

Összesen

Mennyi tanuló	a harctéren van						megsebesült, vagy beteg lett, de felgyógyulása után ismét a harctérre ment vissza						megsebesült, vagy beteg lett és rokkanttá vált						hadi fogoly						hősi halált halt						eltűnt														
	1			2			3			1			2			3			több			1			2			3			több			1			2			3			több		
	1			2			3			1			2			3			több			1			2			3			több			1			2			3			több		
	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	tes vére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona	atyja	testvére	legközelebbi rokona						
I. osztály	9	1	1	21	10	6	10	1	—	15	2	2	—	—	—	11	3	—	1	—	13	5	—	—	—	17	2	2	2	—	—	—	8	1	—	—	—	—	—	—	—				
II. osztály	8	4	4	2	9	14	9	17	1	2	1	—	16	6	—	1	1	1	—	2	2	—	2	—	15	5	2	1	—	1	—	9	1	2	—	1	—	14	2	1	—				
III. osztály	6	10	2	—	17	12	12	17	1	7	—	1	9	5	4	1	2	—	2	1	—	2	—	12	4	2	—	2	—	10	5	—	2	—	—	10	1	—	—	—	—				
IV. osztály	11	8	3	—	15	7	9	13	—	1	—	7	1	—	—	2	—	10	1	—	1	3	—	6	2	2	—	—	—	6	8	3	1	—	—	—	4	2	—	—					
Összesen	34	23	19	2	62	43	36	57	2	11	1	1	47	14	6	2	1	5	—	25	7	—	2	7	—	46	16	6	1	—	3	—	42	16	7	4	—	1	—	36	6	1	—		

„211 tanuló legminimálisabb számítással 1006 hozzátartozója a harctereken! (A háromnál több közvetlen rokont csak négynek számítottam, holott nem egy növendéknek 6-8, sőt ennél is több hozzátartozója küzd a fronton.) Ezek közül 114 hősi halált halt, 52 eltűnt, 46 pedig rokkanttá vált.”

⁸⁴¹ Jeszenszky Gyula: Gyermekünk és a világháború. In: Polgári fiúiskola értesítője 1916: 5-14.

⁸⁴² Uo. 9.

A számadatok után pedig levonta a következtetéseket: „Mint ezekből látható, a gyermekek nemcsak, hogy nem vonhatták ki magukat a háború okozta specifikus erkölcsi hatások alól, sőt ezen intenzív és közvetlen hatások legelső sorban az ő seismographikus finomsággal visszaható lelkükből olyan érzelmeket és gondolatokat váltottak ki, amelyek a gyermekpszichológiában eddig merőben szokatlanok, sőt ismeretlenek voltak s éppen azért egy egészen új irányt fognak szabni a háborút követő legközelebbi kor pedagógiájának.”⁸⁴³

VII.4. Hadi jótékonyosság és önkéntesség

„Nem az egyes részletek és eredmények fontosak itt tulajdonképpen, hanem az, hogy az iskola, mint a nemzeti társadalom tagja a reá eső munkából iparkodott részét kivenni.”⁸⁴⁴

A szolnoki iskolák tanárainak és tanulóinak háború alatti tevékenysége a hadsegélyezés és a hadi jótékonyosság terén a karitatív szellemiség hihetetlen megnyilvánulása volt. Általánosságban elmondható, hogy minden intézmény esetében találkozni az anyagi támogatás valamilyen formájával, a tanári testületek hadikölcsönt jegyeztek, az iskolai alapítványok összegeit is ebbe fordították. Emellett gyűjtöttek rezet, ólmot, szederlevelet, könyvet és hadibélyeget.

A gimnázium tanárai fizetésük bizonyos arányát ajánlották fel jótékony célokra. A következő években azonban ez az összeg fokozatosan csökkent. Az első tanévben a tanárok heti adakozásából összesen 515 korona folyt be, ebből jutott pl. a szolnoki segélyező és jóléti bizottságnak, illetve a behívott katonák visszamaradt családtagjainak segélyezésére. A tanári testület több tagja aktívan részt vett a fent említett bizottság munkájában, mások pedig a polgárőrségben teljesítettek – iskolai elfoglaltságaikhoz képest – nappali és esti szolgálatot. A diákok is számos célra gyűjtöttek pénzt: pl. az október 6-án rendezett ünnepség alkalmával – Damjanich szobrának megkoszorúzása helyett – 20 koronát küldtek a Vörös Kereszt Egylet szolnoki fiókjának, vagy éppen hangversenyeket rendeztek. Hommer József tanár irányítása mellett kb. 1000 db. töltényt és 20 kg. rezet hordtak össze. A VII. és VIII. osztály tanulói Hasitz Henrik iskolaorvos vezetése és felügyelete mellett segédkeztek a sebesültek kötözésében. A VI. és VII. osztály 21 tanulója az önkéntes tűzoltó egyesület hadba vonult tagjainak pótlására tűzoltói szolgálatot teljesített.⁸⁴⁵ A következő tanévben az oroszok által elpusztított kárpáti falvak javára gyűjtöttek a pedagógusok, az intézmény vezetője pedig az épületben berendezett katonai kórház betegeinek díszített karácsonyfát. A tanulók 216 könyvet, 208 képes folyóiratot

⁸⁴³ Uo. 10.

⁸⁴⁴ Felső kereskedelmi értesítője 1916: 60.

⁸⁴⁵ Főgimnázium értesítője 1915: 19.

és 178 füzetet szedtek össze a harcoló katonák számára. A harmadik háború tanévben az erdélyi menekültek segélyezése állt a centrumban: tanszerekkel és ruhákkal látták el őket.

A felső kereskedelmi iskola tantestületének tagjai a világháború kitörésétől a Népjóléti Iroda szolgálatába álltak. *„Amíg csak iskolai elfoglaltságunk meg nem kezdődött, sőt azután is, amennyire lehetett, mindenütt ott voltunk, ahol a hadba vonultak itthonmaradottjainak, özvegyeinek, árváinak segítségére lehettünk.”*⁸⁴⁶ Az iskola tanulói gyűjtötték össze a városi társadalom által adományozott több métermázsányi fémhulladékot, szombatonként pedig a kórházban fekvő lábadozó katonáknak vittek adományokat. Az országos könyv- és folyóiratgyűjtő mozgalom megindulása előtt a női tanfolyam tanulói a császári és királyi 68. gyalogezred 5. és 11. századbeli légénységének küldtek egy-egy csomag könyvet. Az 1916-os erdélyi menekülthullám idején közösen mozdult meg a tantestület – *„minden egyes tagja egész szabaddá tehető idejét éjjel-nappal a Menekültügyi Hivatal szolgálatában a pályaudvaron tölti, ahol menekült erdélyi véreink testi-lelki segítésében működik közre”*.⁸⁴⁷ Az iskola értesítőjében külön kiemelték, hogy *„távol áll tőlünk minden dicsekvés vagy hogy elismerést várnánk azért, amit szívünk sugallatából cselekedtünk, ámde büszkén hivatkozunk arra, hogy útmutatásunk tanítványaink lelkében visszhangot ébresztett”*.⁸⁴⁸

A polgári lányiskolában a diákok bevonásával a katonák fehérneműit javították, hósapkákat és csuklóvédőket kötöttek. Az első év decemberében 1630 korona folyt be a harctéren küzdő katonák karácsonyi ajándékára. Ebből vásároltak egy ezer koronás hadikötvényt, amit az iskola ösztöndíjalapjaként kezeltek, s annak kb. 60 koronára rúgó éves kamatát minden évben egy olyan tanulónak adták, akinek édesapja a harctéren elesett.⁸⁴⁹ A tantestület tagjai kivétel nélkül beléptek a Vörös Kereszt Egylet szolnoki körébe. Az első hónapok megfeszített munkájáért az Egylet szolnoki választmánya 1914. október 15-én Hasitz Jusztin polgári iskolai tanítónőnek mondott köszönetet körültekintő munkájáért és fáradozásáért, melyet a Vörös Kereszt Egylet kórháza részére összegyűjtött fehérneműk kijavítása és gondozása körül kifejtett. 1915. január 29-én elismerésüket és köszönetüket tolmácsolták Ellmann Elvira igazgatónak. Ellmann később megkapta a Vöröskereszt hadiékítményes II. osztályú díszjelvényét is.⁸⁵⁰ A diákok akcióját így foglalták össze: *„Uzsonna pénzük fele, az édességre szánt fillérek mind a katonákhoz vándoroltak, szabadidejüket pedig a lázas munka foglalta le, hogy a meleg ruházati cikkek a tél beállta előtt a harctérre kerüljenek. Így értük el, hogy október 26-án már a vallás és közoktatásügyi minisztérium művészi ügyosztályának címére küldtünk 300 db hósapkát, 195*

⁸⁴⁶ Felső kereskedelmi értesítője 1915: 9.

⁸⁴⁷ Uo. 1936: 23.

⁸⁴⁸ Uo. 1915: 9.

⁸⁴⁹ MNL JNSzVL VIII.106.a. 1914. november 18. és Polgári lányiskola értesítője 1938: 5.

⁸⁵⁰ Polgári lányiskola értesítője 1915: 11-12. és 1916: 22.

pár térdvédőt, 200 pár csuklóvédőt, 50 db flanell alsóinget, 97 db hasmelegítőt, 144 pár flanell kapcát és 25 kg szőrmét.”⁸⁵¹ Az utolsó évben még ki kell emelni a hadisírok gondozására és a hazatért foglyok javára indított eredményes gyűjtéseket.

A polgári fiúiskolában a diákok a „szigorú tanárkari tilalom folytán nem gyűjtéssel, hanem apró kedvteléseik megtagadásával adták össze a tekintélyes összegre nőtt fillérjeiket”. Ezenkívül művelték Szolnok város és a vármegyei általános tanítótanítótestület által átengedett nagy konyhakertet, az egész szünidő idejére gyógynövények szedésére vállalkoztak, „s hogy a *Folklore Fellows* (néphagyományokat kutató társaság) magyarországi osztálya nemes munkájából is kivegyék részöket, Pápai Gyula tanár buzdításának eredményeképp mintegy 2000 háborús vonatkozású költeményt (kizárólagosan népköltési terméket) juttattak a fentnevezett tanár útján dr. Gyulai Ágost pedagógiumi professzor kezeihez”.⁸⁵²

VII.5. A tananyag változása

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. március 29-én született rendelete szerint az állami iskolákban a tanév végén előadást kell tartani, amelyben „megismertetik e háború kiváló horderejét és azokat a kötelességeket, amelyekkel a haza és a trón iránt a hazának minden hű fia tartozik”. A háború vonatkozásait az egyes tantárgyak is felhasználták. A tanórák keretében kapcsolatba hozták a „feldolgozott tananyag alkalmas részeit a mi nagy küzdelmünkkel, de óvakodtunk e téren a könnyen kínálkozó egyoldalúságtól és túlzástól”.⁸⁵³

A Magyar Paedagógia 1915. január-februári száma közölte az előző év őszén Theobald Ziegler filozófus és pedagógus tollából megjelent „A háborús pedagógia tízparancsolata” című művet. A tanulságos, gondolatébresztő elképzelésekből három pontot érdemes részletezni (kiemelések az eredetiben – B. G.): „1. Tarts rendet és fegyelmet tanítványaid között, szorítsd kötelességeik pontos teljesítésére. Mert a jövőnk nemzedékért ma inkább felelős vagy nemzetednek, mint valaha. De azért ne légy iskolád zsarnoka, ma kevésbbé, mint valaha s értened kell ahhoz is, hogy néhanapján engedékeny légy. És ne terheld meg őket sok leckével, mert hiszen az újságot is csak el kell olvasniok naponként. 2. Ne engedd, hogy a háború mulatsággá legyen a tanulóifjúságra nézve; nagyon komoly dolog az. Azért ne ünnepelj szabad

⁸⁵¹ Polgári lányiskola értesítője 1915: 12.

⁸⁵² Polgári fiúiskola értesítője 1916: 13. Gyulai Ágost (1868–1957) irodalomtörténész, pedagógiai író 1917-ben jelentetett meg Háborús antológia címmel egy válogatást a beküldött költeményekből. Az antológiáról Tóth Árpád közölt erős kritikát a Nyugatban (1917/5. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00217/06617.htm>, letöltés: 2022. július 14.), majd csaknem száz évvel később Csunderlik Péter „adott egy inkább »gonosz«, mintsem reprezentatív áttekintést” a megjelent művekből („Grál hattyú, tárd ki szárnyaid!” – Hazafias „trashkölteszet”. Online: <http://elsovh.hu/gral-hattyu-tard-ki-szarnyaid-hazafias-trashkolteszet/>, letöltés: 2022. július 14.).

⁸⁵³ A rendeletet közli: Néptanítók lapja, 1915. április 8. 1–2. Az iskola és a háború.

nappal minden győzelmet. 3. Neveld tanítványaidat állampolgárokká. Most van rá legjobb alkalmad, mert a háború az állampolgár legkiválóbb nevelője.”⁸⁵⁴

Nézzük meg, mely tantárgyakat érintette a gimnáziumban a háború: A magyar órákon a hazafias költemények, a régi magyar harci dicsőség példáit felelevenítő olvasmányok és a háborús tárgyú írásbeli dolgozatok kerültek előtérbe. Írásbeli feladatok voltak például: A mozgósítás. Egy sebesült tiszt elbeszéli az uzsoki betörést. Önvédelmi harcunk 48-ban és most. Levél egy harctéren küzdő barátomhoz. A sebesült hősök közt. Háborús emlékeim. A jó hazafi kötelessége a király és a haza iránt. Újra épülnek a kárpáti falvak. A magyar föld ereje. A jó hazafi kötelessége a király és a haza iránt. A klasszikusok olvasásánál (pl. a trójai háború, Aeneas menekülése, harcai és honalapítása, a pun háborúk) is úgy súlyoztak, hogy legyen alkalma a szaktanárnak a háborúkat, a háborús szövetségeket és a világháború nagy hadvezéreit szóba hozni. Horatius költeményei alapján pedig *„kidomborították az istenfélelem, tiszta erkölcs, hazaszeretet, hősi vitézség stb. erényeit, rámutathattak a pártviszályok, nemzeti meghasonlás káros hatásaira*”.⁸⁵⁵ Történelemórákon elemezték a háború fogalmát, a hadüzenet formáit, vázlatokat készítettek a hadseregek hadállásairól és különböző példákön beszéltek a hősi önfeláldozás értelméről. A természetrajz-, földrajz- és fizikatanárok is bevonták óráikba a háborút: kitértek a részt vevő országok földrajzára, a gőz és villamosság szerepére, a modern technika háborús alkalmazásaira. A *„hágai első béketanácskozás évfordulóján az osztályfők rámutatva ellenségeinknek a világbéke magasztos eszméjét s a felebaráti szeretet érzelmeit megcsúfoló viselkedésére, felhívták növendékeink figyelmét az általános emberszeretet ama jelenségeire, amelyek a béke nyugalmából a háború borzalmi közé sodort népeknél a kegyetlenkedésektől való tartózkodásban, a foglyokkal való humánus bánásmódban most is megnyilvánulnak*”.⁸⁵⁶ Egy újabb kultuszminiszteri rendelet (87.129/1915.) a tanulók katonai szolgálatra való előkészítésével foglalkozott, ami alapján 1916 novemberében és 1917 áprilisában 50 tanuló vett részt az Orosz György tanár és Hasitz Henrik iskolaorvos által vezetett tanfolyamokon. A tananyag gyakorlati részét a játékdélutánokra fordított időben végezték, míg a 11 elméleti órában a katonai és orvosi elméleti alapokat szerezhették meg. A tanfolyamot két félnapos és egy egésznapos kirándulás egészítette ki.

A Polgári Fiúiskola Petőfi utcai helyiségében működő, úgynevezett munkásgimnázium 1916-os tudományos előadásain – tekintettel a háborús állapotokra – is a hadi eseményekkel foglalkoztak.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ A háborús pedagógia tízparancsolata. In: Magyar Paedagógia, 1915/1-2. 80-82.

⁸⁵⁵ Főgimnázium értesítője 1916: 15.

⁸⁵⁶ Uo. 16.

⁸⁵⁷ „A munkásgimnázium tanfolyamai felölelik a középiskola négy alsó osztályának általános műveltséget nyújtó tárgyait [...]” In: Haladás, 1915. október 31. 3. Bővebben: Szurmay 1989: 97.

VII.6. Nehézségek, magatartási problémák

*„Az ifjúság tanulmányaiban, valamint erkölcsi komolyságában beállott hanyatlás fájdalmas tükröképe az emberiség egyetemes, kulturális elvadultságának.”*⁸⁵⁸

Az oktatás körülményeinek, feltételeinek romlása, a tanítási idő rapszodikussá válása, a családok szétszakadása maga után vonta az iskolai rendszer mindennapos kereteinek meglazulását is. Itt érdemes visszautalnunk Ziegler pontjaira, különösen a fegyelem megtartására – a gyakorlat sajnos hamar felülírta az ideális munkakörülményeket.

A gimnáziumban néhány tárgyat (egészségtan, ének, gyorsírás, szabadkézi rajz) csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem (torna) lehetett tanítani a háborús évek alatt. A diákok egy részénél *„hanyagságot, tanulmányaikban hátramaradást és léha viselkedést”* figyeltek meg. Az okok között említették a *„háborús események izgalmaikat”,* a városon naponként átvonuló csapatok iránti túlzott érdeklődést, a *„sok újságolvasást”* és a *„szigorú vezető kéz hiányát”*. Egy-két tanulónál pedig az iskola *„félreeső, gyarlón világított utcában való fekvése, az iskolából este 6 órakor sötét, szűk utcákon való hazajárás csábított oly kihágásra, amilyen rendes viszonyok közt elő nem fordult volna”*.⁸⁵⁹ A háborús évek alatt összesen 15 tanulót kellett – az évkönyvekben olvasható kategória szerint – nagyobb fokú fegyelmi büntetéssel sújtani.

A felső kereskedelmi iskolában a tanári értekezletek állandóan visszatérő tárgya volt *„az ifjúság fegyelmének és kötelességtudásának a háborús évekkel arányosan növekvő elfajulása”*; tudták azonban azt is, hogy ebben a tekintetben az iskola nem állt egyedül, hiszen országos tünetről volt szó, amelynek *„gyógyulását csak a háború vége és a normális életbe való mielőbbi visszatérés hozhatja meg”*.⁸⁶⁰

A lányiskolában nehezítette az oktatást a délelőtti-délutáni tanítás bevezetése. A fegyelem megbomlását jelezték 1914-ben az első osztályos tanulók *„súlyos fegyelmi vétségei”,* amelyek kemény retorziót vontak maguk után. Voltak, akik *„reprodukálhatatlan ocsmány”* kifejezésekkel és rajzokkal (*„ezek a növendék lelkének teljes romlottságára és megmértelyezettségére vallanak”*), voltak, akik *„a szemérmet és az erkölcsöket mélyen sértő”* dolgokkal vontak fejükre a bajt. A fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvében olvasni iskolából hazamenet, *„útközben illetlen dolgokat művelő”* diákokról, akik ráadásul *„a házak ablakán is bezörgettek, hogy a csúnya tettüket a háztulajdonosoknak tudtul adják”* és olyanról, aki *„trágár szavakkal megkérdezett egy katonát, hogy miért nincs ő a háborúban, mire az vérig sértődve fenyegette meg e csúnya beszédű leányt”*.⁸⁶¹ A tanári kar és a szülők döntése alapján egy lányt elvittek az intézményből, és bár felvetődött, hogy a többieket is *„csendesesen el kellene távolítani*

⁸⁵⁸ Felső kereskedelmi értesítője 1936: 26.

⁸⁵⁹ Főgimnázium értesítője 1916: 20.

⁸⁶⁰ Felső kereskedelmi értesítője 1936: 26.

⁸⁶¹ MNL JNSzVL VIII.106.b. 291/1918.; MNL JNSzVL VIII.106.a. 1914. december 14.

az intézetből, hogy a mételyt tovább ne terjesszék”, tekintetbe vették, hogy „a kisleányok lelki romlására nagy befolyással van az a körülmény, hogy délután 5 órakor járnak haza iskolából, most télen pedig akkor már sötét este van”.⁸⁶²

A fiúiskola értesítője a szülői felügyelet, az erősebb apai fegyelmezés hiányán túl az alábbiakban vélte felfedezni a bajok forrását: *„Alig akad város az országban, ahol a katonaszállítás annyira lekötötte volna a tanulók idejét, mint Szolnok városában. A katonavonatok huzamosabb ideig itt tartózkodván, a tanulók is idejüket szórakozással itt töltötték el.”⁸⁶³*

VII.7. Emlékezés, emlékezet

„Elesett hőseink szelleme is nevelje ifjúságunkat arra, hogy hazáját mindenek felett szeresse, érette munkálkodjék, érette mindent, ha kell, életét is áldozza.”⁸⁶⁴

A gimnázium 1933 júniusában avatta fel az intézet 23 hősi halott növendékére emlékeztető márványtáblát. A hosszú időn át készülő világháborús névsort kiegészítették a tanácsköztársaság és a román megszállás áldozataival is.⁸⁶⁵

A felső kereskedelmi iskola már 1915-ben elhatározta, hogy emléktáblán örökíti meg Morvai István nevét. Erre – legalábbis az iskolai értesítők alapján – nem került sor, de szűk két évtized múlva sikerült összeállítani a háborúból vissza nem tért tanárok (2 fő) és diákok (17 fő) névlistáját.⁸⁶⁶

A lányiskola első igazgatójának, Ellmann Elvirának állított maradandó emléket, amikor megfestette a világháborúban példamutató magatartást tanúsító igazgatójának arcképét.⁸⁶⁷

A polgári fiúiskola 1932. június 5-én avatta fel a 29 hősi halott diák nevét tartalmazó emléktábláját az iskola előcsarnokában. *„A lélekemelően s meghatóan szép ünnepségen megjelentek a vall. és közoktatásügyi miniszter ur őnagyméltósága képviselőjében dr. Vadász Károly vm. főjegyző, a város képviselőjében dr. Lévai Gyula főügyész, azonkívül Kolthay Alajos kir. főigazgató, a honvédség, csendőrség, az egyházak, hivatalok és különféle iskolák képviselői és az elesett hősök hozzátartozóin kívül nagyszámú ünneplő közönség.”⁸⁶⁸*

Az Újvárosi Iskola is megemlékezett egyik tanáráról. A hősi halált halt Viszlai Ernőre 1922 után arcképes emléktábla és az egyik tanterem emlékeztetett.

⁸⁶² MNL JNSzVL VIII.106.a. 1914. december 14.

⁸⁶³ Polgári fiúiskola értesítője 1915: 5-6.

⁸⁶⁴ Főgimnázium értesítője 1933: 12.

⁸⁶⁵ Uo.

⁸⁶⁶ Felső kereskedelmi értesítője 1936: 43.

⁸⁶⁷ Polgári lányiskola értesítője 1938: oldalszám nélkül

⁸⁶⁸ Polgári fiúiskola értesítője 1932: 16. és Szolnoki Ujság, 1932. június 7. 1. Bensőséges társadalmi ünnep volt a polgári fiúiskola jubileuma.

VIII. Demográfiai és társadalmi változások a háborús években

Az alábbi fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a háborús években hogyan változott a város és a vármegye népessége, miképpen alakult a születések, a házasságkötések és a halálozások száma. Kitérek a természetes szaporodás kérdésére, illetve összevetem Szolnok adatait azokkal a rendezett tanácsú városokéval, amelyeket a világháború évei előtt vizsgáltunk. Áttekintem a középosztály deklasszáldásának folyamatát és szólunk a nők megváltozott helyzetéről is.

VIII.1. Demográfia

A Központi Statisztikai Hivatal 2014-ben kiadott, és a világháború demográfiai hatásait elemző kötetének összefoglaló megállapítása szerint a korszakunkban bekövetkezett, 2 milliósra becsült népességcsökkenés nem mutatja meg teljesen a világháború pusztításának teljes mértékét. Ezt azzal indokolták, hogy 1918 után is kedvezőtlenül alakultak a halálozási viszonyok, a gazdaság is csak lassan tért magához, emellett a fiatalabb korosztályokban kialakult hiányok és az elmaradt születések is rontottak az összképen.⁸⁶⁹

VII.1.1. Születések

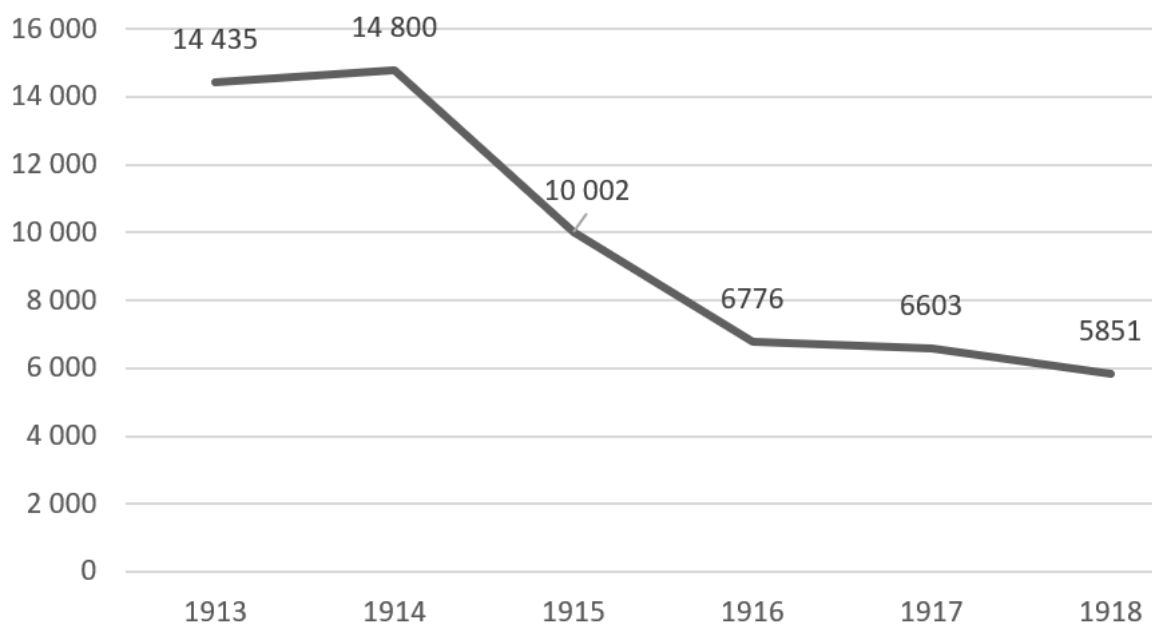
A dualizmus évtizedei alatt folyamatosan növekedett a történelmi Magyarország lélekszáma: 1900 és 1910 között például 8,5%-kal. Ugyanebben az évtizedben Jász-Nagykun-Szolnok vármegye növekménye csak 6,8%, Szolnok városának viszont 13,4%.⁸⁷⁰ Az első háborús évben még nőtt a születések száma (a vármegyében 3180, Szolnokon 52 fővel, 1123-ra), ám a következő években (háború van – a férfilakosság egy része a harctéren van) folyamatos csökkenést figyelhetők meg (21-22. ábra). A vármegyében 60%-os (!), a megyeszékhelyen csaknem 44%-os volt a visszaesés 1914 és 1918 között.

⁸⁶⁹ Rác 2014: 68.

⁸⁷⁰ Népszámlálás 1910/6: II. Részletes kimutatások, 10-16.

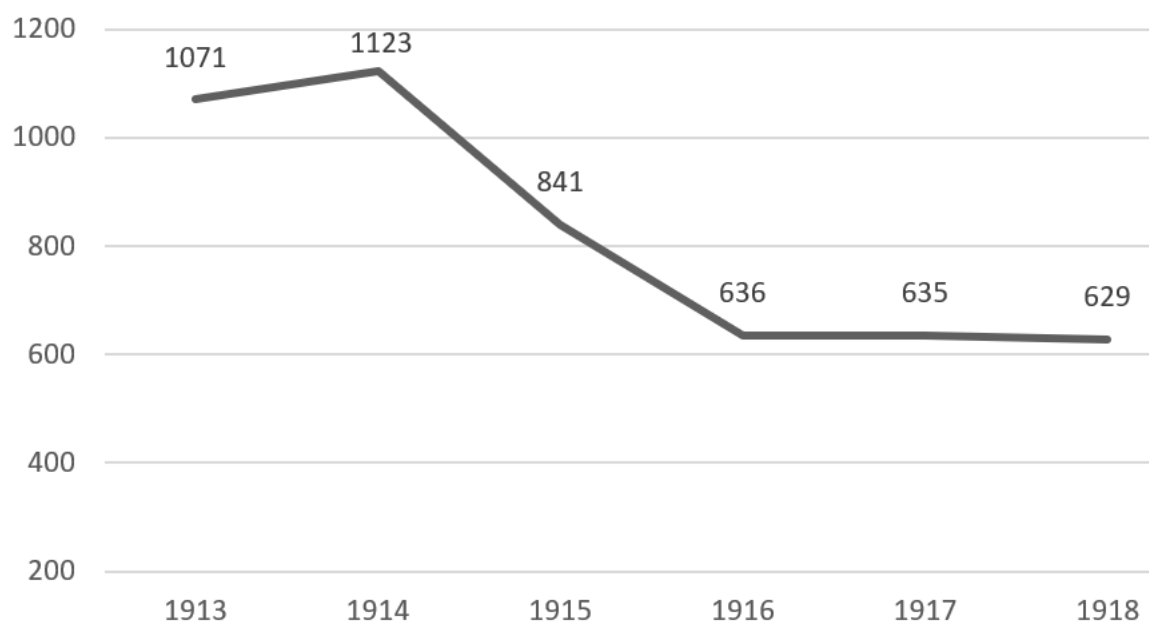
21. ábra

Születések száma Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1913 és 1918 között⁸⁷¹

22. ábra

Születések száma Szolnokon 1913 és 1918 között⁸⁷²

Az ezer lakosra jutó születések számában (29. táblázat) is látható a drasztikus visszaesés, amely a háború utolsó évében érte el a mélypontot. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében intenzívebb volt a csökkenés mértéke, mint országosan.

⁸⁷¹ MSK 1913-1918: 36-39.

⁸⁷² MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, születési anyakönyvek adatai, 1913-1918.

29. táblázat

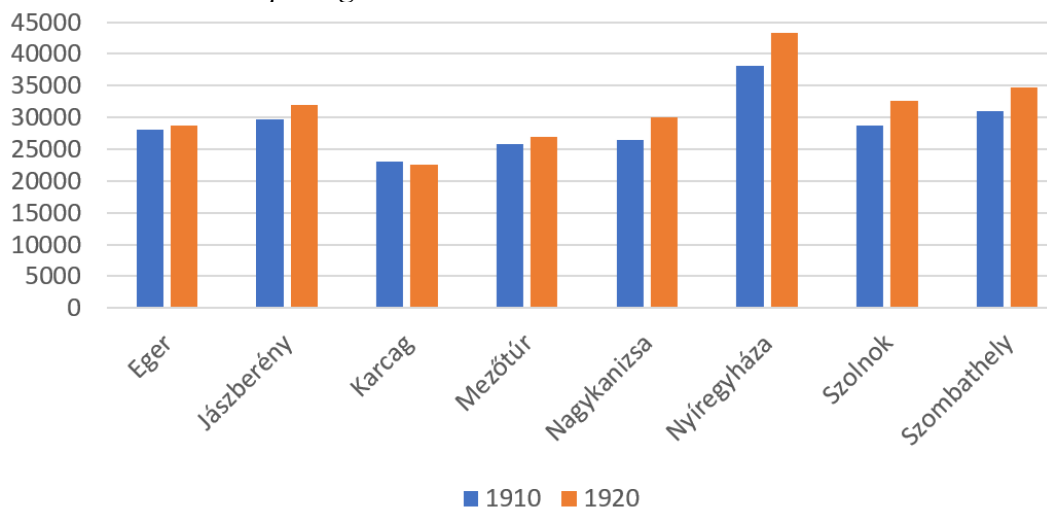
*Ezer lakosra jutó születések száma 1913 és 1918 között*⁸⁷³

	Ezer lakosra jutó születések száma - országos	Ezer lakosra jutó születések száma - JNSz vármegye
1913	34,5	37,9
1914	34,7	38,5
1915	23,8	26
1916	16,8	17,8
1917	16	17,5
1918	15,8	15,7

Megállapítható tehát, hogy a háború hatásai közül az elmaradt születések okozták a legnagyobb kárt, mivel ez továbbgyűrűzött: az elmaradt születések elmaradó házasságkötésekhez, majd ismét elmaradó születésekhez vezettek. Igazán szembetűnővé és érezhetővé akkor vált a veszteség nagysága, amikor az 1914-1918 között született gyermekek elérték az iskolaköteles, majd munkaképes kort.⁸⁷⁴ Mindezen adatok ellenére, ha összehasonlítjuk az 1910 és 1920 közötti népességnövekedés adatait az 1914 előtt is viszonyítási pontként szolgáló rendezett tanácsú városok adataival, az látható, hogy Karcag kivételével minden város növekvő népességszámot tudott felmutatni az évtized végén.

23. ábra

*A népességszám változása 1910 és 1920 között*⁸⁷⁵

Szolnok a harmadik legnagyobb növekedést érte el (13,07%), és ennek eredményeként átvette Jászberénytől a legnépesebb vármegyei város címét.

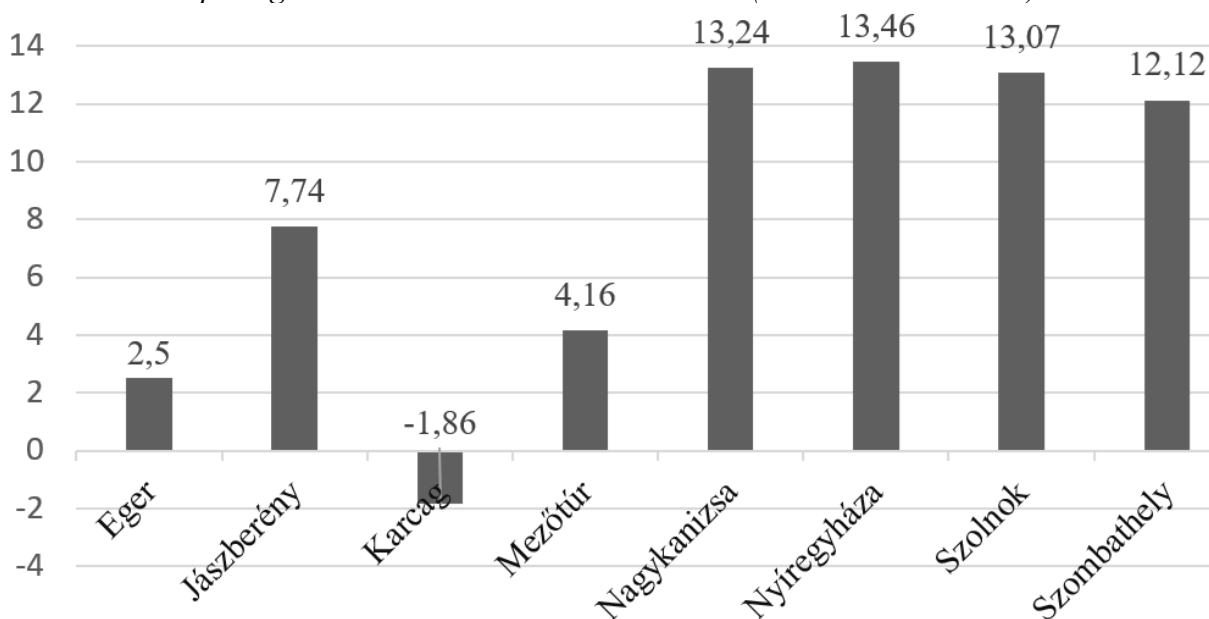
⁸⁷³ MSK 1913-1918: 36-43.

⁸⁷⁴ Rácz 2014: 25.

⁸⁷⁵ Népszámlálás 1920/1.

24. ábra

A népességszám változása 1910 és 1920 között (százalékos kimutatás)⁸⁷⁶

VIII.1.2. Házasságkötések

A háború előtti születési és házassági adatokat a statisztikusok gazdasági és társadalmi jelenségekkel (pl. a terméseredmények alakulásával) állították párhuzamba. A férfiak nősülését mindezek mellett az is befolyásolta, hogy a „*tényleges katonai szolgálat előtt állók nősülését a honvédséghez tartozók esetében 1913-ig csak a honvédelmi miniszter engedélyezhette. A hadkötelezettségi kor betöltése előtti nősülés ugyanis általában tilos volt. Ez a gyakorlatban a 24. életév előtti házasságot akadályozta. A fiatalok többsége ugyanis 24 éves korára a kötelező katonai szolgálatát már letöltötte, és a tényleges szolgálatból tartalékos állományba került. Így a családi élet az aktív szolgálat teljesítését már nem nehezíthette meg. [...] A legénységi állomány engedély nélküli házasságát minden esetben pénzbüntetéssel sújtották.*”⁸⁷⁷

A háborús időszak alatt jelentősen visszaesett a házasságok száma. Ez visszavezethető a férfiak bevonulására, a veszteségekre, a gazdasági helyzet rosszabbodására és a házasságkötési kedv hanyatlására.⁸⁷⁸ A csökkenés 1915-ben és 1916-ban volt a legnagyobb mértékű: a vármegyében – 1913-hoz képest – 1915-ben kétharmaddal, Szolnokon 1916-ban – szintén az utolsó békeévhez viszonyítva – 43%-kal kötöttek kevesebb házasságot.

⁸⁷⁶ Uo.

⁸⁷⁷ A tiltást a honvédelmi miniszter által 1913. január 20-án aláírt körrendelet szüntette meg. In: Kiss Gábor: Házasodna a tiszt úr? Online: https://nagyhaboru.blog.hu/2014/02/05/hzasodna_a_tiszt_ur (letöltés: 2021. augusztus 3.) A téma elemzése: Deák 1993: 178-181.

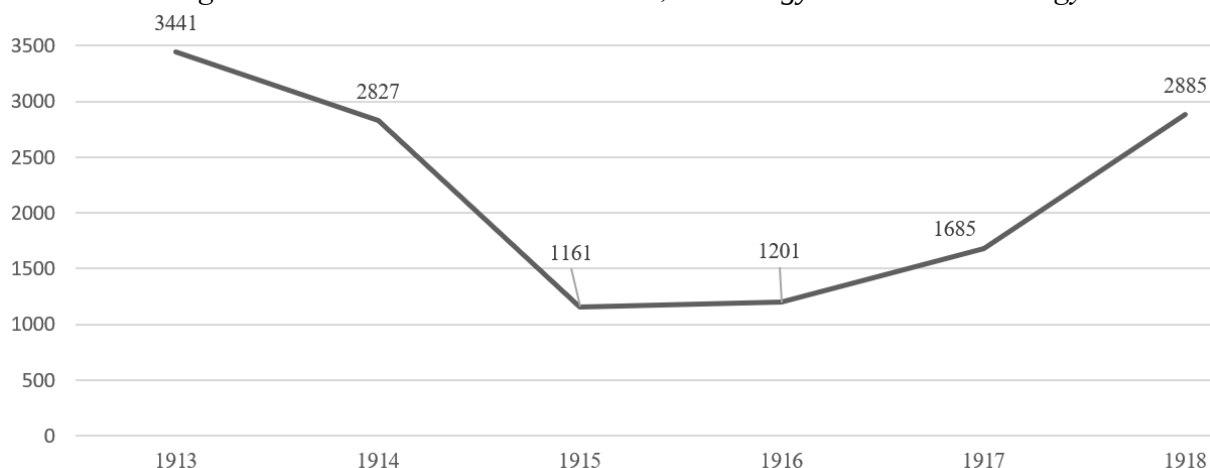
⁸⁷⁸ MSK 1913-1918: 3.

30. táblázat
*Házasságkötések számának alakulása 1913 és 1919 között*⁸⁷⁹

	Házasságkötések száma (JNSz vármegye)	Házasságkötések száma (Szolnok)
1913	3441	268
1914	2827	206
1915	1161	190
1916	1201	152
1917	1685	179
1918	2885	276
1919		537

A mélypont után a rendszeres szabadságolások, a háborús gazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodás következtében javultak a mutatók. Ezt segítette elő pl. az 1916. december 1-jén életbe lépett „távházassági” rendelet, melynek első paragrafusa szerint a *„háború ideje alatt az ellenség hatalmában levő hadifoglyoknak, túszo­knak és internált egyéneknek az igazságügyminiszter megengedheti, hogy házasságuk megkötésénél magukat meghatalmazott által képviseltethessék”*.⁸⁸⁰

25. ábra
*Házasságkötések száma 1913 és 1918 között, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye*⁸⁸¹

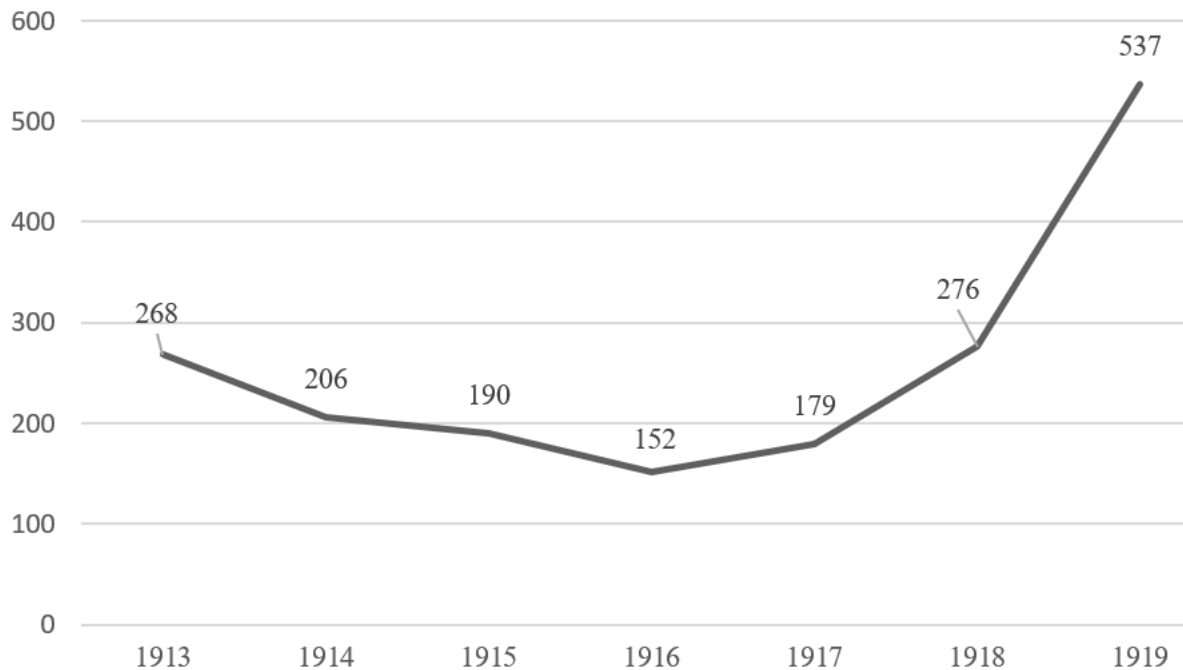

⁸⁷⁹ Uo. 36-39. és MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, házassági anyakönyvek adatai, 1913-1919.

⁸⁸⁰ A m. kir. minisztérium 1916. évi 3.984. M. E. számú rendelete, a meghatalmazott útján történő házasságkötésnek kivételes megengedéséről. In: Magyarországi Rendelet­ek Tára 1916. Budapest, 1916, 1598-1599. 1917 tavaszán kiegészítették a rendeletet: A m. kir. minisztérium 1917. évi 925. M. E. számú rendelete, a meghatalmazott útján történő házasságkötésnek kivételes megengedéséről szóló 3.984/1916. M. E. számú rendelet kiegészítéséről. In: Magyarországi Rendelet­ek Tára 1917. Budapest, 1917, 137-138.

⁸⁸¹ MSK 1913-1918: 36-39.

26. ábra
*Házasságkötések száma 1913 és 1919 között, Szolnok*⁸⁸²

Kovács Alajos számítása szerint a háborús időszakban kb. 151.000 házasságkötés maradt el a trianoni Magyarország területén, míg 1918-at követően a normális számon felül kb. 190.000 házasságot kötöttek. A többlet magyarázata, hogy a háború által akadályozottakon felül a háború vagy a spanyoljárvány miatt özvegygé váltak is új párt kerestek.⁸⁸³ 1919-ben a korábbi évhez képest szinte megduplázódtak a számok. Koloh szerint ez az érték egyértelműen összefüggésbe hozható a visszatért katonákkal, mivel ekkor került sor az elmaradt házasságok megkötésére, illetve szerinte is számolni kell a megözvegyültek újrَاهázasodásával.⁸⁸⁴

VIII.1.3. Halálozások

Az utolsó nagy kolerajárvány (1872) után a halálozási ráta 1913-ig – kilengésekkel ugyan, de – csökkenő tendenciát mutat. A háború első éveiben (1914-1915) adataink szerint növekedett a hátszági polgári lakosság halandósága. Ezt több tényezőre vezethető vissza: pl. élelem- és gyógyszerhiány, orvoshiány, járványok. Ez utóbbi halálok (azaz a fertőző betegségek) részaránya emelkedett a háború évei alatt. Növekedett a csecsemőhalandóság is – fokozódott tehát a népesség táplálkozásának és a közegészségügynek a romlása.⁸⁸⁵

⁸⁸² MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, házassági anyakönyvek adatai, 1913-1919.

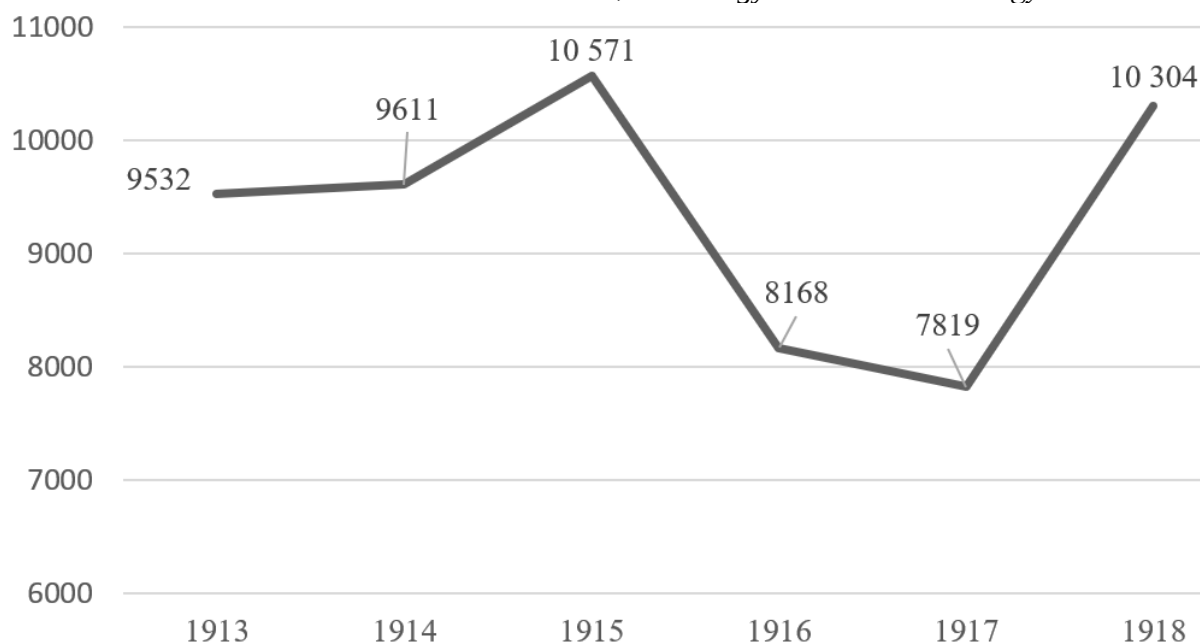
⁸⁸³ Kovács 1924: 456.

⁸⁸⁴ Koloh 2019: 15.

⁸⁸⁵ MSK 1913-1918: 19.

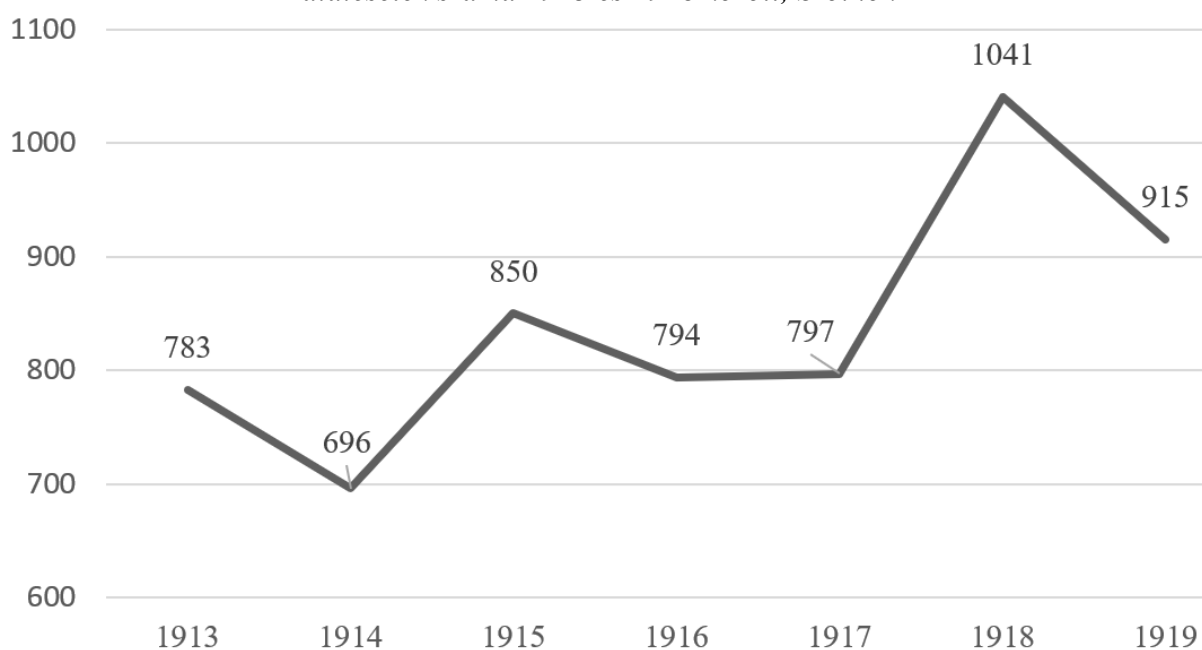
27. ábra

Halálozások száma 1913 és 1918 között, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye⁸⁸⁶

28. ábra

Halálozások száma 1913 és 1918 között, Szolnok⁸⁸⁷

1916-1917 folyamán mérséklődött a halálozási arány, 1918-ban, a spanyolnátha azonban szinte letarolta az országot.

⁸⁸⁶ Uo. 36-39.

⁸⁸⁷ MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, halotti anyakönyvek adatai, 1913-1918.

31. táblázat

*Ezer lakosra jutó halálesetek száma 1913 és 1918 között*⁸⁸⁸

Ezer lakosra jutó halálesetek száma - országos	Ezer lakosra jutó halálesetek száma - JNSz vármegye
23,5	25
23,5	25
25,7	27,5
20,9	21,4
20,7	20,7
25,7	27,6

VIII.2. Társadalom

A háborús évek alatti megváltozott társadalom elemzésére jól használható Arthur Marwick brit történész elmélete. Szerinte a társadalomban végbement összetett folyamatok és változások a következők voltak: társadalomföldrajzi (népességszám, urbanizáció és az ipar eloszlása), gazdasági és technológiai (elméleti és strukturális változások), a társadalom szerkezete, a társadalom kohéziója (különösen a nemzeti és faji kisebbségek tekintetében), szociális jóléti és szociálpolitikai, az anyagi feltételek, a szokások és viselkedés, a művészeti és szellemi eszmék és gyakorlatok, valamint a populáris kultúra változásai, a családban és a nők szerepében és helyzetében bekövetkezett változások; a társadalmi és politikai értékek, intézmények és eszmék változásai.⁸⁸⁹

Marwick a „totális háború” társadalomra gyakorolt hatását négy csoportba (dimenzióba) sorolta, amelyek szerinte átfedik egymást, továbbá leszögezte, hogy ezek számát és elnevezését nem tartja kőbe vésettnak. Az első a háború romboló és bomlasztó/züllesztő (Marwick: „destructive and disruptive”) dimenziója. A háború személyi és anyagi veszteségekkel jár, gazdasági visszaesés következik be, azaz „*inkább visszafejlődést jelent, mint változást*”. Marwick szerint azonban ezekben a helyzetekben mindig benne rejlik az újjáépítés, a konszolidáció ígérete, új viselkedésminták és lehetőségek (pl. a nők munkába állása) elterjedése. A második a próbatétel (Marwick: „test”). A háború kihívást intéz az országok katonai, társadalmi, politikai és gazdasági intézményei felé, amelyhez – ha el akarják kerülni a vereséget – alkalmazkodniuk kell. Ha erre képesek, akkor sikerül átstrukturálniuk a rendszert és hatékonyabbá teszik annak működését, ha nem, akkor összeomlás következik be (Marwick

⁸⁸⁸ MSK 1913-1918: 36-43.

⁸⁸⁹ Marwick 1988: XIV.

a cári Oroszországot hozza föl példának, de idevehető az Osztrák-Magyar Monarchia is). A harmadik a részvétel (Marwick: „participation”) dimenziója. A totális háború hatással volt a társadalmi vagy foglalkozási csoportosulások relatív fontosságára. Marwick érvelése szerint ennek eredményeként javult a munkások és a nők helyzete (ez pl. a szakszervezetek és feminista mozgalmak erősödésében érhető tetten), elsősorban a háborús erőfeszítésekhez való hozzájárulásuk következtében. A negyedik a pszichológiai (Marwick: „psychological”) dimenzió. Ezzel a háború érzelmi hatására utal, amely egyrészt feléleszti vagy megerősíti az ember „sajátjaihoz” való tartozás érzését, másrészt növeli a „másokkal”, az ellenséggel szembeni érzéseket. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a nemzetiségek nem a többnemzetiségű, dinasztikus birodalomban találták meg az igazodási pontot, hanem a független nemzetállam eszméjében. Marwick kiemelte továbbá, hogy a háború „különleges borzalmait” nemcsak új intellektuális és művészeti válaszokat hívnak elő, hanem lehetővé teszik *„a békeidőben csak egy szűk kisebbségre korlátozódó eszmék széles körű elterjedését”* is.⁸⁹⁰ Ahogy korábban említettem, Marwick formálhatónak és kiegészíthetőnek tartotta a fenti négy dimenziót.

Pollmann Ferenc hadtörténész három aspektussal bővítette a marwick-i modellt. Az első a háború attributív aspektusa. Elgondolása szerint a háború (a hadműveletek, a hadjáratok és a frontokon zajló események) nem önmagukban állnak, hanem mindezek hatással vannak a társadalom egészére, *„anyagi és nem anyagi értelemben egyaránt”*. A második a relatív aspektus. Ebben az olvasatban egyik társadalom sem vonhatja ki magát a háború alól (még akkor sem, ha semleges államról van szó), a háborús állapot tehát viszonylagos módon érvényesül. A harmadik a redisztributív aspektus. Ugyanazokat az erőforrásokat nem lehet békeidőben és háborús állapotok között ugyanúgy biztosítani: ebben az újraelosztásban pedig a hadseregé a prioritás.⁸⁹¹

Pollmann írása végén hozzátette, hogy véleménye szerint *„a háború és társadalom, mint a hadtörténeti kutatások irányát jellemezni kívánó szóösszetétel tulajdonképpen helytelen és kijavításra szorul. Helytelen, mivel azt sugallja, hogy a háború valami a társadalomtól függetlenül létező jelenség, amely mintegy hatással van a társadalomra, akár egészében, akár annak részeit illetően. Valójában a háború nem gyakorolhat hatást a társadalomra, mivel a háború maga a társadalom létállapota. Ezért helyesebb lenne a háborús társadalom összetétel használata.”*⁸⁹²

⁸⁹⁰ Uo. XV-XVI. Marwick elméletéhez: Dreisziger 1985., Ishizu 2011. és Bihari 2008: 122-123.

⁸⁹¹ Pollmann 2011: 14-15.

⁸⁹² Uo. 15.

VIII.2.1. Változások

A megélhetés drágulásának a társadalmi csoportokra való hatását Dálnoki-Kováts Jenő elemezte.⁸⁹³ A napszámosok életszínvonala már az első háborús év végére 13,2%-kal süllyedt. Az esés 1917-ben megállt, az év folyamán minimális emelkedés is tapasztalható. A kézműipari szakmunkások életszínvonalának csökkenése is folyamatos az első két évben, majd 1916-ban és még inkább 1917-ben növekedésnek indult, és egyedülként a társadalmi csoportok között csaknem elérte a háború előtti mérőszámot. Dálnoki-Kováts szerint ez a munkáshiányra és a panaszbizottságok⁸⁹⁴ felállítására vezethető vissza. A gyári munkások életszínvonalában is észlelhető az 1917. éves emelkedést, bár ez nem akkora mértékű, mint a kézműipari szakmunkásoknál. A katonatisztek életszínvonala a háború elején 53%-kal emelkedett, ám ez az előny 1916-ra teljesen elolvadt. A köz- és magántisztviselők életszínvonala évről-évre süllyedt, 1918-ra a háború előtti év egyharmadára. Ami összességében a Dálnoki-Kováts adatai alapján készített diagramból megállapítható, hogy a háborús években a terhek nem egyformán oszlottak meg, *„elsősorban a fixfizetésű középosztály, nem pedig a testi munkásosztály rovására”*.⁸⁹⁵

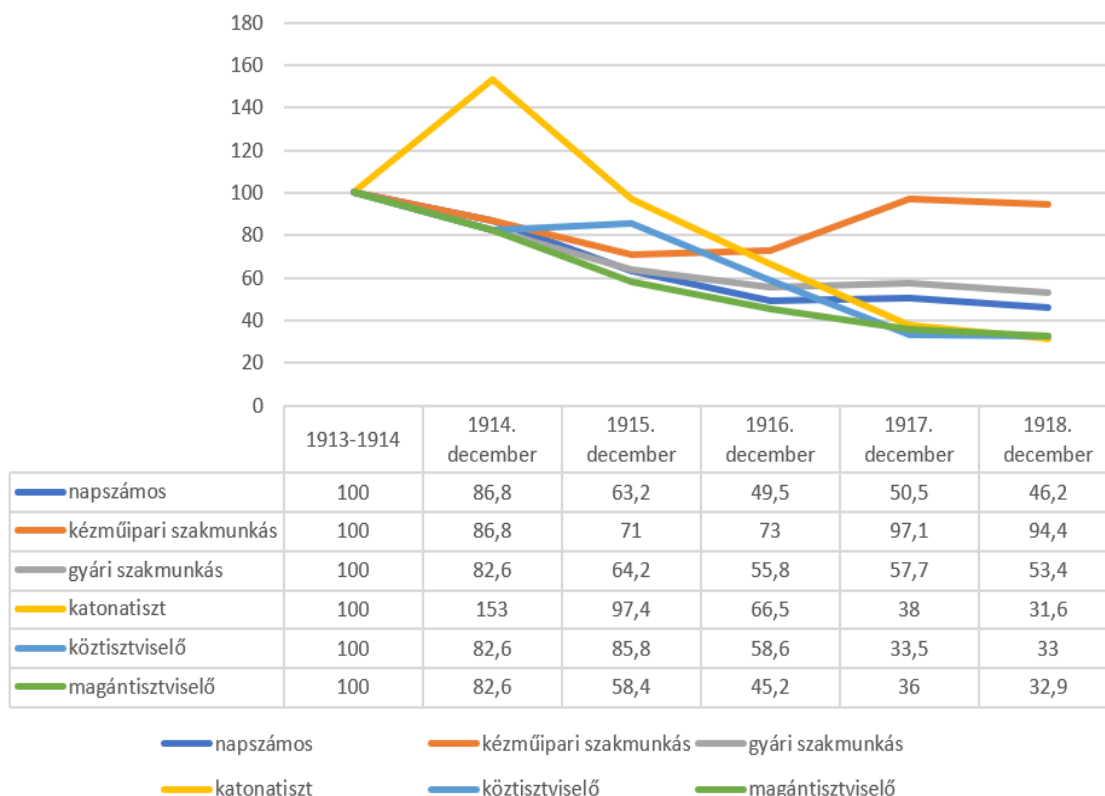
⁸⁹³ Dálnoki-Kováts 1921: 282-286.

⁸⁹⁴ Bővebben: A m. kir. honvédelmi miniszter 1916. évi 18.950. 1915. eln. 20/b. számú rendelete (a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. t.-c. 18. §-a alapján az üzem folytatására kötelezett vállalatoknál alkalmazott munkások szolgálati, bér- és munkaviszonyairól) és a m. kir. honvédelmi miniszter 1916. évi 13.604. eln. 20/b. számú rendelete (a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. t.-c. 18. §-a alapján az üzem folytatására kötelezett vállalatoknál alkalmazott munkások szolgálati, bér- és munkaviszonyai tárgyában kiadott 18.950/1915. H. M. eln. 20/b. számú rendeletnek és az ennek kiegészítése tárgyában kiadott 10.813/1916. H. M. eln. 20/b. számú rendeletnek kiegészítéséről és módosításáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1916. Budapest, 1916, 472-478. és 1258-1259. A panaszbizottságok működéséhez: Nevelő 1980: 78-86., Bódy 2005. 1459-1473., Varga 2010: 22-38. és Ignác 2017: 168-174.

⁸⁹⁵ Dálnoki-Kováts 1921: 289. Vörös összegzése szerint a világháború éve alatt a „gazdagok gazdagabbak és a szegények szegényebbek lettek; másrészt ugyanakkor a középosztály alsó és a proletariátus felső és egyre táguló rétegeire, valamint a kispolgárságra kiterjedően megindított egyfajta anyagi és részben életmódbeli nivellálódást is — anélkül azonban, hogy (e nivellálódás a benne érvényesülő emelkedő tendenciák ellenére is a háború növekvő nyomorúságában elsősorban lefelé történvén) bárki számára is tényleges emelkedést jelentett.” Vörös 1978: 736.

29. ábra

Az életszínvonal süllyedése az egyes foglalkozási ágakban, 1913-1918⁸⁹⁶

Bódy összefoglalása alapján leszögezhető, hogy „A bérből vagy fix fizetésből élők keresetük értékéért aggódhattak, a mezőgazdasági termelők azért, hogy milyen reális ellenértéket kaphatnak terményeikért, a megtakarítással rendelkezők pedig felhalmozásaik elillanásáért. A mezőgazdasági termelők a pénz értékének bizonytalansága miatt szívesebben őrizték élelmiszer-készleteiket egészen addig, amíg valamilyen konkrét igényük miatt pénzzé nem tették, vagy közvetlenül iparcikkre, esetleg szolgáltatásra cserélték. A városi fogyasztók viszont ezt élelmiszer-spekulációnak érzékelték, és az »élelmiszer-uzsora« megszüntetését követelték.⁸⁹⁷ A középosztálybeliek traumaként élték meg, hogy pénzüik elértéktelenedése miatt kiszolgáltatottakká váltak – a társadalmilag korábban messze maguk alatt állónak érzett – élelmiszertermelőkkel szemben, s reáljövedelmeik még a tömegüknél fogva sokkal jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező munkásokéhoz képest is elmaradtak.”⁸⁹⁸

Tanulságos végigkövetni, hogy a városi sajtó miként számolt be a társadalmi csoportok helyzetének változásáról, hová kerültek a hangsúlyok az anyagi helyzetük megropppanását érző

⁸⁹⁶ Dálnoki-Kováts 1921: 289.

⁸⁹⁷ Pap Dezső erről így írt: „A város a falu, a falu a város uzsoráját panaszolja. Az állam, úgyis mint a népjólét őre, úgyis mint a legjobban szenvedő legnagyobb fogyasztó mindenhol ott van, mindenhol segíteni akar és mindenhol későn érkezik.” Pap 1934: 102. Az egyre intenzívebbé váló és ellentmondásos eredményeket felmutató állami szerepvállalásról: Bihari 2008: 120-121.

⁸⁹⁸ Bódy 2018: 1279. A középosztály helyzetének megrendüléséről továbbá: Egry 2017: 308-313.

és ezt artikulálni igyekvők értékelésekor, illetve hogyan állították ezek helyzetét és követelését szembe egymással az idő előrehaladtával. 1915 márciusában az olvasható a Haladásban, hogy a hivatalnoki kart sújtotta legjobban, legsúlyosabban a háború. A drágaság következtében megélhetésük lehetetlenné vált, és magukat, családjukat csak úgy tudták fenntartani, ha eladósodtak. „*Mi lesz az állami, megyei, városi hivatalnokokkal, tisztviselőkkel, tanárokkal, tanítókkal és mi lesz a még rosszabb sorsban sínylődő hajdúkkal, rendőrökkel és hivatalsszolgákkal?*”⁸⁹⁹ Pár héttel később a „hivatalnoki karról” átkerült a fókusz egy másik csoportra: „*Nincs az országban társadalmi osztály, mely a háború következtében annyit szenvedne, mint a kisiparos és kereskedők osztálya.*” Az „agonizáló”, „lassan haldokló” és a „végső katasztrófa” előtt állókat maga a sajtómunkás próbálja felrázni: „*[...] szolnoki iparosaink és kereskedőink tartsanak egy értekezletet a hitelügyek rendezéséről és ugyanekkor küldjenek ki egy bizottságot, amelynek feladata lenne a szolnoki összes pénzintézetek igazgatóival tárgyalni a felett: mi módon lehetne a teljesen beszüntetett hitelt a szükséghez képest iparosaink és kereskedőink részére megnyitni.*”⁹⁰⁰

1915. május 19-én jelent meg a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete,⁹⁰¹ amely szerint az állami és községi elemi népiskolai tanítókat és tanárokat be kell vonni a háborúval összefüggő rekvirálásokkal kapcsolatos munkálatokba, továbbá a nyári szünetben „*a körjegyzői irodákban felhalmozódott munkákra és általában a közigazgatásban feltétlenül szükséges és el nem halasztható megfelelő más teendők*” ellátásához. A bevonulások miatt megnövekedett munkaterhű és az iskolaépületekből kiköltöztetett pedagógusok között igen nagy elégedetlenséget váltott ki a rendelet.⁹⁰² A Haladás értékelése szerint a „*város erkölcsi testület, melynek potya munkát elfogadnia nemcsak hogy nem illik, de nem is szabad. Szomorú és szégyenletes dolog ez azokra a hivatalnokokra is, akik saját hanyagságukból kifolyólag hátralékaikat a tanítók által akarják feldolgoztatni.*”⁹⁰³

1917 végén két cikkben is foglalkoztak a mezőgazdaságból élőkkel. Már a címek is eligazítják az olvasót: „Garázdálkodnak a felmentett parasztok” és „A gazdaközönség garázdálkodása”. Az elsőben a felmentést élvező „*dúsgazdag paraszt sihederek*” éjszakai

⁸⁹⁹ Haladás, 1915. március 21. 2. A hivatalnokok sorsa.

⁹⁰⁰ Uo. 1915. április 11. 1. Kisiparosok és kereskedők baja. Áprilisban érkezett meg az Országos Hadsegélyező Bizottság – a debreceni Kereskedelmi és Iparkamara útján kiutalt – 1480 koronás segélyösszege, amelyet az év elején összeírt 60 rászoruló iparos és kereskedő között osztottak ki. A segélyezettnek neve, foglalkozása, a javasolt segélyösszeg és a támogatás indoka: MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 5493/1914.

⁹⁰¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. évi 3.627. eln. számú rendelete valamennyi kir. tanfelügyelőhöz és tanfelügyelői kirendeltség vezetőjéhez, a háborúval összefüggő rekvirálásokkal kapcsolatos munkálatokra stb. az elemi népiskolai tanerők igénybe vehetéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1915. Budapest, 1915, 1057.

⁹⁰² „[...] ezen idő alatt a tanítók labdává váltak, dobálták őket a város különböző részeire; oda ahol hely kínálkozott a tanításra” In: Haladás, 1915. május 30 1-2. Tanítók és tanítónők.

⁹⁰³ Haladás, 1915. május 30 1-2. Tanítók és tanítónők. A Tanárok helyzetéhez: Bihari 2008: 146-148.

csetepatéit,⁹⁰⁴ a másodikban az áremelkedést kihasználó parasztgazdákat állították pellengérré, hangsúlyozva, hogy ők maguk (és a hadvezetőség) mennyit küzdöttek a gazdák fölmentése érdekében a korábbi években. Az utóbbi írásban tobzódnak a pejoratív minősítések: „rablórendszer”, „túlhajtott igények”, „szemérmetlen követelések”, „galád eljárás”, végül az összegzés: „ez a visszaélés egyenértékű az árdrágító becstelen eljárásával”.⁹⁰⁵

1918 kora nyarán a bíróság, az ügyészség, a vármegye, a pénzügyigazgatóság és a posta tisztikara került a figyelem centrumába, leszögezve, hogy „a *lateinerek ezen osztálya legelsősorban szorul az ország támogatására*”. A korábbi években nehéz helyzetük miatt gyakran emlegetett és támogatott pedagógusok és városi tisztviselők most a csekély munkájukkal ellentétben túlzott szabadidőt és plusz juttatásokat és előnyöket élvező társadalmi csoportok lettek felmutatva a nagyközönségnek: „*Kétszázszázalék fizetésemelést követelnek, háromszorosát kívánják a családi és egyéb pótlékoknak akkor, amidőn félévi munkát végeznek és megengedett mellékjövedelemre tesznek szert. A tanár, a tanító csak félévet dolgozik; akkor is hetenként 17-18 órát. Végtelenül sok a mellékjövedelme a városi és községi tisztviselőknek is és busásan dűköl a javakban mindaz, aki állandóan panaszra nyitja száját; habár a mellékkereset és a sok ajándék nagyban javítja helyzetét.*”⁹⁰⁶ A szolnoki tisztviselők anyagi állapotáról plasztikus képet fest egy 1918 tavaszán napvilágot látott beszámoló. A nyilvánosságnak szánt történet szerint 1918. április 22-én körlevelet bocsájtottak ki a városházán, amely szerint aznap délután húst fognak osztani a hivatalnokok részére. „*Megindult a népvándorlás! Rohant mindenki, mint a varjú a dögre és káromva igyekeztek az elsők elsőbbek lenni, hogy a leölt sertésből lakmározhassanak. Százával állotta körül az éhező hadsereg a hullát; amidőn Hegedűs Jenő városgazda kijelentette, hogy nem ad senkinek egy falatot sem. Hozzanak állatorvost bárhonnét; vizsgálja meg a sertést, mert ő nem vállal felelősséget, ő nem meri szét mérni a húst. Napok óta beteg lehetett ez a sertés; szerinte orbáncban szenvedett; nem ad senkinek sem belőle, hanem vagy ássák el, vagy pedig főzzék ki szappannak. Ez volt a nagy eset. Üres tarsollyal kóválygott haza mindenki; hiába örültek a városi tisztviselők.*”⁹⁰⁷

⁹⁰⁴ Haladás, 1917. november 4. 3. Garázdálkodnak a felmentett parasztok.

⁹⁰⁵ Uo. 1917. november 4. 3. A gazdaközönség garázdálkodása. Amikor 1918-ban megjelent Kozma Nándor Hadimilliomosok című könyve, az Egyenlőség hasábjain Ballagi Ernő egyrészt élesen kikelt a tendenciózus antiszemitizmus ellen, másrészt a földből élők számonkérését hiányolta: „Ime, a derék parasztnép, az sem egyoldalú szenvedője a háborúnak. Ennek a típusát nem látják Huszárek. Az uzsorás földbirtokosét, a marhaszállító arisztokratáét, a gabonarejtegető gentryét, a kijáró képviselőét és mindazokat sem, akik a *földdel* [kiemelés az eredetiben – B. G.] uzsoráskodtak és szereztek milliókat a háboruban. A birtokeladáson spekulálók, szállítási igazolvány nélkül csempészők milliói nem fájnak Táltoséknak. Az ő hasznukra nem vájik a foguk. A bűnös malmosok, akikkel szemben tehetetlen volt minden közigazgatási szigor, vajjon nem a háboru »hiénái«-e?” In: Egyenlőség, 1918. június 22. 2-3. Hadimilliomosok és antiszemita.

⁹⁰⁶ Haladás, 1918. június 30. 1. Szinte hihetetlen.

⁹⁰⁷ Uo. 1918. április 28. 1-2. Orbánc, vagy nem orbánc?!

A közalkalmazottak siralmas helyzete⁹⁰⁸ országos szervezkedésbe torkollott. A szegedi közalkalmazottak országos mozgalmához 1918 áprilisának végén csatlakoztak a szolnokiak. A vármegyeháza nagytermébe összehívott nagygyűlésen Kovács Dezső főgimnáziumi tanár tartotta elő a szegedi átiratot és memorandumot, amelyet ki is bővítettek: kiterjesztették kéréseiket a díjnokokra is, hozzátették a lakáskérdések ügyét és a tisztviselők adósságrendezését. Safáry Kálmán ítélőtáblai bírósági hatóságos beszédében kidomborította: *„lehetetlen és szégyenletes állapotot, hogy Magyarországon minden más foglalkozású kereseti ág munkájának az értékét érdeme szerint megbecsülik, megfizetik, csak a szellemi munkásokét, a tisztviselőkéét nem, akiknek csak »segély«-eket osztogatnak, Nem segély, nem kegyelmi lények kellene nekünk, hanem honorálják munkánk értékét, mely ma is ott van, ahol a háború előtt volt.»*⁹⁰⁹ A végül eredménnyel nem járó országos küldöttségbe a nagygyűlés 15 tagot delegált.

Vörös Károly – a fővárosi állapotokat summázva – a társadalmi változásokkal kapcsolatban úgy vélte, hogy az általunk is korábban részletezett drágulás, élelmiszer- és lakáshiány, elszegényedés hatása 1918-ra kulminálódott és felerősödött, és a társadalom legszélesebb, a háború hatásai által leginkább sújtott rétegeiben *„egyre erősebben”* háttérbe szorított minden, *„nem közvetlenül az élet fenntartásához kapcsolódó elemet és mozzanatot”*⁹¹⁰

VIII.2.2. Női szerepek⁹¹¹

Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében Deutsch Mariska volt az első nő a rendszeres írnokok között, *„ő volt az első úttörő a hölgyek közül, aki kenyereül, pályájául a közigazgatási hivatal választotta”*.⁹¹² Bő egy évtizeddel korábban, az 1900-as évek elején jelentkezett a vármegyénél és először fizetéstelen, majd fizetéses napidíjasa volt az árvaszéknek, később a közigazgatási

⁹⁰⁸ „Hogy fog majd a tisztviselő osztály a háború után elhelyezkedni az új világban? Ez egészen új, megoldatlan probléma. Mert az csak nem demokrácia, hogy egy főiskolát végzett, diplomás, családos tisztviselő, csekély fizetése miatt, ne éljen úgy, mint most él egy bármily középszerű, iskolázatlan munkás, például nyomdász, lakatos, asztalos, kőműves, vagy pláne egy falusi parasztagazda. Mert ha ez így maradna: akkor a tudomány csődöt mond. Menjen mindenki munkásnak, már tudniillik kézi munkásnak, mert abból urasan megél, míg a tisztviselő valósággal éheznek. Keletkezni fog majd egy új szocializmus. A szellemi szociális kérdést meg kell oldani, mert úgy, ahogy most van, semmi esetre sem maradhat.” In: Berkeszi 1989: 81. Berkeszi első világháborús naplójából idézi: Bihari 2008: 139-140.

⁹⁰⁹ Haladás, 1918. április 28. 1-2. Közalkalmazottak nagygyűlése.

⁹¹⁰ Szerinte mindezekhez hozzájárult – elsősorban a közép- és felsőrétegek esetében – a nyolc hadikölcsönjegyzés is, mely nemcsak eltüntette az esetleges pénzügyi tartalékokat, hanem anyagi biztonságérzetüket is megrendítette. In: Vörös 1978: 743.

⁹¹¹ Pap 1934: 127-130., Bihari 2008: 130-136., Pető 2015., Sipos 2015., Völgyesi 2016: 148-154., Zalai 2017a, Zalai 2017b, Bódók 2018., Sári Szabó 2019.

⁹¹² „Az első feminista lap 1871-ben jelent meg Magyarországon; 1872-ben megkezdte működését az Országos Nőiparegyesület, 1873-ban pedig két magyar résztvevője volt a bécsi nemzetközi nőkongresszusnak. 1881-ben első ízben rendeztek Magyarországon női úszóversenyt; 1899-ben díszdoktorrá avattak egy régészsnőt; 1912-ben vizsgát tett az első női pilóta. 1903-ban először neveztek ki állami szolgálatba nőt (egy állami kórházba alorvosnak), és ugyanebben az évben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt önálló programban követelte a nők emancipációját.” In: Sipos 2015: 593.

hivatalnak. Az értékelések szerint Deutsch munkája révén szinte nélkülözhetetlen tagjává vált a hivatalnak.⁹¹³ 1917. december 2-án a vármegyeházán rendezett értekezletet a Feministák Egyesületének szolnoki csoportja,⁹¹⁴ ahol Sipos Orbán, a szolnoki kerület országgyűlési képviselője rövid beszédében kiemelte, hogy *„sem célszerűségi, sem hazafias, sem családi, sem egyéni okokból nem látja hátrányosnak a nők bevonását a nemzet közéletébe, sőt tevékenységüktől minden irányban haladási, javulást, fejlődést vár”*.⁹¹⁵

Milyen szerepet játszott az első világháború a nők társadalmi helyzetének változásában? Ugyanarról a változásról és női szerepfelfogásról beszélhetünk gróf Szapáry Györgyné, Deutsch Mariska vagy éppen a „kofadámák” esetében? Nyilván nem. Zalai Katalin szerint nem beszélhetünk általánosságban a nőkről, mert *„különféle helyzetű nők vannak – társadalmi helyzetüket, képzettségüket, foglalkozásukat, világnézetüket tekintve –, más és más tulajdonságokkal és érdekérvényesítő képességgel”*.⁹¹⁶

A világháború elhúzódásával párhuzamosan nőtt az igény a tartósan üresen maradt munkahelyek nőkkel való betöltésére.⁹¹⁷ Az 1920. évi népszámlálás adatai alapján (ezek csak a 20, a trianoni döntés után teljes egészében megmaradt törvényhatóságra vonatkoznak) a női keresők erőteljes arányemelkedése figyelhető meg: 23,9%-ról 30,4%-ra. Az emelkedés az őstermelőknél és a közszolgálat területén volt látványos. Az előbbinél főként azért, mert a statisztikában több nőt segítő családtagnak minősítettek, akik így a keresők között szerepelnek. Az utóbbinál azonban a segítőknél nincsen szerepük, ezért az itt leolvasható arányemelkedés már a női keresők *„térfoglalását jelenti, mert ezekben a foglalkozásokban, a női keresők számbeli és aránylagos emelkedése [...] tisztán a 10 év alatti tényleges növekedést jelzi”*. A többi területen emelkedett ugyan a női keresők aránya, ám az összes női keresőkhöz viszonyítva csökkent az arányuk, különösen így volt ez a házcselédek esetében.⁹¹⁸ Aribert Reimann meglátása szerint a háború szempontjából fontos ipari vállalatoknál vagy közszolgáltatásoknál *„a női munka láthatóságának ágazati szintű növekedéséről”* volt szó, ami azonban *„nem volt tartós, és a háború végén vissza is szorult”*.⁹¹⁹ A munkahelyek mellett észrevehetően megnőtt a nők száma a köz- és a felsőoktatás területén.

⁹¹³ Haladás, 1915. július 25. 4. Megörült.

⁹¹⁴ A Feministák Egyesületének háború alatti tevékenységéhez: Acsády 2015. és Czeferner 2018.

⁹¹⁵ Haladás, 1917. december 9. 2. A Feministák Egyesülete Szolnokon.

⁹¹⁶ Zalai 2017a: 231.

⁹¹⁷ Részletes adatokat közöl Sztérenyi József és Ladányi Jenő alapvető munkája (A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934.) és a népszámlálások adatai alapján Sárai Szabó 2019: 261-264.

⁹¹⁸ Népszámlálás 1920/6: 50. és Függelék I.15. Az összes kereső népesség foglalkozási viszony szerint, továbbá a kereső nők foglalkozási főcsoportok szerint, 1910-ben és 1920-ban.

⁹¹⁹ Reimann 2004: 34-35.

Összefoglalóan megjegyezhető, hogy a háború ugyan felgyorsította a korábbi években megindult folyamatokat, benne az új női típusok elterjedésével,⁹²⁰ ám – Sipos Balázs megfogalmazását használva – ezt érdemes „a demokratizálódás nagyobb témája részeként is szemlélni”.⁹²¹ Gabriela Dudeková hasonló véleményt fogalmazott meg. Mivel az újabb elemzések szerint a hadiiparban foglalkoztatott nők száma az európai országok zömében nem mutatott meredek emelkedést, ezért a háború jelentősége – a női emancipáció szemszögéből – abban ragadható meg, hogy „*rácáfolt a nők társadalmi küldetésével kapcsolatos sztereotípiákra: az elit konzervatív képviselői is méltányolták a nők érdemeit a hadigazdálkodásban s a rendszer iránti lojalitásukat, és amellet emeltek szót, hogy a nők jelenjenek meg a közsférában, mi több, kapjanak választójogot. Éppen a »haza szolgálatában« szerzett érdemek törték át azokat a felfogásbeli gátakat, amelyek a nőknek a társadalmon és a család privát sféráján belüli hagyományos küldetéshez kapcsolódtak.*”⁹²²

VIII.2.3. Foglalkozási csoportok arányainak változásai Szolnokon

Szükségnek tartottam, hogy számba vegyem a különféle foglalkozási csoportok arányainak változásait 1910 és 1920 között. A lakosság legnagyobb részét (kb. 30%) az ipar foglalkoztatta; ez az arány továbbra is az országos átlag fölött volt. Az iparhoz hasonlóan nem változott érdemben az agrárszektor, a közlekedési ágazat, a kereskedelemből élők aránya. Ugyanez látható a közszolgálati alkalmazottak részesedésénél is. Észrevehető mértékben növekedett a véderő (katonaság) kategóriájába tartozók száma és aránya. Tovább folytatódott a napszámosok térvesztése (1900: 12,7%, 1910: 5,15%, 1920: 2,95%), míg a polgári életforma meggyengülését mutatta a házi cselédek arányának csökkenése (9,33%-ról 6,69%-ra).

⁹²⁰ „Mindenesetre nehezen lehetett meghatározni, hogy az »új asszonyt« a háború áldozatának, a férfiak helyettesítőjének, a társadalom egyensúlyára veszélyes elemnek vagy valami nem nélküli lénynek tekintse-e, esetleg mindezek összességének.” Bihari 2008: 132.

⁹²¹ Sipos 2015: 595.

⁹²² Dudeková 2015: 318-319.

32. táblázat
Szolnok foglalkoztatási összetétele, 1910-1920⁹²³

	1910		1920	
	Keresők száma	Keresők % ágazaton belül	Keresők száma	Keresők % ágazaton belül
Mezőgazdaság	1960	16,73	2492	17,6
Bányászat	1	0	4	0,03
Ipar	3435	29,32	4265	30,13
Kereskedelem és hitel	747	6,37	914	6,46
Közlekedés	1772	15,12	2103	14,85
Közfoglalkoztatás és szabadfoglalkozásúak	967	8,25	1199	8,47
Véderő	372	3,17	674	4,76
Napszámosok	604	5,15	417	2,95
Házi cselédek	1094	9,33	947	6,69
Egyéb	762	6,5	1142	8,07
Összes kereső	11.714	100	14.157	100
Összes népesség	28.778	40,7	32.539	43,5

⁹²³ Népszámlálás 1910/2: 378. és Népszámlálás 1920/2: 88-89.

IX. A világháború utolsó és a béke első hónapjai Szolnokon

„Nincs hatóság, nincs bíró, az államhatalomnak nincs semmi tekintélye”⁹²⁴

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1918-as helyzetének nagyon részletes és sok esetben kritikus jellemzése Küry Albert alispán tollából ismerhető meg.⁹²⁵ Negyedévenként értékelte a törvényhatóság adminisztrációját, a gazdasági, társadalmi és egészségügyi állapotokat. A korábbi évek jelentéseivel összehasonlítva mindenképpen elfogadhatjuk, hogy az elhúzódó háború nagyon nehéz körülményeket teremtett: gúzsba kötve vergődő tisztviselők, akadozó közlekedés és közellátás, inflációs nyomás, élelmiszer- és nyersanyaghiány, súlyos munkaerőhiány, romló közegészségügy, elszegényedés és egyre feszültebb, türelmetlenebb közhangulat. Ezekkel kellett volna szimultán megbirkózni, miközben úgy nézett ki, hogy soha nem akar véget érni az öldöklés. Mindezen állapotokat csak rontotta a dualista politikai rendszer megroppanása, ami kormányválságokban, erősödő pacifista, szociáldemokrata mozgalmakban, sztrájkokban és tüntetéseken kulminálódott.⁹²⁶ Küry szerint lehetetlen körülmények között kellett magas színvonalú munkát végeznie a közigazgatás egyes szerveinek, közegeinek, akiknek viselkedési iránytűt is figyelmükbe ajánlott: „emberfeletti önfegyelemre, önzetlenségre, türelemre, kitartásra és emberszeretetre” van szükség.⁹²⁷ Ennek is köszönhető, hogy ő maga is elnézően viszonyult több település (pl. Szolnok, Karcag, Kisújszállás és Dévaványa) vezetőjének magánakciójához, melynek során önhatalmúlag a malmok lisztkészletéhez nyúltak, hogy azt kiosszák a növekvő számú ellátatlan között.⁹²⁸

A háború ötödik évében a vármegye gabonatermése ismét messze elmaradt a várakozástól. A silány számokat és a tragikus betakarítási eredményeket a „*régi gazdaemberek megbízható nyilatkozata szerint*” csak az 1863. évihez lehetett hasonlítani.⁹²⁹ Nem meglepő, hogy 1918 nyarán több településen az üres gyomrok vették át az irányítást. A gazdaságról szóló fejezetben ismertettem a dévaványai, kisújszállási, mezőtúri és törökszentmiklósi eseteket, amelyeknek közös nevezője a nélkülözéssel és éhezéssel párosuló elégedetlenség volt.

⁹²⁴ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926.

⁹²⁵ Fülöp 2013a. 174-178.

⁹²⁶ Itt csak két májusi eseményt emelek ki. A munkások ünnepén a helyi dolgozók „oszlopokba állítva, hatalmas menetben” vonultak az Aranylakat vendéglőhöz, ahol Darvas Ferenc és Pálffy János lelkesítették a megjelenteket. In: Népszava, 1918. május 8. 6-7. A negyedik május. Négy nappal később, május 5-én a Munkásotthonban rendeztek Marx-ünnepélyt. Darvas mellett Farkas István beszélt Marx életéről és működéséről. „Az ünnepélyt a vasutasok dalárdájának éneke zárta be, akik ez alkalommal énekelték először nyilvánosan a Marseillaisét.” In: Népszava, 1918. május 8. 7. Marx-ünnepségek a vidéken.

⁹²⁷ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926. Alispáni jelentés 1917. december, továbbá 1918. január és február hónapokról; Alispáni jelentés 1918. június, július, augusztus és részben szeptember hónapokról.

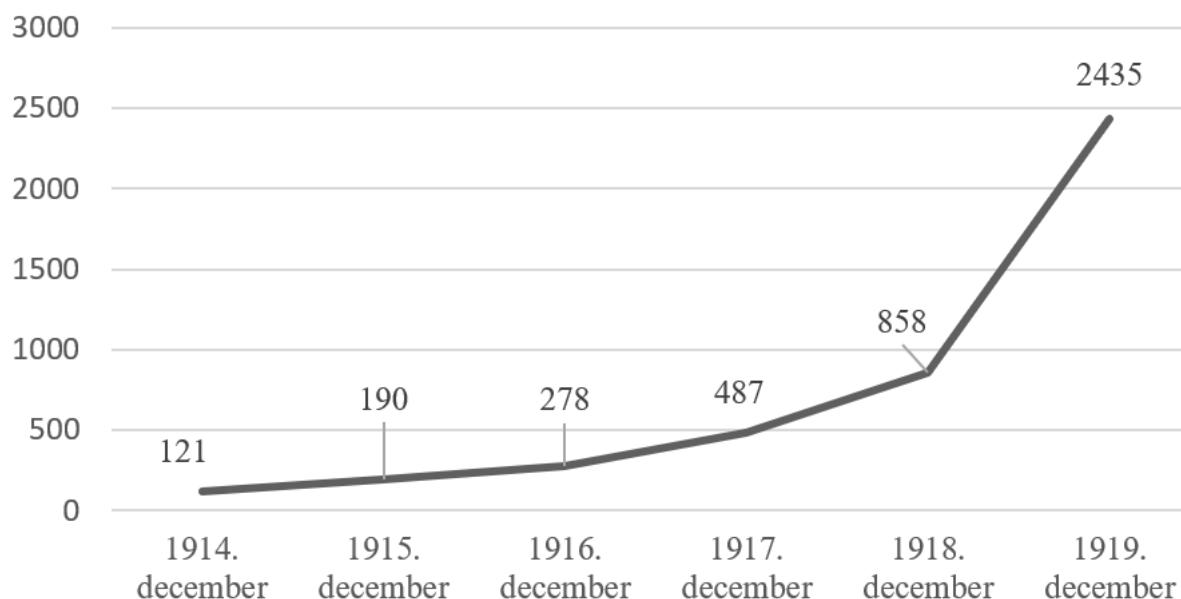
⁹²⁸ MNL JNSzVL IV.411. 40/1919.

⁹²⁹ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926. Alispáni jelentés 1918. június, július, augusztus és részben szeptember hónapokról; Györffy 1978.

Dálnoki-Kováts Jenő közgazdász számításai szerint az áremelkedés mértéke számos területen elviselhetetlenné vált. Az úgynevezett arányosított átlagokat figyelembe véve „a drágulás 1915. év végén alig kétszeres, (190), 1916. év végén háromszoros (278), 1917. év végén csaknem ötszörös (487), 1918. év végén nyolc és félszeres (858), 1919. év végén több, mint huszonnégyszeres (2435)”.⁹³⁰

30. ábra

A drágaság jelzőszámai Dálnoki-Kováts Jenő szerint. (1913:100)⁹³¹

A vesztes háború, a hazatérés izgalma, majd az azt felváltó csalódottság, a munkaalkalmak hiánya, a szétzilált gazdasági keretek hozták magukkal a kérdést: ki a felelős mindezt? A volt miniszterelnök, Tisza István neve volt sokak listáján az első feljegyzés. Olyanokén is, akik „politikával soha nem foglalkoztak, a kik hadba vonulásuk előtt talán nem is tudták, hogy ki a miniszter elnök”.⁹³² 1916-1917 folyamán három különböző karcagi forrásból szerzett információt továbbítottak a Belügyminisztériumba, amelyek mind Tisza várható és remélt haláláról értekeztek. Bácsy Gyula református lelkész vallomásában két esetről számolt be a helyi rendőrkapitánynak (egy karcagi kereskedő és egy hegyközpályi kigazda elbeszélése alapján),⁹³³ míg Sántha István városi tanácsnok, helyettes polgármester cselédjével folytatott

⁹³⁰ Dálnoki-Kováts 1921: 278. Botos János több inflációs számítást összevetve úgy gondolja, hogy „a bérből, fizetésből élő lakosság létminimumát sújtó áremelkedést” 578,51% és 858% között kell elhelyezni. In: Botos 2015: 94.

⁹³¹ Dálnoki-Kováts 1921: 278.

⁹³² MNL OL K 149 104. cs. 1917-7-1717. A kérdéshez: Hatos 2018. 215-223.

⁹³³ „[...] fogadásokat is tesznek ott arra, hogy Tisza István új évig meghal. Józsi fiamnak (Oláh József máv. altiszt) a ki Pesten vasutas, a szállás adó asszonya, a kinek Erzsébetfalván van egy tizenegyezer forintos háza, azt mondotta, hogy ő reszkirozza a házat, fogadást mer tenni akár kivel, hogy Tisza újévig meghal és vége lesz a háborúnak.” In: MNL OL K 149 104. cs. 1917-7-1717.

beszélgetését jelentette.⁹³⁴ Tiszánál azonban sokkal „kézzelfoghatóbb” és valóságosabb volt a helybeli bűnbakok megnevezése, majd felelősségre vonása, amely sok helyen erőszakos, fegyveres úton valósult meg.⁹³⁵ Kik és miért kerülhettek a bűnbak szerepébe, és kik voltak a végrehajtók? A nehéz helyzetben lévők, nélkülözők, a szeretteiket elvesztők és hazavárók, az irigyek egyaránt a főszolgabíró és a jegyzőt, a községi tanácsost és a kisbíró szidták, a „nadrágos” embereket és a gazdákat,⁹³⁶ azokat, akik rekviráltak, akik a segélyeket osztották, akik a felmentéseket intézték (vagy nem), akiknek jobban ment, vagy kevésbé rosszul.⁹³⁷

Hogy jobban megérthessem a forrongó indulatokat, megvizsgáltam Szénásy Lajos járszági alsó járási főszolgabíró esetét. 1918. április 7-én ugyanis – „a járszági kisbirtokosok” aláírással – névtelen feljelentés érkezett az Országos Közélelmezési Hivatalhoz. Ebben tizenhat (többek között rekvirálási, felmentési és közellátási) eset *„legszigorúbb és legsürgősebb”* kivizsgálását kérték, hozzátéve azt, hogy *„ha az alanti panaszunkból kifolyólag megindítandó vizsgálat igazságai ki nem derülnének és a felsorolt hamis vezetőket a községeinkből el nem távolítanák, esküink alatt ígérjük, hogy életüktől fogjuk megfosztani a vérünkön élősködő piócákat, ha a jó Isten hazasegít, és a sok jogtalanul felmentett gazembereket, akik éppen az említett szolgabíró zsoldosaiként szerepelnek legnagyobbbrészt”*.⁹³⁸

IX.1. Hatalomátvétel – az őszirózsás forradalom

IV. Károly 1918. október 16-án kinyilvánította Ausztria federalizációját, másnap, október 17-én Tisza István – akit sokan a háború jelképének tekintettek – bejelentette a parlamentben, hogy *„ezt a háborút elvesztettük”*. Hamarosan lemondott Wekerle Sándor miniszterelnök és megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Ennek vezetőjét, Károlyi Mihályt október utolsó napján nevezte ki József főherceg miniszterelnöknek. Ugyanezen a napon meggyilkolták Tisza Istvánt.

Horváth Csaba találó jellemzése szerint az *„1918. őszi válság egyik sajátossága, hogy már a kiinduló állapota is rendkívüli állapotnak tekinthető”*.⁹³⁹ Hatos Pál összefoglaló szentenciája

⁹³⁴ Eszerint általános felfogás és vélemény volt a fronton Tiszával kapcsolatban, hogy „hely! de meg kellene löni, ha ide jönne”. MNL OL K 149 104. cs. 1917-7-1717.

⁹³⁵ Bővebben: Konok 2010., Bödök 2015., Siklós 1978. 127-128.

⁹³⁶ Vadai 1928: 21.

⁹³⁷ A kérdésről: Haladás, 1918. november 17. 1-2. Miért szöknek meg a jegyzők?

⁹³⁸ MNL JNSzVL IV.407. 11623/1919. Szénásy 1918 novemberében távozott posztjáról.

⁹³⁹ Horváth 2018: 91. A válság értelmezésekor Horváth – Körösenyi-Illés-Metz alapján – a következő lépéseket követi végig: „(1) A bizonytalanság (kontingencia) növekedése és átértelmeződése figyelhető meg, amely során a szabályok érvényüket veszítik, a konvenciók felbomlanak. (2) Az idő felgyorsulása miatt a politikai cselekvők „tapasztalati tere” eltávolodik „várakozási horizontjuktól”, a viszonylagos kontinuitás helyébe a diszkontinuitás lép. (3) A tét hirtelen és drámai mértékben növekszik meg. (4) Kialakul vagy növekszik a politikai instabilitás. (5) A régi és az új paradigma között a cselekvések önkényessége növekszik.” In: Horváth 2018: 92. Az idézett mű: Körösenyi 2017. 266-269.

pedig végig ott jár a következő hónapok eseményeinek értelmezőjének fejében: „*Vége lett az öldöklésnek – de ami utána következett, abban sem volt köszönet.*”⁹⁴⁰ A központi hatalom megváltozása leszivárgott az alsóbb szintekre. Október 31. előtt és után szerte az országban megalakultak a helyi nemzeti tanácsok, amelyekhez csatlakoztak a vármegyei, városi és községi hivatalok, az erőszakszervezetek és az egyházi testületek.

Az alábbiakban végigkövetem, hogy mi történt a megyeszékhelyen ezekben a hónapokban.⁹⁴¹ 1918. október 27-én tartottak gyűlést a szolnoki szociáldemokraták. A Lopocsi-féle vendéglőben Darvas Ferenc, a szociáldemokraták helyi elnöke, majd Pálffy János a párt helyi titkára számolt be az országos pártkongresszusról. Szót kapott a Károlyi-párt szolnoki szervezetének részéről Szabó Károly, aki a Nemzeti Tanács programjáról beszélt. A helyi Nemzeti Tanács vezetői Darvas Ferenc és Pap Illés felső kereskedelmi iskolai igazgató lettek.⁹⁴² A valós politikai változásra november 2-án került sor. A város képviselőtestületének rendkívüli közgyűlésén a polgármester mellett távozott a főjegyző, a főszámvevő és a közéleti vezetés vezetője. A Nemzeti Tanács a polgármesteri teendők teljesítésével Horváth Albert első tanácsost (helyettes polgármesterként) bízta meg. Mellé egy 3 tagú ellenőrző testületet állítottak, ennek tagjai Pálffy János, Sebestyén Mór és Szabó Károly voltak.⁹⁴³ A következő napokban csatlakozott a vármegye törvényhatósága, az egyházak és felesküdt a katonaság is.⁹⁴⁴

Ahogy az előbb említettem, a november másodikai ülésen többen is a polgármester, Harsányi Gyula lemondását követelték, aki végül Küry Albert alispán szavai után adta be a derekát. Az alispán érvei mellett nagy szerepet játszhatott a döntésben a városháza épületével szemben gyülekező, gépfegyverrel is rendelkező tömeg, amely csak a városvezető kiadatásával elégedett volna meg.⁹⁴⁵ A tömeg és a fegyverek látványa döntött: Harsányi lemondott, majd gyorsan távozott a városházáról.⁹⁴⁶ A tömeg vezetői (Fülöp Sándor és Mihályi Rózsa József)

⁹⁴⁰ Hatos 2021: 30.

⁹⁴¹ Vö.: Bojtos 2019.

⁹⁴² Merényi 1968: 110-111.

⁹⁴³ Haladás, 1918. november 10. 2. Elcsapták a polgármestert.

⁹⁴⁴ MFL Historia Domus, 1918. november 4. és Haladás, 1918. november 10. 1. A Nemzeti Tanács követelése. 1918. november elején ünnepélyes körülmények között távoztak a városból a 88-as cseh gyalogezred katonái („midőn a cseh katonák a városháza előtt vonultak éltették Magyarországot, éltették Szolnok város népét”) és érkezett meg Prágából a háziezred, a 68-asok. „A pótzászlóaljat ünnepélyesen és meleg vacsorával fogadjuk. A N. T. nevében Darvas, a megye részéről az alispán üdvözlí. A megérkezőktől a N. T. tagjai elszedik a fegyvert, történeket, nehogy egyesek kihágásokra ragadtassák magukat.” Haladás, 1918. november 10. 4. A csehek távozása és Katona 1969: 28. Érdemes ezeket az idézeteket összevetni a Révész Tamás által említett hasonló (egri és debreceni) példákkal. Révész 2019: 124.

⁹⁴⁵ Kele 1927: 47. és Katona 1969: 29.

⁹⁴⁶ 1919 őszén a Szolnok és Vidéke lap cikkében – amely végül nem jelent meg – a szolnoki „forradalmárok” között szerepeltetett Bubla Istvánt gyáva, törtető, munkakerülő embernek mutatták be, aki számottevő szerepet játszott Harsányi Gyula polgármester erőszakos leváltásában („a novemberi polgármester-ugraszto gépfegyveres manővernek ő volt a »Kéripálja«”). Kéri Pál (1882-1961) újságíró, a Tisza-per vádlottja. „A roppant műveltségű, mindenhez értő Kéri Pál, kalandok és szerelmi kalandok hőse, esszéista, újságíró, szocialista, forradalmár és a

ellen később vádat emeltek. 1925-ben a Szolnoki Törvényszék felmentette őket, többek között azért, mert az *„okozott jogsérelem jelentőségét a feledés a megnyugvás útján enyhítette, hogy az eset közvetlen a forradalom kitörése után történt, amikor a lelketlen izgatók által felizgatott tömeghangulat izzott, és a vádlottak az akkori felfordult közállapotok közepette a tömeg zúdult hatása alatt cselekedtek és alacsonyfokú műveltségükönél fogva a hangzatos, de üres jelszavak könnyen elkápráztatták és tévútra vezették őket”*. Mihályi javára írták továbbá, hogy *„tettét megbánva később a kömmün alatt, amikor már dr. Harsányival tanúként van együtt letartóztatva, Harsányi polgármestertől bocsánatot is kért”*.⁹⁴⁷ Az ügyészség fellebbezése után a Budapesti Ítéltábla Fülöpöt 9, Mihályit 6 havi börtönbüntetésre ítélte.⁹⁴⁸ Az események után ötven évvel később, 1968-ban sikerült Fülöp Sándorral interjút készíteni. A beszélgetés kivonatában Fülöp – aki nyilván eltúlozta és átírta saját szerepét – elbeszélését így foglalták össze: *„Küldöttség élén a városházára bement. A megrémült városatyák a tanácssteremben elbújva, remegve várták a végzetüket. Nem bántotta őket. Előkereste a lomok közé bújó polgármestert. Megtaposta, megverte és közölte vele, hogy nem adja ki a tömegnek. A tömeg elhitte neki, hogy a polgármester megszökött.”*⁹⁴⁹

Harsányi Gyula polgármester tevékenységét a háborús évek nehézségei, természete és családi veszteségei is erősen meghatározták. A kortárs jellemzések szerint *„erőszakos és nyers modorú”*,⁹⁵⁰ aki a *„harctéren küzdők, avagy elesettek özvegyi és árváival szemben nem tud felmelegedni, nincsen szíve, nem képes kenyérhajat sem juttatni ezeknek a szerencsétleneknek”*.⁹⁵¹ Kele József visszaemlékezésében felidézte azt a – egyébként általa is erőteljesen megkérdőjelezett – pletykát, miszerint egy nyolc gyermekes, segélyért folyamodó családjának a polgármester azt válaszolta, hogy *„minek van annyi gyermeke, egye meg őket!”*.⁹⁵² Ugyanekkor a városi képviselőtestület örömmel vette tudomásul a Magyar Nemzeti Tanács megalakulását és *„szívvel-lélekkel”* kimondta csatlakozását. A Nemzeti Tanács helyi szervezetébe Bubla Istvánt és Riedt István rendőrkapitányt küldték ki.⁹⁵³ Bublát decemberben a Városi Alkalmazottak Országos Szövetségének (VAOSz) szolnoki csoportjának elnökévé választották.⁹⁵⁴ Megszaporodott szerepvállalása már a szolnoki sajtó egy részének is feltűnt: *„Elismerjük dr. Bubla István jóakarátát, de már ma szót emelünk ellene, hogy ne igyekezzék*

Balkán-háború egykori riportere [...]” Faludy 1989: 185.

⁹⁴⁷ MNL JNSzVL XXXV.62. X.14. ö.e.

⁹⁴⁸ 8 Órai Ujság, 1927. május 21. Ítélet a Károlyi-forradalom alatt elkövetett bűncselekmény miatt.

⁹⁴⁹ MNL JNSzVL XXXV.62. X.14. ö.e.

⁹⁵⁰ Kele 1927: 43.

⁹⁵¹ Haladás, 1916. január 9. 1. Tisztujítás küszöbén.

⁹⁵² Kele 1927: 45. Hasonló állításokat fogalmaztak meg több tisztviselővel szemben is. Pl. a türkevei polgármestert azzal vádolták, hogy a hadiözvegyeket azzal utasította el, hogy *„ha nincs éhező gyermekeiknek mit adniok, aprítsák fel az egyik gyermeküket és egyék meg azt”*. – MNL JNSzVL XV.3.e. Városok iratai, Túrkeve, 94/1921.

⁹⁵³ MNL JNSzVL V.472. 15709/1918. 1918. november 2.

⁹⁵⁴ MNL JNSzVL XV.3.b. XI.1670/1928.

*hódítani ott, ahol hódításra nincsen szükség, mert úgy a szervezett munkások, mint a Nemzeti Tanács tudja kötelességét”, majd javasolták, hogy minél előbb döntsön: városi tanácsosként vagy agitátorként működik a jövőben.*⁹⁵⁵

A polgármester mellett lemondott Kuszka István főispán is,⁹⁵⁶ aki 1917-től töltötte be posztját. Kuszka beiktatási beszédében önmagát a ’48-as eszmék törhetetlen hívének és küzdő harcosának mondta, aki nem akarja kivonni magát – főispáni tisztében sem – a párt küzdelmeiből. A kormánypártiak legfontosabb célkitűzésével, az általános, titkos választójoggal kapcsolatban⁹⁵⁷ azonban a törvényhatóság szembehelyezkedett a főispáni elgondolással. Az 1917. június 20-i közgyűlésen hozott egyhangú határozatukat, mely szerint aggályosnak és nem kívánatosnak tartják a választójogi kérdésben felmerült javaslatokat, a kormányváltás után, október 20-án megerősítették és fenntartották. Az ország és a Wekerle vezette kormány folyamatos válsága, a háborús vereség szele, az egyre növekvő elkeseredettség értelemszerűen a kormány bizalmát élvező főispánokra is kihatott. 1918 januárjától, majd májusától újabb és újabb listák jelentek meg a lemondottak névsorával, ám többségük, így Kuszka István is 1918 novemberéig megőrizte székét. Az 1918. november 6-i rendkívüli közgyűlésen jelentette be Kuszka távozási szándékát. A közgyűlés a főispán és Kürty Albert alispán iránt *„meleg hangú szeretetet és ragaszkodást nyilvánított”,* majd arra kérték őket, hogy *„töltsék be helyeiket eddigi önzetlen és fáradhatatlan munkásságukkal a haza érdekében”.*⁹⁵⁸ A Függetlenség című lap egész más szellemiségben tudósított Kuszka távozásáról, annak ellenére, hogy egy politikai oldalon álltak, illetve eddig egy rossz szót sem olvashattunk a lapban a főispánról. Most azonban úgy értékelték a helyzetet, hogy *„ott hagyta azt a helyet, amelyre sem észbeli tehetségénél, sem munkaképességénél fogva nem volt méltó, amely a sógorság-komaság révén, Tóth János⁹⁵⁹ urambátyám atyafisága révén méltatlanul jutott, de egy pillanatban sem volt képes méltóan betölteni”.*⁹⁶⁰ Batthyány Tivadar⁹⁶¹ belügyminiszter visszaemlékezésében így számolt be ugyanerről: *„Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében Kuszka István dr. régi függetlenségi volt a főispán, szívesen meghagytam volna állásában, de meggyőződtem róla, hogy ezt keresztülvinni nem bírom. Kerestem tehát és találtam több megyei*

⁹⁵⁵ Haladás, 1918. november 17. 2. Vasárnapi népgyűlés. Bubla István szerepvállalásáról bővebben: Bojtos 2020b.

⁹⁵⁶ Bojtos Gábor: Kuszka István. In. Archontológia. Online: <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/kuszkaistvan/index.html> (letöltés: 2022. szeptember 3.)

⁹⁵⁷ Kuszka 1917-ben kifejtette, hogy teljes erejével támogatja a kormányt, és annak legfontosabb célját, az általános és egyenlő választójog megalkotását. Jogosnak, méltányosnak és igazságosnak nevezte a megalkotandó új választójogi rendszert, hiszen *„részint a közvetlen, részint a fogyasztási adók révén mindenki egyenlően adófizető”,* illetve a *„harczban egyenlően omlik vére”,* ezért szerinte megkérdőjelezhetetlen, hogy a *„legfontosabb polgári jog gyakorlatában”* mindenki részesüljön. MNL JNSzVL IV.405. 417/1917.

⁹⁵⁸ Haladás 1918. november 10. 2. Csatlakoztak a Nemzeti Tanácshoz.

⁹⁵⁹ Tóth János (1864-1929): országgyűlési képviselő, államtitkár, belügyminiszter.

⁹⁶⁰ Függetlenség, 1918. november 3. 1.

⁹⁶¹ Batthyány Tivadar, németújvári gróf (1859-1931): országgyűlési képviselő, 1917-1918-ban különböző miniszteri posztokat töltött be.

és miniszteriális személyiséget, akik a mi függetlenségi pártunk lelkes hívei voltak és minden szükséges előképzettséggel bírtak. Alighogy az első név forgalomba került, megjelentek a vármegyei tisztikar vezetői, élükön az udvari tanácsosi címmel felruházott alispánnal, és küldöttségileg, a tisztikar nevében és a közbéke és nyugalom érdekében kérve kértek, ne nevezzék ki a megye élére »úriembert«, hanem a szolnoki szociáldemokraták Darvas Ferenc nevű vezérét.”⁹⁶² 1918. december 11-én jelent meg hivatalosan a főispán felmentése, Batthyány másnap távozott tiszteből.

Küry Albert alispán 1912 óta állt Jász-Nagykun-Szolnok vármegye élén. A vármegyét nagy szaktudással, emberséggel és alázattal vezető alispán hihetetlen küzdelmet vívott a hátszági életkörülmények normális mederben tartásáért. A háború pedig csak nem akart véget érni. A folyamatosan, egyre gyorsabb ütemben romló helyzet nehéz döntés elé állította az alispánt is: *„Ilyen siralmas állapotok közt, mikor a közigazgatás lehetősége megszűnt s a közbiztonság és közélélmezés ügyének rendbehozatala egyrészt a rettenetes nehézségek, másrészt a központi kormányzat tehetetlensége folytán szinte nem is remélhető: elémbe tolult a kérdés: miért vagyok a helyemen? mi haszna abból a köznek? van-e értelme, hogy mint a vármegye első tisztviselője előbb-utóbb szárnalmas bábbá válásomat bevárjam?*”⁹⁶³ 1918. október végén, november elején még a maradás és a további munka mellett döntött: együttműködött a szolnoki Nemzeti Tanáccsal, ám feltételül az osztatlan támogatást szabta. Hat hét múlva azonban felül kellett vizsgálnia álláspontját: *„ötödfél esztendő háborús közigazgatásának idegromboló munkája és a felső hatóságok által támasztott sok lehetetlen követelés teljesítése körüli erőfeszítő feladat energiám nagy részét felemésztette s így ha teljesen kimerült nem is, de fáradt vagyok”* – írta, majd december 14-én lemondott megbízatásáról.⁹⁶⁴

Az 1918. december 21-i vármegyei közgyűlés vitatta meg az alispán nyugdíjazási kérelmét. A képviselők között volt olyan, aki diogenészi kihívást vizionált a lemondás esetleges elfogadásával (Tóth Miklós: *„lámpával kellene keresni megfelelőbb vagy olyan embert az alispáni állásra”*), Ambrus László a *„nagy szeretetre és bizalomra”* hivatkozott, a szolnoki Nemzeti Tanács képviselője, Tolnai Ernő ragaszkodásukról és bizalmukról beszélt, az alispánt néptisztviselőnek titulálta, majd kérte, hogy a *„nép iránti szeretetével foglalja el újból helyét”*. Miután Küry meghajolt a közgyűlés kívánsága előtt, Darvas Ferenc kormánybiztos is nyugodtabban ismerte be, hogy *„képtelen lenne nála nélkül működni és tanácsait nélkülözni”*.⁹⁶⁵ A helyzet azonban nem konszolidálódott, sőt: a proletárdiktatúra és a román

⁹⁶² Batthyány II.: 46.

⁹⁶³ MNL JNSzVL XV.3.b. 40/1919.

⁹⁶⁴ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1926.

⁹⁶⁵ Uo.

megszállás rendkívül súlyos helyzetet teremtett a vármegye életében. A „*halálosan kimerült*” alispán 1919. augusztus 23-án immár végérvényesen nyugdíjazását kérte.

Mindent egybevetve 1918 novemberében elmenekült a községi jegyzők jelentős része, öt főszolgabíró közül négy lemondott, hat rendezett tanácsú város polgármestere közül négy elhagyta a helyét (Jászberény, Karcag, Mezőtúr, Szolnok). Életveszélyes fenyegetés miatt távozott posztjáról a negyedik legnépesebb vármegyei település (ekkor nagyközség), Törökszentmiklós főjegyzője.⁹⁶⁶ Ebből kifolyólag a vármegye és a települések közigazgatása „*teljes csődbe jutott*”, amin a helyi nemzeti tanácsok adminisztrációs ténykedése sem javított érdemben.⁹⁶⁷

November 16-án (IV. Károly három nappal korábban felfüggesztette magyar királyi jogainak gyakorlását) kikiáltották a népköztársaságot. Szolnokon ugyanezen a napon népgyűlést hívtak össze, amelyen Darvas Ferenc, Küry Albert, Bubla István és még többek szónoklata után egyhangúlag kikiáltották a köztársasághoz való csatlakozást.⁹⁶⁸ Az elkövetkező hetekben számos foglalkozási csoport alakított egyesületet, tartott értekezletet, ahol megfogalmazták kéréseiket, követeléseiket.⁹⁶⁹ 1918. december közepén – miután számos nevet már megfuttattak – Darvas Ferencet nevezték ki – főispáni hatáskörrel – kormánybiztosnak.⁹⁷⁰ A vármegye után új vezetőt kapott a város is: 1918. december 30-án rendkívüli közgyűlést tartott Szolnok város képviselőtestülete, ahol a tisztségért korábban versenybe szállt jelöltet, Spett Ernőt választották meg Szolnok polgármesterének.⁹⁷¹

1919 februárjában ismét átalakult a város vezetése. 16-án volt az úgynevezett néptanács első ülése, amelynek összesen 20 tagja volt: hivatalból 8, plusz a Darvas Ferenc kormánybiztos által kinevezett 12 fő.⁹⁷² Az érdemi munka a második ülésen, február 26-án kezdődött meg. Tárgyaltak az utcák kikövezéséről, a város csatornázásának folytatásáról, vízvezetékének

⁹⁶⁶ MNL JNSzVL IV.407. 15.844/1937.

⁹⁶⁷ Uo. 8725/1926.

⁹⁶⁸ Haladás, 1918. november 17. 1. Kikiáltották Szolnokon is a köztársaságot!

⁹⁶⁹ Ilyenek voltak pl. a magántisztviselők, az iparosok, a háztartásbeli nők, vagy a pincérek. In: Haladás, 1918. december 1. 1. A szolnoki magántisztviselők szervezkedési mozgalma., Haladás, 1918. december 1. 2. Szervezkednek az iparosok., Haladás, 1919. január 5. 3. Szervezkedtek a háztartásbeli nők és Mozognak a pincérek is. Hozzá kell tenni, hogy a Haladás című lapban – az állami tisztviselők szolnoki körének megalakítása kapcsán – már 1917 végén kiemelték, hogy „korunk társadalmi, politikai és gazdasági életét leginkább a *szervezkedés* [kiemelés az eredetiben] jellemzi. Amit az egyesek külön-külön nem tudnának elérni, azt szervezetten kikényszeríthetik.” In: Haladás, 1917. december 2. 3. Az állami tisztviselők szolnoki körének megalakítása.

⁹⁷⁰ Józsa Gyula, Udvardy Miklós és Tolnay Lajos személye is felmerült a pozíció esetleges betöltőjeként. Katona 1969: 31-32. és Haladás, 1918. december 22. 1. Darvas Ferenc kormánybiztos.

⁹⁷¹ Haladás, 1919. január 5. 1. A polgármester választás.

⁹⁷² Hivatalból: Spett Ernő polgármester, Zrumetzky Viktor főjegyző, Bubla István, Horváth Albert, Sárközy György városi tanácsnokok, Riedt István rendőrfőkapitány, Szűcs Nándor városi ügyész, Hubay Miklós városi orvos. A kinevezett tagok közül 7 főt a szociáldemokraták, 5 főt a polgári pártok delegáltak: Czinege János, Konsitzky Gusztáv, Papp Illés, Schwarcz Sándor, Szűcs Géza, illetve Bede László, Molnár Gyula, Pálffy János, Stern Dezső, Szabó Károly, Virág János, Weisz Sámuel. In: Haladás, 1919. február 23. 2. A néptanács megalakulása és első ülése.

kiepítéséről, egy gőzfürdő létesítéséről és a Tisza-part szabályozásáról. Ekkor utasították el Harsányi Gyula volt polgármester nyugdíjára vonatkozó kérelmét.⁹⁷³

Ki kell térni a kommunistákra is, akik – az eddig ismert és szerzőről szerzőre átvett dátummal, tehát 1918. december 12-ével ellentétben – 1919. január 12-én alakították meg szolnoki sejtjüket. Az 1918 novemberében létrehozott párt a megyeszékhelyen is megpróbálta megvetni a lábát. 1919. január elsején ugyan a szociáldemokraták verbuválták össze híveiket, ám Darvas Ferenc kormánybiztos – észelve Kun Béláék sikeres agitációját – is kitért rájuk, „*ostorozta a szocialista tábor egy kis töredékének túlkapásait és elítélőleg nyilatkozott róluk*”.⁹⁷⁴ Január 12-én a kommunisták gyűltek össze, amelyen több ezer (a Vörös Ujság szerint 5-6 ezer) ember vett részt. Vágó Béla⁹⁷⁵ mellett azonban beszédet mondott a szociáldemokrata Vincze Sándor⁹⁷⁶ is. „*Izgatott volt a hangulat és csak egy szemernyi szikrát kellett volna eldobni, hogy robbantson; melyből kiszámíthatlan bonyodalom és vérfürdő származhatott volna. A katonaság is kivonult felfegyverkezve és körülzárta a teret.*” Nem véletlenül: a gyűlés előtt elterjedt a hír, hogy a kommunisták engedélyezték a fosztogatást.⁹⁷⁷ Vágó „*az elragadtatás hevével beszélt az orosz bolsevikokról*”, míg Vincze kritizálta a kommunistákat: a szocialisták „*munka, nem pedig a rablás révén kívánnak a jóléthez jutni*”, és magát Vágót is („*ledorongolta Vágó egész beszédét; foszlányokra fosztotta és szétmorzsolta azt*”).⁹⁷⁸ A gyűlés után hozták létre a KMP helyi szervezetét.⁹⁷⁹ Kun Béla is megfordult a városban. A sajtó szerint január 19-én és 26-án is a polgári fiúiskola tornatermében beszélt az érdeklődőknek.⁹⁸⁰

A helyi rivalizálásnak is betudható, hogy a februárban főszerkesztőt váltó Haladásban már februárban az ellenforradalmárokkal szembeni „kérlelhetlen” szigorról, hazaárulásról és statáriális eljárásról olvashatunk: „*Halálos ítéletet hozzon a népkormány a hazaárulók ellen, hogy egyszer és mindenkorra megszabaduljunk a hazaellenes mozgalmaktól. Az ellenforradalmárokat a legszigorúbb rendszabályokkal kell lehetetlenné tenni, meg kell semmisíteni őket, ki kell irtani, hogy irtagja se maradjon.*”⁹⁸¹

A szolnoki és a vármegyei tisztviselők mellett két jászsági főjegyző – figyelmünkre mindenképpen igényt tartó – sorsát tartjuk érdemesnek bemutatni.

⁹⁷³ Haladás, 1919. március 9. 2. Néptanács ülése.

⁹⁷⁴ Uo. 1919. január 5. 2. A szocialisták nagygyűlése.

⁹⁷⁵ Vágó (Weisz) Béla (1881-1939): újságíró, szociáldemokrata majd kommunista politikus, a Tanácsköztársaság népbiztosa.

⁹⁷⁶ Vincze (Weinberger) Sándor (1886-1946): újságíró, szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság ideje alatt fővárosi népbiztos.

⁹⁷⁷ Vörös Ujság 1919. január 15. Pártalakítás Szolnokon. Közli: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Ötödik kötet. Budapest, 1956, 352-353.

⁹⁷⁸ Haladás, 1919. január 19. 1-2. Vágó és Vincze és Népszava, 1919. január 14. 7-8. Szolnokon.

⁹⁷⁹ Vörös Ujság 1919. január 15. Pártalakítás Szolnokon. Közli: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Ötödik kötet. Budapest, 1956, 352-353.

⁹⁸⁰ Haladás, 1919. január 26. 3. Kun Béla.

⁹⁸¹ Uo. 1919. február 9. 1. Ellenforradalom.

Bornemissza Jenő (1879-1919) Jászladányban, majd Jászkiséren működött. Egy visszaemlékezés szerint „*holmi fenyegetőzésektől eltekintve*” rend és nyugalom volt Jászkiséren 1918. november elejéig.⁹⁸² November 3-án a főjegyző úgy döntött, hogy népgyűlést hív össze a 48-as körbe, hogy ott a község döntsön a további lépésekről, „*mert a régi alapon és mederben és a rendelkezésre álló eszközökkel nem hajlandó tovább, illetve képtelen a község további vezetésére*”. A gyűlés azonban nem a főjegyző által gondolt mederben zajlott. Az elégedetlen tömeg erőszakhoz folyamodott: „*Botok emelkedtek, bajonettek villogtak a levegőben és mielőtt magához térhetett volna meglepetéséből és védhette volna magát a rázúduló rágalmak ellen, már fejére is szakadt a népitélet és vérző homlokkal menekülhetett néhány jóakarója segítségével egy ablakon át, hogy legalább életét mentse meg. Talán az is elveszett volna, ha Pethes László saját testével nem védelmezi igazi önfeláldozással, szóval, karral védve főjegyzőnket támadói ellen, maga is több kék folttal, a kabátján bajonettel ejtett lyukat vitt emlékül magával e nevezetes napról.*”⁹⁸³ Bornemisszát végül elkapták és úgy döntöttek, kivetik a községháza emeletéről. Csak Pethesék meggyőző erejének köszönhető, hogy a főjegyző végül életben maradt. E kálvária után kevesen gondolták, hogy a főjegyző még dolgozni fog Jászkiséren. Ő azonban gyors felépülése után, 1918. november 14-én megjelent a képviselőtestület gyűlésén. Ezen a helyi nemzeti tanács elnöke elítélte az inzultust, majd a közgyűlés bizalmát és ragaszkodását nyilvánította a bántalmazott főjegyző felé.⁹⁸⁴ A nyugalom azonban nem állt helyre. Távozott a főbíró és számos képviselő, majd január 12-én három halálos áldozattal járó sortűzzel fékezték meg a fegyverrel fellépő garázdálkodókat.⁹⁸⁵

A január 12-i eseményekről az obligát sajtóbeszámolókon túl⁹⁸⁶ rendelkezésünkre áll Bornemissza főjegyző január 17-i beszámolója és egy 1919 augusztusa után írt tizenegy oldalas összefoglaló is. A jelentések szerint Bálint Károly, a Birkás testvérek, Bokor István, Búzás Pál és Csajági István jászkiséri lakosok Hegedüs Kálmán⁹⁸⁷ jászkiséri-szellőháti uradalmában voltak „polgárőrként” alkalmazva, mivel már nemcsak Jászkiserről, hanem Jászladányról is átjártak a környékről a készleteket dézsmálni. Vitték a fát, a szalmát és a takarmányt is. Az áldatlan állapotokat csak súlyosbította, hogy a jászkiséri hatok bérük felemelését kérték, és amikor ezt nem kapták meg, otthagyták a Hegedüs-uradalmat és bementek Jászkisérre. A délután folyamán négyen – Bokor és Búzás kivételével – betörték Grünbaum Lajos

⁹⁸² MNL JNSzVL V.617.b. 199/1921.

⁹⁸³ Uo.

⁹⁸⁴ Uo. 5826/1918.

⁹⁸⁵ Bővebben: Bojtos 2020b. Sírfeliratuk szerint a szocialista hazáért haltak mártírhálált, 1955-ből származó adatlapjuk szerint a „Hélyas-csapat” áldozatai lettek. Az adatlapok: XXIII.719.c. Jászkiséri Községi Tanács iratai, Közigazgatási iratok, 80-36/1955.

⁹⁸⁶ Haladás, 1919. január 19. 3. Zendülés Jászkiséren. és Jászsági Néplap, 1919. január 19. 3.

⁹⁸⁷ Hegedüs Kálmán, zendrei és gerendei (1877-?): földbirtokos, országgyűlési képviselő, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatósági bizottságának tagja.

kereskedőhöz és kirabolták szatócsüzletét. Egy sikertelen őrizetbevétel után még aznap este visszatértek a település központjába. A karhatalom felszólítására lövésekkel feleltek, amire sortűz volt a viszontválasz. Birkás Balázs (1892-1919), Birkás Miklós (1896-1919) és Csajági István (1895-1919) holtan estek össze, Bálint Károly pedig megsebesült. Bornemissza főjegyző szerint a település lakossága „*a tragikus eseményt nyugodt közömbösséggel fogadta, mert az áldozatok közül Birkás Miklós s a megsebesült Bálint Károly a község rémei voltak, a korcsmákat éjjelenként feltörték s a lakosság nyugalmaát állandóan zavarták és veszélyeztették*”.⁹⁸⁸

Az 1955-ből származó iratok a lelőtt három személyt az illegális kommunista mozgalom szervezőiként és vörösörként említették. Az 1919-es események után több mint három évtizeddel – ráadásul az ideológia mindenhatóságának éveiben járunk – nem feltétlen az objektivitás fogalma jut először eszünkbe, de jelen esetben szinte semmi nem stimmel a sírkövek felirataiban és az említett dokumentumban.⁹⁸⁹ „A szocialista hazáért mártírhalt halt” – 1919. január 12-én Magyarország államformája népköztársaság volt, a Magyarországi Szocialista Párt pedig csak 1919. március 21-én alakult meg. Az „illegális mozgalomnak volt a szervezője” – Jászkiséren 1903-tól létezett a helyi szociáldemokrata szervezet; 1918 őszén megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja, amely számos nyilvános gyűlést tartott 1919 januárjáig; Szabó Ágnes szerint az „*illegálitás a maga súlyos feltételeivel sem mint politikai kategória, sem mint életforma lényegében nem volt ismert a magyarországi munkásmozgalomban. A parlamentből ugyan a munkásosztály képviselői a »békebeli« Magyarországon is ki voltak rekesztve, de évente gyűléseket tarthattak politikai eszméik hirdetésére.*”⁹⁹⁰ „Veres őr volt” – mivel a Vörös Őrséget, mint a Tanácsköztársaság rendvédelmi és karhatalmi fegyveres testületét csak 1919. március 26-án állították fel, nem erről, hanem vagy a Nemzetőrségről, vagy a szövegben is említett Polgárőrségről lehet valójában szó.⁹⁹¹ Zong Ferenc kántor, tartalékos főhadnagy 1918. december 9-én kelt jelentése alapján, a jászkiséri nemzetőrség állományában 115 nemzetőrnek és 3 tisztnak kellett volna a rendet őrizni, a beszámoló szerint azonban a „*nemzetőrség tehetetlennek mutatkozott néhány suhanc garázdálkodásával szemben*”.⁹⁹² „Hélyas csapat áldozata lett” – Prónay Pál⁹⁹³ mellett – hívószóként tökéletesen funkcionált Héjjas Iván⁹⁹⁴ neve, aki különítményeseivel és Prónay tisztjeivel együtt brutálisan és kegyetlenül lépett fel 1919 őszén és 1920 tavaszán Szolnokon:

⁹⁸⁸ MNL JNSzVL IV.407. 1319/1919.

⁹⁸⁹ MNL JNSzVL XXIII.719.c. 80-36/1955.

⁹⁹⁰ Szabó 1986: 42.

⁹⁹¹ Suba 2008.

⁹⁹² MNL JNSzVL V.617.b. 199/1921.

⁹⁹³ Prónay Pál, tótprónai és blatniczai (1874 - ?): katonatiszt, különítményes parancsnok, lajtai bán. Konok szerint „a fehérterror legjellegzetesebb arca”. In: Konok 2010: 81.

⁹⁹⁴ Héjjas Iván (1890-1950): katonatiszt, különítményparancsnok, országgyűlési képviselő. Bővebben: Bodó 2010.

novemberben a szolnoki fogházban letartóztatottakat bántalmazták, míg tavasszal már elhurcolták és kivégezték foglyaikat.⁹⁹⁵ 1919 május elején – a románok előretörése következtében menekülő vörös visszavonulásra reagálva – Bornemissza fehér karszalagos rendfenntartó őrseget szervezett. Ezt a visszatérő vörösök ellenforradalmi kísérletnek minősítették, Jászladánya hurcolták, majd Breuer István parancsára 1919. május 14-én (az anyakönyv szerint 15-én) kivégezték.⁹⁹⁶

Ürményi József (1881-?) Jászfényszarun volt főjegyző. A település plébániájának házkönyve részletesen beszámolt az októberi-novemberi eseményekről. A plébános rezignált feljegyzése szerint az *„itthon lévők közömbösen fogadták a forradalom hírére s a lövöldözéseken kívül más az első napokban nem volt”*. Hamarosan azonban megváltozott a közhangulat. *„Legjobban a főjegyzőt fenyegették meg, aki félelmében csendőrkkel őriztette magát. A nép azért haragudott a főjegyzőre, mert durván bánt a néppel, különösen a hadiözvegyekkel, aztán a meggazdagodási vágytól ösztönözve az igazságtalanságok egész sorozatát követte el. A kivételes hatalommal, mellyel a háborús rendeletek végrehajtása céljából ruháztatott fel, rútul visszaélt. [...] November hó 4-én reggel már a jegyzők helyzete is kritikussá vált, így ők is a hajnali órákban csendőrfedezet mellett elmenekültek.”*⁹⁹⁷ Az 1918. november 25-i rendkívüli közgyűlés megállapította, hogy Ürményi *„a község anyagi kárára igen sok szabálytalanságot követett el”*, számos olyan utalványozást hagyott jóvá, amely végső soron saját jegyzői lakásának kényelmesebbé tételét szolgálta, továbbá kontroll és adminisztráció nélkül intézte a közszükségleti cikkek kiosztását. A testület végül teljes bizalmatlanságát fejezte ki az elmenekült főjegyző iránt.⁹⁹⁸ Miután a járszági felső járás vezetője sem marasztalta, 1918 végén lemondott.⁹⁹⁹ Ezzel azonban még nem ért véget a története. 1919 szeptemberében Jászfényszaru képviselőtestülete (39 képviselőből 34) úgy döntött, hogy visszavárják a főjegyzőt, csak jelentse be az esetleges költségvetési túllépéseit.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁵ Pásztor 1985: 227-244.

⁹⁹⁶ MNL JNSzVL V.617.b. 199/1921.; Váry 1993: 70-71.

⁹⁹⁷ Jászfényszarui Római Katolikus Plébánia Historia Domusa 43-45.

⁹⁹⁸ MNL JNSzVL V.615.a. 50/1918.

⁹⁹⁹ MNL JNSzML XV. 3. a. 28053/1918.

¹⁰⁰⁰ MNL JNSzML V. 615. a. 49/1919.

IX.2. Közbiztonsági helyzet

A számonkérésekben, megmozdulásokban aktív szerepet játszottak a fegyverrel¹⁰⁰¹ hazatérő katonák és hadifoglyok.¹⁰⁰² Sokan a párhuzamosan zajló fosztogatásokban is részt vettek. A hadifoglyok közül többen az orosz forradalom eszméivel felvértezve érkeztek haza.¹⁰⁰³ Ezek egyike volt Kálmán László szolnoki „internacionalista”, aki 1915-ben került hadifogságba, majd 1918-ban – saját állítása szerint – „*Jekaterinburgban tartózkodott, ahol a cár és családja külső őrizetében, majd járőrszolgálatban vett részt*”. 1918 október végén ért haza Magyarországra. Moszkvai búcsúztatóján „*olyan megtiszteltetés érte, hogy kezét fogott vele Lenin elvtárs*”.¹⁰⁰⁴

A közbiztonsági helyzet elégtelen mivoltát jól jellemzi például az a jelentés, amit Harsányi polgármester az alispánnak címzett 1918. október 24-én, és amiben közölte, hogy a köz- és vagyonbiztonság a város területén megoldatlan, vagy az a levél, melyben a kunhegyesi főszolgabíró segítséget és csendőri létszámemelést kér az „*elkövetkezendő leszereléssel járó hazatolulások*” miatt.¹⁰⁰⁵ Jelezte továbbá, hogy igen problematikus lesz helyt állni, ha a közbiztonságra „*néhány 60 év körüli bakter s 8-10 darab még öregebb éjjeli mezőőr*” felügyel.¹⁰⁰⁶ Nem csodálható hát, hogy a katonák egy részének vezetése mellett megkezdődött a vagyonos elemek, zsidók által tulajdonolt boltok, üzletek kifosztása, a vasútállomásokon és a vasútvonalak mentén a vonatkocsik feltörése, a szállított élelmiszerek, állatállomány, iparcikkek elrablása. A Pusztapó állomáson veszteglő egyik szerelvény október 31-én éjjel történt teljes kiürítését nagyon érzékletes képekben tárta az olvasók elé a Gazdag-Szabolcs szerzőpáros. Szinte megelevenednek a sorok: „*A délutáni órákig 111 drb kövér sertés került vissza az állomásra, melyeket mind a tanyákban szedtek össze. Persze igen sok helyütt perzselték már a szép sertéseket, sőt voltak olyan jó gazdák is, akik már egészen fel is*

¹⁰⁰¹ „Köztudomású tény az is, hogy a hazatért katonák jó része fegyver, töltény, kézigránát, sőt egyik itt Karczagon gépfegyver felett is rendelkezett [...]” Rimaszombati István az ellene indított fegyelmi tárgyalás folyamán. MNL JNSzVL IV.407. 15.844/1937.

¹⁰⁰² Kunszentmárton település vezetője háromezerre becsülte a hazatértek létszámát – közülük „másfélezer földmunkás, munkanélküli, nyomorgó” volt. Jászladány jegyzője több mint háromszáz munkanélküli leszerelt katonának kért munkaalkalmat az alispántól. MNL JNSzVL XV.3.a. 16213/1922.

¹⁰⁰³ Hatos Pál szerint a „bolsevizmus számukra [...] egész egyszerűn az »elég volt« anarchikus tombolását” jelentette. Hatos 2018: 38.

¹⁰⁰⁴ MNL JNSzVL XXXV.64. Kálmán László internacionalista rövid életrajza.

¹⁰⁰⁵ Itt érdemes idézni Gyurgyák János gondolatát, aki szerint az a tömeg, „amelyet 1918 végén demobilizálni és demilitarizálni akartak, továbbá az, amely a hátszágban szenvedte végig a négy hosszú esztendő, már korántsem volt azonos azzal a tömeggel, amely 1914 augusztusában háborúba lépett. A háború és ennek rémisztő következményei ellen az utcára vonult volt frontharcosok és civil tömegek olyan radikális jelszavakat skandáltak, ami elképzelhetetlen lett volna akárcsak négy évvel azelőtt, s erre a tömegindulatra még csak ráerősítettek a következmények iránt meglepő érzéketlenséget mutató politikusok, hadvezérek és a fellegekben járó idealista vagy éppen lelketlen és cinikus ideológusok. Ez a háborús tömegmobilizáció felgyorsította azt a társadalmi-politikai folyamatot, amely létrehozta a tömegtársadalmat, majd később a tömegdemokráciát.” In: Gyurgyák 2015: 58.

¹⁰⁰⁶ MNL JNSzVL XV.3.a. 28.053/1918.

takarították.”¹⁰⁰⁷ Hasonló leírásokkal találkozhatunk Szolnokon, Túrkevéen, Karcagon, a Jászság és a Tiszazug több településén.¹⁰⁰⁸ Jákóhalmán kirabolták Paray Imre főjegyző lakását, de Bárdos Pál esperes-plébános lakását is megrongálták, Tizsakürtön elüldözték a szabad rablás ellen fellépő főjegyzőt, Csontos Kálmánt. „Menekülnie kellett azok köréből, kiknek érdekeit évek óta szíven viselte, mert az elvadulás nem distingválta az emberek között.”¹⁰⁰⁹ Ha a településükön végeztek a közösből harácsolók, gyakran átrándultak a környező községekbe: Rákóczipfalváról a Szolnokhoz tartozó szandai birtokokra, Zagyvarékasról Szászberekre, Cséparól Szelevényre.¹⁰¹⁰

Súlyosbította a helyzetet a Mackensen-féle hadsereg átvonulása.¹⁰¹¹ Az infrastruktúrában okozott károk¹⁰¹² mondhatni eltörpültek azon tény mellett, hogy a németek szállítmányai általános vágy tárgyai lettek és fosztogatásra adtak alkalmat.¹⁰¹³ A ferencesek Historia Domusába lakonikusan ennyit jegyeztek föl távozásukkor: „Dec. 7-én a németek teljesen elhagyták Szolnok városát, mint erőszakos nép nem valami kellemes emléket hagytak maguk után.”¹⁰¹⁴ Szolnok városa és vasútállomása különösen megszenvedte a november elejétől kezdődő időszakot: „az egész országban aligha akad még egy állomás, ahol most annyi csábító értéktömeg zsúfolódott volna össze”. Pénzes László állomásfőnök így festette le az apokaliptikus állapotokat: „November elseje óta 909 kocsit törtek fel és 60 darab nagy személypodgyaszt fosztottak ki. [...] A 900 teherkocsin kívül még jócskán akadt olyan, amelyiket feltörtek, de nem egészen fosztottak ki. Volt olyan nap, amikor 7 embert lőttek agyon, köztük két vasutast. A többi halott német katona és helybeli fosztogató volt.”¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁷ Gazdag – Szabolcs: 10-11.

¹⁰⁰⁸ Ugyan nem a vármegyében fekszik Jászkarajenő, de az 1918-as fosztogatások ügyét Szolnokon tárgyalták. 1918. november 2-én kifosztották Kánitz Lipót fűszerkereskedését is. Kánitz feljelentést tett – (legalábbis szerint) mindenki ellen. In: 8 Órai Ujság, 1926. október 1. 8. Bünvádi és polgári per egy község 238 lakosa ellen. Az Est, 1926. december 30. 3. Ötmilliárd koronát követel 230 jászkarajenői emberen egy forradalmi tömeg-fosztogatás kárvallottja.

¹⁰⁰⁹ MNL JNSzVL XV.3.a. 28.053/1918. és Haladás, 1918. november 10. 4. Tizsakürtön is raboltak.

¹⁰¹⁰ Katona 1969: 27.; MNL OL K 440 A polgári demokratikus forradalom iratai, C/I. dosszié, 1918-47

¹⁰¹¹ Részletes leírást ad Vadai a németek átvonulásáról. Vadai 1928: 52-59.

¹⁰¹² A város kb. egymillió koronára tette az okozott károkat. Ennek fejében a szolnoki Nemzeti Tanács lefoglalt a németektől „80 vagon élelmiszert, azután tengerit, zabot, árpát – Szolnokon lesz vetőmag! – továbbá egy vagon füstölt húst, két vagon mazsolát, kakaót, csokoládét, kávé, konzervet, egy-egy vagon cigarettát, szivart, dohányt”. In: Pesti Napló, 1918. december 22. 4. A német bomlás Szolnokon. További beszámolók: Az Est, 1918. december 12. 4. Sok német automobil fosztogató bandák vettek meg. Az Ujság, 1918. december 13. 8. Anarchia Szolnokon. Népszava, 1918. december 11. 9. Véres zavargások voltak Szolnokon. Népszava, 1918. december 14. 9. Mi volt Szolnokon?

¹⁰¹³ Vidor Győző szerint jó áron lehetett takarót, bakancsot, konzervet vásárolni. Volt, aki tehergépkocsikba, volt, aki repülőgéphez fektette a pénzét. Nagy keletje volt a fegyvereknek is: Vidor történetében egy véletlen baleset miatt derült ki, hogy a felső kereskedelmi iskola egyik osztályában tizenhét lőfegyver volt a diákoknál. „Az asztal úgy nézett ki, mint az ozorai mező 1848-ban Roth és Fillipovich tábornokok hadseregének fegyverletétele után.” Vidor 1990: 10-11.

¹⁰¹⁴ MFL Historia Domus 88.

¹⁰¹⁵ Pesti Napló, 1918. december 22. 4. A német bomlás Szolnokon.

Érdemes egy esetről valamivel bővebben beszámolnunk, mivel több fontos tényezőt sűrít magába a november eleji szolnoki napokból. 1918 őszén a szolnoki pályaudvaron teljesített szolgálatot Gárdonyi József, 23 éves MÁV-főtiszt. A fentebb említett fosztogatások, sortüzek és a kollégákat érő életveszélyes fenyegetések miatt minden vasutas a szokottnál feszültebben, idegesebben viselkedett. A beszámolók szerint november 11-én Gárdonyi megelégedte az egyre gátlástalanabbá váló tömeg akcióit, és egy figyelmeztető lövést adott le. *„A lövés után állítólag szembekerült egymással a fosztogató csoport és a magányos MAV-főtisztviselő s mire széjjelnéznek, az egyik katona, Liskán Sándor már átlőtt szívvel, holtan fekszik a síneken.”*¹⁰¹⁶ Gárdonyit csak öt évvel később, 1923. szeptember 26-án állították bíróság elé, ahol szándékos emberölésben bűnösnek mondták ki, és két év fegyházra ítélték. A bíróság tekintetbe vette ugyanakkor a büntetlen előéletet, *„a zavaros időket, amelyekben a bűncselekmény történt és hogy Gárdonyi József a közvagyon védelmében, túlbuzgalomból lőtt a fosztogató katonákra”*. Gárdonyi végül 1927-ben kezdte meg büntetése letöltését a váci fegyházban.¹⁰¹⁷

Az egyre több halálos áldozatot követelő összecsapások,¹⁰¹⁸ tömegoszlatások, a nemzeti tanácsok nehézkessége, pénzügyi problémái, illetve a rend fenntartása céljából felállított nemzetőrség – sok helyen – visszás szerepvállalása¹⁰¹⁹ miatt az alispán statárium bevezetését kérte a vármegye területére.¹⁰²⁰ Ennek elutasítása után keserűen jelentette, hogy a vármegyében *a „csőcselék azt teheti, amit akar, nincs rendőr, nincs hatóság, nincs bíró, az államhatalomnak nincs semmi tekintélye”*.¹⁰²¹ Míg november 10-én arról olvashatunk, hogy *„csend és rend van az egész városban”*, két hét múlva már *„régibetyárvilágról”* és a rend felbomlásáról szoltak a hírek. Újabb két hét múlva – erősítve az alispán szavait – pedig azt írták, hogy *„egyes*

¹⁰¹⁶ A helyi lapban ez úgy jelent meg, hogy néhány gyerek és egy átutazó katona egy kiborult véka alját szedegettek a földről, amikor Gárdonyi – az első figyelmeztetés után – lelőtte a katonát. Haladás 1918. november 17. 3. Agyonlőtt katona. A zurnaliszta tudni vélte, hogy a vasutas hivatalnokot a fővárosban elfogták és agyonlőtték.

¹⁰¹⁷ Esti Kurir, 1931. május 12. 3. Kegydíjat kér a Máv.-tól egy volt tisztviselője, aki a forradalomban agyonlőtt egy fosztogató katonát.

¹⁰¹⁸ Az anyakönyvek alapján összeírtam a vármegyében történt erőszakos haláleseteket 1918 októbere és 1919 márciusa között. Online:

https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/virtualis_kiallitas/eroszakos_halalesetek_1918_10_1919_03 (letöltés: 2022. január 12.) „Tizenegy emberélet pusztult egy éjszakán, mert lehetetlen Szolnokon a rendet fenntartani. Magyarország kellős közepén lakunk. Magyarország szívében élünk; fajunk szintisza magyar és mégis halomszámra öli a magyar a magyart.” Haladás 1918. december 8. 2. Statáriumot, mert nagy baj lesz. A halottak egyike volt Patai Mihály ácssegéd, akit a sajtó tudósítása szerint a szintén szolnoki Ócsay nevezetű hentes lőtte agyon. Néhány hét múlva korrigálni kellett: „Az az Ócsay, aki Patayt agyonlőtte, az nem is szolnoki lakos és nem hentes, hanem borbély.” Haladás, 1918. december 1. 4. Agyonlőtték Patait.; Haladás 1919. január 5. 3. Patay agyonlövéséről.

¹⁰¹⁹ Katona Endre megfogalmazása szerint: „[...] egy másik őrség kellene, amelyik a nemzetőrségtől megvédelmezi minket”. Katona 1969: 27.; A Karcagon felállított 1200 fős, a zsold csökkentése miatt egyre elégedetlenebb nemzetőrség nagy részét csak egy hamis távirattal sikerült leszerelni. MNL JNSzVL IV.407. 27.947/1937. A járszági felső járás vezetője kérte a kormánybiztostól a Jákóhalmán működő nemzetőrség parancsnokának, Bóna Menyhért tanító, tartalékos főhadnagy „felelősségre vonását, esetleg letartóztatását” és az egész szervezet megszüntetését. MNL JNSzVL XV.3.a. 28.053/1918.

¹⁰²⁰ MNL JNSzVL IV.407. 35.962/1918.

¹⁰²¹ Uo. 8725/1926.

bizonytalan existenciák önhatalmulag duskálnak a mások vagyonában, önhatalmulag mint diktátorok rendelkeznek és rendelkezésükben nem meri meggátolni senkisé, mert töltött revolverrel, manlicherrel járnak; látják, hogy nincsen rendőrség, nincsen csendőrség; ma senki és semmi a városi hatóság, senki és semmi a vizsgáló bíró, az ügyészség; sőt fittyet hánynak a katonákból alakított nemzetőrségre; fittyet hánynak magára a Nemzeti Tanácsra is”.¹⁰²² Nem véletlen, hogy ezekben a hetekben Szolnokon is megerősödni látszott antiszemitizmus, ami jelszavakban („Üsd a zsidót!”) és röplapokban („Befujta az utat a hó, pusztuljon az országból a zsidó”) öltött ekkor testet.¹⁰²³

A fentiekben tárgyalt esetek alapján több következtetés is levonható. Egyrészt, hogy időszakunkban nem került sor teljes elitcserére: az alispán mellett a többi közigazgatási/irányítási szinten is megmaradtak – ha jóval kisebb arányban is – a „rég” kurzus tisztviselői. Másrészt a lemondottak/eltávoztak helyzete sem volt egységes, hiszen – háború alatti magatartásuktól nem függetleníthetően – volt, akit tartóztattak, de ő menni akart, volt, akit nem marasztaltak, ám békésen távozható és volt, aki testi épségére gondolva hagyta el álláshelyét. A gyorsan változó helyzetet jól illusztrálja az is, hogy több település – már „megújult” – elöljárósága 1919 elején mondott le, utat nyitva az újabb „népakaratnak”.

Rimaszombati István, Karcag város jegyzője, majd rövid ideig a helyi nemzetőrség parancsnoka ezt így foglalta össze: „*Gondolkozásra nem sok idő volt. Megszoktuk a harctér milliányi veszélyes pillanataiban: ösztönszerű gondolatvillanás és azonnali cselekvés – életet halált jelentett. Fellépni a tömegszennvedélyek szekerére, megragadni a féket és irányt szabva a menetsebességet lehorgasztani.*”¹⁰²⁴

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye zaklatott, személycserékkel gazdagon átszőtt késő őszi helyzete sajnos nem konszolidálódott a további hetekben, hónapokban sem. Az 1919. januári közállapotokhoz kapcsolódó jelentés szerint a vármegyében a „*lakosság nagy része nyugtalan. A jászági felső járásban a leszerelt katonák a szesztilalmat áthágják, hozzájuk csatlakozik a csőcselék. A katonák legnagyobb része fegyveres, állandóan rettegésben tartják a lakosságot. Törökszentmiklóson a kereset híján és a megélhetés nehézségei és a zsidók és vagyonosok elleni uszítók miatt nyugtalan a lakosság. Lázítók urak, hatóságok ellen bujtogatnak, királypárti*

¹⁰²² Haladás, 1918. november 10. 3., 1918. november 24. 3. december 8. 2. Statáriumot, mert nagy baj lesz.

¹⁰²³ Uo. 1918. december 15. 3-4. Üsd a zsidót és december 22. 2. Röpcédulák. Pap Dezső ezt a következőkkel magyarázta: „[...] az a harc, amely tulajdonképpen különböző foglalkozásnemek, a falusi és a városi lakosság érdekellentétéből és különböző társadalmi osztályok egyképpen jogos vagy jogtalan ellentétéből származott, végül zajos támadó antiszemitizmussá fejlődött. Előmozdította ezt az idegek ziláltsága, az értelem és az erkölcs megzavarodása, a nemzeti érzés elfajulása és türelmetlensége, a keresztény alap gondolat meghamisítása, amelyek az emberiségre együttesen hozták a háborút, és ezt az erre hajlamosoknál kiélezték. Mindezek a körülmények érthetővé teszik, hogy az említett antiszemita mozgalom, nem kis kárára a nemzeti társadalomnak, már a háború alatt mutatkozott, mégpedig olyanoknál is, akik egyébként liberálisoknak gondolták magukat.” In: Pap 1934: 233. Bővebben: Bihari 2008: 234-242., Gyurgyák 2001: 92-93. és Csósz 2014: 80.

¹⁰²⁴ MNL JNSzVL IV.407. 27947/1937.

mozgalmak is észlelhetők. Kunhegyesen a katonák lázitanak. [...] Több helyen, mint Nagykőrű, Kenderes, Tiszavárkony, Tiszasas, Jászdózsa, Mesterszállás, Jászárokszállás, Kunszentmárton, Jánoshida, Tiszabő, Mezőtúr, Cibakháza községekben a közellátás hiányos volta miatt nyugtalanság észlelhető. Cibakházán a jelentés szerint egyenesen éhségforradalom várható.”¹⁰²⁵

És még ezután jött a bolsevik hatalomátvétel, a román megszállás és a vármegye kettészakadása...

IX.3. A spanyolnátha a vármegyében és Szolnokon

A három hullámban támadó járvány (1918 tavaszán-nyarán, 1918 őszén és 1919 elején) újabb megpróbáltatást jelentett a frontkatonáknak és a hátszág lakóinak.¹⁰²⁶ 1918 szeptemberében megjelent a Tisza mellett is a spanyolnátha,¹⁰²⁷ amely ellen – a tiszti főorvos szerint – nem igazán tudtak érdemi eredményt elérni, mivel – a vármegyei tiszti főorvos megjegyzése szerint – *„a betegség okáról és annak gyógykezeltése felől mindezideig nincs kialakult vélemény”*.¹⁰²⁸

Az influenzavírus ezen genetikai változata nem Spanyolországból származott – a szakemberek véleménye alapján ez biztosnak mondható. Spanyolország semleges maradt a világháborúban, így nem léptettek életbe a hadviselt országok mindegyikére jellemző szigorú cenzúraszabályokat. A gyorsan terjedő betegségről a sajtó szabadon számolhatott be, innen az elnevezés. Az országban egyébként „francia influenzának” vagy „nápolyi katonának” nevezték a betegséget. A szakértők még ma sem tudják, honnan származik pontosan a több hullámban „támadó” járvány.¹⁰²⁹ Az azonban megállapítható, hogy a háborúnak köszönhetően a vírus szabadon terjedhetett és fejlődhetett. A betegség lázzal, fejfájással és végtagfájdalommal jelentkezett, szövődményeként igen gyakran tüdőgyulladás és légzési elégtelenség lépett fel. *„Az érintettek magas láztól, tomboló fejfájástól és fájó végtagoktól szenvedtek. Aki súlyosan beteg volt, annak vérzett az orra és a füle, vagy vért köpött. Az arcuk elkékült az oxigénhiánytól. A lábadozás néha hetekig vagy hónapokig tartott, és a halálozás többszöröse volt a júniusi/júliusi adatoknak. A halál néha egy vagy két nappal a tünetek első jelentkezése után következett be.*”¹⁰³⁰

¹⁰²⁵ MNL OL K 440 PTI 607.f. 31.ő.e.

¹⁰²⁶ Johnson – Mueller 2002: 107.

¹⁰²⁷ Bővebben: Géra 2009., Géra 2022., Kiss 2006b., Kótyuk 2011., Mokánszki 2018. és Végső 2020.

¹⁰²⁸ MNL JNSzVL IV.411. I. 10/1919.

¹⁰²⁹ Matthias König összefoglalója szerint a járvány „Európában ugyanolyan gyorsan terjedt, mint a Karib-térségben, Ázsiában és Afrikában. Öt hónap alatt az influenza körbejárta a Földet, és így világjárvánnyá vált.” König 2010: 131.

¹⁰³⁰ Michels 2010: 16.

Mint minden járvány esetében, most is a karantén, a hatósági elkülönítés, a nyilvános helyek látogatásának tilalma és mindenféle csoportosulás betiltása látszott célravezetőnek. A közvélemény és a sajtó is egyre nagyobb nyomást gyakorolt a hatóságokra, amelyeket több kritika ért. 1918 októberében Küry Albert, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánja körrendeletet bocsájtott ki, amelyben a következő rendelkezések megtételére utasította az előljáróságokat a gyorsan terjedő spanyol betegséggel kapcsolatban: tanintézetek, mozik,¹⁰³¹ színházak¹⁰³² bezárása, táncmulatságok és nyilvános előadások betiltása, nagyobb lakodalmak megtartásának mellőzése és a vasúti utazások kerülése.¹⁰³³ Azaz: figyelmeztették a lakosságot, hogy maradjanak távol a nyilvános helyektől és gondoskodjanak a tiszta környezetről, a fertőtlenítésről, a megfelelő higiéniai körülményekről.¹⁰³⁴ Harsányi Gyula polgármester értesítette a szolnokiakat, hogy mindenszentek napján elmaradnak a gyászünnepek és sírkoszorúzások a temetőben, amelynek látogatásától amúgy is óva intett mindenkit.¹⁰³⁵ Mindezen intézkedések ellenére november végéig csaknem ezer ember vesztette életét a járvány következtében.¹⁰³⁶ A vármegyei főorvos kiemelte jelentésében a fiatalok szembetűnően magas halálozási arányát, illetve jelezte a kórházak véges kapacitásait: „*a spanyol betegség miatt is annyira tulzsufoltak, hogy sok arra szorulo beteget el kell utasítani*”.¹⁰³⁷

A Haladás című lap hosszú írást közölt a szolnoki állapotokról. A tudósító személyesen ment ki a szolnoki temető halottasházába, ahol kb. 10 halottat számolt össze. „*Egy cseh katona öltöztetett a szoba közepén lévő asztalon egy spanyol betegségben elhalt cseh katonát testvérbátyja jelenlétében, akit Csehországból sürgönyöztek le az öt napos hulla eltemetésére. Még más 10 halott feküdt félig meztelenül szanaszét hányva a disznóólszerű kamrában. [...]* Két katona feküdt rajta szorosan egymásra zsufolva; nyolc napos halottak voltak; nyolc nappal előbb haltak meg. Szemük kifordulva, testük erjedésnek indulva a dögvész esetén, a járvány

¹⁰³¹ A háborús évek alatt folyamatosan működött a színház épületében, a művészeti „évad” szüneteiben az úgynevezett Színház Mozgó. „Tagadhatatlan, hogy a mai drágult viszonyok közepette legszolidabb és legolcsóbb szórakozás a mozi. Ki is veszi részét belőle a közönség, tolonganak egymás hátán és ma már annyira megszokott dolog a moziba járás, hogy többen vannak ottan mint a templomban.” In: Haladás, 1918. január 6. 1. Legolcsóbb szórakozás.

¹⁰³² Mariházy Miklós társulata általában április, május és június hónapokban szórakoztatta a szolnoki közönséget. „A háború végtelenül sok bánatot, izgalmat és nyugtalanságot vált ki az emberekben és ennek következtében gyógyító ír gyanánt hat a lélekre a szellemi szórakozás. A szellemi szórakozás egyik legelső válfaja a színművészet, mert ott, a színházban a beteg, vagy fájló lélek megkönnyebbül ha sirhat; felvidul, – ha nevethet.” In: Haladás, 1917. szeptember 9. 2. Színészet.

¹⁰³³ MNL JNSzVL IV.407. 8725/1916. és Haladás, 1918. október 20. 2-3. A spanyol nátha.

¹⁰³⁴ A főváros mellett a vármegyében is előkerült a védekezés eszközeként a rum. A felvetés szerint az alispánnak le kellene foglalni a szeszgyárak ezen készleteit, majd szétosztani a rászorulóknak között. „Száz hektoliter rumnak feldolgozása nem nagy dolog, el lehet azt készíteni házilag is és nem szabad annak szétosztását, olyan kezekre bízni, mely kezek leszedik belőle a tejfelt.” In: Haladás, 1918. október 20. 2. Rumot a közönségnek.

¹⁰³⁵ Uo. 1918. október 27. 3. Felhívás.

¹⁰³⁶ 2019-ben adta közzé a Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára a halotti anyakönyvek alapján a vármegyei mortalitási adatokat. Online: http://mnl.gov.hu/mnl/JNSzVL/virtualis_kiallitas/a_spanyolnatha_aldozatai (letöltés: 2019. október 12.)

¹⁰³⁷ MNL JNSzVL IV.411. I. 10/1919.

dulásának kellős közepette terjesztve azt a bacillust, amely bacillus megmátelyezi a világ legegészségesebb halandóját is. A többi hullák szerteszét heverték a szoba padozatán eltemetetlenül; mert nincsen koporsó. Nyolc katona hullá, két civil és egy asszony hullája fetrengett a hullaházban, mert nem volt koporsó, melyben őket eltemessék.”¹⁰³⁸

Az áldozatokról csak becsléseink vannak – világszerte 20 és 100 millió fő közé teszik az influenza következtében elhunytak számát.¹⁰³⁹ A halotti anyakönyvek átnézése után ki kell emelni, hogy a 2019-ben kigyűjtött és online közzétett lista nem teljes, mivel a halálokok megnevezését sem pontosnak, sem következetesnek nem nevezhetjük. Számos elnevezést használtak az orvosok (nem tudni, hogy a szövödményt jelölték-e), egy településen belül akár hatféleképpen titulálták ugyanazt a betegséget: „spanyol betegség”, „spanyolnátha”, „spanyolkór”, „spanyolláz”, „spanyoljárvány”, „spanyolos tüdőlob”. Szolnok esetében is változatos képet látunk: „tüdőlob, influenza”, „tüdőgyulladás, influenza”, „veselob, influenza”, „bédaganat, influenza”, „mellgenny, influenza”, „influenza, szívgyengeség”.

Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1666 fő esett áldozatul a járványnak.

33. táblázat

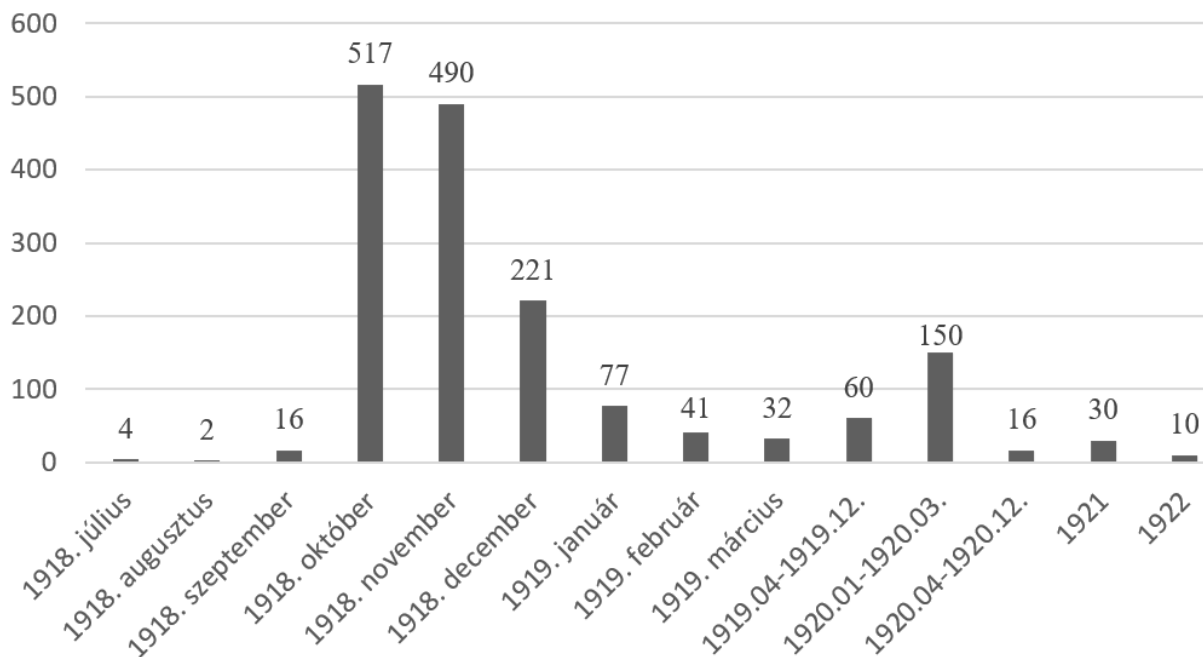
*Vármegyei adatok a főorvosi jelentések alapján, 1918. január-december*¹⁰⁴⁰

	január	február	március	április	május	június	július	augusztus	szeptember	október	november	december
influenza (augusztustól: influenza/spanyol)	2	3	3	2	3	5	2	8	14	444	466	155
tüdőgyulladás	75	52	59	84	50	45	60	30	65	479	423	162
tüdőgümőkór	69	89	120	129	113	83	58	75	66	128	123	90

¹⁰³⁸ Haladás, 1918. október 27. 1-2. Rabiátusok vagyunk, mert mindent megírnunk.

¹⁰³⁹ „El kell fogadni, hogy a halálozás nagy részét nem biztos, hogy feljegyezték, és a létező adatok nagyon eltérőek a lefedettség és a megbízhatóság szempontjából. Szinte minden olyan esetben, amikor egy kutató újra megvizsgálta a világjárványt a halálozás valódi szintjének meghatározása céljából, ez jelentős felfelé történő módosításhoz vezetett.” In: Johnson – Mueller 2002: 111-115. Max Roser több kutató adatait vetette egybe: Patterson és Pyle szerint kb. 30 millió a legközelebbi becslés a halálos áldozatokra, és 24,7-39,3 millió haláleset közötti tartományt tettek közzé. A fentebb idézett Johnson és Mueller szerzőpáros 50 millióra becsülte a globális halálesetek számát, de elképzelhetőnek tartották a 100 milliót is. Spreeuwenberg és társai 2018-ban arra jutottak, hogy a korábbi becslések túl magasak voltak. Saját becslésük 17,4 millió halálesetre vonatkozik. In: Roser: 2020. Részletes adatokat közöl továbbá: Szél 1929.

¹⁰⁴⁰ MNL JNSzVL IV.411. I. 10/1919.

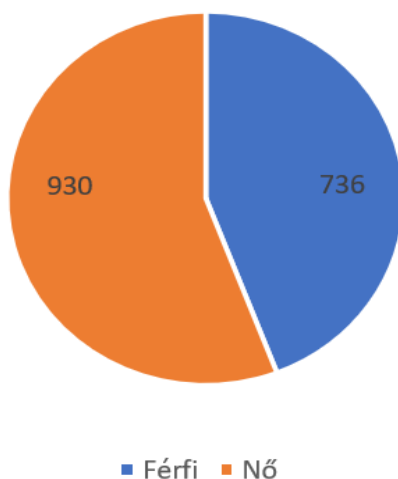
31. ábra*Spanyolnáthában/influenzában elhunytak száma a vármegyében, 1918-1922¹⁰⁴¹*

A vármegye települései közül – az 1910-es népszámlálás adatait figyelembe véve és arányosítva – Besenyszög, Jászdózsa, Jászfákóhalma, Tószeg, Törökszentmiklós és Újszász voltak a legérintettebbek. Számos településen – legalábbis az anyakönyvek szerint – nem volt halálos áldozata az influenzának: Alattyán, Csépa, Jánoshida, Jászszenandrás, Kuncsorba, Pusztamonostor, Tiszaderzs, Tiszaigar, Tiszainoka, Tiszajenő, Tiszavárkony, Vezseny. A diagram alapján megállapítható, hogy októberben és novemberben tetőzött a járvány, majd decembertől kezdve egyre kevesebb áldozatot követelt. 1920 elején ismét megjelent és pusztított a vármegyében, ám ekkor már enyhébb lefolyásúnak bizonyult a spanyolnátha. Három települést ki kell emelni: Törökszentmiklóson már 1918 áprilisában megjelent az influenza az anyakönyvekben (is), Jászsalsószentgyörgyön 1922 áprilisában, Újszászon pedig még 1922 szeptemberében is spanyollázat, illetve influenzát jegyezték be a halál okaként.

¹⁰⁴¹ MNL JNSzVL XXXIII.2. A vármegye településeinek halotti anyakönyvei alapján.

32. ábra

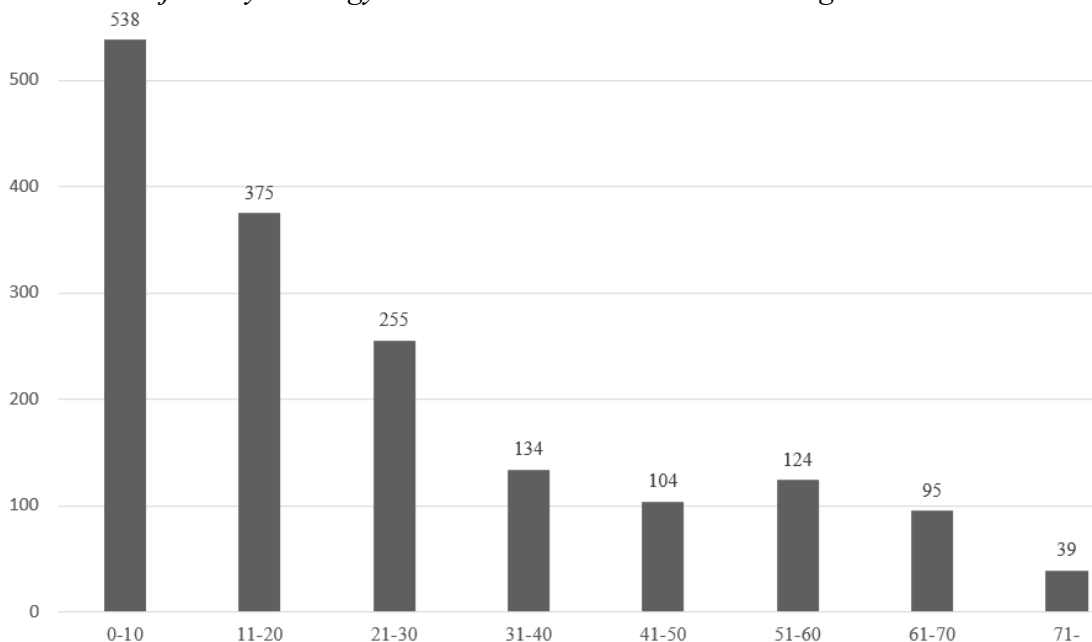
*A járvány vármegyei áldozatainak nemek szerinti megoszlása*¹⁰⁴²

A járvány következtében több nő hunyt el, mint férfi, és nagyon magas volt a mortalitási arány a fiatalabb korosztályokban. A 20-40 éves korosztály veszteségeit e járvány egyedi jellemzőjének mondhatjuk.¹⁰⁴³ Egészségügyi szakértők szerint az idősebb felnőttek részleges védelmet kaptak az 1889-1890-es influenzajárvány, az úgynevezett „orosz influenza” révén.

33. ábra

*A járvány vármegyei áldozatainak életkor szerinti megoszlása*¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴² MNL JNSzVL XXXIII.2. A vármegye településeinek halotti anyakönyvei alapján.

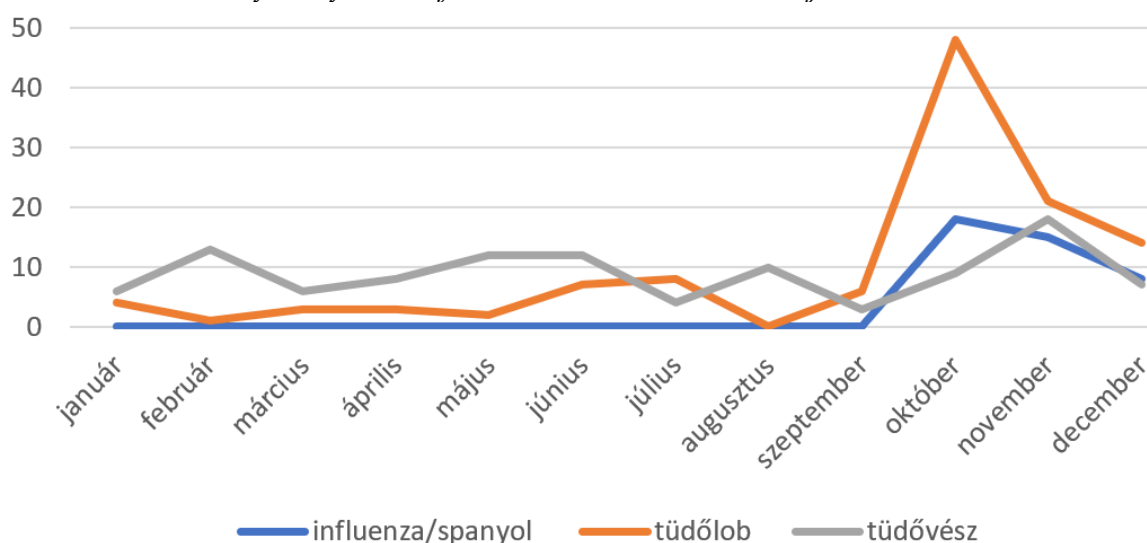
¹⁰⁴³ Géra 2009: 210. König szerint ez a „szokatlan halálozási mintázat valószínűleg az immunrendszer túlzott védekezési reakciójának volt köszönhető. A szervezet védekező rendszere, amely az érintettek fiatal kora miatt még mindig nagyon hatékony, a saját sejtjei ellen irányul, hogy megpróbálja felvenni a harcot a támadó vírusokkal. Az így keletkező haldokló sejtek tömege elzárhatja az ereket, például a tüdőartériákat, és fulladásos halálhoz vezethet.” In: König 2010: 133.

¹⁰⁴⁴ MNL JNSzVL XXXIII.2. A vármegye településeinek halotti anyakönyvei alapján.

Ami a szolnoki adatokat illeti: említettem korábban, hogy a pusztító influenzajárvány gyakori szövődményei között ott találjuk a tüdő- és mellhártyagyulladást. Az ezen elnevezéssel illetett halálokokat azonban – a vármegye többi településénél egyáltalán nem listáztam ezeket – Szolnokon csak korlátozottan vettem föl a listánkba, hiszen pontosításra nem volt lehetőségem.¹⁰⁴⁵ A módszertan a következő: az 1918-as szolnoki halotti anyakönyv adatait átlagoltam (január-szeptember). Az itt kapott értéket pedig levontam az októberi, novemberi és decemberi tüdőbetegségeket (tüdőlob, -vész, -gyulladás, -hurut, -vérzés) feltüntető adatokból. Néhány példával illusztrálva a fenti dilemmát: pl. Oppenheim Ottóné Ochs Leopoldina (Szolnok, halotti anyakönyv, 696/1918.), Sugár Lajosné Medgyessy Edit (Uo. 1031/1918.) és Szabó Lajos (Uo. 39/1919.) esetében is a sajtó a spanyol betegség áldozatairól írt,¹⁰⁴⁶ míg az anyakönyvben mindhárom esetben tüdőlobot tüntettek fel a halálozás okaként. Analóg példaként: a tiszakürti Léderer-féle uradalomban meghalt 16 orosz hadifogoly anyakönyvi bejegyzésében tüdőlob szerepel, míg az iratok spanyol betegséget említenek. A diagramról leolvasható, hogy októberben ugrott meg a járványban elhunytak száma, ám nem biztos, hogy mindegyik halálesetet pontosan vezették be az anyakönyvbe.

34. ábra

A szolnoki anyakönyvekben feltüntetett halálokok, 1918. január-december¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁵ „Pontosan számba venni még azok az államok sem tudják, ahol a bejelentési kötelezettség fennáll. Egyrészt azért, mert az igazi influenzának más hasonló tünetekkel járó légzőszervi megbetegedésektől való különválasztása sokszor igen nehéz, avagy csak bakteorológiai vizsgálat útján lehetséges, másrészt mert az influenza gyakran mutat olyan komplikációkat, amelyek révén úgy a megbetegedés, mint különösen az elhalálozás esetében, gyakran más rovatba számíttatik. Ezt bizonyítja az a már régebben statisztikai megállapítást nyert tény is, hogy az influenza halálozási görbéje a tüdőgyulladás, hörghurut, a tüdővész és a szívbajok gyakoriságával párhuzamosan emelkedik és esik.” In: Saile 1925: 22.

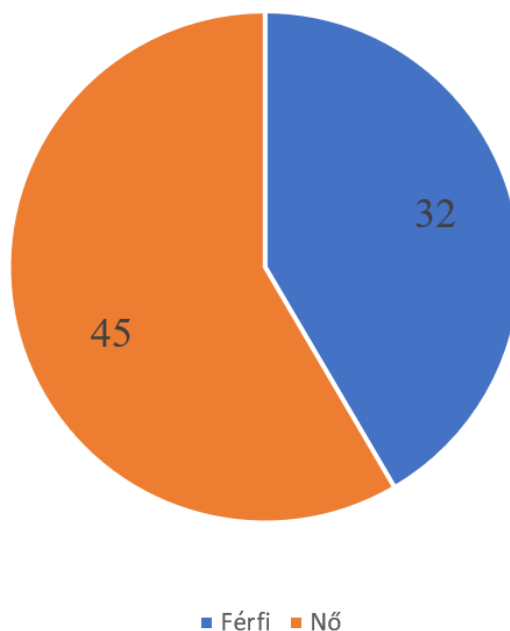
¹⁰⁴⁶ Haladás, 1918. december 22. 3. Halálozás.

¹⁰⁴⁷ MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok, halotti anyakönyv, 1918.

Ha csak azokkal a bejegyzésekkel foglalkozunk, amelyeknél szerepel az influenza, vagy a spanyolnátha (vagy ezek valamely variációja), akkor az alábbi eredményeket kapjuk: az első haláleset 1918. október 4-én történt; ezen a napon hunyt el Schwarz Dezsőné Resofszki Szeréna, 30 éves, izraelita vallású szolnoki lakos, aki a Madách úton lakott.¹⁰⁴⁸ Az utolsó – a bejegyzések szerint a járvánnyal összefüggésbe hozható – haláleset 1921. január 29-én történt. Ezen a napon halt meg Nagy Istvánné Komáromi Erzsébet, 37 éves, római katolikus, Fűtőháztelepi lakos.¹⁰⁴⁹ Szolnokon is magasabb volt a női nem halálozási aránya (58,44%), illetve itt is megfigyelhető a járvány következtében elhunytak korfájának korábban tárgyalt jellegzetessége. A 77 halottból 60 katolikus, 9 református, 5 izraelita, 2 evangélikus és 1 görög katolikus vallású volt. Az elhunytak lakcímeinek vizsgálatát is elvégeztük, ám a 77 személyből 11 fő nem szolnoki lakos volt, 8 esetben csak a várost (Szolnok) írták be, 9 bejegyzésnél pedig hiányosan tüntették fel a lakóhelyet. A térképre vitt 49 eset szétszórtan helyezkedik el a térképen, az esetleges gócpontok bemutatására emiatt nem találtam alkalmasnak. Ehhez mindenképpen szükséges lett volna az egyéb betegségek bevonása, de ezt a fentebb említett bizonytalanságok miatt elvettem.

35. ábra

*A járvány szolnoki áldozatainak nemek szerinti megoszlása*¹⁰⁵⁰

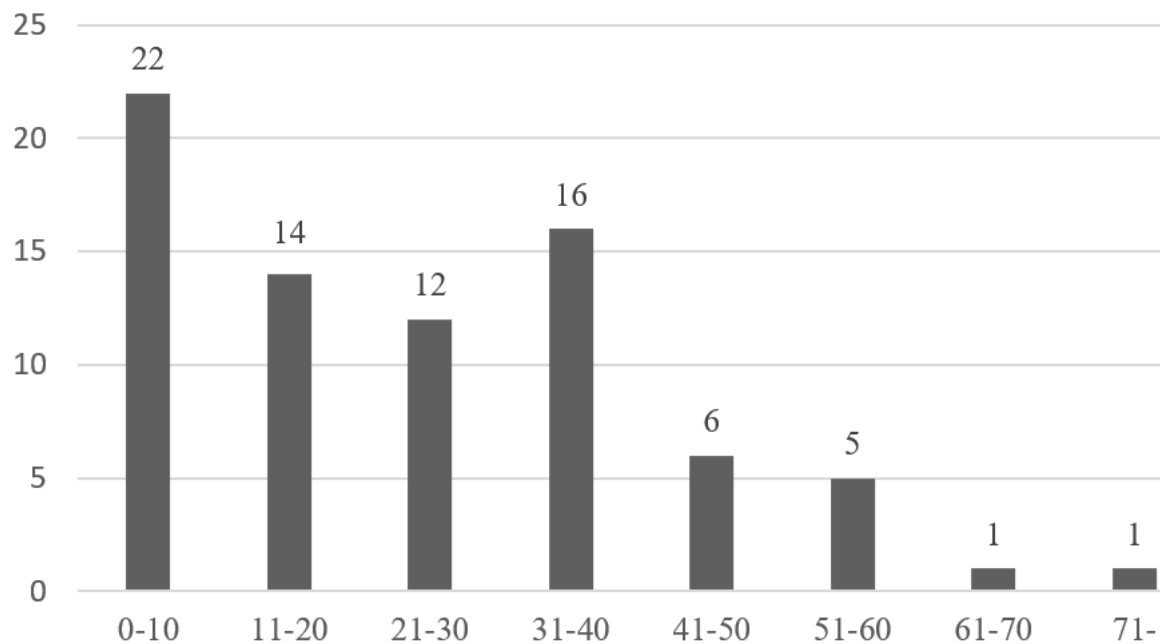
¹⁰⁴⁸ Uo. 667/1918. 1915 februárjában ment hozzá kereskedelmi utazó foglalkozású férjéhez Szolnokon. Uo. Szolnok, házassági anyakönyv, 42/1915.

¹⁰⁴⁹ Uo. Szolnok, halotti anyakönyv, 50/1921. 1903 őszén kötötte össze életét Nagy István kocsissal. Uo. Szolnok, házassági anyakönyv, 149/1903.

¹⁰⁵⁰ MNL JNSzVL XXXIII.2. Szolnok halotti anyakönyvei alapján.

36. ábra

A járvány szolnoki áldozatainak életkor szerinti megoszlása¹⁰⁵¹

3. kép

Anyakönyvi bejegyzések 1918 decemberéből¹⁰⁵²

1043	1918 dec 18.	1918 dec 17. ob.m. 18. óra	Károly Lajos munkásgazdálkodási tényleg népnyelvtan tanár igazgatója Károly Templom utca 3518	59 év	Grosz Anna	néhai Hajóskán néhai Ujhelyi Károly	-	tündető Szavay
1044	1918 dec 18.	1918 dec 18. ob.p. 6. óra	Károly Frigyes földműves Károly Kesi patak 36	39 év	Antal Katalin	Károly Pál Nyolcs Mária	-	tündető

¹⁰⁵¹ Uo.

¹⁰⁵² Uo. 1043-1044/1918.

X. Szolnok hősi halottai – emlékművek, emléktáblák, hősi sírok

„Néhány esztendeje emlékezet és emlékezés témája járványként terjed. Nagyjából tíz éve ültette fel a fejét, azóta Keleten és Nyugaton egyaránt befészkelte magát a gondolkodásba.”¹⁰⁵³

„Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kiteve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése.”¹⁰⁵⁴

Mivel a szakirodalmi részben részletesen szoltam az emlékezetről és az emlékművek fogalmi (ki- és át)alakulásáról, betekintést engedve az alapvető munkákra (Halbwachs, Nora és Assmann) túl az általam (is) fontosnak vélt nemzetközi és magyar gondolkodók műveibe, ezért itt, a fejezet elején három példán keresztül szeretném megmutatni, mennyire nem egyértelmű és könnyen elemezhető kérdéssről beszélünk. 2014-ben adták át az ELTE Bölcsészkarának kampuszán (Budapest, Trefort-kert) azt a II. világháborús emlékművet, amellyel kapcsolatban Szabó Levente így írt: *„Az egyetem közösségét ért hét évtizeddel ezelőtti veszteségekre, tragédiákra való emlékezés időben olyan távoli, egymással összefüggő és egymástól független eseményekre, kollektív és egyéni sorsokra való emlékezés aktusával valósulhat meg, amelyet nem képes kiváltani valamely központosított és egyértelműsített üzenet vagy narratíva. Szándékosan kerülni igyekeztünk ezért minden olyan gesztust, amely direkt módon kifejezni, ábrázolni, elmesélni igyekezne bármilyen gondolati tartalmat.”¹⁰⁵⁵* György Péter a 2006-ban fölavatott Fiumei úti, II. világháborúban meghalt magyarok emlékművéről írt, amely egy földbe tűnő gúlát ábrázol. *„A geometrikus struktúra kellően üres ahhoz, hogy senkit se sértsen, ugyanakkor senki nem is azonosulhat vele. Kiknek az emlékműve ez? A civil lakosságé? A katonáké? Az emlékmű épp olyan absztrakt és rejtelmes, mint amennyire politikailag értelmetlen. Holott közben mindez nagyon is érthető. Ez itt az emlékezet csődjének az emlékműve. A ki nem mondott szavak, a meg sem kezdett, és végig nem vitt viták, a fel nem épült emlékművek emlékműve ez.”¹⁰⁵⁶* Keszei András egy írásában idézi Endel Tulvingot, aki az emlékezés 256 fajtáját számolta össze. Márpedig, ha ez igaz, az *„az emlékezetkutatás szétesését”,* a fogalom elértéktelenedését jelenti.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵³ Assmann, J. 2004: 11.

¹⁰⁵⁴ Nora 1999:143.

¹⁰⁵⁵ Szabó 2015: 74.

¹⁰⁵⁶ György 2012: 125.

¹⁰⁵⁷ Keszei 2010: 5.

Példáim egy irányba mutatnak: az új kérdések felé, amelyeket az emlékezés, az emlékezet és az emlékművek inspirálnak. Mennyiben tekinthető egy adott társadalmi, többnyire városi térben elhelyezkedő objektum, vizuális jel az adott népesség kulturális emlékezete lenyomatának, tárgyasításának és mennyire a politikai cselekvők (pártok, politikai egyesületek stb.) által elhelyezett hatalmi–ideológiai jelvénynek? Más szavakkal: az emlékezet (az adott politikai, kulturális közösség által óhajtott múltkép) vagy az emlékeztetés (a politikai teleológia) helyéről beszélhetünk?¹⁰⁵⁸ Kiknek készül a köztéri szobor?¹⁰⁵⁹ Kik voltak a kultuszok szervezői? Milyen szerepet játszott a kulturális és politikai elit a politikai halál értelmének megteremtésében? Milyen jelentősége volt az állami intézményeknek a halottkultuszban? Honnan jött a kezdeményezés: alulról, a helyi és a periférián lévő szereplőktől?¹⁰⁶⁰ Miért van az, hogy egyes emlékműveket jobban értékelnek, mint másokat? Hogyan befolyásolja az emlékműveket a történelem, illetve a társadalom folyamatosan változó múltfelfogása?¹⁰⁶¹

Végül két dolog. Jay Winter, a téma szakértője az első világháború centenáriuma figyelmeztetett az emlékezés elüzletiesedésére (zarándoklatok, turisztikai csomagok, játékok, könyvek, filmek, múzeumi kiállítások, számos rádió- és televíziós sorozat, beszélgetős műsor és dokumentumfilm). Szerinte a „memory boom” sokaknak csak pénzkeresetként szolgál és a háború történetét tartós fogyasztási cikkekkel alakítják.¹⁰⁶² 2015-ben jelent meg magyar nyelven Pierre Lemaître 2013-as, Goncourt-díjas regénye *Viszontlátásra odafönt* címmel. A nagysikerű könyvből 2017-ben Albert Dupontel rendezésében készült film.¹⁰⁶³ A történet főszereplői (egyikük súlyosan megsebesült, alsó állkapcsát veszítette)¹⁰⁶⁴ úgy állnak bosszút az őket a lövészárkokba kényszerítő államon, hogy – a hazafiságra építve – fiktív háborús emlékműveket adnak el a településeknek. Ahogy Bényei Tamás fogalmazott: reménykedtek benne, hogy „*az önkormányzatok úgysem lesznek képesek ellenállni sem a kegyelet imperatívuszának, sem a dagályos, hazafias retorikának, amely az elesettek felidézése és meggyászolása helyett allegorikus jelentéseknek rendeli alá az áldozatokat, s a háború áldozataiból (victim) a nemzet eszméjének kedvéért feláldozottakká (sacrifice) változtatja őket*”.¹⁰⁶⁵ A másik szálon futó – egyébként valós alappal bíró – történet sem szebb: a csatatéren eltemetett halottak hazaszállításából is hatalmas üzletet lehetett csinálni.

¹⁰⁵⁸ K. Horváth 2015: 145-146.

¹⁰⁵⁹ Pótó 2003: 17.

¹⁰⁶⁰ Janz 2004: 369.

¹⁰⁶¹ Mayo 1998: 62.

¹⁰⁶² Winter 2014a: 166-167.

¹⁰⁶³ Lemaître 2015.

¹⁰⁶⁴ Vö: Bojtos 2022.

¹⁰⁶⁵ Bényei 2015: 49-50.

X.1. Szolnok város vesztesége

Minden, Szolnok város Nagy Háborús áldozatait is megemlítő történeti munka 305 fő hősi halottat jegyzett fel eddig. Valószínűleg Varga Sándor Frigyes volt az, aki az 1935-ben megjelenő, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene című munkájában először használta ezt az adatot. A veszteségi adatok pontosítása számos ok miatt elengedhetetlennek tűnt. Az 1926-ban felavatott hősi emlékmű kapcsán írt a sajtó arról, hogy „800-900-ra tehető a szolnoki hősi halottak száma”, illetve, hogy „Szolnok város 1.200 hősi halottja tiszteletére” emelték az emlékszobrot.¹⁰⁶⁶ Kovács Alajos 1932-ben publikált írásában azt írja Szolnokról, hogy „a hősi halottak [...] számát legalább is 2%-ra lehet tenni (576 fő)”.¹⁰⁶⁷

Ha segítségül hívjuk a statisztikát, és egyéb, más (alföldi) települések veszteségi adatait feldolgozó munkákat, a következő – mindenképpen elgondolkodtató – adatokat kapjuk: A kb. 21 milliós Magyar Királyság veszteségi adatai szerint 660.821 fő halt meg, vagy tekinthető halottnak eltűntként és hadifogolyként, 743.359 fő sebesült meg és 734.316 fő esett hadifogságba.¹⁰⁶⁸ Halottakban tehát összlakosságának kb. 3,2%-át veszítette el az ország. A Központi Statisztikai Hivatal feldolgozta az ország veszteségadatait törvényhatóságokként is.¹⁰⁶⁹ E munka szerint – az összes veszteségnevet figyelembe véve – Jász-Nagykun-Szolnok, a vármegye összes népességének számához viszonyítva 10,04%-os veszteséget szenvedett. Ebben a listában csak más alföldi, vagy szomszédos vármegyék előzik meg Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét, ezzel is alátámasztva azt, hogy ez a régió hozta a Nagy Háborúban a legnagyobb áldozatot.

34. táblázat

*A legnagyobb veszteséget elszenvedő vármegyék*¹⁰⁷⁰

vármegye	ezer lakosra jutó áldozat
Csongrád	106,61
Csanád	105,96
Békés	104,88
Heves	101,58
Jász-Nagykun-Szolnok	100,4

¹⁰⁶⁶ Szolnoki Ujság, 1926. augusztus 12. és 1926. október 14. Az újságíró szkeptikusan megjegyezte, hogy „semmi szilárd bázis nincs arra nézve, hogy a hősök névsorában mi legyen a kritériuma a szolnoki jelleg megállapításának”.

¹⁰⁶⁷ Kovács 1932.

¹⁰⁶⁸ Mike 1927: 627.

¹⁰⁶⁹ Uo. 630.

¹⁰⁷⁰ Uo.

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint Szolnokkal (28.778 fő, ebből 14.067 férfi) kb. azonos népességgel bírt Jászberény (29.675 fő, ebből 14.992 férfi) és Mezőtúr (25.835 fő, ebből 12.947 férfi). A fent említett települések köztudatban forgó veszteségi (hősi halottak) adatai: Jászberény: 850 fő, Karcag: 682 fő, Mezőtúr: 1038 fő. Ezeket kiegészítettem a legnagyobb veszteséget elszenvedő vármegyék (Békés, Csanád, Csongrád és Heves) egy-egy rendezett tanácsú városának adataival, hogy szélesebb körben is összehasonlíthassam azokat.

35. táblázat

Veszteségi adatok az 1910-es népszámlálási adatok alapján

Veszteségi adatok - az 1910-es népszámlálási adatok alapján	Összlakosság	Férfiak	Hősi halottak száma	Összlakosság arányában	Férfilakosság arányában
Szolnok	28 778	14 067	651	2,26	4,63
Jászberény	29 675	14 992	850	2,86	5,67
Karcag	22 996	11 600	713	3,10	6,15
Mezőtúr	25 835	12 947	1 038	4,02	8,02
Eger	28 052	13 948	346	1,23	2,48
Gyula	24 284	12 175	960	3,95	7,89
Makó	34 918	17 373	798	2,29	4,59
Szentes	31 593	15 750	1253	3,97	7,96

Ha ehhez hozzávesszük az elmúlt években lezajlott országos kutatás eredményeként feltárt újabb halottakat, akkor ezek az arányszámok még magasabbak lesznek.

Fontos azonban megvizsgálni a felsorolt településeken élők foglalkozási szerkezetét, hiszen ahogy a már korábban idézett Mike-tanulmány is megállapította: a halottak több mint kétharmadának (69,75%) utolsó foglalkozása az őstermeléshez, 18,33%-é az iparhoz kapcsolódott, míg a szolgáltatási ágakat 6,48% képviselte. A legnagyobb veszteséget tehát az őstermeléssel foglalkozók szenvedték el, míg „legkisebb volt a [...] közszolgálat és szabadfoglalkozás (19,16%) valamint közlekedés körében foglalkozó népességnél (19,38%), ami érthető, ha tekintetbe vesszük e két foglalkozási ágak a világháborúban betöltött szerepét, amelynél fogva természetesen e két foglalkozási csoporthoz tartozók voltak legnagyobb arányban mentesítve a harctéri szolgálat alól”.¹⁰⁷¹

¹⁰⁷¹ Uo. 631-632.

36. táblázat

Veszteségi adatok az 1910-es népszámlálási adatok alapján – foglalkozási csoportok szerint

Veszteségi adatok - foglalkozási csoportok szerint (csak a keresők)	Szolnok	Jászberény	Karcag	Mezőtúr	Eger	Gyula	Makó	Szentés
Mezőgazdaság	16,73	59,38	66,03	58,93	26,76	34,09	57,67	52,16
Ipar és bányászat	29,33	17,42	13,54	14,73	27,41	29,01	18,16	17,78
Kereskedelem és hitel	6,38	3,99	3,53	3,05	6,88	4,39	5,93	4,75
Közlekedés	15,13	1,61	1,93	2,92	2,13	2,29	1,25	1,66
Közfoglalkozásuk és szabadfoglalkozásuk	8,26	3,99	3,12	3,21	8,23	7,14	4,36	3,93
Véderő	3,18	2,52	0,14	0,34	9,62	3,56	0,13	0,24
Napszámosok	5,16	1,82	2,84	5,29	1,38	6,78	3,14	9,44
Házi cselédek	9,34	5,97	5,48	7,67	9,78	7,29	5,93	6,94
Egyéb	6,51	3,31	3,38	3,87	7,80	5,45	3,41	3,09
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Látható, hogy Szolnokon 16,73% volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya, messze a legalacsonyabb a táblázatban szereplő települések közül, továbbá a legnagyobb arányban mentesített foglalkozásuk aránya Szolnokon 23,39%, míg a sorban következő éppen átlépi a 10%-ot. Jelen tudásunk szerint 651 fő található a szolnoki hősi halottak listáján. Bár a háborúhoz korban legközelebb álló veszteségi adat sem elképzelhetetlen, a kutatás alapján nagy meglepetésnek tartanám, ha névlistánk elérné ezt a számot.

X.2. A hősi emlékművek törvényi háttere

Emléktábla, emlékoszlop, hősi szobor, tér- és utcanev, hősi fasor és stilizált sírkő. Csak néhány példa a későbbi oldalakon részletesen ismertetett emlékhelyekből, amelyek lehetőséget biztosítottak/biztosítanak a családi, települési és nemzeti emlékezésre.¹⁰⁷² „Minden ilyen emlék kapcsán az intézményesített és hivatalosan kötelezővé tett igény fogalmazódott meg: ha katonának lenni, adott esetben hősi halottnak, áldozatnak lenni »állampolgári kötelesség«, akkor a hősi halottnak, az áldozatnak ugyanúgy állampolgári joga az állammal szemben igényt formálni hősi halála megörökítésére, ami a legteljesebb demokrácia szellemében rangjától, társadalmi helyzetétől, szerepétől függetlenül minden katonának egyaránt kijár.”¹⁰⁷³

Ennek szellemében egyrészt Alpár Ignác műépítésznek, az Iparművészeti Társulat alelnökének „egyszerű, természetes és grandiózus” elgondolása alapján pályázatot hirdetett a Társulat, amelynek eredményeként majd „minden község minden templomának a falán vagy más alkalmas helyen, maradandó művészi emlék” fogja hirdetni azoknak a nevét, akik

¹⁰⁷² Bővebben: Kovács 1991. és Gyáni 2015.

¹⁰⁷³ Ságvári 2005: 155-156.

meghaltak a hazáért. „Ott, ahol ennél többre telik, esetleg egy kőből emelt külön emlék, akár egy oszlop, egy pantheon, vagy egyéb termőművészeti megoldás hirdesse szembetűnően a művészet és a kegyelet kapcsolódását.”¹⁰⁷⁴ Az eredmények (ennek és az ezt követőnek is) azonban lesújtóak: „Ameddig a szem ellát: csupa lapos semmitmondás. [...] Sajnálatraméltó eltévelyedések, lapos pohárköszöntők és sok fafaragóművészet székely kapukról átültetve. De sehol valami megkapóan egyszerű jele a kegyeletnek, az örökkétartó fájdalomnak, annak, hogy a művészen átviharzott egy-egy pillanatra a nagy vérzivatar. [...] Ebből a pályázatból alig-alig fog az utókorhoz szólni tudni akárcsak egyetlen memento is.”¹⁰⁷⁵

Másrészt a Hadsegélyző Hivatal égisze alatt megalakult (alakuló ülésüket 1915. január 18-án tartották) a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB), amelynek elnökei Kirchner Hermann császári és királyi altábornagy, a Hadsegélyző Hivatal vezetője és Lukács György országgyűlési képviselő lettek. Elsődleges célja – nevéből adódóan – a hősi halált halt magyar katonák emlékének megörökítése volt az utókor számára. A Bizottság „készséggel vállalkozik arra, hogy ezeknek az emlékműveknek a megvalósítása körül a községeknek tanácsal és útbaigazítással, esetleg kész terveknek díjtalan átengedésével rendelkezésére álljon, sőt a község által esetleg már elkészített tervezeteket, művészi szempontból készséggel – még pedig teljesen díjtalanul – bírálja felül”. A rendelet szerint csak azok az emlékművek állíthatók fel, amelyeket a bizottság „művészi szempontból nem kifogásol”.¹⁰⁷⁶

Sándor János belügyminiszter 1915. június 23-án kiadott körrendeletében a hadi emlékművek emeléséről tájékoztatta a törvényhatóságok első tisztviselőjét. A rendeletben a miniszter közölte, hogy a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) „a megemlékezés megörökítésének legalkalmasabb módját az emléktábla, vagy szabadon álló emlékmű létesítésében látja s azt reméli, hogy a városok és községek sietve fogják törvényhatóságaik és községi elöljáróságaik útján elhunyt hős szülőtteik iránti kegyeletből megszerezni ez emlékműveket. [...] Tudomásomra hozta továbbá a nevezett Országos Bizottság, hogy [...] egyes külföldi kereskedők élelmessége már ezen a téren is versenyre akar szállni a magyar érdekekkel. Külföldi sarkó- és emlékműgyárosok mintasorozatos füzeteket árjegyzékkel ellátva már szétküldöztetik a magyar vidéki városokhoz és községekhez s ezen képes árjegyzékek alapján felhívják a törvényhatóságokat, és elöljáróságokat, hogy kegyeletes célú emlékműveiket náluk rendeljék meg. [...] Az Országos Bizottság felkérése, illetőleg a fentiekben előttem kifejezésre jutott aggodalma folytán felkérem alispán/polgármester urat arra, szíveskedjék odahatni, hogy amennyiben törvényhatósága, vagy a törvényhatóság területén

¹⁰⁷⁴ Magyar Iparművészet, 1914/9. 445.; A pályázatokról: Nagy 1991: 131-136.

¹⁰⁷⁵ Argus: Pályamunkák tanulságai. In: Magyar Iparművészet, 1915/2. 80-81.

¹⁰⁷⁶ A m. kir. belügyminiszter 1922. évi 20.331. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1922. Budapest, 1923, 230-232.

levő egyes városok és községek netalán a háborúban résztvettek emlékének ily módon való megörökítésével foglalkoznának, a hadi emlékművek megszerzése és mindennemű tájékozódás céljából a Hősök emlékét Megörökítő Országos Bizottsághoz (Budapest, IV., Hajó-utca 16.) forduljanak.”¹⁰⁷⁷ A HEMOB Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok című 1916-ban kiadott kiadványában már katalógusba foglalt emlékmű-kínálattal is jelentkezett. Az 1917: VIII. törvénycikk már nem lehetőségként, hanem kötelességként írta elő a településeknek a hősi emlékek felállítását. A törvény második paragrafusa szerint „Minden község (város) anyagi erejének megfelelően, méltó emléken örökíti meg mindazok nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták.”¹⁰⁷⁸ Végrehajtásával Ugron Gábor belügyminisztert bízták meg, aki körrendeletében elismerte ugyan, hogy a „törvény végrehajtásának ideje ugyan a maga teljességében majd csak a háború lezajlása után érkezik el”, mégis fontosnak gondolta, hogy központi irányelveket fogalmazzon meg az emlékművekkel kapcsolatban: „Kis- és nagyközségekben megfelelő lehet egy egyszerű művészies kivitelű érc- vagy márványtábla, amelyet valamely középület falán helyeznek el. Nagyobb és tehetősebb községben azonban teljesen önálló emlékmű lesz egyedül méltó kifejezője a kortársak köteles hálájának, és ébrentartója az utókor hazafias kegyeletének. [...] Az emlékművek helyének jó megválasztása szintén elsőrendű fontosságú. [...] megfelelőbbnek látszik a község belterületén választani ki erre a célra a legszebb helyet, hogy a hősök emlékezete mintegy állandóan a község lakosai közt éljen, hogy a megbecsülés mértéke ebben is méltó kifejezésre jusson, és hogy ez a megbecsülés is segítsen a háború rokkantjainak, özvegyeinek és árváinak lelkéről lehetőleg eloszlatni a bánat felhőit, és ébrentartani a késő utókor számára is a hazaszeretet, az önfeláldozás és a kötelességteljesítés nemes érzéseit”.¹⁰⁷⁹

A vesztes háború, a békeszerződés sokkja, illetve a súlyos gazdasági helyzet folyamatos elnapolásra készítette a települési döntéshozókat emlékmű-ügyben. Klebelsberg Kunó belügyminiszter 1922-ben, 20.331. számú körrendeletében ezért az „anyagi eszközök állandó gyűjtését” és a tervezett emlékmű „művészi tökéletességgel való kiérlelését” nevezte meg aktuális célkitűzésnek.¹⁰⁸⁰ Rendelkezett továbbá arról, hogy az emlékműveknek „méltóknak”, „művészieknek” kell lenniük, továbbá megvalósításukat „hazafias szempontok” mentén

¹⁰⁷⁷ A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 18.987. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, hadi emlékművek emeléséről. In: Magyarországi Rendeleték Tára 1915. Budapest, 1915, 831-833.

¹⁰⁷⁸ 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről.

¹⁰⁷⁹ A m. kir. belügyminiszter 1917. évi 14.730. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a hősök emlékének megörökítéséről. In: Magyarországi Rendeleték Tára 1917. Budapest, 1917, 1913-1916.

¹⁰⁸⁰ A m. kir. belügyminiszter 1922. évi 20.331. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítéséről. In: Magyarországi Rendeleték Tára 1922. Budapest, 1923, 230-232.

végezzék el.¹⁰⁸¹ 1924-ben megszületett a XIV. törvénycikk, mely szerint „A magyar nemzet mélységes szeretettel, magasztaló elismeréssel és hálával emlékezik meg azokról a hős fiairól, akik az 1914/1918. évi világháború alatt a hazáért vívott súlyos küzdelmekben a magyar nemzetnek dicsőséget és hírnevet szerezve életüket feláldozták. A nemzet soha el nem múló hálája és elismerése jeléül, az élő és jövő nemzedékek örök okulására és hősi halottaink dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó vasárnapját nemzeti ünnepé avatja. Ezt az ünnepnapot – mint a »Hősök emlékünnepe« – a magyar nemzet mindenkor a hősi halottak emlékének szenteli.”¹⁰⁸² Ugyanebben az évben a belügyminiszter – zavaros működésére hivatkozva – megszüntette a HEMOB-ot, és egy új szervet, a Hősi Emlékműtervek Bíráló Bizottságát (HEBB) állított fel, továbbá támogatta, hogy a hősök emlékének megörökítésével foglalkozó művészek a tevékenységükkel kapcsolatos gazdasági kérdések lebonyolítása (megrendelések gyűjtése, megrendelések foganatosítása) érdekében egyesületeket (jelen rendelet esetében: Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Szövetsége) hoznak létre.¹⁰⁸³ A belügyminiszter leszögezte, hogy a „törvényhatósági bizottság tehát csak olyan községi emlékmű-tervet hagyhat jóvá, amelyet a most említett Bíráló Bizottság kiviteltre alkalmasnak ítél. Az egyes községek által kiírt pályázatokon csak ilyen tervek vehetnek részt, és csak ilyenek fogadhatók el, vagy díjazhatók.”¹⁰⁸⁴ Az egyértelműnek tűnő intézkedések ellenére gyakran fordult elő, hogy nem ellenőriztették és nem hagyták jóvá az emlékeket, sőt több esetben a „művészietlen külalak” miatt nem engedélyezték azok leleplezését. A belügyminiszter a hatóságok „nagyfokú nemtörődömsége” és „tiszteletlensége” miatt fegyelmi megtorlást és az anyagi kártérítési felelősség érvényesítését helyezte kilátásba.¹⁰⁸⁵ Hiába. 1928-ban újabb belügyminiszteri rendelet íródott „a hősök emlékének megörökítésére vonatkozó szabályok szigorú megtartásáról”, mivel olyan hősi emlékművek létesültek, amelyek silány, nem maradandó anyagból készültek, ezért az avatás után néhány évvel máris töredezett, hiányos állapotban voltak, másrészt „művészietlen kivitelezésűek”, így „teljesen alkalmatlanok a tőlük várt nemzetnevelő feladat megvalósítására, sőt néhol egyenesen kegyeletsértők”.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸¹ A rendeletet néhány hónap múlva megerősítették: A m. kir. belügyminiszter 1922. évi 89.206. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1922. Budapest, 1923, 241-242.

¹⁰⁸² 1924. évi XIV. törvénycikk az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről.

¹⁰⁸³ A m. kir. belügyminiszter 1924. évi 124.660. számú körrendelete, a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság feloszlása következtében követendő eljárásról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1924. Budapest, 1925, 418., A m. kir. belügyminiszter 1924. évi 247.000. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítése körül követendő eljárásról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1924. Budapest, 1925, 523-525. továbbá A m. kir. belügyminiszter 1924. évi 251.818. számú körrendelete, a hősi emlékek felállításának lebonyolításáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1924. Budapest, 1925, 530.

¹⁰⁸⁴ A m. kir. belügyminiszter 1924. évi 247.000. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítése körül követendő eljárásról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1924. Budapest, 1925, 523-525.

¹⁰⁸⁵ A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 2.530. eln. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítésére vonatkozó szabályok szigorú betartásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1925. Budapest, 1926, 278-279.

¹⁰⁸⁶ A m. kir. belügyminiszter 1928. évi 5.087. eln. számú körrendelete, a hősök emlékének megörökítésére

Tíz év múlva a vallás- és közoktatásügyi miniszter arra hívta föl a figyelmet, hogy egyre gyakrabban nem mutatják be előzetesen a létesítendő hősi emlékművek és országzászlók terveit az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsnak. A belügyminiszter ezért 103.498/1938. B.M.sz. körrendeletében a hatóságokat szigorúbb ellenőrzésre utasította, mert a) a be nem jelentés korábbi körrendeletekbe ütközik, b) rossz és művészietlen hősi emlékművek létesítéséhez vezet, c) a közadakozásból befolyt összegeket nem helyes módon használják föl.¹⁰⁸⁷

1942-ben döntés született, hogy az 1938 óta hősi halált halt katonák nevei az első világháborús emlékművekre kerüljenek föl: *„Drága emléküket ugyanaz a hálás kegyelet, tisztelet és szeretet övezi, mint az elmúlt világháború hőseinek emlékét, nevüknek pedig ott a helye az első világháború hőseinek az emlékműveken megörökített nevei között. Haladéktalanul intézkedni kell tehát, hogy az 1938. év óta történt hadműveletekben hősi halált halt honvédeink neveit, volt lakóhelyük világháborús emlékművén a községek (városok) megörökítsék. Az így kiegészített emlékműveknél (emléktábláknál) ünnepélyesen meg kell emlékezni az újabban, elesett hősekről.”*¹⁰⁸⁸

X.3. A hősi emlékművek típusai

„Alig dördült el a világháború első lövése, melynek nyomán kiomlott az első drága vércsepp és utolsót dobant egy hősi szív, máris mindenfelé fölmerült az a kegyeletes óhaj, hogy elesett hőseink emléket méltó módon kell megörökíteni.” Ezekkel a szavakkal kezdődik a HEMOB által 1916-ban kiadott Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok című katalógus,¹⁰⁸⁹ amely nemcsak összefoglalta a háború kitörése óta az emlékművek létesítése irányába tett lépéseket, hanem összegyűjtötte a művészek terveit azok hozzátétőleges árával együtt. A tájékoztató megállapította, *„jogos és elismerésreméltó törekvés”,* hogy *„közös emlék hirdesse az egy csapattesthez vagy ezredhez tartozó katonáknak, valamint az egy községből elszármazott hős szülötteknek dicsőséges emlékét”,* éppen ezért ezen törekvések hathatós támogatását tűzte ki feladatául a HEMOB emlékmű- és katonasír-osztálya. A cél eléréseért összefogott a hazai művészeti egyesületekkel, amelyek közül az Iparművészeti Társulat több pályázatot hirdetett emlékműtervekre, a Magyar Építőművészek Szövetsége

vonatkozó szabályok szigorú megtartásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1928. Budapest, 1929. 305-306.

¹⁰⁸⁷ A m. kir. belügyminiszternek 103.498/1938. B. M. számú körrendelete. Hősi emlékművek és országzászlók felállításánál követendő eljárás. In: Belügyi Közlöny, 1939/50. 1939. október 28. 1399-1400. és MNL JNSzVL V.474.c. 26.869/1939.

¹⁰⁸⁸ A m. kir. belügyminiszter 1942. évi 28.282. számú rendelete, a hősi halottak emlékének megörökítéséről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1942. Budapest, 1943. 974-975.

¹⁰⁸⁹ Szabadon álló hadiemlékek 1916.

pedig „Isten kardja hősök emléke” címen¹⁰⁹⁰ adott ki tervsorozatot. A beválogatott tervek között találjuk pl. a „*Hegyes vidéken, kisebb község határában termésköböl rakott alapon faragott kőtábla, vésett aranyozott betűkkel, Isten kardja vasból vagy bronzból*” vagy a „*Nagy síkságon földpiramis Isten kardjával és útszéli térdeplővel*” címűeket is. Kovalovszky Márta szerint két sajátos típust lehet elkülöníteni ezek között: az egyik a „panteon”, a másik az ún. „áldozóhely”.¹⁰⁹¹

Az „Isten kardja hősök emléke” katalógus bevezetőjében Spiegel Frigyes meghatározta az emlékmű fogalmát: „*emlékmű minden olyan állandó jellegű művészi alkotás, amelynek célja, bennünk, bizonyos személyre vagy eseményre való emlékezés érzését felébreszteni és megrögzíteni, tehát éppen úgy a szabadonálló szobor vagy domborműves emléktábla, mint egy durva kőekből megépített oszlop vagy akár csak egy bizonyos rendszer szerint ültetett facsoport, ha annak művészien egyszerű formája helyesen van a környezetbe beállítva*”.¹⁰⁹² A HEMOB egy későbbi tájékoztatójában már az emlékműtípusokról is tájékoztatta a közönséget: „*1. Emléktáblák. Művészi kerettel vagy jelképes domborműdísszel készülnek és valamely középület (templom, községháza, iskola stb.) falába helyeztetnek el. Ott ajánlatosak, ahol kevés hős neve kerül megörökítésre, tehát kisebb községekben.*

2. Emlékoszlopok, obeliszek, gúlák és más építőművészi alakzatok tetejükön turul madárral, kettős kereszttel, koronával, sisakkal, vagy egyéb harci jelvényekkel, esetleg domborművekkel sőt szobrászati dísszel ékesítve a leghasználtabb és legmegfelelőbb formái a hadi emlékműveknek. A legegyszerűbbtől a legmonumentálisabbig, 3 m-től 10 m magasságig, nagyszámú, legváltozatosabb terv áll nálunk a községek rendelkezésére. Ezen művek, melyek szabad téren állíttatnak fel és melyeken bármily nagyszámú hősi név vésethető be, különösen városok és nagyközségek számára ajánlhatók.

3. Emlékszobrok. Katonákat, ősmagyar turáni harcosokat, Hungáriát és egyéb alakokat vagy csoportozatokat ábrázolnak talapzatra állítva [...].”¹⁰⁹³

A fenti három csoporton túl azonban számos egyéb hősi emlékről beszélhetünk. Kovács Ákos megállapítása szerint a „*katolikus templom falán lévő olajfestmény éppúgy első világháborús emlékmű, mint a templomban lévő kovácsoltvas gyertyatartó, melyre a község katonahőseinek névsorát írták fel*”,¹⁰⁹⁴ L. Juhász Ilona pedig az emlékezés, emlékeztetés formáiként jellemzi és elemzi a háborús emlékeken királyszobrai és királyábrázolásait, a Hősök ligetét, Hősök kertjét, Hősök parkját és a Hősök kútját. Somfay Örs doktori munkájában

¹⁰⁹⁰ Isten kardja – Hősök emléke 1916.

¹⁰⁹¹ Kovalovszky 1991: 97-98.

¹⁰⁹² Ismerteti: Nagy 1991: 133.

¹⁰⁹³ Közli: Makó 1998: 78.

¹⁰⁹⁴ Kovács 1991.

megállapította, hogy a fenti két szerző olyan alkotásokat is a hősi emlékek közé sorolt, amelyek – szerinte – tartalmukat tekintve nem nevezhetőek annak. Így tett pl. L. Juhász Ilona a szarajevói merénylet emlékművével (Somfay: „*ez a cselekmény azonban sem időben, sem formailag nem tekinthető a háború részének, hősi áldozatnak pedig még annyira sem*”), Kovács Ákos pedig Bandholtz szobrával (Somfay: „*tartalmilag és időben sem tekinthető, sem hősi emlékek, sem pedig az I. világháborúhoz közvetlenül kapcsolódó szobornak*”).¹⁰⁹⁵

Ki kell emelni a hősi emlékek közül az 1915 őszén Budapesten felavatott „Nemzeti Áldozatkészség Szobrát”, melynek születési körülményeit Szabó Dániel dolgozta fel.¹⁰⁹⁶ A hősiességet kifejező, egyben jótékonyági célokra használt vashonvéd mintája a Bécsben még tavasszal leleplezett „Wehrmann im Eisen” nevezetű faszobra volt, amely utalt a szintén bécsi „Stock im Eisen”-re, amelybe a „*vándor mesterlegények vertek be bécsi tartózkodásuk emlékére egy-egy szöget*”. A háború alatt pedig „*mindenki szögbeveréssel fejezheti ki büszkeségét, hogy e nagy időkben osztrák lehet*”.¹⁰⁹⁷ A több városban is feltűnő vashonvéd fogadtatása meglehetősen elutasító volt. A Magyar Iparművészet című lap publicistája szerint „*komolyan s energikusan tiltakozni kell*” az ilyen és ehhez hasonló „*nagymértékű esztétikai eltévelyedés*” ellen, sőt: „*azt ültetni egy lóra a Schwarzenberg-téren, aki az eszmét kitalálta és őbelé kalapálni százezer apró szöget...*”.¹⁰⁹⁸

A táblák, oszlopok és szobrok mellett az összeállításban két hősi emlékcsoportot kutattam, és mutatok be most dolgozatomban. Az első a hősi sírok csoportja, sírkertje, emlékoszlopa (amennyiben a közösséghez szólnak és rendszeres társadalmi aktivitás kapcsolódik hozzájuk), a második az úgynevezett „Hősök Ligete”, „Hősök Fasora” akció volt, mely L. Juhász Ilona szerint személyes, takarékos és környezetbarát kegyeleti megnyilvánulás.¹⁰⁹⁹ Ez utóbbi egyrészt a háború alatt indult el (lásd a földművelésügyi miniszter 87.873/1916. számú leiratát: „*a háborúban elhalt hősök emlékét a községek ligetek ültetésével örökölték meg*”), másrészt a háború után (Horthy Miklós gondolata az 1928. október 7-én, Gyöngyösön tartott világháborús emlékmű leleplezési ünnepélyén: „*A parkírozott területeken, esetleg a község hősi szobra körül minden egyes községbeli hősi halottnak meg lehetne a maga emlékfája, melyet hozzátartozói szakszerű felügyelet mellett ültetnek, locsolgatnak és szeretettel ápolnak. Minden ilyen fát a hősi halott nevét feltüntető külön táblával kellene ellátni és esetleg hozzá lehetne tenni, hogy hol, mikor és milyen körülmények között esett el.*”¹¹⁰⁰) folytatódott.

¹⁰⁹⁵ Somfay 2014: 35-36.

¹⁰⁹⁶ Szabó 1994.

¹⁰⁹⁷ Uo. 59-60.

¹⁰⁹⁸ Magyar Iparművészet, 18. évfolyam 2. szám (1915.) 109. Az ízléstelenség lovasszobra.

¹⁰⁹⁹ L. Juhász 2010: 52. Az akcióról: Uo.: 52-55.

¹¹⁰⁰ Erdészeti Lapok, 1928. október. LXVII. évfolyam, 10. füzet. 347-348.

Az 1985-ben megjelent „Monumentumok az első háborúból” című kötetben több szerző is foglalkozott a hősi emlékek tipizálásával és motívumaik összegző leírásával. Hankiss Elemér, Kovalovszky Márta és Nagy Ildikó közül utóbbi volt az, aki 11, majd (a könyv újabb kiadásában) 10 emlékműtípust, mindegyiken belül 4-4 alfajttal határozott meg.¹¹⁰¹ Zárójelben az általam besorolt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei települések találhatóak.

1. A katona ideáltípusa (Abádszalók, Alattyán, Besenyszög, Csépa, Fegyvernek, Jászapáti, Jászfákóhalma, Kőtelek, Kunmadaras, Mezőtúr, Nagykörű, Pusztamonostor, Szelevény, Tiszaföldvár, Tizsakürt, Tizsasas, Tizsaszentimre)
2. Harcoló katona (Jászdózsa, Túrkeve)
3. A hős halála (Jászládány, Kunszentmárton, *Szolnok*, Tószeg, Törökszentmiklós, Zagyvarékas)
4. Gyászoló katona (Jánoshida, Jászsalsószentgyörgy, Jászárokszállás, Jászfényszaru, Jászszenandrásh, Kuncsorba, Öcsöd, Tiszaigar, Tizsasüly)
5. Lovas szobrok (Jászberény, Karcag, Kisújszállás)
6. Allegóriák (Jászkisér, Kenderes)
7. A magyar múlt
8. A magyar család (Tizsakürt, Tizsaszőlős)
9. Emlékoszlopok turullal (Jászfelsőszentgyörgy, Jásztelek, Mesterszállás, Tizsaroff)
10. Emlékoszlop, jelkép (Nagyiván, Nagyrév, Rákóczifalva, Szajol, Tizsabő, Tizsabura, Tizsaderzs, Tizsafüred, Tizsainoka, Tizsaörs, Tizsapüspöki, Tizsaug, Tizsavarkony, Újszász, Vezseny)

Kovalovszky szerint az emlékművek szimbólumrendszere mindössze néhány típust rajzol ki. Megfogalmazásában mindez „*az egyszerű jelképektől (oroszlán, Isten kardja) a legprimitívebb plasztikus képek megjelenéséig terjed: a puskával (zászlóval) álldogáló honvéd közlegény (ritkábban tizst), az aktív, rohamra induló (sebesült társa mögöl előretörő) katona, a haldokló hős, a sebesült bajtársát támogató vitéz, a bosszú gondolatát illusztráló többfigurás kompozíciók [...]*”. Két típus szerint kilóg a sorból: az egyházi ábrázolástípusokat (Piéta és Patrona Hungariae-kompozíciókat) átörökített emlékművek, illetve az „ősmagyar harcost”, azaz Csaba vezért, a kürtjébe fúvó Lehelt vagy a kuruc vitézt ábrázoló alkotások.¹¹⁰²

Somfay Örs saját szempontrendszert alakított ki a tipizálás során, mely során részletesebben vizsgálta az egyes emlékműveket (például külön vizsgálta az emlékművek fő- és mellékalakjait), azok formai megjelenését és jelképrendszerét, a turulszobrok fajtáit.

¹¹⁰¹ Nagy 1991: 126. és 128.

¹¹⁰² Kovalovszky 1991: 98-99.

A hősi emléktérvekből 1927. augusztus 20-án országos kiállítást is megnyitottak a Műcsarnokban. A Hősök Emlékét Megörökítő Szövetség elgondolása szerint az Európában is egyedülálló kiállítás segítheti a megrendelők és a művészek egymásra találását. A részletes beszámoló szerint *„valami végtelen finom szomorúság van Szentgyörgyinek szobrain, mely sokszor már a fáradtság határán jár. Horváth Géza egyéniségét különösen a 197-es számú pompásan megmintázott fiú aktja mutatja meg, valamint a Müllerrel együtt készített obeliszk kompozíciója. Előkelő, választékos, tetszetős, messze kerül minden szavalást. Nála talán csak Kisfaludi-Strobl Zsigmond kecsesebb. Az ő nyulánk kuruc vitézalakja olyan eleganciával fogja meg a kard pengéjét, mintha bálteremben volna. Milyen más fából van faragva Siklód Lőrinc a székelgy góbé, a maga naiv, furfangosságával és derűjével. Kis huszára, bekötöttfejű katonája a legtisztább zsánerek, de, amint rohamsisakos vitéze mutatja, robusztus is tud lenni. Sidló különösen 279-es számú tervével tűnik fel. Ebben a reliefjében kissé nyomott, piramiszarkofágban csakugyan egy hatalmas hőstemetőnek, milliók hekatombájának szimbólumát adja.*”¹¹⁰³

Nagy Ildikó szerint a világháborús szobrok művészeti értéke összességében meglehetősen alacsony, sőt azt is megjegyzi, hogy olyan mű, *„amely jelentős alkotó főműve volna, egyetlen egy van köztük: Pátzay székesfehérvári huszár-émlékműve*”.¹¹⁰⁴ Nagy aztán kemény jelzőkkel illeti az emlékműveket (*„rutinmunkák”, „olcsó megoldások”, „kiüresedett formák”*) és alkotóikat (*„adott művészpálya kisiklása”, „iparossá degradálódott szobrászok”*), és megállapítja, hogy *„a vidéki síremlékszobrászokból, kőfaragókból emlékműszobrászá emelkedett mesteremberekben mintha több őszinteség munkált volna”,* akiknek *„szerény, de dagályosságtól mentes”* munkái akár meghatóan szépre is sikeredhettek.¹¹⁰⁵

X.4. Szolnoki emlékművek, emléktáblák

X.4.1. Temetői emlékjelek

Az elesett katonák emlékére a szolnoki római katolikus temetőben már 1915-ben, halottak napjára felállításra került egy Zombory Lajos festőművész tervei alapján készült – ám ideiglenesnek tekintett – emlékmű. Ez a katonai állomásparancsnoksággal egyetértésben emelt obeliszk volt *„hivatva a névtelen hősök emlékét dicsőíteni, [...] hogy sokak összességének porladozó hamvait e sírdombnál együttesen koszorúzzuk meg, együttesen járuljunk kalaplevéve*

¹¹⁰³ Magyarság, 1927. augusztus 19. 10. Hősi emléktérvek kiállítása a Műcsarnokban.

¹¹⁰⁴ Nagy 1991: 125.

¹¹⁰⁵ Uo. 125-126.

oda a hála és kegyelet adóját leróni”.¹¹⁰⁶ Halottak napján kivilágították, a katonaság gyászünnepélyt rendezett, a vármegye és a város koszorúzott, és már a felállítás évében vártak mindenkit, „*akinek hozzátartozója jelenleg még megközelíthetetlen idegenbe nyugszik vagy egyáltalában a hősök emlékének áldozni akar*”.¹¹⁰⁷ Így történt ez a háború éveitől mindvégig – kivéve az utolsó háborús évet: ekkor ugyanis a spanyolnátha miatt elmaradt a közös megemlékezés és koszorúzás.¹¹⁰⁸

1917-ben Harsányi Gyula polgármester azt jelentette, hogy bár az állandó emlék létesítésének tervét folyamatosan ébren tartják, de a megvalósítást korainak tartják, mert „*a veszteségeknek még vége nincs s így a terjedelem megfelelő módon meg nem állapítható, részben pedig mert a közönségnek és magának a városnak is az anyagi ereje a háború tartama alatt már olyan hazafias célokra van igénybe véve, melyek halaszthatatlanok, s így a hősök emlékének megörökítésére jelenleg talán a legjobb akarat mellett sem volna igénybe vehető a megfelelő anyagi erő*”.¹¹⁰⁹ Ezekben az években – a később részletezett testületi, felekezeti, katonai emléktáblák létesítése mellett – a temetőben lévő hősi parcella rendezése állt a város működésének középpontjában. Így 1922-ben – a Honvédelmi Minisztérium 36. ügyosztályán keresztül – Kálmán Ede pécsi szobrász 300 sírkő elkészítésére kapott megbízást.¹¹¹⁰ Kálmán 1923 szeptemberében értesítette Zrumetzky Viktor polgármestert, hogy 200 darabot már elkészített, 100 darabnál pedig már csak a csiszolás hiányzik. A leírás szerint a sírkövek kb. 80-100 cm-re álltak ki a földből, s tartalmazták az elhunytak nevét, katonai rendfokozatát, a születési/elhalálozási évüket.¹¹¹¹

1924-ben az ideiglenesen elhelyezett temetői obeliszk helyébe egy kőkeresztet állítottak fel,¹¹¹² amelyet a felszámolás előtt álló régi római katolikus temetőből (annak észak-nyugati sarkában állt, a „*MÁV műhely kapu irányában*”) szállított át a katonai parancsnokság.¹¹¹³ Az avatásra és a felszentelésre (Sághy Sándor vártemplomi és katonai lelkész által) 1924. november 2-án került sor a polgári és katonai hatóságok, illetve a nagyközönség részvételével.¹¹¹⁴

A város már 1926-tól kezdve szeretne volna elérni a hősi temető művészi jellegű rendezését. 1926 végén Hubay Ferenc városi mérnök ez ügyben egyeztetett a Népgondozó Hivatal

¹¹⁰⁶ Haladás, 1917. november 4. 3. Halottak napja.

¹¹⁰⁷ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 4087/1915.

¹¹⁰⁸ Haladás, 1918. október 27. 3. Felhívás.

¹¹⁰⁹ MNL JNSzVL IV.407. 5547/1931. Polgármester jelentése az alispánnak, 1917. október 17.

¹¹¹⁰ Az 1926-ban elkészült összesítésben 302 db „kincstári” sírkő szerepel – a hősi halottak száma 876 fő (katolikus, református, izraelita temetők).

¹¹¹¹ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

¹¹¹² Katolikus élet, 1924. november 1. 14. Kereszt a katonai temetőben.

¹¹¹³ A keresztet 1831-ben Molnár Erzsébet, „Vidra Ferenc városi tanácsos özvegye” állíttatta.

¹¹¹⁴ Katolikus élet, 1924. november 15. 12. A katonai temető ünnepe.

vezetőjével, Nemák alezredessel, a városi főjegyzővel és a főkertésszel. Úgy tervezték, hogy a hősi temetőt 8 parcellára osztják, az egyes parcellákban lévő sírhelyeket számozott betontömbökkel megjelölik és minden parcella végén egy-egy obeliszket helyeznek el. Az obeliszteken a parcella sírhelyeinek számát és a benne fekvő hősi halottak neveit tüntetik fel. Mindemellett el akarták végezni a szükséges fásítási, sövény- és virágültetési munkákat is.¹¹¹⁵ 1928 nyarán előzetes, majd 1929 januárjában végleges megállapodást kötött a Népgondozó Kirendeltség Martinelli Jenő szobrászművésszel,¹¹¹⁶ amely szerint Martinelli *„felállít 7 drb. piramisszerű emlékművet, ebből három nagyot kb. 4.20 m. és 4 kisebbet 3.80 m. magasságban, a nagyobb emlékműnek felső részén kb. 1.00-1.20 m. nagyságu turullal és Magyarország összetett címerével, a kisebbeken felül kettős kereszttel és alul a feliratok felett turulos kiképzéssel [...] szemcsés műköanyagból”*. Emellett ellátja az egyes sírokat külön-külön (legfeljebb 715 darab) oszlopokkal. Az emlékművek elkészítése és felállítását 3400 pengőért 1929. június 30-i határidővel vállalta a művész.¹¹¹⁷ Ezen alkotások sorsa azonban kevésbé szerencsés fejezete a szolnoki világháborús emlékművek történetének. Bár a Szolnoki Ujság szerzője még lelkendezve ecsetelte a temető új alkotásait – *„[...] kellemes meglepetésül szolgált a hősi temető újonnan átalakított, tetszetős külseje. Hét parcellára osztva mintegy ezer hősi halott alusza itt örök álmát. Minden parcella közepén egy műkőből készült hatalmas obelisztk áll, tetején egy turulmadárral”*¹¹¹⁸ –, az iratokban folyamatosan kritikus hangokkal találkozni. Már az átvétel sem ment zökkenőmentesen, 1931-ben pedig már több szolnoki kőfaragó jelezte, hogy rövid időn belül tönkre fognak menni az emlékművek, mivel, *„a külső műburkolat igen gyenge s a kitöltésre belsőleg felhasznált anyag (salak, téglák és kötőanyag) kötőanyag nélkül helyeztetett el”*.¹¹¹⁹ Martinelli ellen még per megindítását is fontolgatták; végül 1936-ban új oszlopokat, illetve alkatrészeket hoztak a Honvédelmi Minisztérium támogatása jóvoltából,¹¹²⁰ ennek ellenére az emlékmű állapota folyamatosan romlott: *„teljesen tönkrement állapot”, „kettő ferdén megsüppedt és összedőlés előtt áll”* (1938. szeptember), *„az új emlékművek*

¹¹¹⁵ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954. Hubay Ferenc jelentése a polgármesternek, 1926. december 29.

¹¹¹⁶ Martinelli Jenő (1886-?) A budapesti születésű Martinelli 1905-1908 között tanult szobrásznak a Képzőművészeti Főiskolán. Édesapja és mestere Martinelli Antal szobrász és festőművész volt. Párizsi és római tanulmányútjai után a fővárosban dolgozott. Hősi emlékművei: Döbrököz (1923), Zagypálfalva-Salgótarján (1923), Tiszapüspöki (1924), Csanádalbertyi (1924), Fehérgyarmat (1924), Szigetújfalu (1924), Pitvaros (1925), Zirc (1925), Mátraszele (1926), Ambrózfalva (1926), Jászladány (1926), Szolnok (1929), Budakeszi (1930), Kőtelek (1934), Bácsalmás (1935), Tardoskő (1941, ma: Tvrdosovec, Szlovákia).

¹¹¹⁷ MNL JNSzVL V.474.c. 13.553/1931. Szolnok, 1929. január 23. Végleges megállapodás.

¹¹¹⁸ Szolnoki Ujság, 1929. november 3. Az emlékművek mellett az alkotó vállalta 715 darab sírjelzőoszlop elkészítését is.

¹¹¹⁹ Ezek közül a Magyar Királyi Honvéd Állomásparancsnokság és a Polgármesteri Hivatal küldötteiből alakult bizottság megállapításait érdemes itt kiemelni. Megemlíti az emlékművek süllyedését, a külső réteg repedéseit, a műkőréteg silány anyagát, szakszerűtlen összedolgozását. In: MNL JNSzVL V.474.c. 13.553/1931. 1931. szeptember 26. Állomásparancsnok a polgármesternek és 1931. október 7. Helyszíni szemle jegyzőkönyve.

¹¹²⁰ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954. 1938. október 6. Polgármester levele az Állomásparancsnokságnak és 1937. augusztus 31. Polgármester levele a Levente egyesületnek.

alkatrészei még mindig szanaszét hevernek” (1938. október), *„az emlékművek építésüknél fogva hibásak voltak – olyan állapotba kerültek, hogy összedőlésüktől lehet félni*” (1943. március), *„a 7 obeliszk rosszul megépített*”, *„most már omladozó, széthulló állapotban vannak*” (1949. február). Az emlékművek 1949 után egy új emlékmű alapjai lettek.¹¹²¹

X.4.2. Orosz emlékmű

A vármegyei orosz foglyok Szolnokról és a vármegyéből való eltávozásuk előtt emléket akartak állítani egyrészt az itt töltött éveiknek, másrészt elhunyt fogolytársaiknak, *„kik közül Szolnokon mintegy négyszázan vannak a katolikus temető egyik részén eltemetve*”. A gyűjtésre 1918 tavaszán engedélyt kaptak a hadügyminisztériumtól, ám a befolyt 5000 korona nem volt elég a monumentum emelésére. A Szolnokon megjelenő Haladás című lap ezért adakozó kéréssel fordult a vármegye közönségéhez, különösen a módosabb és fogolytartó személyekhez, hogy járuljanak hozzá az emlékmű költségeihez. Indoklásuk szerint egyrészt az *„orosz ma már nekünk nem ellenségünk, de ha ellenségünk lenne, a katona, mihelyest fogságba kerül, megszűnt ellenség lenni*”, másrészt ez az emlék a *„józan, becsületes és szorgalmas oroszok [...] hősiességét fogja hirdetni, ami temetőnknek pedig egyik kimagasló díszé lesz. Sok orosz fogoly fog visszamaradni Magyarországon, sok orosz fogoly fog itten családot alapítani. Had járuljanak ezek az emberek minden évben a halottak napján ezen emlékoszlophoz, had koszorúzzák azt meg, had rójják ott le az elhunytak iránt a kegyelet adóját.*”¹¹²²

1918. augusztus 20-án, Szent István napján avatták az összes katonai, vármegyei, városi előjárók és hatóságok, intézmények, ezer orosz hadifogoly és az érdeklődő ezrek jelenlétében a foglyok és a támogatók gyűjtése eredményeként felállított orosz emlékoszlopot. A befolyt összegből 500 koronát Szolnok közpénztárába helyezett az emlékmű-bizottság elnöke és titkára, így ezt a pénzt is felhasználták a későbbiekben a karbantartásra.¹¹²³ A hadifoglyok karéneke után Helle Ferenc premontrei kanonok, katonalelkész magyarul, Kollár Ernő katonalelkész oroszul szólt a jelenlévőkhöz, majd az orosz pap felszentelte az obeliszket. Az emlékmű tetején ortodox kereszt, alatta az 1914-1918 évszámok, az alsó részben, két oldalon orosz és magyar nyelven olvasható az életben maradtak búcsúja. Magyar nyelven: *„Megemlékezésül az idegen földben örökké nyugvó bajtársainknak, akik utolsó óráikban is*

¹¹²¹ Cseh 1990.

¹¹²² Függetlenség, 1918. május 5. 3. Az orosz síremlék felavatása és Haladás, 1918. május 12. 1-2. Kérelem a közönséghez!

¹¹²³ MNL JNSzVL V.473.c. XVI. 2508/1918.

szeretettel gondoltak hazájukra. Az orosz honfitársak. Szolnok, 1914-1918”. Orosz nyelven: „Az 1914-1918 között hadifogságban Szolnokon elhunyt orosz bajtársak emlékére.

Életetek a fényes jövő reménysége volt,
rendíthetetlenül viseltétek, mit rátok mért a rabsors.
Rengeteg borzalmat éltetek át,
hallottátok szülőházatok győzelmének napját,
de ünnepét már nem ülhettétek meg...S nem is fogjátok már.
Az ünnep lehet, hogy itt volt közel,
de lehet, hogy csak holnap jön el.
Ti csak aludjatok nyugodtan.
Az élők majd visszatérnek
és a hazának rólatok mesélnek.
Oroszország sosem feled titeket!
Nyugodjon békében porhüvelyetek!”¹¹²⁴

Ezután Uzsegovszky Mihály orosz fogoly magyar nyelven mondott beszédet, amelyben „köszönetét, háláját és hűséges ragaszkodását nyilvánította a magyarok iránt azért az emberséges bánásmódért, melyet irányukban egész fogságuk ideje alatt tanúsítottak”. Ivanov Sándor orosz nyelvű beszédének „egész tartalma a magyarok jóságát ecsetelte, a magyarok dicséretét tartalmazta”. Egy orosz búcsúéneket követően szétoszlott a közönség.¹¹²⁵ Az emlékoszlopot 2019-ben áthelyezték a hősi parcella hangsúlyos helyére. Ma méltó környezetben, új emléktáblával, ám ünnepélyes felszentelés nélkül várja az emlékezőket.

X.4.3. Települési emlékjel

A háborút követő embert próbáló időszakban – mely Szolnok városát különösen súlyosan érintette¹¹²⁶ – 1920 végéig nem merült fel az emlékezés kérdése. November 27-én a képviselőtestület az emlékművel kapcsolatos tervek előkészítése céljából a polgármester elnöklete alatt bizottságot küldött ki, melynek tagjai Sipos Orbán, Kiss Ernő, Safáry Kálmán, Cs. Tóth Imre, Kele József, Deutsch Adolf, Gyenes Kálmán, id. Nerfeld Ferenc és Jancsó Kajetán jegyző voltak.¹¹²⁷ A bizottság javaslata alapján a közgyűlés 1921. szeptember 30-án – miután kikötötték, hogy az „építési tervbe vett monumentális emlék a nagyszerű célnak

¹¹²⁴ A táblák szövege meglehetősen nehezen olvasható. Köszönöm Bojtos Csongor és Nagy László segítségét a magyar, Major János és Szabó Júlia Ildikó fáradozását az orosz szöveg megfejtésében.

¹¹²⁵ Haladás, 1918. augusztus 25. 2. Az orosz síremlék leleplezése.

¹¹²⁶ A város 1919 májusa és augusztusa között frontváros volt.

¹¹²⁷ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

megfelelően meg kell, hogy haladja a szokásos emlékoszlopok méreteit”,¹¹²⁸ de tekintettel a lakosság súlyos anyagi helyzetére is – a valamikori jövőbe tolta a megvalósítás időpontját: évenként 25 ezer koronát vettek fel a költségvetésbe.¹¹²⁹ Emellett állandósították a kiküldött bizottságot, amelynek a gyűjtést is feladatul szabták.¹¹³⁰

1924-re sikerült annyira konszolidálni a város költségvetését (ekkor 452.499 korona állt rendelkezésre a hősi alapban),¹¹³¹ hogy már gondolni lehetett az ideiglenes hősi emlék állandósítására. Zrumetzky Viktor polgármester 1924. október 31-én tette meg előterjesztéseit a felállítandó hősi szoborral kapcsolatban: „*Hat hosszú esztendő életet őrlő küzdelme, a megcsonkítottságunkban való hányattatás üressé tette kamránkat, koldustarisznyát akasztott vállunkra, vándorbotot adott a kezünkbe, hogy sivár magunkra hagyatottságunkban egyedül bolyongjunk a magyar élet vak sötétnek látszó éjszakájában. Bár rettenetesen megtört testünknek minden erejét igénybe veszi a hétköznapi élet gondjainak leküzdése, mégis riadó lelkiismeretünkben sokszor érezzük, hogy azokkal szemben, kik az elmúlt világháborúban mindennél dicsőösebb, fájdalmasabb és szentebb tanúbizonyságot tettek hazájuk mellett, kik életüket adták testvéreikért, bizonyos kötelezettségünk van. Emléket kíván a sok drága magyar vér, emléket, mely hirdetve, hogy törpe az a nép, mely elfelejti nagyjait, elfajult a kor, mely nem emlékezik hős elődeiről, emléket, mely glóriával övezze mindazoknak szellemét, kiknek neve ma is a szenvedő nemzet reménysége, a megtámadott nemzet erőssége s a majdan diadalmas nagy magyar nemzetnek dicsősége lesz.*”¹¹³² Az emlékmű felállításával kapcsolatos ügyek intézésére szoborbizottságot is alakítottak, amelynek munkájába december 9-én a Szolnoki Művésztelep tőrzstagjait, valamint a helyi társadalmi egyesületek vezetőségét is bevonták.¹¹³³ A bizottság ezen decemberi ülésén még számos kérdést és feladatot tárgyaltak:

- költségvetés: a városi pénztárban 17 millió korona volt, az 1925. évi költségvetésbe 60-70 millió koronát terveztek beállítani, hiányzott mintegy 120 millió korona – ezt

¹¹²⁸ MNL JNSzVL V.472. 14.233/1921.

¹¹²⁹ Ez az összeg 1922-től 50 ezer koronára növekedett. MNL JNSzVL IV.407. 5547/1931. Polgármester jelentése az alispánnak, 1922. december 21.

¹¹³⁰ 1925-ben például Geiger Jenő 1.000.000, a királyi járásbíróság alkalmazottai 552.200, Konsitzky Gusztáv 300.000, Konsitzky György 300.000, a Protestáns nők Biblia-köre 300.000, Wachs Lajos vállalkozása 250.000 koronát ajánlottak föl. In: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1925. június 11. 3. Adományok a hősök szobrára.

¹¹³¹ MNL JNSzVL IV.407. 5547/1931. Polgármester jelentése az alispánnak, 1924. június 16.

¹¹³² MNL JNSzVL V.472. 15.094/1924.

¹¹³³ A képviselőtestület 25 tagja: Alexander Imre, Bárkány Antal, Bede Antal, Bódi István, Czinege János, Füredi Ferenc, Gyura Kálmán, Jancsó Lajos, Jelenek István, Kádár Gyula, Kiss Ernő, Konsitzky Gusztáv, Lippich István, Magyar Albert, L. Ondok László, Oroszi János, Róth Mór, Sággy Sándor, Sipos Orbán, Sugár Adolf, Schwarcz Dezső, Szele Béla, Cs. Tóth Imre, Udvardy János, Wollek Géza. Társadalmi egyesületek: Katolikus Kör, Egyetértési Kör, Milleniumi Dal és Zene Egylet, MOVE, MÁV Sportegyesület, Attila Sportegyesület, a szolnoki Úri hölgyek Mária Kongregációja, Református Nőegylet, Izraelita Nőegylet, Katolikus Legényegylet, Hadirokkantak Nemzeti Szövetsége, Ébredő Magyarok Egyesülete és Vezéry Ödön lapszerkesztő. MNL JNSzVL IV.407. 12.594/1933.

széles körű társadalmi mozgalommal (felajánlások, továbbá mulatságok, társas összejövetelek és előadások bevételei) kell összegyűjteni

- a Művésztelep tagjainak bevonásával nevesebb szobrászművészekről terveket és költségvetést kell bekérni
- a szobor helyének kijelölése – lehetőleg a Tisza parton lévő Horthy Szabolcs téren vagy a Baross utcán lévő Tisza István téren
- kiemelt feladat a hősi halált halt szolnokiak névjegyzékének összeállítása – 1925. január 2. és január 10. között lehetett a városházán bejelentést tenni¹¹³⁴

A helyi művészek javaslatára Zrumetzky Vidovszky Béla festőművésszel 1925 elején Budapesten járt, és egyeztetett Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Pásztor János, Sidló Ferenc és Szentgyörgyi István szobrászművészekkel, akik azonban határozottan ellenezték a nyilvános pályázatot, sőt kijelentették, hogy azon sem ők, sem „*jobbnevű művész társaik*” nem vennének részt. Meghívásos pályázatot javasoltak két-három szobrász részvételével, akik mindenképpen kapnának 10-10 millió koronát terveik honorálásáért, az összköltséget pedig 250 millió koronára saccolták. A bizottság döntése szerint a szolnoki hősi szobor terveinek elkészítésére – március 12-i határidővel – Kisfaludit, Sidlót és Szentgyörgyit kérték fel 10 milliós tiszteletdíjért.¹¹³⁵ Az elkészült terveket a Városháza nagytermében állították ki és kérték a közönséget véleményük megosztására.

A döntés 1925. április 19-én született meg. Szentgyörgyi István¹¹³⁶ így írt – végül győztes – tervéről: „*Tervem szimbolikus, irredenta. Az eleső hős átadja pajzsát, kardját egy erőteljes ifjúnak, aki balján a pajzzsal felfogja az elesőt és elszántan dacosan, harcra készen néz körül. Az eleső nemzetünk mai helyzetét szimbolizálja, az ifjú a jövő generációt, elszántan, tette készen, hogy csúfos megcsönkítottságunkat megtorolja. Ehhez a szimboliztikus ábrázoláshoz természetesen ruhátlan alakot vettem, mint a formában leggazdagabbat, legplasztikusabbat és legkifejezőbbet. Úgy gondoltam, hogy a képzőművészetet évtizedek óta pártoló Szolnok város magasabb igényű lakói elé nem állíthatom azt a már szállóigévé lett »hadibakát«, ami eddig legalább 400 kisebb nagyobb hősi emléken rohan, trombitál, vagy búsul abban a merev egyenruhában, ami a legkevésbé alkalmas művészi ábrázolásra.*” A tervvel kapcsolatban több

¹¹³⁴ Uo.

¹¹³⁵ Uo. A szoborbizottság ülése, 1925. január 24.

¹¹³⁶ Szentgyörgyi István (1881-1938) A Torontál vármegyei Bégaszegedgyörgyön született művész Nagybecskereken, majd Szegeden végezte a középiskolát, majd a budapesti Iparművészeti Iskolában, 1905 és 1910 között pedig a brüsszeli akadémián képezte magát. 1924-től a Képzőművészeti Főiskola tanára, kormányfőtanácsos (1925), a Corvin-koszorú kitüntetés (1931). Nevezetesebb művei: Bigéző fiú (1920), Budapest, Szabadság tér, „Dél” irredenta emlékszobor (1921), Magyar Igazság kútja (1929), Nagyatádi Szabó István szobra (1932), makói Náray Lajos szobra (1935). Hősi emlékművei: Szeged (1915), Kiskunhalas (1926), Szolnok (1926), Soroksár – Budapest XXIII. kerülete (1927), Mezőtúr (1933), Budapest, „A Piave-i és az Isonzó-i csatákban elesett „Radetzky” huszárok emlékére” (1931), Budapest, a császári és királyi 32. gyalogezred emlékműve (1933), Budapest, haditengerészeti emlékmű (1937). Bővebben: Farkas 1938: 351.

kritikát is megfogalmaztak. Az egyik szerint nem elég „magyaros jellegű” (erre Szentgyörgyi: „Még mindig a subadisz és paszomány a magyar jelleg a szobrászatunkban?”),¹¹³⁷ a másik szerint érdemes lenne drapériával vagy egyéb módon „a szobor hátsó részén lévő férfi meztelenséget” eltüntetni. A hősi emlék méretei: „340 cm magas, budakalászi mészkőből faragandó s legalsó talapzatában 540/540 cm méretű alapzattól, és egyetlen darab ugyancsak budakalászi mészkőből kifaragandó szobor csoportból áll, mely utóbbinak mérete kétszeres életnagyságú s úgy, hogy az egész szobor 620-630 cm legyen.” A szerződés szerint 268 millió koronás szobornak 1926. május 1-re kellett elkészülnie. Ugyanekkor döntöttek a helyszínről is. Miután a Szolnokon járt szobrászművészek több helyet megtekintettek, legmegfelelőbbnek a Baross és Mária utcák találkozásánál fekvő Tisza István teret találták. A nevekkal kapcsolatban úgy határoztak, hogy a szobor felállításakor fogják azokat elhelyezni.¹¹³⁸

A jól dokumentált munkafolyamatokból tudható, hogy 1926. február 16-án kezdték meg Fabró Ferenc bányájából a kb. 130 mázsás kőtömb elszállítását.¹¹³⁹ A tervezett pár napból két hét lett, és a munkáért napi 5 millió koronát kérő Schön Ignác géptulajdonos magyarázatát (felázott talajviszonyok, nagy nehézségek) sem Szentgyörgyi,¹¹⁴⁰ sem a város nem akarta akceptálni. Schön ugyanis még 50 milliót követelt a várostól és a pertől sem riadt vissza. Hosszas alkudozás után végül május 8-án megegyezés született: a város még 37.659.000 koronát fizetett a vállalkozónak. Többek között erre a csúszásra hivatkozott a szobrász is, hogy a vállalt (és kötbérrel megerősített) időpontra miért nem készült el az emlékművel és a talappal. Amikor néhány hét múlva újabb részletet kért, ám a város a késedelem miatt nem fizetett, Szentgyörgyi kifakadt: „Ez újabb szomorú bizonyítéka annak, hogy Magyarországon – alig egy-két kivétellel – a hatóságok a művészt még mindig, – mint a vándorpiktorok vagy vándorszínészek idejében – bohócoknak, tehát cigányoknak tekintik. Csak akkor nem, amikor a külföld előtt az ország kultúrfokát akarják dokumentálni.”¹¹⁴¹

A nyár folyamán elkészült a szobor, a talapzat és Szolnokon az alap is, így lehetővé vált felállítása. Az alakok meztelensége és a nevek hiánya miatt újra fellángolt a vita az emlékmű körül. A Szolnoki Ujság egyik augusztusi számában közzé is tett egy elfogadható érvekkel

¹¹³⁷ MNL JNSzVL IV.407. 12.594/1933. Szentgyörgyi István levele a polgármesternek, 1925. március 29.

¹¹³⁸ Uo. A szoborbizottság ülése, 1925. április 19. A határozatokat megerősítette a közgyűlés április 25-én. MNL JNSzVL V.472. 5498/1925.

¹¹³⁹ „A kő rendkívül szép, gusztusos darab és alig várom én is, hogy itt lássam, hogy dolgozzam rajta.” In: Uo. Szentgyörgyi István levele a polgármesternek, 1926. február 4.

¹¹⁴⁰ „Részemről egyszerűen felháborítónak találom ezt a követelést és ismételten óvást emelek annak kiegyenlítése ellen”, „Nem kaphat többet 35 milliónál, de ez is sok”, „Az egész szobron nem keresek én tisztán 70 m koronát”, „Szemérmetlennek találom követelésüket”. In: Uo. Szentgyörgyi István levele a polgármesternek, 1926. március 21.

¹¹⁴¹ Uo. Szentgyörgyi István levele a polgármesternek, 1926. május 28.

alátámasztott levelet és a hivatalos magyarázatot is. A levél azok nevében született, „kik fiukat elvesztették, úgy hogy sírjukat sem láthatják s e szobor költségeihez is hozzájárultak”:

- „a szobor nem a Névtelen Katona síremléke”
- „nevük nélkül a szobor csak az átkos és gyilkos háborúra emlékeztet”
- „nevük olvasása bizonyára a legszebb citátumnál is hatásosabb szöveg lenne”
- „ha mi nem őrizzük meg emléküket, ki fogja megőrizni?”
- „a »szolnoki névtelen hősök« szobra mellett idegenül fog elmenni még a szolnoki ember is.”
- „ha a kőre nem férne el nevük, úgy fémtáblákra kell vésni s ezeket felerősíteni a szobor oszlopára”

A felvetett kérést művészi („a monumentális szobor művészi hatását nagymértékben lerontanák a szobor postamensébe beillesztett érc táblák”), technikai („oly sokan vannak hősi halottaink, [...] hogy technikailag is lehetetlen a szobor oldalába annyi érc táblát elhelyezni, illetőleg mindannyiuk nevét ott megörökíteni”) és személyes („rengeteg sérelem, aprehenzió származhatna egy felületes névsor összeállítása esetén”) okokra hivatkozva elutasították,¹¹⁴² hozzátéve, hogy a városházán kellene az érc táblákat elhelyezni.

Szolnok első világháborús hősi emlékművét 1926. október 10-én leplezték le a Tisza István téren.¹¹⁴³ Az ünnepély programját József főherceg 9 órai érkezéséhez igazították. A vasútállomáson Tóth Tamás polgármester fogadta, majd a diadalívvvel, zászlókkal és virágokkal feldíszített Baross utcán hosszú kocsisorban vonult fel a díszmenet „az ifjúság, a gyermeksereg és ezrekre menő nép lelkes éljenzései között” a városházához. A tanácssteremben elfogyasztott villásreggeli után indultak a római katolikus templomba. Az istentiszteletet „nagy és valódi díszpompás felvonulás lassan zenével” követte az emlékszoborhoz, amely körül már felsorakoztak az egyletek, társulatok, dalárdák és az ünneplő közönség. A szobor jobb oldalára fedett emelvényt állítottak, ide ültették a főherceget, a kormányzó és a honvédelmi miniszter képviselőjét, Almásy Sándor főispánt, Alexander Imre alispánt és Kenéz Béla nemzetgyűlési képviselőt. A MÁV Millenium, az Összetartás és az Iparos Dalkör elénekelte a Szózatot, melynek elhangzása után Tóth Tamás polgármester felkérte a főherceget, hogy a szobor leleplezésével nyissa meg az ünnepélyt. Az impozáns emlékmű feliratai: az előlapon: „A világháborúban hősi halált halt hősi fiaink emlékére 1914-1918”,¹¹⁴⁴ a hátlapon a város címere, az oldallapokon a Szózat egyik versszaka: „Az nem lehet, hogy annyi szív, Hiába onta vért, S keservben annyi hű kebel Szakadt meg a honért” és a Papp-Váry Elemérné nevéhez fűződő

¹¹⁴² Szolnoki Ujság, 1926. augusztus 12. Miért nem kerültek a szolnoki hősök nevei a „Hősök szobrát”-ra? Aprehenzió: sértődés, neheztelés.

¹¹⁴³ Ma: Hősök tere.

¹¹⁴⁴ Az előlapra korábban felvésett, 2. világháborús évszám (1939-1945) 2019-ben lekerült a szoborról.

Magyar Hiszekegy: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában: Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában”.¹¹⁴⁵ A talapzat aljára fegyverek, zászlók, és egy koszorúba helyezett rohamsisak került. A leleplezés után József főherceg mondott beszédet. Kiemelte a magyar katona vitézségét, hősie küzdelmét és hazaszeretetét: „*boldog vagyok, hogy ezeknek a hősöknek emlékoszlopánál mondhatom el, hogy szebb, jobb jövő felvirradását látom a pártoskodás, civakodás múlásával, amikor a haza minden polgára újra egy kezd lenni. Ez a tudat adja az erőt, a bátorságot, az alapot annak kijelentésére, hogy amint ott voltam a hősökkel a múltban, ott leszek a jövőben is, hogy harcoljak, mint ők és ha kell, hát meghaljak, mint ők!*”¹¹⁴⁶ Kenéz Béla, a kerület nemzetgyűlési képviselőjének ünnepi szónoklata után az összes felekezetek lelkészei megáldották az emléksobrot. Soós László református lelkész, majd Kuthy Dezső, az evangélikus misszió igazgatója mondott „*nagyhatású, sokszor tapsokkal megszakított gyűjtő beszédet*”, végül Heves Kornél főrabbi idézett fel egy harctéri példát, mikor a tábori lelkész „*a halállal küzdő három különböző felekezetű hősöknek, kiknek vére összefolyt a szabadságért való küzdelemben vallási vigaszt adott – a felekezeteknek is úgy kellene összeforradniuk a hazaszeretben*”.¹¹⁴⁷ Tóth Tamás polgármester a város nevében átvette a szobrot, majd következett a szobor megkoszorúzása. A kormányzó koszorúját báró Abele Ferenc tábornok, a honvédelmi miniszterét Kozmovszky József tábornok, Szolnok városáét Tóth polgármester, a szolnoki vitézekét Farkas Tivadar, a 68. gyalogezredét Dörnyey Ödön tábornok, a 29. gyalogezred tisztikaráét Csató Dávid, a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvaik koszorúját Sinay Gábor, ezután következett három cserkészcsoporthoz koszorúja, a Magyar asszonyokét özv. Küry Albertné, a Vöröskereszt egyletét Kiss Paula, a református egyházét Gergelyffy Géza, az Izraelita nőegylet és lánycsoportét Krausz Lajosné, az izraelita hitközségét Komor Arnold, a Tanfelügyeség és Tanítóságét Keszthelyi István, a vármegyei orvosokét Papp Gábor, Törökszentmiklós községét Erdélyi Kálmán főjegyző, az Ipartestületét Gyura Kálmán helyezte el, majd a MÁV tisztikar és műhely, a Fűtőház, a menekültek, az Egyetértési kör, a Verseggy reálgymnázium, az Újvárosi Olvasókör, a Felsőkereskedelmi iskola, az állami polgári iskola és a Segédtiszti olvasókör helyezte koszorúját a szoborra.

Az ünnepélyt a Himnusz és a katonák elvonulása zárta le. Tizenkét szolnoki vitéz¹¹⁴⁸ személyesen tisztelgett József főherceg előtt, aki „*ezen mindegyikéhez megszólítást és kérdéseket intézett a harctéren teljesített szolgálatukról, családi viszonyaikról, vitézségi kitüntetésük elnyeréséről s ezzel az ünnepély a szobornál véget ért*”. A Szolnokon állomásozó

¹¹⁴⁵ A Hiszekegy ma már nem, a Szózat sorai pedig a másik oldalon olvashatóak.

¹¹⁴⁶ Az Est, 1926. október 12. 4. A szolnoki ezredek 1200 hősi halottjának emlékművénél...

¹¹⁴⁷ Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Lapok, 1926. október 14. 2-3. A hősi emlék.

¹¹⁴⁸ A Jász-Nagykún-Szolnok vármegye Vitézi Székének törzskönyvében feljegyzett adatok szerint kilencvenen adták meg Szolnokot lakhelyüknek. MNL JNSzVL IX.250.c. A vármegyei vitézek adatbázisa: Bojtos 2021.

gyalogezred tisztikara és legénysége a piactéren emelt katonai emlékoszlopnál fogadta József főherceget. Itt Phoser Lipót tábornok intézett beszédet a főherceghez, aki „*lelkes szavakkal válaszolt az ezred jelenleg szolgálatban levő és szolgálaton kívüli katonáihoz, kiknek harsány éljenezései között a vármegye kaszinó termében tiszteletére rendezett díszebédre távozott*”.¹¹⁴⁹ A banketten a vármegyei Kaszinó termeiben 200 személyre terítettek, a menüt Lőrinczy Gyula, a Kaszinó éttermeinek bérlője szolgálta fel. Almásy Sándor és Alexander Imre köszöntői után József főherceg méltatta a szolnoki ifjúságot.¹¹⁵⁰ A hadirokkantakat, hadiözvegyeket és hadiárvaakat a város vendégelte meg,¹¹⁵¹ bár volt helyszín, ahol nem sikerült problémák nélkül levezényelni az ebédet: „*Egyben jelentem, hogy a Lőrinczy Gyula vendéglőhöz beosztott hadigondozottak panaszt tettek nálam aziránt, hogy a kiutalt ebédet du 1 óra helyett csak du 4 ó-kor kapták meg s ekkor is nem a megállapított, hanem a díszebédről összeszedett maradékokat osztotta ki, amit panaszosok nem fogyasztottak el.*”¹¹⁵²

1945 tavaszán két emlékművet is felállítottak: az egyiket a Hősök terén, a másikat a Gimnázium előtt (itt volt ugyanis az elesett orosz katonák ideiglenes temetője). A május 1-jei Hősök téri avatás azt is jelentette, hogy az itt álló szobrot a Szapáry út végére, a Tisza-partra helyezték át. Sajtóbeszámoló szerint a felavató ünnepséget május utolsó vasárnapján tartották meg.¹¹⁵³

2019-ben saját összegből és pályázati támogatásból megújult a lépcsősor és megoldották a szobor felületkezelését. Ki kell emelni, hogy néhány évig a szobor részét képezte a második világháborúra emlékeztető évszám pár, azonban ma már csak a nyoma látható. Hogy miért került föl, aztán milyen okból került le róla, arról csak félinformációink vannak.

¹¹⁴⁹ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1926. október 14. 2-3. A hősi emlék.

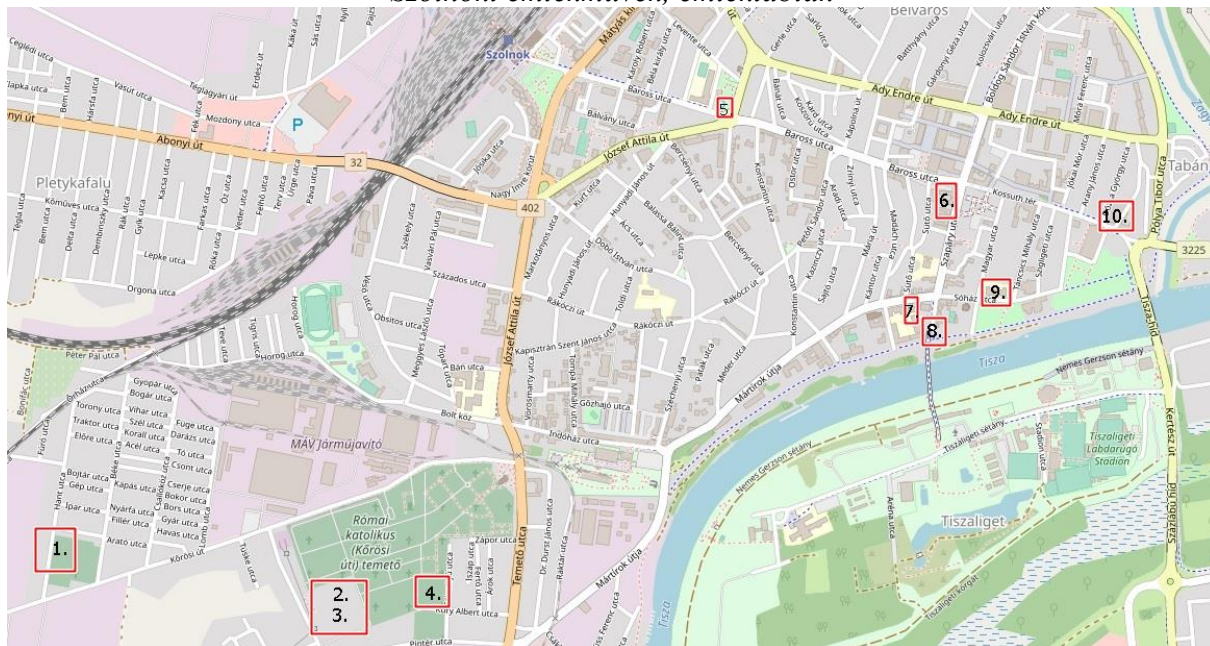
¹¹⁵⁰ Uo.

¹¹⁵¹ A vendéglátósok: özv. Csapó Lászlóné, özv. Deutsch Józsefné, Erzsébet vendéglő, özv. Friedrich Ádámné, Kalmár Júlia, Kovács Máté, özv. Kurcz Tóbiásné, Lőrinczy Gyula, Pozderka Sándor Szabó József, Szabó Károlyné, Szánthó Gyula, Szathmáry István, Vigh Józsefné, Wéber Bálint. Összesen 742 ebédet szolgáltak fel. MNL JNSzVL IV.407. 12.594/1933. Katonai nyilvántartó jelentése, 1926. október 18.

¹¹⁵² MNL JNSzVL IV.407. 12.594/1933. Mindennel együtt 596.505.775 korona, azaz 47.720.45 pengő lett a szobor felállításának összköltsége. Szolnoki számvevő összegző jelentése a költségekről, 1929. február 6.

¹¹⁵³ Tiszavidék, 1945. május 1. 3. Két emlékművet, 1945. május 8. 1. Húszezer főnyi tömeg vett részt a május elseji felvonuláson és 1945. május 15. 1. A magyar hősi szobor áthelyezése.

3. térkép Szolnoki emlékművek, emléktáblák

1. Új református temető hősi parcellája 2. Római katolikus temető hősi parcellája 3. Orosz hadifoglyok emlékoszlopa 4. Izraelita temető emlékoszlopa 5. A császári és királyi 68. gyalogezred obeliszkje 6. Ipartestületi emléktábla 7. A zsidó közösség emléktáblája 8. Hősi szobor 9. A Verseghy Ferenc Gimnázium emléktáblája 10. A Törvényszék emléktáblái

X.4.4. Katonai emlékjelek

1914 novemberében az orosz harctéren hősi halált halt Horthy Szabolcs, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja, aki a háború kitörése után vonult be a császári és királyi 13. jászkun huszárezredhez. Az ezred parancsnoka testvére, Horthy István volt; az ezredet a szerb front után augusztus 24-től az orosz fronton vetették be.¹¹⁵⁴ Ma a kenderesi családi kriptában nyugszik.¹¹⁵⁵ A Horthy emlékére 1915. január 20-án összehívott vármegyei és városi gyásközgyűlésen határozatot hoztak emléke megörökítéséről. A vármegye a volt főispán arcását is feltüntető márványtábláról, a megyeszékhely a főgimnáziummal szemben fekvő tér átnevezéséről és márványtáblákkal való megjelöléséről (Horthy Szabolcs tér), illetve a közgyűlési terem részére arcképe megfestetéséről is döntött.¹¹⁵⁶

Alexander Imre alispán 1923 decemberi beszámolójából ismerhette meg a közgyűlés, hogy az ügyel foglalkozó bizottság Radnai Béla szobrász¹¹⁵⁷ tervét találta alkalmasnak a kivitelre,

¹¹⁵⁴ Dernyey 1941: 66. és Cseh 1993b: 373-374.

¹¹⁵⁵ 1927. október 29-én tartották az újratemetési szertartást. In: Kisújszállás és Vidéke, 1927. október 30. 2. Vitéz nagybányai Dr. Horthy Szabolcs temetése.

¹¹⁵⁶ MNL JNSzVL IV.407. 3931/1929. és MNL JNSzVL IV.405. 4/1915.

¹¹⁵⁷ Radnai (Rausch) Béla (1873-1923): szobrász. A szolnoki Damjanich-szobor (1912 – a város talán

amelyet a vármegye lépcsőházában terveztek elhelyezni. Az anyag rendkívüli megdrágulása és a carrarai márvány behozatalának tilalma, továbbá Radnai 1923 novemberében bekövetkezett halála miatt úgy látszott, végleg megfeneklik az emléktábla ügye.¹¹⁵⁸ Azonban Radnai özvegye felajánlotta megvételre a modellt, Fischer Antal szobrász, kőfaragó pedig 1925-ben vállalta, hogy az eredeti tervek alapján elkészíti a művet: *„nagybányai Horthy Szabolcs lovas domborképét ábrázoló dombor művet [...] ruszkicai fehér márványból művésziiesen kifaragva 177*142*0.25 méretezés szerint”*. Fischer 85 millió koronáért, 1925. július 31-i határidővel vállalta a munkát.¹¹⁵⁹ Ezzel párhuzamosan Szirmay József – mint a császári és királyi 13. jászkun huszárezred utolsó parancsnoka – kérelmezte, hogy állítsanak emléktáblát az ezrednek, lehetőleg a vármegyeház külső falában, mert az így *„minden vallásnak egyformán szólni”*.¹¹⁶⁰ Az alispán, majd a közgyűlés is támogatta az ötletet,¹¹⁶¹ de a „Tóth szobrász tanár” által tervezett tábla nagy mérete (2.80 m széles és 1.90 m magas) és művészi kivitele miatt Szirmay 1924-ben már a vármegyeház bejáratának oszlopcsarnokát javasolta helyszíneként.¹¹⁶²

A két táblát díszközgyűlés keretében leplezték le 1925. szeptember 14-én Jász-Nagykun-Szolnok vármegye székházában.¹¹⁶³ A kettős emlékűnnep alkalmából megjelent Horthy Miklós, Magyarország kormányzója és Horthy István lovassági tábornok feleségeikkel, Horthy Paula és férje, vitéz Fáy László, ifjabb Horthy István, ifjabb Horthy Miklós és Horthy Jenő. Az állomáson az államfőt Almásy Sándor főispán és Alexander Imre alispán fogadta. A megjelentek soraiban ott voltak: Graefl Jenő nemzetgyűlési képviselő, gróf Almásy Imre, gróf Szapáry György, Erődi-Harrach Tihamér, Kuna P. András, K. Pethes László, Herczeg Béla, Rácz János nemzetgyűlési képviselők, Tóth János, az Országos Földbirtokrendező Bizottság elnöke, báró Urbán Gáspár, báró Rudnyánszky Sándor, Gorove László és Prónay Pál. A díszközgyűlést Almásy Sándor főispán nyitotta meg, aki üdvözölte a kormányzót és a vendégeket. Utána Hegedűs Kálmán törvényhatósági bizottsági tag mondta el emlékbeszédét a *„nagy alkotásokra hivatott”* Horthy Szabolcs főispánról: *„Jellemének épületében fundamentum: a hősiesség, sarkkövek: a vaskövetkezetesség és tántoríthatatlan kötelességtudás, oszlopok: a vallásosság és hűség. [...] azok a tradíciók, amelyek ott éltek [ti. Kenderesen – B. G.] arra tanították a jövő nemzedéket, hogy szeresse, becsülje meg a népet, emelje magához, fejlessze nemesebb vonásait, aknázza ki a nép lelkében szunnyadó kincseket és fordítsa azokat a nemzet javára.”*¹¹⁶⁴ A beszéd után Szirmay József tábornok megemlékezett

legjelentősebb köztéri alkotása) alkotója.

¹¹⁵⁸ MNL JNSzVL IV.405. 33.534/1923. 1923. december 20.

¹¹⁵⁹ MNL JNSzVL IV.407. 3931/1929.

¹¹⁶⁰ Uo. 1093/1923.

¹¹⁶¹ A város 25 ezer koronával járult hozzá az emléktábla költségeihez. MNL JNSzVL V.472. 15.563/1923.

¹¹⁶² Uo. 1093/1923. és 1489/1925.

¹¹⁶³ MNL JNSzVL IV.405. 24.062/1925. és Cseh 1993b: 376-379.

¹¹⁶⁴ MNL JNSzVL IV.405. 24.062/1925.

az alakulat vármegyei kötődéséről, mondván „*még 1918-ban is az ezrednek háromnegyed része ennek a földnek a gyermekeiből állott*”, majd az élők kötelezettséget emelte ki: „*Kötelez először a hősi halált halt bajtársaink emlékének tiszteletére, kötelez másodszor arra, hogy megdicsőült bajtársaink szellemében neveljétek gyermekeiteket, a hozzátok tartozást [...]. Harmadszor ez a tábla hűségre kötelez a mi közös, porig alázott édesanyánk: Magyarország iránt [...] és végül kötelez állandó gyűlöletre és kegyetlen bosszura valamennyi ellenségünk iránt.*”¹¹⁶⁵ Kuszka István nyugalmazott főispán a huszárezred halottai felett mondta el emlékbeszédét, majd az alispán indítványára az ünnepi beszédek jegyzőkönyvileg megörökítették. A közgyűlést Almásy Sándor főispán zárta be. A közgyűlés után a különböző egyházak lelkészei (Győry Lajos református esperes, kenderesi lelkész, Felba János pápai prelátus, római katolikus tábori lelkész, Soós László református és Kuthy Dezső evangélikus lelkészek) áldották meg az emléktáblákat, melyeket a közgyűlési terem bejáratától jobbra és balra helyeztek el. Az ezred koszorúját Horthy István lovassági tábornok helyezte el a tizenhármassok tábláján.¹¹⁶⁶ 1945 után a táblákat leszedték.

A Magyarság című lap 1934-ben kezdeményezte a császári és királyi 68. gyalogezred kötelekében hősi halált halt Kovács Pál („*a világháború első hősi halottja*”) testének hazahozatalát.¹¹⁶⁷ Kovács egyébként Tizzaszalókon született 1892-ben,¹¹⁶⁸ bár Tiszabura község főjegyzője úgy nyilatkozott, hogy ragaszkodnak ahhoz, hogy „*Kovács Pál emléke Tiszaburáé maradjon és ezen dicsőséges emléken más községgel még csak osztozni sem kíván.*”¹¹⁶⁹ Szűcs Jenő abádszalóki főjegyző azonban sietve igyekezett cáfolni a szomszéd település állítását.¹¹⁷⁰ Az újság felvetése egybeesett a szolnoki volt 68. gyalogezred szintén 1934-ben megalakított emlékmű-bizottságának terveivel. Ezen testület az 1934. június 12-i ülésén több alternatívát is megvizsgált.¹¹⁷¹ Párkányi Sándor szerint a Piac téren álló, 1872-ben felavatott obelisz – mely az 1866-os porosz-osztrák, majd később a 1878-as boszniai háborúkban elesett 68-asokra emlékeztette a szolnokiakat – üres oldalába lehetne szöveget vésni, illetve a vármegyeháza falába is emléktáblát szükséges elhelyezni. Herman Lipót festőművész, volt 68-as tartalékos főhadnagy ekkor már dolgozott az emlékoszlop olyan átalakításán, amely alkalmasnak tűnt a világháborús hősök emlékének megörökítésére.¹¹⁷²

¹¹⁶⁵ Uo.

¹¹⁶⁶ MNL JNSzVL IV.405. A díszközgyűlés jegyzőkönyve. A sajtóban: Budapesti Hírlap, 1925. szeptember 15. 6. A jászkun huszárok hősi halottainak emlékűnepe.

¹¹⁶⁷ Magyarság, 1934. június 16. 7. Jásznagykunszolnok vármegye és Szolnok városa is csatlakozott az első hősi halott hazaszállításáért indított mozgalmunkhoz.

¹¹⁶⁸ Ma: Abádszalók.

¹¹⁶⁹ Magyarság, 1934. május 30. 7-8. Tiszabura magáénak vallja és követeli a világháború első hősi halottját.

¹¹⁷⁰ Magyarság, 1934. június 3. 4. Két kunsági község vetélkedése a világháború első hősi halottjáért.

¹¹⁷¹ MNL JNSzVL V.474.c. 821/1934.

¹¹⁷² Az elkészült terv szerint a kerítés felirata a következő lett volna: „A csász. és királyi 68. gy. ezr. dicső haditetteinek és hazáért elesett hőseinek emlékére”

Scheftsik György szerint az obeliszk nem alkalmas arra, hogy hősi halottak emlékét méltón megörökítse, s ezért egy külön emlékművet javasolt a városi Tóth Tamás parkba,¹¹⁷³ a megyeháza mögötti térre. Ez szerinte egyben Kovács Pálra is emlékeztetne. Zlinszky Gyula a vármegyeházán elhelyezett emléktábla ötletét preferálta, mivel egy régebbi elképzelés szerint a 29-es honvédek emléktábláját is itt helyeznék el. Erre reagált Appel Viktor, aki szerint a magyar királyi 29. honvéd gyalogezred emlékművének elhelyezésére elsősorban Jászberény lenne az illetékes. Kmetty György az Erzsébet parkot¹¹⁷⁴ gondolta a legalkalmasabbnak a közelben lévő hadkiegészítő épület miatt. Az elhangzott vélemények után megállapodtak egy külön emlékmű felállításában a vármegyeháza mögötti részén, míg az emlékoszlopot az Erzsébet parkba kívánták áthelyezni, amelynek üresen maradt oldalába emléksorokat vésettek volna. Ugyanezen az ülésen határozták el, hogy csatlakoznak a Kovács Pál hazahozatalához kapcsolódó indítványhoz, és egy bizottságot küldtek ki (Alexander Imre alispán, vitéz Párkányi Sándor, Pretsch Gusztáv, Téglássy Béla, Vasváry József, Kerekes Sándor, vitéz Scheftsik György, Ginszkey Oszkár, Kenéz Béla, Sükösd Jenő, Scheidl Ferenc és Kmetty György), melynek feladatául szabták a Magyarság szerkesztőségével való kapcsolatfelvételt, és lehetőleg egy országos mozgalom elindítását. A meghirdetett cél szerint a közös emlékmű *„nemcsak az egykori gyalogezred hőseinek emlékét hirdetné, hanem örök időkre a magyar katona harci erényeinek, hősi önfeláldozásának szobrává válna, mert a világháborúban elesett hatszázezer magyar katona közül a legelső hamvait őrizné”*.¹¹⁷⁵ A kérdést – többek között – az döntötte el, hogy a szerbek felszámolták a zimony-franzthali temetőt, Kovács Pál nyughelyét, s a belgrádi új temetőben egy közös tömegsírba temették át. Végül az obeliszk egyik szabadon álló oldalába történt feliratozás (,Örökké élnek ők, kik a hazáért estek el. 1914-18. világháborúban elesettek emlékére. 68. gyalogezred tisztikara.”) lett a megoldás.

Alulról induló kezdeményezés is révbe ért az emlékezések sorában. Pethes Gyula tanfelügyelő¹¹⁷⁶ Tóth Tamás polgármesternek vetette föl egyik levelében,¹¹⁷⁷ hogy a Szigony utcát, vagy a Szapáry utca végén a Tisza-parton levő parkot, illetve teret a 68-asok utcájának vagy terének lehetne elnevezni. Az 1928 őszén keletkezett megkeresés után decemberben már döntött is a tanács az utcanév változtatásáról.¹¹⁷⁸ Úgy határoztak, hogy a Szigony utcát nevezik át.

¹¹⁷³ Ma: Verseggy park.

¹¹⁷⁴ Ma: Tiszai hajósok tere.

¹¹⁷⁵ Magyarság, 1934. június 16. 7. Jásznagykunszolnok vármegye és Szolnok városa is csatlakozott az első hősi halott hazaszállításáért indított mozgalmunkhoz.

¹¹⁷⁶ Pethes Gyula (1880-1930): Jász-Nagykun-Szolnok vármegye királyi tanfelügyelője 1927-től-tól 1930-ig.

¹¹⁷⁷ MNL JNSzVL V.474.c. 4428/1929.

¹¹⁷⁸ Egy 1929. július 20-i jelentés szerint a táblákat gyártó cég megbukott, ezért a Gaál Imre vezette szolnoki gépgyár készítette el a zománcozott vastáblákat. Érdekesség, hogy Gaál Tóth Tamás polgármester apósa volt.

Említést kell tennünk a vármegye vitézi székének 1930-as javaslatáról is: ebben a Horthy Miklós út¹¹⁷⁹ mindkét oldalán vadgesztenyefák ültetésére tettek javaslatot.¹¹⁸⁰ A frissen aszfaltozott 800 méteres szakaszra 1-1 fasort, a többi 700 méterre 2-2 fasort terveztek úgy, hogy mindkét oldalon és a fasor végén maradandó anyagból jeltáblákat készítettek: „a volt cs. és kir. 68. gyalogezred elesett hőseinek Hősi Fasora”, „a volt 29. honvéd gyalogezred elesett hőseinek Hősi Fasora” és „a volt cs. és kir. 13. Jászkun huszár ezred elesett hőseinek Hősi Fasora”. Az indoklás szerint a fasor élő jelképe lenne annak, hogy *„az elesett hősök emlékét az utókor kegyelettel őrzi és legnagyobb javuknak, az életüknek feláldozása erőt, buzdítást és kitartást ad azokhoz a teljesítményekhez, melyek a magyarságra még várnak és azokhoz az alkotásokhoz, melyekre országunknak még szüksége van és szüksége lesz.”*¹¹⁸¹ A tervre október 2-án a törvényhatósági kisgyűlés is rábólintott.¹¹⁸²

X.4.5. Felekezeti, iskolai és testületi emlékjelek

A szolnoki zsidó közösség az 1910-es népszámlálás adatai szerint 2062 főből állt. A férfiak közül (kb. 1031 fő) 201 fő harcolt a világháborúban (19,49%), és közülük 30 (a hadba vonultak 14,9%-a) hősi halált halt.¹¹⁸³ Ez az arányszám magasabb az általános veszteségnél. 1922. szeptember 17-én állította fel a szolnoki zsidó közösség a Nagytemplomban az elesettekre emlékező emléktáblát, illetve – körülbelül ugyanebben az időpontban – az izraelita temetőben egy emlékoszlopot. Érdekes, hogy a két névsor eltérő számú (30, illetve 25) nevet tartalmaz, és csak 6 név egyezik.¹¹⁸⁴ Ennek az oka az volt, hogy a temetőben lévő oszlopra – a szolnokiak mellett – a kórházakban elhunyt zsidó katonák neveit is felvésték. A tábla avatásán a nemzeti hadsereg tisztikara, az összes szolnoki hatóság, felekezet, tanintézet és szomszéd hitközségek képviseltették magukat. Friedmann Náthán főkántor gyászdala után Heves Kornél rabbi *„glorifikálta a magyar zsidóság hősiességét, áldozatkészségét és mártíromságát”*. A templom bejáratánál Komor Arnold ny. miniszteri tanácsos, hitközségi elnök, kinek egyik fia a háborúban vérzett el és Mandel Sándor hitközségi ügyész mondott *„magas szárnyalású beszédet. Hazafiságtól izzó beszédükben, meggyőző érvekkel bizonyították azoknak a vádakkal*

¹¹⁷⁹ Ma: József Attila út.

¹¹⁸⁰ MNL JNSzVL V.472. 8918/1930. és MNL JNSzVL IV.407. 23.785/1930.

¹¹⁸¹ MNL JNSzVL V.472. 8918/1930.

¹¹⁸² MNL JNSzVL V.474.c. 592/1938.

¹¹⁸³ A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma 1940: 362-364.

¹¹⁸⁴ Az emlékművek és a névsorok: http://hosokvoltak.blog.hu/2012/02/27/hadviselt_zsidok_szolnok; A Népjóléti Iroda vezetője 1926-ban azt jelentette Tóth Tamás polgármesternek: „Az izraelita temető jeletlen sírjai közvetlen, rövid intervencióra Róth Mór szolnoki lakos által felkarolva, a temetőn belül elkerítették, és egy, az összes neveket feltüntető sírkövet állítottak”. In: MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

alaptalanságát, melyeket újabb időkben a rosszakarat kovácsolt a zsidóság ellen.”¹¹⁸⁵ Gellért Ernő gimnazista pedig az ifjúság nevében tett fogadalmat, hogy „*mindenkor a hősök és mártírok nyomdokait fogják követni*”.¹¹⁸⁶ Az emléktábla szövegét Heves Kornél szerkesztette: „Hőseink 1914-1918 Ó, ti dicsők, nagyok! Kik értünk haltatok, Kik magyar hazánkért Buzgón áldoztatok Vért, vagyont, életet: [30 név] Könny tolul pillánkra, Ha a ti nevetek Iktatjuk imánkba, Ó, ti dicsők, nagyok! A Hitközség és a Szentegylet kegyelete jeléül. 1922.” A temetői oszlop felirata: „Ó, ti dicsők, nagyok! Kik értünk haltatok, Kik magyar hazánkért Buzgón áldoztatok Vért, vagyont, életet: [25 név] Szentegylet és hitközség kegyelete jeléül. 1914-1918”

1922-ben avatták a szandaszőlősi városrész római katolikus templomának (Szent Orbán) falán az ide tartozó 29 hősi halottra emlékeztető táblát, amelyet 2002-ben felújítottak. Felirata: „Hazánkért! 1914-1918” [29 név] Gondoljatok árváinkra! Készült 1922. Felújítva 2002.”

1922. január 21-én 9 órától a tanfelügyelőség és a helybeli tanítók részvételével emlékeztek Viszlay Ernő (1878-1916) szolnoki tanítóra, a város zenei életének kimagasló alakjára az újvárosi állami iskolában.¹¹⁸⁷ Az ünnepélyen Brózsik Pál igazgató beszélt, ezt követően a tantestület jegyzője, Mészáros Gyula olvasta fel az ez alkalomra szerkesztett jegyzőkönyvet, majd leleplezték az arcképes emléktáblát. Felirata: „Viszlay Ernő állami tanító, hadapród őrmester emlékének, ki e tanteremben tanított utoljára. Nevéről e tanterem emlékéül »Viszlay Ernő tanterme« néven nevezendő. A hazájáért 1915. aug. 16-án a 29. sz. honvéd gyalogezredhez bevonult. 1916. jun. 4-én hajnali 3 órától déli 12 óráig tartó pergőtűzben fején s lábán halálos lövéseket kapott s a nagy sérülések miatt Bukovinában a harcmezőn hősi halált halt. Példaképe lehet minden jó katonának az ő hazaszeretete áldásos emlékének. Legyen csendes álma az idegen földben és boldog feltámadása! Amen.”¹¹⁸⁸ Az emléktábla sorsa ismeretlen.

A polgári fiúiskola 1932. június 5-én emlékezett hősi halottaira. Reggel 8 órától minden vallásfelekezet templomában istentiszteletet tartottak „*a háborúban és a bolsevizmus alatt hősi és mártírhálált halt volt tanítványokért*”, majd az öregdiákok közgyűlését követően fél 12-kor

¹¹⁸⁵ Egyenlőség, 1922. szeptember 23. 12. A szolnoki zsidó hősök és ellenforradalmi vértanúk. Ugyanekkor avatták az 1919-ben meggyilkoltak emléktábláját is. Felirata: „Ti a honszerelem vértanúi vagytok, a nemzeti ügyért élet-halál harcot vívtatok 1919” és „Úgy tekintünk rátok, mint fénylő napokra, glóriás mártírok, vigyázatok reánk, szegény magyarokra”. Gyurgyák megállapítása szerint a zsidók első világháborús részvétele hangsúlyosan jelent meg „mind az asszimilációs modellt védők munkáiban, mind pedig a disszimilációs és antiszemita történetírásban és publicisztikában”. In: Gyurgyák 2001: 88-98. A háború alatti – „arányszámnak” megfelelő – szerepvállaláshoz és az ezzel kapcsolatos antiszemita toposzokhoz: Szabolcsi 1993: 168-174., Deák 1993: 244-246. és Völgyesi 2014.

¹¹⁸⁶ Egyenlőség, 1922. október 7. 11. Szolnoki hírek.

¹¹⁸⁷ A szolnoki halotti anyakönyvben 669/1920 szám alatt szerepel: „Viszlay Ernő katona. 38 éves, apja János, anyja Czinóber Mária. Nős – neje Hild Erzsébet. Római katolikus vallású, állami iskolai tanító. Elesett a Bukovinai harcokban. Holtát nyilvánítva a szolnoki kir. JB. Pk. 543/5/1920 sz. végzésével, a halál megállapított ideje 1916. december 31.”

¹¹⁸⁸ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1922. január 26. 1-2. Viszlay Ernő emlékezete.

kezdődött el az ünnepély az iskola földszinti folyosóján. Az iskola 30 éves évfordulójára is emlékező iskola ünnepélyét megtisztelték: a vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőjében Vadász Károly vármegyei főjegyző, Szolnok város képviselőjében Lévay Gyula főügyész, Keresztfalvi Oszkár jegyző, Szijj József fogalmazó, Kolthay Alajos főigazgató, a honvédség, a csendőrség, az egyházak, hivatalok és különféle iskolák képviselői.¹¹⁸⁹ A feldíszített előcsarnokban a MÁV Millenniumi Dalkar énekelt Farády Géza karnagy vezetésével, majd Grünwald László igazgatóhelyettes beszélt („29 hős növendék lelke beköltözött a megálmodott, díszes, új épületbe s egyuttal a halhatatlanságba”), Sallay Lóránd pedig elszavalta Vályi Nagy Géza „A honvéd” című költeményét.¹¹⁹⁰ Amikor Petrencsik Miklós tanár beszédében „a volt kisdíák katonásdi játékából folyó játékhálát hasonlította össze a hős katonává fejlődött tanulótárs örök elmúlásával, szem ne maradt szárazon”. A gyászfátyollal borított emléktábla leleplezése és megkoszorúzása után Tóth István igazgató zárta le az ünnepélyt: „közvetlen, szép szavakkal s könnyes szemekkel tett tanúságot a harctéren látott hősi önfeláldozásról és kötelességteljesítésről [...]. Az emléktáblát, mely az iskolát templommá avatta, maga és jogutódai nevében gondozásba vette.”¹¹⁹¹ Az iskola a második világháborúban erősen megrongálódott. Az 1945-öt követő időben többszörösen átalakított épületben ma a Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Rendőr-Főkapitányság és az Alkotmányvédelmi Hivatal vármegyei kirendeltsége található. A tábla hollétéről a fent említett intézmények vezetői nem tudnak.

1933. június 25-én avatták fel a mai Verseghy Ferenc Gimnázium előterében a világháború, a Tanácsköztársaság, illetve a román megszállás alatt hősi halált halt volt növendékek emléktábláját. Az ünnepségen a vármegye alispánjának képviselőjében Lengyel Sándor árvaszéki elnökhelyettes, Szolnok város képviselőjében Kerekes Sándor helyettes polgármester és vitéz Kmetty György városi tanácsok, a szolnoki helyőrség részétől Adda Alfréd alezredes, a vitézi rend részéről vitéz Hernády Rezső jelentek meg, ezenkívül képviseltették magukat a frontharcosok, a szolnoki öregdiákok és a többi középfokú tanintézetek. Az ünnepség a Szózat éneklésével kezdődött, mely után Wollek Géza gimnáziumi igazgató méltatta az ünnepély jelentőségét: „Ez elesett ifjú hősök önfeláldozó hazaszeretétét és példaadó kötelességtudását hirdesse az iskola falain elhelyezett emléktábla. Elesett hőseink szelleme is nevelje ifjúságunkat arra, hogy hazáját mindenek felett szeresse, érette munkálkodjék, érette mindent, ha kell, életét is áldozza.”¹¹⁹² Utána Gulyás József tanuló, Zilahy Lajos „Katonatemetés” című költeményét adta elő, majd lehullt a lepel az emléktábláról: „Az 1914-18-iki világháborúban és az 1919-iki

¹¹⁸⁹ Polgári fiúiskola értesítője 1932: 16.

¹¹⁹⁰ Szolnoki Ujság, 1932. június 7. 1. Bensőséges társadalmi ünnep volt a polgári fiúiskola jubileuma.

¹¹⁹¹ Uo.

¹¹⁹² Szolnoki Verseghy Ferenc Reálgimnázium értesítője 1933: 12.

proletárdiktatura és román ágyuzások alatt hősi halált halt volt növendékei emlékére állította ezt az emléktáblát hálás kegyelettel a Szolnoki M. Kir. Állami Versey Ferenc Reálgymnázium tanári kara és ifjúsága. A világháboruban hősi halált haltak: [23 név]. A proletárdiktatura és a román ágyuzások áldozatai: [5 név]. Példaadó önfeláldozásuk emlékét kegyeletes hálánk őrzi! 1933 évi június hó 25-én.” Ezt követően Tóth Tivadar gimnáziumi tanár szónokolt az intézmény tiszteletbeli osztályáról, akik megmutatták, hogyan kell szeretni a hazát. Beszért a jelen lévő ifjúságról, annak feladatairól is hivatásáról is: „*Elvehették az Adria kék tükrét, de a Ti szemetek tiszta csillogása elég nekünk, Elrabolhatták szép Erdélyi bérceinket, de a Ti szívetek tiszta dobbanása elég nekünk. Elszakíthatták a Táttra zengő fenyveseit, de a Ti kemény gerincetek és főtartásotok elég nekünk.*” Az ünnepély a koszorúzással és a Hiszekegy elénekülésével zárult.¹¹⁹³

1922. június 25-én az Országos Bírósági és Ügyészi Egyesület szolnoki csoportja, valamint a Szolnoki Ügyvédi Kar kezdeményezésére avatták fel azokat a márványtáblákat, amelyek a bírók, ügyvédek, ügyészek „*világháborúban elesett hőseire*” és a „*kommün uralma alatt mártýr-halált halt*” kartársaira emlékeztek. A Törvényszék emeleti lépcsőházában, a főterem bejáratától balra és jobbra elhelyezett emlékművek előtt Ács Albert törvényszéki bíró és Mandel Sándor ügyvéd emlékezett.¹¹⁹⁴ A bírói és ügyészi kar emléktáblája: „Hősi halált halt: [7 név] és a proletárdiktatúra mártýrjai: [3 név] emlékének állította 1921. évben az Orsz. Bírói és Ügyészi Egyesület szolnoki csoportja.” Az ügyvédi kar emléktáblája: „A harctéren hősi halált halt: [4 név]. A harctéren szerzett betegségben elhunyt: [2 név]. A proletárdiktatúrának áldozatul esett: [2 név] valamint Szolnok lövetése alkalmával ellenséges golyótól talált: [1 név] emlékére állította az 1922. évben a szolnoki ügyvédi kar.” A táblák ünnepélyes újraavatására 2015. április 15-én délután került sor a Szolnoki Törvényszéken.¹¹⁹⁵

A Szolnok és Vidéke Ipartestület 1927. február 6-án avatta fel a világháborúban elesett 12 iparosra emlékeztető, márványból készült emléktábláját a testület székházának emeleti főbejáratjánál. Az egész napos esemény 9 órakor a római katolikus templomban istentisztelettel kezdődött, ahol P. Lombos László emelte ki a hősi halált halt iparosok érdemeit. A gyászmise után ünnepi díszközgyűlés volt, amelyet az Iparos Dalárda Hiszekegye után Gyura Kálmán elnök nyitott meg, majd Kmetty György városi tanácsos mondta el ünnepi beszédét. Ezt követően Soós László református, Helle Ferenc evangélikus és Heves Kornél izraelita lelkészek megáldották az emléktáblát: „A hazáért hősi halált halt [12 név] emlékének állította az 1927-ik évben a Szolnoki Ipartestület.” Az ünnepélyt 150 fős esti társasvacsora zárta.¹¹⁹⁶

¹¹⁹³ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1933. június 29. 2. A szolnoki reálgymnázium hősi halottainak emlékezete.

¹¹⁹⁴ Uo. 1922. június 29. 1. A hősök és mártýrok emléke.

¹¹⁹⁵ Bojtos – Kelemen-Nagy – Pongrácz 2017: 50-51.

¹¹⁹⁶ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1927. február 10. 2. A hősök emléke és Szolnoki Ujság, 1927. február 10. 2. Emléktábla leleplezés az Ipartestületben.

1931. június 3-án, szerda délután a Tisza Evezős Egylet avatott „művészi kivitelű” emléksobrot az Egylet székházának parkjában. A hét hősi halottra emlékezve Alexander Imre alispán és Kiss Ernő, a regatta tiszteletbeli elnöke, felsőházi tag emlékezett meg „az elesett hősök magasztos érdyeiről”. Az ifjabb Nerfeld Ferenc által felajánlott emlékművet Benkó Iván árvaszéki elnök, az egylet igazgatója vette gondozásba. Az ünnepség alatt a fiatal evezősök díszőrséget álltak a szobor mellett.¹¹⁹⁷ Az emlékmű hollétéről nincs információnk.

X.4.6. Az emléknapiak

Az 1925-től rendszeressé váló „Hősök napi” megemlékezések nem mindegyike zajlott le az elvárások szerint. 1928-ban a ferencesek Historia Domusa érthetően nagy terjedelemben foglalkozott a házfőnök által tartott ünnepélyes istentisztelettel, az ünnepi beszéddel, illetve a következményekkel. P. Lombos László¹¹⁹⁸ ugyanis beszédében felhívta a figyelmet a hadiárva, hadiözvegyek súlyos helyzetére, illetve kárhóztatta a „mulatozó, pazarló, kártyázó és pezsgőző” vagyonos osztályt. A rendőrkapitány helyettese mindezt beidézte és kihallgatta a házfőnököt. Az eljárás végén pedig figyelmeztették, hogy „beszédének lázítási színezete van és kellemetlensége származhatik belőle”. A Historia Domus szerzője sejtetni enged, hogy kinek köszönheti a házfőnök a rendőrségi dorgálást: „A főispánnál gyülekeztek a beszéd miatt. Hát persze hogy fájt nekik! Előtte való éjszakán is egész hajnalig mulattak, pezsgőztek, és egyesek még a hősök emlékére tartott istentiszteletre is a Tisza-vendéglőből jöttek félrészegen. Sőt, d.u. a hősök meztelen szobránál a koszorút is részegen helyezték el”.¹¹⁹⁹

A világháború kirobbanásának huszadik évfordulóját választottam az emléknapi jellemző lefolyásának szemléltetésére. 1934-ben, az utolsó májusi vasárnapon rendezték ezt az impozáns ünnepséget. Délután három órakor a hősök szobra körüli téren gyűltek össze a különböző hatóságok, a katonaság, a vármegye, a Vitézi Szék, a hadirokkantak és frontharcosok csoportjai, az egyesületek, a csendőrség és a rendőrség képviselői. A Baross utcán, a hősi szoborral szemben egy rohamsisakos díszszázad helyezkedett el. A Himnusz elénekzése után Nagy László tiszteletbeli főszolgabíró mondta el ünnepi beszédét – hangerősítő hiányában nem a teljes közönségnek. A beszédet Dobó Imre tanuló szavalata követte, majd a MÁV Millennium, az Ipartestület és a MÁV Fűtőház egyesített dalkara elénekelt a Hiszekegyet, végül a levették

¹¹⁹⁷ Szolnoki Ujság, 1931. június 7. 1-2. A szolnoki regatta hősei emlékének megörökítése.

¹¹⁹⁸ Életéről, illetve missziós tevékenységéről: Puskás 2011.

¹¹⁹⁹ MFL Historia Domus 198. Audoin-Rouzeau és Becker adta közre az ausztráliai megemlékezések egy szeletét: a húszas években ugyanis az ottani emléknapi „annyira lerészegedett, hogy arra kérték őket, ne jöjjenek többé az emlékművek közelébe, melyekre persze nemcsak barátaik neve volt felvéve, akik soha nem tértek vissza az európai harctereikről, hanem a sajátjuk is”. Audoin-Rouzeau – Becker 2006: 148.

zenekara a Himnuszt játszotta el.¹²⁰⁰ Ezután a szobor megkoszorúzása következett. A katonaság és csendőrség koszorúját Lotz Károly alezredes, a vármegyéét Tóth József jegyző, a városét vitéz Kmetty György tanácsos, a leventékét Kozma Lajos, a frontharcosokét Tóvízi Gáspár, a HONSz és a többi társadalmi egyesület koszorúját Molnár János városi tanácsos helyezte el. Zárásképpen a kivezenyelt katonai díszszázad és a leventék a szobor előtt menetben vonultak el.

X.5. Hősi és hadifogoly-sírok

X.5.1. A sírok helyzete¹²⁰¹

Az első világháború folyamán – a hadisírok gondozásában – 1915 ősze hozta el a fordulópontot: ekkor állt fel a császári és királyi Hadügyminisztérium 9. osztálya, amelynek feladata a katonatemetők, katonasírok létesítésére, fenntartására és a hősi halottak nyilvántartására terjedt ki. Az első világháborús magyar részvételt lezáró trianoni békeszerződésben (1920. június 4.) a VI. rész foglalkozott a hadifoglyok és a sírhelyek kérdéskörével. A rendelkezések közül kiemelendők az alábbiak: gondoskodni kell arról, hogy az *„eltemetett katonák és tengerészek sírhelyei tiszteletben és jókarban tartassanak”*, hasonlóképpen az elhunyt hadifoglyok és polgári internáltak sírhelyei is, a hadviselő felek egymás rendelkezésére bocsátják *„az elhaltak teljes névjegyzékét a személyazonosságuk megállapításához szükséges összes adatokkal együtt”*.¹²⁰² Az 1999. évi XLIII. törvény 3. § f) pontja adja meg szabatosan a „hősi temető, hősi temetési hely” fogalmát: *„a honvédelmi kötelezettség fegyveres vagy fegyver nélküli teljesítése közben elesettek, továbbá a teljesítést követően, ezzel közvetlenül összefüggésbe hozható okból elhunytak, valamint háborúban kényszermunkára hurcoltak és elhunytak eltemetésére, hamvaik elhelyezésére szolgáló temető (temetőrész), temetési hely”*.¹²⁰³

Hogy mennyire nem volt egyszerű a sírok gondozásának kérdése már a háború évei alatt sem, egy 1917-ből származó sajtótudósítás mutatja: *„Kint jártunk a napokban a róm. katolikus temetőben és megtekintettük a hősök temetőjét is. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a hősök sírjai nem állanak olyan gondozás ápolás alatt, mint az előző években. Az utakat benőtte a fű, a sírokon dudva terem és nem látszanak a hazafias kezek gondos és odaadó*

¹²⁰⁰ Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok, 1934. május 31. 1. A hősök ünnepe.

¹²⁰¹ A hősi sír fogalmának értelmezéséhez: Tóth 2017: 29.

¹²⁰² 1921. évi XXXIII. törvénycikk indoklása az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről.

¹²⁰³ 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről.

munkálkodásai. Jóleső kegyelettel láttuk az elmúlt években, hogy a sírok milyen rendezett állapotban vannak és hazafias érzéssel vettük tudomásul, hogy a hatóság és a társadalom vállvetett igyekezettel törekszik arra, hogy a hazánkért hősi halált halt derék katonák gondozott hantok alatt aludják örök álmukat és pihenjék ki emberfeletti fáradalmaikat. Jólesett látni, hogy a hazafias utódok hálájuk és kegyeletük jeléül virággal ültették be nagyszerű hőseink állandó nyugvóhelyét. Nem hisszük, hogy ez a hazafias kegyelet csökkenőben volna és elképzelni sem tudjuk, hogy a hatóság és társadalom nem törődve azoknak sírjával, akiknek köszönheti, hogy hazánk területén ellenség nem áll és országunk nem lett áldozatává ellenséges betöréseknek. Azok a hősök, kik az ezidőszert gondozatlan és nem kellően ápolt sírok alatt pihennek, – voltak azok, kik őrt állottak a Kárpátok kapujában, megfenyítették Szerbiát és visszatartották az olaszt Isonzónál s meghordozták a diadalmas magyar zászlókat a fehér cár birodalmában.”¹²⁰⁴

A „hősi emlék-e a hősi sír?” kérdéssel kapcsolatban Somfay Örs úgy vélte, hogy egy temetőben lévő háborús sír személyes jellegű és nem a közösséghez tartozik, éppen ezért – hacsak nem kapcsolódik hozzá társadalmi aktivitás (koszorúzás, megemlékezés) – a világháború hősi halottainak sírjait nem sorolta a hősi emlékek közé.¹²⁰⁵ Később annyiban árnyalta a meghatározást, hogy csak *„azokat tekinthetjük hősi emlékeknek, amelyek megjelenésükben és szöveges tartalmukban egyértelműen utalnak a világháborúra”*.¹²⁰⁶ Több településen azonban – hiába a külön sírok – dízsírhelyet biztosítottak az elesetteknek, sokszor uniformizálták a síremlékeket is. Ez azt bizonyítja, hogy bár valóban személyes jellegű a gyász, ez a „kiemelt státusz” a közösségért hozott áldozatnak is szólt. Természetesen egy katonai temető – amelynél a legtöbb esetben központi felirat is megerősíti hősi emlék funkcióját – ebbe a kategóriába tartozik.

X.5.2. Hány főt temettek el Szolnokon?

A szolnoki temetőkbe (hősi parcellákba vagy külön) a város egészségügyi intézményeiben, a frontról érkezett vonatokon elhunyt katonákat temették el. Számos hősi halottat a harcterről szállítottak haza, és temettek újra. A szolnoki statisztikai hivatal 1921 nyarán még rendelkezett az eltemetettek névjegyzékével. Ekkor 684 nevet írtak össze, akik közül 562 katona egyes sírban nyugodott. Érdekes, hogy már ekkor 172 jeltelen vagy olvashatatlan feliratú sír volt a temetőben, és az összegzés is hanyag állapotúnak minősítette a hősi sírkertet. Egy 1926-ból származó összeírás 876 hősi sírről tudott Szolnokon. 760 fő a katonai parcellában, 93 fő a

¹²⁰⁴ Haladás, 1917. augusztus 26. 1. Katonai sírok.

¹²⁰⁵ Somfay 2014: 45.

¹²⁰⁶ Uo. 47-48.

református temetőben, 23 fő az izraelita temetőben nyugodott. Ebből 357 fő magyar, 185 orosz, 144 osztrák, 88 olasz, 40 szerb, 21 román, 18 német, 14 bosnyák, 9 horvát volt. A református síroknál „*jeltelennek*”, az izraelita temetőben „*sírkővel (fejfával) ellátva*”, a római katolikus temetőben „*sírkővel (keresztel) ellátva*” jelölték a sírokat. A katonai parcellában 314 sír volt sírkővel, 328 fejfával ellátva, igaz, ez utóbbiak esetében 250 sír „*felírás nélkül*” jelzettel szerepelt.¹²⁰⁷

1927-ben és 1928-ban nagyobb szabású átalakításokat hajtottak végre a hősi parcellában. 17 katonát exhumáltak, a területet pedig parcellákra osztották.¹²⁰⁸ 1928 őszén a hősi temetőbe emlékfákat ültettek. Távlati célként a hősi temető ligetté való átalakítását jelölték meg, illetve a fák megerősödése után emléktáblákkal kívánták a fákat megjelölni úgy, hogy a város minden egyes hősi halottja (ekkor 900 főt említettek) „kapott” volna egyet-egyét. A nagy nekibuzdulás ellenére 1932-ben „*a sírok gondozatlanok és elhanyagoltak*” voltak.¹²⁰⁹ A helyettes temetőgondnok 1937-es leveléből tudható, hogy a hősi parcellához kaput is építettek, kutakat is fúrattak. A levél éppen ezeknek a tárgyaknak a leromlott állapotáról adott láttelepet. A gondnok szerint a kapu leszakadt („*sürgősen megcsináltatni kegyeskedjék, mert a sok külföldi idegen, akik a hősi temetőben megszoktak fordulni, rossz véleményt fognak nyilvánítani, látva eme szembe tűnő hiányosságot*”), a két „hadi kut” hasznavehetetlen: „*víz nélkül virágot nevelni nem lehet*”. A polgármester intézkedett, a hibákat orvosolták.¹²¹⁰ 1950-ben még 716 fejkövet tudtak összeszámolni.

Nem a hősi parcellában, hanem külön, a családi sírboltba temették el 1931 őszén Pápay Mihály Domiciánt, a magyar királyi 29. honvéd gyalogezred tartalékos hadnagyát, aki „*1916 júniusában elesett a bukovinai Csokonetzben, Kirlibaba és Jakobényi között*”.¹²¹¹ Pápayék másfél évtizeden keresztül próbálkoztak a hazaszállítással, végül a honvédelmi minisztérium közbenjárásával értek célt. Bukarestben a román katonaság hősi halottat megillető tisztelettel fogadta, majd vonattal, Aradon keresztül érkezett haza, Szolnokra, ahol katonai díszpompával temették újra.¹²¹² Ugyanígy hazahozatták R. Pélyi János holttestét is, aki 1915. október 13-án halt hősi halált. Az emléktáblán az alábbi szöveggel emlékeznek rá:

„Meghalt ez ifjú hogy a haza viruljon.

Remény nélkül egy csepp könny se huljon.

A föld melyért küzdött szelíden takarja.

¹²⁰⁷ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

¹²⁰⁸ Uo. és Szolnoki Ujság, 1927. május 22. 1. Rendezik a hősök temetőjét.

¹²⁰⁹ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

¹²¹⁰ MNL JNSzVL V.474.c. Szolnok 10.488/1938.

¹²¹¹ Ma: Ciocanesti, Carlibaba, Iacobeni, Románia.

¹²¹² Szolnoki Ujság, 1931. december 1. 1-2. A hősi halott diadalmasan hazatért és Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1931. november 29. 2. Egy hősi halált halt szolnoki tisztet hazahoztak Galíciából.

Ellenséges földről ím haza tért hamva.

Hű volt mert életét adta hazájáért

A szülői ima szól boldogságáért.”

Az úgynevezett külső református temetőben található katonatemetőt egy elkülönített, sövénnyel körülvett területen alakították ki. Gondozása nehézkes és esetleges volt: előfordult, hogy a frissen rendezett sírokat a temetőben legelő konda pár óra alatt feltúrta. Csaknem 100 magyar és külföldi katona nyugszik itt, akik a szolnoki császári és királyi tartalékkórházban haltak meg. A parcella közepén egy kopjafa állt, ez azonban a II. világháború évei alatt eltűnt.¹²¹³ A sírkövek feliratai kopottak, helyenként olvashatatlanok voltak, ezért néhány éve a Szer-telen Fiatalokért Szolnok Közhasznú Egyesület, a Magyar Honvédség 25/88. Könnyű Vegyes Zászlóalj és a Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára együttműködése keretében – Kozák Csaba, a Szefisz vezetője, Lippai Péter ezredes, Farkas Tibor százados, Végh Miklós református lelkipásztor, Csontos Gyula, a református temető gondnoka és ezen írás szerzője részvételével, koordinálásával, a halotti anyakönyvek, illetve az ún. Halottvizsgálati jegyzőkönyvek felhasználásával – megújultak a sírkövek. A munka azonban nem ért véget, hiszen a feliratok minősége, a sírkert összessége még fejleszthető, méltóbbá varázsolható.

Az izraelita temetőben ma már csak nehezen azonosíthatóak a világháború hősi halottai, annak ellenére, hogy rendelkezésekre bocsájtottak egy temetőrajzot. Amit biztosan meg lehet állapítani, hogy volt egy világháborús rész kialakítva („Hősök sírja”, mellette több hősi sír), és számos hősi sír szétszórva a temető területén. Egyikük Adler Ignác ügyvédé, aki a császári és királyi 68. gyalogezred önkénteseként halt hősi halált. Édesapja Szolnokra hozatta holttestét, majd 1915. december 29-én katonai pompával, ezrek jelenlétében búcsúztatták.¹²¹⁴ A Haladás nevű szolnoki lap azonban felvetette, hogy Adler Ignác unokatestvére, a szintén hősi halált halt Adler József miért nem nyugodhat szolnoki földben? Hiszen mindketten életüket adták a hazáért, mindkettőt haza akarta hozatni a családjuk. De: *„A szegény Adler hullájának hazahozatala nehézségekbe ütközik, azt csak pénzért, drága pénzért lehet hazahozatni, de csakis háború után; a jobb módú, a vagyonnal rendelkező Adler család azonban hazahozatja hulláját, mert rendelkezésére áll minden fórum, rendelkezésére áll az Entreprise Pompes Funébres, amely vállalat összeköttetéseinél fogva keresztül tud vinni mindent. Az államvasutak igazgatósága készséggel, soron kívül rendelkezésére áll a gazdagoknak. Ezeknek hozzátartozóit a gazdag Adlerokat 30 napon belül haza lehet szállítani pénzért a messze Oroszországból; túl a lengyel határról azonban a szegény Adlerokat a magyar határ széléről nem lehet, mint a*

¹²¹³ MNL JNSzML XXIII. 607. a. 823-1/1954. és MNL JNSzVL V.474.c. 2946/1948.

¹²¹⁴ Haladás, 1916. január 2. Adler Ignác temetése.

*végzés mondja, csak háború után. Mi mindig azt hittük, hogy a vagyon csak idehaza béke idejében érvényesül, de belátjuk, hogy tévedtünk. Tévedtünk akkor, amidőn azt hittük, hogy minden katona egyforma...*¹²¹⁵

A második világháború után még készültek települési jelentések, nyilvántartva immár az új világháború sírjait és emlékműveit is. Ennek az időszaknak a „sírgondozási” elképzeléseit, a település vezetőinek józan mérlegelési lehetőségeit jól mutatja az alábbi – igaz, nem szolnoki, hanem jászberényi – irat: *„Az 1914/18. évi világháborúban elhaltak sírjai nem nagy területet foglalnak el. Ezen hősi sírok közül a Szent Imre hg. úti temetőben van 65 egyes sír, kb. 160 négyszögöl területen, a Református temetőben pedig 35 egyes sír kb. 50 négyszögöl területen. Mind magyar hősi sírok. Tekintettel arra, hogy fentiek szerint az 1914/18-as hősi sírok nem nagy területen fekszenek, gondozásuk nem ütközik komolyabb nehézségekbe, a város nem találja szükségesnek, hogy ezen hősi halottak maradványai kihantolás után nemzetenként elkülönítve, kis helyet elfoglaló közös osszáriumban, csontkriptákba, vagy közös sírokba temetessenek el, hanem elhelyezésük és gondozásuk történjék az eddigiek szerint.*”¹²¹⁶

Az idő múlásával, a hatóságok – jó esetben csak – szabotáló „munkájával” kitörlésre ítéltették a közgondolkodásból a hősi sírok, temetők kérdését. Szolnokon is felmerült a hősi temető halottainak exhumálása és közös sírba való áthelyezése, ám a tervet a polgármester – hivatkozva arra, hogy a II. világháború alatt kb. 1300 új halottat temettek rá a régi sírokra – nem támogatta.¹²¹⁷ Napjainkban a katonasírok helyzete – a számtalan kiváló kezdeményezés, civilek, katonák kooperálása ellenére, illetve hozzátéve, hogy csak a vármegyei helyzetet ismerem – meglehetősen problematikus: bár nem felszámolható sírokról beszélünk, sok vármegyei településen folyamatosan ezek mégis „eltűnedeznek”, felszabadítva ezzel a kedvező fekvésű sírhelyeket. A szolnoki világháborús katonai parcella a 21. század elején¹²¹⁸ újult meg nemzetközi összefogás eredményeként. Az eltelt közel száz év sok-sok viszontagsága után joggal reménykedhetünk abban, hogy a magyarok, csehek, horvátok, lengyelek, németek, olaszok, oroszok, osztrákok, románok, szerbek és montenegróiak itt eltemetett hős fiaik immár nyugodtan alhatják örök álmukat.

¹²¹⁵ Uo. 1915. november 7. 3. A két Adler.

¹²¹⁶ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954. Jelentések az összetemetésekről: MNL JNSzVL IV.407. 2585/1949.

¹²¹⁷ MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

¹²¹⁸ 2003. szeptember 1-jén avatták fel.

X.5.3. Olasz sírok

A magyar hősi halott katonák mellett találhatunk iratokat a magyar hadifogságban elhunytakkal kapcsolatban is. Az exhumálások és a sírok összpontosítása miatt külön kiemelendők az olasz hadifoglyokról szóló iratok. A két ország között a békeszerződés aláírása után megtörtént a kapcsolatfelvétel – 1920 őszén a budapesti olasz misszió vezetője a belügyminiszter segítségét kérte az olasz hadifoglyok számának megállapításában. A belügyminiszter továbbította a kérést és a feladatot az alispánoknak, ők pedig kérték a törvényhatóságuk területén lévő településektől a számokat.¹²¹⁹ A hősi sírok kérdésében a húszas évek második felétől történt előrelépés.¹²²⁰ A belügyminiszter 4601/1926. III. számú körrendeletével (1927. március 12-én) tájékoztatta a törvényhatóságokat, hogy a viszonyosság elve alapján el kell tekinteni a sírok exhumálásával és összpontosításával kapcsolatos illetékek és járandóságok felszámolásától, ugyanis az olaszok *„hőseink földi maradványainak hazaszállításánál minden illetéket elengedtek és úgy intézkedtek, hogy nekünk a sírásók munkadíján kívül más személyi járandóságot nem kellett fizetnünk”*.¹²²¹ A körrendeletben szereplő kimutatás szerint egyébként az országban ekkor 132 temetőben 3781 fő olasz hősi halott és internált nyugodott – ez a szám 1933-ra 3802-re nőtt. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében Szolnokon kívül Csépán (2 fő), Dévaványán (1 fő), Jászapátin (2 fő), Jászberényben (4 fő), Kunhegyesen (1 fő), Kunszentmártonban (3 fő) és Mezőtúron (1 fő) írtak össze elszállítandó katonákat. A sírok összpontosítását 1927 folyamán két helyszínen (Ostffyasszonyfa, Budapest) tervezték megvalósítani; 1933-ra további hat település jelent meg az elgondolásokban: Győr, Kenyérmező, Miskolc, Nyíregyháza, Székesfehérvár és Zalaegerszeg.

1933 februárjában még két időpontban gondolkodtak: az elsőt ugyanazon év márciusában tervezték, a másodikra 1948 körül került volna sor.¹²²² 1933 őszén Gömbös Gyula (honvédelmi miniszterként kiadott) rendelete eldöntötte a felsorolt helyszíneken túl fellelhető olasz sírok sorsát, és közölte az érintettekkel, hogy 1933 novembere és 1934 áprilisa között kerül sor az exhumálásra és az összpontosításra. Részletesen tájékoztatott továbbá a majdani körülményekről: a vízhatlan zsákokról, koporsókról, egyéb kellékekről, a sírásók munkadíjáról és a túl drágán dolgozó temetkezési vállalatok mellőzéséről. A szolnoki exhumálásra a tervezettnél két nappal később, 1933. december 13-án került sor, ekkor 33 olasz katona maradványait szállították el. Az első exhumálási hullám lebonyolítása közben szerzett

¹²¹⁹ MNL JNSzVL IV.407. 2625/1923.

¹²²⁰ Tóth 2013: 371.

¹²²¹ MNL JNSzVL V.474.c. 4428/1934.

¹²²² Az ekkori elképzelések szerint 6 vagy 8 temetőben – „előreláthatólag 1948 évig” – meghagyják a sírokat, a többieket Budapestre szállítják, és a rákoskeresztúri hősi temető I. számú parcellájában, egyes sírokban helyezik el őket. In: Belügyminiszteri rendelet, 70.514/1933.IV. 1933. február 21.

tapasztalatokat¹²²³ hasznosítva 1934 tavaszán folytatódott a hősi halottak elszállítása. A Honvédelmi Minisztérium 1934. július 14-én értesítette a szolnoki katonai állomásparancsnokságot, hogy a korábban bejelentett 56 olasz hősi halotton kívül még 9 van a szolnoki temetőben eltemetve. A parancsnok ezt követően helyszíni szemlét tartott a hősi temetőben, majd Szijj József városi fogalmazóval megjelölték a fölbontandó sírokat. Összesen 61 sírt tudtak kiválasztani – a hiányzó 4 fő sem a katonai, sem a városi nyilvántartásban nem fordult elő, így őket adatok híján nem tudták exhumálni. A kihantolásra és az elszállítására – végül – részletes névjegyzék alapján – 1934. július 24-én került sor.¹²²⁴ A budapesti olasz katonai attasé megbízásából az exhumálásoknál Angelo Roma volt jelen.

¹²²³ „Oly halottak voltak, mint olaszok nyilvántartva, akik nem olaszok, egyes helyeken pedig az exhumálások alkalmával a helyszínen olyan olasz hősi halottak találtattak nagyobb számban, akik nem, mint olaszok voltak nyilvántartva.” In: A honvédelmi miniszter rendelete, 427.780/1934-4. 1934. március 23.

¹²²⁴ Bővebben: http://hosokvoltak.blog.hu/2011/07/26/olasz_hosi_halottak

XI. Összegzés

Doktori dolgozatomban egy alföldi megyeszékhely, Szolnok első világháború alatti mindennapjait, hétköznapi életét, helytállását vizsgáltam. Célom volt, hogy elsősorban levéltári forrásokat használva bemutassam és elemezzem a „fizikailag” érintetlen hátország társadalmi, gazdasági és politikai életét egy olyan konfliktus idején, amely erőteljes hatással volt a fronton túli folyamatokra.

Ráadásul a villámháborús tervek minden oldalon kudarcot vallottak, ezért a résztvevő államok rákényszerültek a katonaság mellett a polgári lakosság bevonására is a háborús terhek viselésébe. Pastor szerint ebben a totális jelzővel leírt háborúban a civilek mozgósításának mértéke példa nélküli volt a modern időkben. Ennek köszönhető az angol (majd német) nyelven többletjelentéssel bíró „home front” (heimatfront) kifejezés megszületése (szemben a hátországgal),¹²²⁵ amely – ismét csak Pastort alapul véve – *„nemcsak a polgári lakosságra vonatkozó tekintélyelvű intézkedések alkalmazását jelölte, hanem arra is utalt, hogy olyan társadalmi kohéziót kell létrehozni, mint amilyen a lövészárkokban a katonák között volt. A kormányok e célból szociális, politikai és gazdasági intézkedéseket, valamint propagandát alkalmaztak.”*¹²²⁶

A bevezető, a kutatástörténetet és -módszertan után Szolnok városának 1914 előtti évtizedeit tekintettem át. Azért döntöttem a részletesebb vizsgálat mellett, hogy lássam, milyen állapotban érte a várost a háború. A dualista időszakban Szolnok népessége folyamatosan növekedett – többek között a vasúti csomóponti és az 1876-ban megszerzett megyeszékhelyi szerepkörnek, az ezek nyomán meginduló erőteljes ipari-kereskedelmi fejlődésnek, a városba települő hivataloknak, gyártelepeknek és építkezéseknek, illetve a javuló közegészségügyi ellátórendszernek köszönhetően. A komparatív szemléletű megközelítés és a szűkebb határokból való kitekintés jegyében a megyeszékhely mutatóit nemcsak a vármegye egyéb rendezett tanácsú városaival (Jászberény, Karcag és Mezőtúr), hanem azokkal a legalább 20 ezer lakossal rendelkező – szintén rendezett tanácsú jogállással bíró – városokkal is összevetettem, amelyeket 1912-ben szintén esélyesnek gondoltak a törvényhatósági jog megszerzésére (Brassó, Eger, Nagykanizsa, Nagyszeben, Nyíregyháza és Szombathely). Ezeket az adatokat tovább árnyaltam a városok hierarchiáját taglaló munkák – Szolnokot is besoroló – ismertetése során. Igyekeztem érzékeltetni, hogy a háborút megelőző négy évtized alatt a város polgármesterei és a fejlődésért síkraszálló egyéb szereplők miképpen próbálták erősíteni az

¹²²⁵ 1917-ben Kiss Ernő törvényhatósági bizottsági tag, ekkor a kunszentmártoni kerület országgyűlési képviselője úgy fogalmazta ezt meg, hogy „két fronton küzd az ország lakossága: egyik a hadsereg, másik az itthon levők frontja”. In: MNL JNSzVL IV.405. 426/1917.

¹²²⁶ Pastor 1985: 124.

elnyert központi szerepkört, és hogyan fenyegette a törvényhatósági jogért fellépő települést a pótló.

Ezt követően az emberfeletti munkát végző városi vezetés munkáját mutattam be. Hangsúlyoztam, hogy Harsányi Gyula polgármester az állam által erősen szabályozott terepen volt kénytelen lavírozni – itt elég csak a rendkívüli takarékosági intézkedések bevezetésére, a fejlesztések leállítására utalnunk. A város közigazgatási tevékenységének döntő része 1914 augusztusától a háborúhoz kapcsolódott: a számtalan új feladatot viszont a behívások miatti csökkenő létszámmal kellett ellátnia a tisztviselőknek. Ebben a fejezetben szóltam az úgynevezett szolnoki merényletről a trónörökös (a későbbi IV. Károly) ellen, amely – mikrotörténeti adalékként – rávilágított a háborús pszichózis állapotára és a propaganda fontosságára. Megvizsgáltam a Kesik Ödön városi rendőrkapitány elleni fegyelmi eljárás iratait, és megállapítottam, hogy hiába ítélte a belügyminiszter is alaptalannak a merényletre vonatkozó állításokat, a bizalom már helyreállíthatatlan volt, így a rendőri vezető távozott posztjáról.

A következő fejezetben a gazdaság működését vettem górcső alá. Magyarországon a kormány gazdaságba történő beavatkozásának és aktív szerepvállalásának az 1912: LXIII. törvénycikk ágyazott meg. A szerbeknek küldött ultimátum és a háború kitörése után az állam élt is felhatalmazási jogával: Bécs mintájára a magyar fővárosban is elrendelték az értéktőzsde bezárását (július 27-29.),¹²²⁷ tizennégy napos hitel- és adósságmoratóriumot vezettek be,¹²²⁸ valamint német mintára a kormány által szigorúan kontrollált központok biztosították a termelést és az elosztást. Különböző eszközökkel avatkozott be és korlátozta az állam a háttország ellátását: a hatósági ármaximálás, a jegyrendszer bevezetése és a rekvirálás mind ezt a célt szolgálta. Körbejártam, hogy ezek az intézkedések, a „totális háborúhoz igazított parancsgazdaság” lépései milyen következményekkel jártak a lakosságra nézve: hiány, árdragítás, élelmiszer-hamisítás és infláció.¹²²⁹ A fejezetben kitértem a mezőgazdasági munkaerő növekvő hiányára. Az ágazat problémáit a vetési és aratási szabadságokkal, a nők munkába állításával, katonai munkásoktagok, illetve hadifoglyok alkalmazásával kívánta a

¹²²⁷ Az Est, 1914. július 28. 1. Három napig nincs tőzsde. A három napból csaknem két év lett. 1916 márciusában kezdődött újra a kereskedelem, de ekkor is korlátozottan: „nem lesz hivatalos árjegyzés, nem lesz devizaüzlet, mert ezt a devizaközpont látja el, nem lesz záloglevélüzlet, nem lesz határidőüzlet, mert a magánforgalom üzletei kizárólag készpénzüzletek lesznek és a járadéküzletet is a tőzsdeügynökök soraiból kiválasztott tizenkét ügynök fogja elvégezni”. In: Magyarország, 1916. március 15. 12. Az értéktőzsdei magánforgalom megnyitása.

¹²²⁸ A moratórium határidejét többször meghosszabbították: A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.715. M. E. számú rendelete, a magánjogi kötelezettség teljesítésére halasztás engedélyezése tárgyában. In: Magyarországi Rendeletek Tára, 1914. Budapest, 1914, 1444-1446., A m. kir. minisztérium 1914. évi 6.045. M. E. számú rendelete, magánjogi kötelezettségek teljesítésére halasztás (moratórium) engedéséről. In: Uo. 1467-1472. és A m. kir. minisztériumnak 7.205/1914. M. E. számú rendelete, magánjogi kötelezettségek teljesítésére újabb halasztás engedése (moratórium) tárgyában. In: Uo. 2244-2260.

¹²²⁹ Pastor 1985: 125-129.

kormányzat megoldani. A háború költségeinek fedezésére kiépülő, 1914 és 1918 között nyolc alkalommal kibocsájtott hadikölcsönök rendszerét is végigkövettem. Kiemelten foglalkoztam az első hadikölcsön bevezetésének feltételeivel és eredményével. Megállapítottam, hogy bár a város polgármestere kiváló eredménynek titulálta a település jegyzési eredményeit, a vármegyei és a hasonló méretű rendezett tanácsú városok jegyzéseivel összehasonlítva inkább átlagosnak volt mondható.

A következő nagyobb fejezetben a hadsegélyezés, hadigondozás és hadi jótékonyosság témakörét jártam körbe. Szolnokon a háború kezdetétől intenzíven megindult a társadalmi segélyező szervezkedés, a különféle gyűjtések és segélyakciók – legalábbis a kezdeti hónapokban – élénken foglalkoztatták a helyi közéletet. A város intézményeiben, elsősorban az erre a célra lefoglalt iskolaépületekben folyt a sebesült katonák ápolása. Bemutattam a kórházakban folyt gondozói munkát, és részletesen taglaltam a szolnoki ápolás-történet kiemelkedő fejezetét, az 1915-ben kialakított üdülőbarakkokban lábadozók mindennapjait. Ezzel kapcsolatban elvégeztem a helyi kórházakban – a gondos és önfeláldozó ápolás ellenére – elhunyt magyar és nem magyar katonák névsorának rekonstrukcióját. A helyi társadalom áldozatkészségét bizonyította az Augusztus Gyorssegély-alap egyik akciójának, az „Aranyat vasért” mozgalomnak a kiterjedtsége, az anya- és csecsemővédelmi szövetség – a helyi sajtó vizsgálatával – nyomon követett munkálkodása és a háború utolsó évében megvalósított gyermeknyaraltatás. A helytörténet eddig nem foglalkozott a Szolnokon fungáló Alföld szabadkőműves páholy jótékonyági tevékenységével. Ezt most megtettem a rendelkezésemre álló jegyzőkönyvek és iratok feldolgozásával. Megállapítottam, hogy a páholytagok óriási munkát végeztek: ruhát osztottak, támogatták a hadirokkantakat, -özvegyeket és -árvákat, behatóan foglalkoztak az anya- és csecsemővédelem problémájával.

A következő fejezetben a háború éveit alatt a vármegyébe és a városba kerülő internáltak, menekültek és hadifoglyok sorsát igyekeztem feltérképezni. A fogalmak és a jogszabályi környezet tisztázását követően részletesen írtam a galíciai, bukovinai és erdélyi menekültek befogadásával járó feladatokról és az arra adott társadalmi és politikai válaszokról. Az 1916. augusztus végén bekövetkező román támadás következtében elmenekülő tízezrek ellátásában kiemelkedő szerepet játszott a szolnoki vasútállomáson felállított Menekültügyi Kirendeltség. A Pethes László vármegyei aljegyző által kiépített elosztó-, irányító-, ellenőrző- és gyűjtőállomássá fejlesztett hivatal önálló helyiségben működött, a menekültek elhelyezésére barakkot, az élelmezésükhöz külön konyhát létesítettek. Nemzetközi egyezmények és azok hazai törvénycikkei részletesen szabályozták a hadifoglyokkal való bánásmódot, így szabályozták azok foglalkoztatását is. A feltárt szolnoki és vármegyei példák alapján megállapítható, hogy az igénybe vett hadifoglyok munkaértéke elmaradt ugyan a

bevonultakétól, ám mégis fontos szerepet játszottak a hátszág gazdaságának fenntartásában. A birtokosok és üzemtulajdonosok levelei, illetve a hadifoglyok panaszai után felvett jegyzőkönyvek segítségével próbáltam bemutatni és árnyalni a hazájuktól távol élők mindennapjait. Hangsúlyos a fejezetben egy olasz hadifogoly leszármazottjával való kapcsolatfelvétel története.

Ezt követően ismertettem az iratokkal és/vagy évkönyvekkel rendelkező szolnoki tanintézetek háborús szerepvállalását, kitérve történetükre, elhelyezkedésükre, az épületek és az épületeket használók sorsára, a tananyag és a tanítás kereteinek módosulására, hadsegélyező tevékenységükre. Az oktató-nevelő munkát jelentősen hátráltatta, hogy a négy intézményből hármat kórházi célokra foglaltak le, a pedagógusok közül többet katonai szolgálatra hívtak be, így az itthon maradottakra hárult helyettesítésük terhe. Részletesen foglalkoztam a korban megfelelő és alkalmasnak ítélt tanulók katonai szolgálatával, a katonai előkészítő tanfolyamokkal, a bevezetett vizsgakedvezményekkel és a hadiérettségi rendszerével. Láthattuk, hogy a szolnoki iskolák tanárai és tanulói a háború alatt milyen karitatív működést folytattak a hadsegélyezés és a hadi jótekonyság terén, majd szóltam a tananyag változásáról és a családi háttér meggyengülése miatt sűrűbben előforduló magatartási problémákról. A fejezet végén számba vettem az iskolák veszteségeit.

Ezután arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a háborús években hogyan változott Szolnok népessége, miképpen alakult a születések, a házasságkötések és a halálozások száma. Ebben a részben is összevetettem a megyeszékhely adatait azokkal a rendezett tanácsú városokéval, amelyeket korábban vizsgáltam. Megállapítottam a születések és a házasságok számának csökkenését, a hátszági polgári lakosság halandóságának növekedését. Magyarázatom szerint ezek a változások több tényezőre vezethetők vissza: pl. élelem- és gyógyszerhiány, a gazdasági helyzet rosszabbodására, a férfiak bevonulása, orvoshiány, járványok. A társadalmi változások témakörében figyelmemet a középosztály deklasszáldásának folyamatára és a nők megváltozott helyzetére fordítottam. Ez utóbbi kapcsán érzékeltettem a női munkavállalók arányemelkedését.

Az elhúzódó háború nagyon nehéz körülményeket teremtett: 51 hónap után akadozó közlelés és közellátás, élelmiszer- és nyersanyaghiány, inflációs nyomás, romló közegészségügy, elszegényedés és egyre feszültebb, türelmetlenebb közhangulat. A társadalmi, gazdasági és mentális állapoton csak rontott a dualista politikai rendszer megropppanása és az öszirózsás forradalom. A közigazgatási keretek szétmállása, a közrend felbomlása és az államhatalom tekintélyének eltűnése Szolnokon is tapinthatóvá vált: a település vezetőjének távozása mellett felvillantottam 1918 őszének kriminális állapotait. A fenti eseményekkel szinte

egyidőben jelent meg a spanyolnátha a vármegyében és a városban, amely jelentős számú halálesetet okozott a hátszágban.

Dolgozatom utolsó fejezetében a város hősi halottainak számbavétele mellett részletesen szóltam a felkutatott első világháborús emlékművekről, emléktáblákról és a Szolnokon végső nyughelyet találtak sírjairól.

Egy bő évtized munkájának eredményeként született meg jelen doktori disszertáció. A döntő részben levéltári forrásokra támaszkodó alapkutatásom legfontosabb eredménye Szolnok város 1914 és 1918, részben 1919 közötti hátszági mindennapjainak alapos feltárása. A téma újdonságát az adja, hogy az eddigi várostörténeti kutatások nem foglalkoztak az első világháború hátszágiával. Dolgozatom érdemének gondolom, hogy – a lokális nézőpontot végig fenntartva – nem elszigetelten vizsgáltam a város fejlődését és a háború alatti változásokat, hanem tágabb kontextusba helyeztem az elért eredményeket: az eltérő adottsággal rendelkező, de hasonló jogállású és maguk elé ugyanazt a célt (ti. a törvényhatósági jog megszerzését) kitűző települések összehasonlító vizsgálatát végeztem el, mely akár bővíthető is időben a későbbiekben. Munkám hangsúlyos elemének szántam a város veszteségi adatainak összegyűjtését és pontosítását. Széleskörű forrásfeltárással sikerült egy olyan adatbázist létrehozni, amely jól szolgálja a társadalmi igények kielégítését. A hősi halottak listáján túl maradandó eredményt tudok felmutatni az országosan is unikálisnak számító, 1918. augusztus 20-án felavatott orosz emlékmű feliratainak megfejtésében, a hősi parcella hangsúlyos helyére történő áthelyezésében, a méltó környezet megteremtésében.

Több területen azonban érdemes lenne folytatni a kutatásokat. Számomra a leglényegesebb ezek közül a – reményeink szerint – lakosságnál lévő, és eddig a levéltárba be nem kerülő naplók és levelek begyűjtése és feldolgozása. Ahogy Molnár Eszter Edina megfogalmazta: „Az 1914 és 1918 között keletkezett naplók és levelek lehetővé teszik a világháborút megélt ember gondolkodásának, érzéseinek és döntéseinek megértését a mai olvasó számára. A szavakban történő megformálás ugyanis nemcsak a történetek, események szintjén képes közvetíteni az egykori történeti valóságokat, de képes arra is, hogy elmondja a megfogalmazónak ezekhez való viszonyát: a történelem kontextussá válik, így a főszereplő nem maga a történelem lesz, hanem az ember a történelemben.”¹²³⁰ Minden kutató olyan találatról álmodozik (különösen, ha első világháborús, hátszági naplóról beszélünk), mint amelyet Marosvári Attila történész-levéltáros lelt föl még a nyolcvanas évek végén. Berkeszi István temesvári főreáliskolai

¹²³⁰ Molnár 2015: 7. Hasonlóan vélekedik Katona Csaba is: „[...] ahány ember, annyi háború, »alulnézetből« annyiféle érzés, történet, megélés, nézőpont. A történetírás korábbi, szinte egyeduralkodó fő csapásirányai, vagyis a politika-, esemény- és hadtörténet fontosságát nem vitatva, rá kell tehát mutatni az árnyaltabb megközelítés fontosságára is, aminek keretében nagyobb érdeklődést tanúsíthatunk mindazok iránt, akik e korszak igazi főszereplői voltak.” In: Katona 2015: 29. A témához: Kövér 2014. és Galambos – Kujbusné 2014.

igazgató első világháborús naplója ráadásul – Marosvári megfogalmazásában – „*kiemelkedően fontos mentalitástörténeti forrás, az Osztrák-Magyar Monarchia világában és a századforduló prosperitásában szocializálódó értelmiségi létforma és gondolkodás traumatikus hirtelenségű összeomlásának pontos, egyben megrendítő dokumentuma*”.¹²³¹

További kutatást igényelne a szabadkőműves páholy vezetőinek, tagságának vizsgálata, többszemponútú feltárása, a bevonulások és felmentések kapcsán más településen előkerült korrupciós vádak vizsgálata, az iskolavezetők életútjának feltárása és végül, de nem utolsósorban az 1918-1919 kapcsán lefolytatott fegyelmi ügyek elemzése.

Reményeim szerint helytörténeti munkám hasznos alapot nyújt az újabb kutatóknak és a Szolnok története iránt érdeklődőknek.

¹²³¹ Berkeszi 1989. A napló 2023 elején került a makói levéltár őrizetébe. Marosvári Attila: Berkeszi István első világháborús naplójáról. Online: https://mnl.gov.hu/mnl/csml/hirek/berkeszi_istvan_első_vilaghaborus_naplojarol (letöltés: 2023. február 23.)

XII. Források és irodalmak jegyzéke

XII.1. Levéltári források

MNL JNSzVML = Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára

- IV.405. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai
- IV.407. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának iratai
- IV.411. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai
- V.441. Szolnok város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyvei
- V.442. Szolnok város tanácsának tanácsülési jegyzőkönyvei
- V.472. Szolnok rendezett tanácsú város közgyűlési jegyzőkönyvei
- V.473. Szolnok rendezett tanácsú város tanácsának iratai
- V.473.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek
- V.473.b. Jegyzőkönyv a tanácsülésekről
- V.473.c. Szolnok város iratai
- V.474. Szolnok város polgármesterének iratai
- V.474.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek
- V.474.c. Közigazgatási iratok
- V.474.d. Hadigondozási ügyek
- V.477.a. Szolnok város hagyatéki leltározójának iratai (1917-1953)
- VIII.59.b. A Szolnoki Magy. Kir. Verseghy Gimnázium iratai, Iktatott iratok
- VIII.106.a. A Szolnoki Állami Polgári Leányiskola iratai, Tantestületi jegyzőkönyvek
- VIII.106.b. A Szolnoki Állami Polgári Leányiskola iratai, Általános iratok
- IX.250.c.
- XV.3.a. Politikai és jóvátételi vonatkozású iratok gyűjteménye, Alispáni iratok
- XV.3.b. Politikai és jóvátételi vonatkozású iratok gyűjteménye, Közigazgatási Bizottság iratai
- XV.3.e. Politikai és jóvátételi vonatkozású iratok gyűjteménye, Települési iratok
- XXIII.607.a. A Szolnoki Városi Tanács VB Igazgatási Osztályának iratai, Ügyviteli iratok
- XXIII.4. Szolnok Megyei Tanács VB Titkárságának iratai
- XXXV.64. Az MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága személyi anyaga, A munkásmozgalomban részt vettek dokumentumai, az internacionalisták névjegyzéke.
- XXXIII.1. Jász-Nagykun-Szolnok megyei felekezeti anyakönyvek másodpéldányainak levéltári gyűjteménye

XXXII.2. Jász-Nagykun-Szolnok megyei állami anyakönyvek másodpéldányainak levéltári gyűjteménye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 148. Belügyminisztérium. Elnöki iratok

K 149 Belügyminisztérium, Rezervált iratok

K 440 Országgyűlési Levéltár, Nemzeti Tanács

P 1109 Alföld Páholy

MZsML = Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

X-61 Mezőtúri Izraelita Hitközség

MFL = Magyar Ferences Levéltár

Historia Domus – VI. 9. Conventus Szolnok, Historia Domus, 1902-1950.

BFL = Budapest Főváros Levéltára

V. 675. h3. Újpest város közéletmezési helyzetének vizsgálata (1917-1918)

HL = HM HIM Hadtörténelmi Levéltár

I. B Kikülönített gyűjtemények, 1867-1945. Tiszti személyügyi és anyakönyvi lapok

VI.36. Tábori lelkészet, Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei

MNL HBVL = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára

XXV.1. Debreceni Népbíróság iratai

VPKL = Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

A. Püspöki Levéltár, 1. Váci Püspöki Hivatal iratai, Acta Parochiarum, Szolnok, 1914-1918.

DAMHA = Damjanich János Múzeum Helytörténeti Adattár

XII.2. Adatgyűjtemények, almanachok, lexikonok, névtárak

Archontológia: Archontológia – Jász-Nagykun-Szolnok megye közigazgatási tisztviselői, 1876-1990. Online: <http://jnszmtisztviselok.hu/>

Bakos 2002: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest: Akadémiai, 2002.

Gazdacímtár 1912: Magyarországi gazdaczímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest, 1912.

Jelentés 1915-1918: A M. Kir. Kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1924.

Keresztény magyar közéleti almanach 1941: Keresztény magyar közéleti almanach. Harmadik kötet. Erdély. Szerk. Hortobágyi Jenő. Budapest, 1941.

Lánczi 1914: Szolnoki és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei útmutató. Szerk. Lánczi Sándor. Szolnok, 1914.

Magyar Compass 1913: Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1913-1914. XLI-ik évfolyam. 1. rész: Pénz- És Hitelintézetek. Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Budapest, 1913, 1361-1369.

MSÉ 1913: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1913. Budapest, 1915.

MSÉ 1914: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1914. Budapest, 1916.

MSÉ 1915: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1915. Budapest, 1918.

MSK 1909-1913: A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája az 1909-1913. évekről. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 59. kötet. Budapest, 1919.

MSK 1913-1918: A Magyar Szent Korona országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 70. kötet. Budapest, 1924.

MSK 1916: Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 58. kötet. Budapest, 1916.

Népszámlálás 1910/1: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.

Népszámlálás 1910/2: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913.

Népszámlálás 1910/5: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demografia. Budapest, 1916.

Népszámlálás 1910/6: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1920.

Népszámlálás 1920/1: Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923.

Népszámlálás 1920/2: Az 1920. évi népszámlálás. 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925.

Népszámlálás 1920/6: Az 1920. évi népszámlálás. 6. rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1929.

Ötszáz magyar élet 1931: Magyar Országgyűlési Almanach. Ötszáz magyar élet. 1931-1936. Szerk. Lengyel László – Vidor Gyula. Budapest: Globus, 1931. Online: https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/al931_36/220.htm (letöltés: 2021. december 5.)

Pálosi 1927: Pálosi Ervin: Budapest kriminalitása és morálitása az 1909-1925. években. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1927.

Rác 2014: Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború. Szerk. Rác Attila. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2014. Online: https://www.ksh.gov.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboruvalsag/nagy_haboru.pdf (letöltés: 2021. december 8.)

Szija 2000: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk. Szija Jolán. Budapest: Petit Real, 2000.

Szolnoki fejek 1928: Szolnoki fejek. Szerk. Hirn László – Zsadányi Oszkár. Szolnok: Wachs Nyomda, 1928.

Thirring 1912: Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest, 1912.

XII.3. Rendeletek hivatalos gyűjteménye, közlönyök, országgyűlési dokumentumok

Magyarországi Rendeletek Tára

Belügyi Közlöny

Hivatalos Közlöny

Honvédségi Közlöny

Országgyűlési dokumentumok, 1872-1918

Az idézett törvénycikkek online elérhetősége: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>

XII.4. Iskolai értesítők

Főgimnázium értesítője 1889: A szolnoki magy. kir. állami főgymnasium értesítője az 1888-89. iskolai évről. Közli: Rozsnyay Károly. Szolnok, 1889.

Iványi 1896: Iványi Ede: A szolnoki m. kir. állami főgymnasium története (1831-1896). Szolnok, 1896.

Főgimnázium értesítője 1915: A szolnoki m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1914-15. tanévről. Közzéteszi: Ferencsik Lajos. Szolnok, 1915.

Főgimnázium értesítője 1916: A szolnoki m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1915-16. tanévről. Közzéteszi: Ferencsik Lajos. Szolnok, 1916.

Főgimnázium értesítője 1917: A szolnoki m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1916-17. tanévről. Közzéteszi: Ferencsik Lajos. Szolnok, 1917.

Főgimnázium értesítője 1918: A szolnoki m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1917-18. tanévről. Közzéteszi: Ferencsik Lajos. Szolnok, 1918.

Főgimnázium értesítője 1920: A szolnoki m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1918-19. és 1919-20. tan évekről. Közzéteszi: Ferencsik Lajos. Szolnok, 1920.

Szolnoki Verseggy Ferenc Reálgimnázium értesítője 1933: A szolnoki m. kir. állami Verseggy Ferenc reálgimnázium értesítője az 1932-33. tanévről. Közzéteszi: Wollek Géza. Szolnok, 1933.

Szolnoki Verseggy Ferenc Reálgimnázium értesítője 1938: A szolnoki m. kir. állami Verseggy Ferenc gimnázium értesítője az 1937-38. tanévről. Közzéteszi: Sallay Géza. Szolnok, 1938.

Polgári leányiskola értesítője 1915: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola tizenhetedik értesítője az 1914-15. tanévről. Szerk. A Tantestület. Szolnok, 1915.

Polgári leányiskola értesítője 1916: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola tizennyolcadik értesítője az 1915-16. tanévről. Szerk. A Tantestület. Szolnok, 1916.

Polgári leányiskola értesítője 1917: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola tizenkilencedik értesítője az 1916-17. tanévről. Szerk. Ellmann Elvira. Szolnok, 1917.

Polgári leányiskola értesítője 1918: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola huszadik értesítője az 1917-18. tanévről. Szerk. Ellmann Elvira. Szolnok, 1918.

Polgári leányiskola értesítője 1919: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola értesítője az 1918-19. iskolai évről. Szerk. Ellmann Elvira. Szolnok, 1919.

Polgári leányiskola értesítője 1933: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola értesítője az 1932-33. iskolai évről. Szerk. Csekey Ilona. Szolnok, 1933.

Polgári leányiskola értesítője 1934: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola értesítője az 1933-34. iskolai évről. Szerk. Csekey Ilona. Szolnok, 1934.

Polgári leányiskola értesítője 1938: A szolnoki m. kir. állami polgári leányiskola értesítője az 1937-38. tanévről. Szerk. Csekey Ilona. Szolnok, 1938.

Polgári fiúiskola értesítője 1903: A szolnoki társulati polgári fiú-iskola értesítője az 1902-1903. tanévről. Összeállította: Nánai András. Szolnok, 1903.

Polgári fiúiskola értesítője 1915: A szolnoki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1914-15. tanítási évről. Közli: Benedek János. Szolnok, 1915.

Polgári fiúiskola értesítője 1916: A szolnoki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1915-16. tanítási évről. Közli: Benedek János. Szolnok, 1916.

Polgári fiúiskola értesítője 1917: A szolnoki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1916-17. tanítási évről. Közli: Tóth István. Szolnok, 1917.

Polgári fiúiskola értesítője 1918: A szolnoki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1917-18. tanítási évről. Közli: Tóth István. Szolnok, 1918.

Polgári fiúiskola értesítője 1932: A szolnoki állami polgári fiúiskola 1931-32. tanévi értesítője. Közli: Tóth István. Szolnok, 1932.

Felső kereskedelmi értesítője 1912: A Szolnoki Kereskedelmi Társulat felső kereskedelmi iskolájának és a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyamnak első évi értesítője az 1911-12. iskolai évről. Szerk. Pap Illés. Szolnok, 1912.

Felső kereskedelmi értesítője 1915: A szolnoki társulati felső kereskedelmi iskolának, a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyamnak és kereskedő-tanonciskolának negyedik évi értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Szerk. Pap Illés. Szolnok, 1915.

Felső kereskedelmi értesítője 1916: Az államtól, Szolnok városától, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől és a Debreczeni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarától segélyezett nyilvánosjogú szolnoki társulati felső kereskedelmi iskolának, a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyamnak és kereskedő-tanonciskolának ötödik évi értesítője az 1915-16. iskolai évről. Szerk. Pap Illés. Szolnok, 1916.

Felső kereskedelmi értesítője 1917: Az államtól, Szolnok városától, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől és a Debreczeni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarától segélyezett nyilvánosjogú szolnoki társulati felső kereskedelmi iskolának, a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyamnak és kereskedő-tanonciskolának hatodik évi értesítője az 1916-17. iskolai évről. Szerk. Pap Illés. Szolnok, 1917.

Felső kereskedelmi értesítője 1918: Az államtól, Szolnok városától, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől és a Debreczeni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarától segélyezett nyilvánosjogú szolnoki Társulati Felső Kereskedelmi Iskolának, a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyamnak és kereskedő-tanonciskolának hetedik évi értesítője az 1917-18. iskolai évről. Szerk. Pap Illés. Szolnok, 1918.

Felső kereskedelmi értesítője 1936: A Szolnok városi fiú felső kereskedelmi iskola és a vele kapcsolatos női kereskedelmi szaktanfolyam XXV. jubiláris értesítője az 1935-36. iskolai évről. Közli: Goóts Mihály. Szolnok, 1936.

XII.5. Ezredtörténetek, albumok

1. honvédhuszárezred 1927: A m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred és m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály története 1869-1918. Budapest, 1927.

Reschner – Sebestyén 1917: A 68-as jász-kún gyalog-ezred háborús albuma. Szerk.: Reschner Róbert – Sebestyén József; h.n., 1917.

A magyar gyalogság 1941: A magyar gyalogság. Szerk. vitéz Doromby József – Reé László. Budapest, 1941.

A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma 1940: A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914-1918-as világháború emlékére. Szerk. Hegedüs Márton. Budapest, 1940.

De Sgardelli 1936: A magyar királyi budapesti 29. honvédgyalogezred és a magyar királyi 29. népfőlkelő gyalogezred hadtörténeti emlékkönyve. Összeáll. De Sgardelli Caesar. Budapest, 1936.

Ajtay 1933: Ajtay Endre: A volt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története: 1914-1918. Szeged, 1933.

Dernyey 1941: Dernyey (Szlavnich) György: Vilmos a Német Birodalom trónörököse és Poroszország trónörökösenek nevét viselő cs. és kir. jász-kun 13. huszárezred története 1859-1918. Budapest: Az ezred történeti bizottsága, 1941.

Udovecz 2007: Udovecz György: Königratztól Litomelig. A császári és királyi 68-as jászkun és a magyar királyi 10. Bethlen Gábor gyalogezred története. Nagykovácsi: Püldo, 2007.

XII.6. Szakirodalom

A Dél-Dunántúl 2017: A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának évkönyve. Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2017.

A Dél-Dunántúl 2020: A Nagy Háború és következményei a Dél-Dunántúlon. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának évkönyve. Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2020.

Acsády 2015: Acsády Judit: „Beszéljen a szívünk!”: Háborúellenes hangok a hazai és a nemzetközi nőmozgalomban az I. világháború idején. In: Társadalmi nemek tudománya interdiszciplináris folyóirat 2015/2. 1-20. Online:

https://epa.oszk.hu/03400/03462/00011/pdf/EPA03462_tarsadalmi_2015_02_001-020.pdf

(letöltés: 2021. október 14.)

Alispáni jelentés 1916: Alispáni jelentés Udvarhelyvármegye közigazgatási állapotáról az 1916. évben. Székelyudvarhely, 1917. Online:

http://epa.oszk.hu/02200/02258/00010/pdf/EPA02258_udvarhelyvarmegyei_alispani_jelentes_1916.pdf (letöltés: 2018. október 12.)

Assmann, A. 2012: Assmann, Aleida: Az emlékezet átalakító ereje. Studia Litteraria, 2012/1-2. 9–23.

Assmann, J. 2004: Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában. Budapest: Atlantisz, 2004.

- Audoin-Rouzeau – Becker 2006: Audoin-Rouzeau, Stephane – Becker, Annette: 1914-1918 Az újraírt háború. Fordította: Fisli Éva. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.
- Az első világháború médiumai. Egy konferencia előadásai: Balázs Eszter, Landgraf Ildikó, Maczák Ibolya, Sípos Balázs, Szoleczky Emese, Vörös Boldizsár. In: Médiakutató, 2010/1. 85-121.
- Babucs 1997: Babucs Zoltán: Adalékok a jászkun önkéntes huszárok 1859. évi megalakulásához. In: Jászsági évkönyv, 1997, 38-49.
- Bagi 2016: Bagi Gábor: Gorove László 1780-1839. Szolnok város első történetírója. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 2016.
- Bagi 2018: Bagi Gábor: Szolnok város leírásai a XIX. század közepső harmadából. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 26. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2018, 293-305.
- Balázs 2010: Balázs Eszter: A „sakktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. In: Múltunk. 2010/3. 109-131.
- Balla 2014: Balla Tibor: A militarista birodalom mítosza. Az osztrák-magyar haderő az első világháború előestéjén. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2014/3. 628-643.
- Bándi 1996: Emlékhelyek Veszprém megyében. Főszerk. Bándi László. Veszprém, 1996.
- Barbarits 1929: Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája IV. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929.
- Bárdi 2003: Bárdi Nándor: Paál Árpád Székely Köztársaság terve 1919-ből. In: Magyar Kisebbség, 2003/2-3. Online: http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2003_2-3_12.pdf (letöltés: 2022. március 2.)
- Batthyány: Batthyány Tivadar: Beszámolóm. I-II. kötet. Budapest, é.n.
- Bedécs – Trukáné 2010: Az I. világháború emlékeztetői Pozsony vármegyétől a Muravidékig. Szerk. Bedécs Gyula – Trukáné Katona Zsuzsa. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2010.
- Beluszky – Győri 2003: Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország városhálózata a 20. század elején. In: Korall, 2003. május, 199-238.
- Beluszky 1990: Beluszky Pál: A polgárosodás törekény váza – városhálózatunk a századfordulón. In: Tér és Társadalom, 1990/3-4. 13-56.
- Beluszky 1992: Beluszky Pál: Századforduló – Sorsforduló? (Az alföldi városhálózat a 20. század küszöbén). In: Alföldi társadalom, 1992. III. kötet. Békéscsaba, 1992. 7-33.
- Benkő 2002: Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi. Budapest-Kolozsvár: Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, 2002. Online: http://real-eod.mtak.hu/8518/1/erdely_kozepkori_harangjai.pdf (letöltés: 2022. december 2.)

- Bényei 2015: Bényei Tamás: Emlékmű és kísértethang: Az első világháború emlékezetének két metaforája az angol irodalomban. In: *Studia Litteraria*, 54. 2015/3-4. 47-79.
- Berkeszi 1989: Berkeszi István: Katakлизma. Berkeszi István naplója (Temesvár, 1914. június 28. – 1918. október 27.). Válogatás. Bevezette, válogatta és jegyzetekkel ellátta: Marosvári Attila. Békécsaba: Új Aurora, 1989.
- Betegh 1924: Betegh Miklós: Erdély a világháborúban. Néhány erdélyi adat az 1914-1917. évek történetéhez. Dicsőszentmárton: Erzsébet Könyvnyomda Rt., 1924.
- Bihari 2008: Bihari Péter: Lövészárkok a háterszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Budapest: Napvilág, 2008.
- Bihari 2014: Bihari Péter: 1914 – A nagy háború száz éve – személyes történetek. Budapest: Kalligram, 2014.
- Blasszauer 2002: Blasszauer Róbert: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In: *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve*, 2002. Budapest, 2003. 73-100.
- Bodó 2010: Bodó Béla: Héjjas Iván. Egy ellenforradalmár élete. In: 2000/10. 9-27.
- Bódy 2005: Bódy Zsombor: Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. In: *Századok*, 2005/6. 1457-1475.
- Bódy 2018: Bódy Zsombor: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlásban. In: *Századok*, 2018/6. 1261-1292.
- Bódy 2019: Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924*. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019, 151-194.
- Boia 2015: Lucian Boia: Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése. Budapest: Cser, 2015.
- Bojtos – Kelemen-Nagy – Pongrácz 2017: A Szolnoki Törvényszék története 1945-ig. Szerk. Bojtos Gábor – Kelemen-Nagy Orsolya – Pongrácz Zsolt. Szolnok: Szolnoki Törvényszék, 2017.
- Bojtos 2013a: Bojtos Gábor: Szolnok városa a Nagy háborúban. A háterszág élete és annak tükröződése a helybeli ferencesek Historia Domusában. In: *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 27*. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2013. 327-388.
- Bojtos 2013b: Bojtos Gábor: Apák és fiúk. Lippich Gusztáv és Lippich István főispánok élete és működése. Kézirat. Szolnok, 2013.
- Bojtos 2014: Bojtos Gábor: Egy hősi halott tanár: Békési Gyula. In: *Jászsági Évkönyv 2014*. Jászberény, 194-200.

- Bojtos 2015: Bojtos Gábor: Három Almásy a vármegye élén. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 29. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2015. 57-135.
- Bojtos 2016: Bojtos Gábor: dr. Pethes László kizárása a Vármegyei Kaszinóból. Online: <http://www.szolarchiv.hu/id-626-ferbuar.html> (letöltés: 2016. szeptember 3.)
- Bojtos 2017a: Bojtos Gábor: Szolnok és az első világháború: hátszág, hősök, emlékezet. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2017.
- Bojtos 2017b: Bojtos Gábor: I. világháborús emlékek és hősi sírok Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: Helytállás a hazáért, a családjáért: Jászkunsági emlékek az első világháborúból. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2017. 281-298.
- Bojtos 2017c: Bojtos Gábor: Erdélyi menekültek Jász-Nagykun-Szolnok megyében (1916-1917). In: Helytállás a hazáért, a családjáért. Jászkunsági emlékek az első világháborúból. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2017, 41-60.
- Bojtos 2017d: Bojtos Gábor: Vitéz Nagy László élete és tevékenysége. In: Helytállás a hazáért, a családjáért. Jászkunsági emlékek az első világháborúból. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2017, 103-126.
- Bojtos 2019: Bojtos Gábor: Menjek vagy maradjak? Tisztviselői dilemmák 1918 őszén Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. In: 1918: vég és kezdet. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger, Líceum, 2019, 43-56.
- Bojtos 2020a: Bojtos Gábor: Kilakoltatási eljárás „Lenk Gyula budapesti lakos” ellen. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 28. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 2020, 153-159.
- Bojtos 2020b: Bojtos Gábor: Történetek 1919-ből. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 34. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2020. 109-159.
- Bojtos 2021: Bojtos Gábor: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye és a Vitézi Rend. Adatbázis és forrásgyűjtemény. Online: https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/varmegyei_vitezek (letöltés: 2021. december 12.)
- Bojtos 2022: Bojtos Gábor: „Nagy mértékben eltorzult agyamnak gipszbe öntött mását [...] állították ki a budapesti múlt évi embertani kiállításon.” Online: https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/hirek/nagy_mertekben_eltorzult_agyamnak_gipszbe_ontott_masat_allitottak_ki_a_budapesti (letöltés: 2022. október 12.)

- Botár 1943: Botár Imre: Szolnok agrártörténete a XIX. században. In: Századok, 1943/1-3. 78-104.
- Botos 2015: Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914-1924. In: Múltunk 2015/3. 70-138.
- Bödök 2015: Bödök Gergely: Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Tomka Béla. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2015, 85-108.
- Bödök 2017: Bödök Gergely: Árnyék és fény - mindennapi élet az első világháború Magyarországon. In: E nagy tivornya. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről. Szerk. Kappanyos András. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 49-67.
- Bödök 2018: Bödök Gergely: „A munka frontján”. A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszínén. In: A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására. Szerk: Glässer Norbert – Mód László. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018. 409-419.
- Brook 2009: Brook, Anne Christine: God, Grief and Community: Commemoration of the Great War in Huddersfield, c. 1914-1929. University of Leeds, 2009.
- Burgdorff – Wiegrefe 2010: Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája. Szerk. Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus. Budapest: Napvilág, 2010.
- Cieger 2005: Cieger András: A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848-1918. In: Autonómiák Magyarországon 1848-2000 I. Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2005.
- Clark 2015: Clark, Christopher: Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé. Fordította: Makovecz Benjamin. Budapest: Park, 2015.
- Coss, Denise: First World War Memorials, Commemoration and Community in North East England, 1918-1939. Durham University, 2012.
- Czeferner 2018: Czeferner Dóra: „Háborús nyereszkezők” vagy a körülmények áldozatai? Polgári feminista egyesületek tevékenysége Budapesten és vidéken 1914-1918 között. In: Minden egész eltörött... A Nagy Háború emlékei. Szerk. Katona Csaba. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018. 40-64.
- Czégény – Szikszai 2015: Czégény Istvánné – Szikszai Mihály: Adatok Jász-Nagykun-Szolnok megye élelmiszeriparának történetéhez. II. rész. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 29. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2015, 9-55.
- Cseh 1982: Cseh Géza: Régi tervek a szolnoki lóvasút és villamos létesítéséről. In: Múzeumi Levelek, 39-40. Szolnok, 1982. 37-47.

- Cseh 1990: Cseh Géza: A béke útjelzői - II. világháborús magyar és német hősi sírok a szolnoki temetőben. In: Jászkunság, 1990/3. 79-88.
- Cseh 1991: Cseh Géza: Adatok Szapáry Gyula politikai pályaképéhez. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 6. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1991, 369-388.
- Cseh 1993a: Cseh Géza: Szolnok város utcanévei. Szolnok: Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1993.
- Cseh 1993b: Cseh Géza: Horthy Szabolcs emléke Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 8. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1993, 365-380.
- Cseh 2006: Cseh Géza: Három nemzedék – Adatok a szolnoki Scheftsik család múltjából. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 21. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2006. 81-118.
- Csíki 2018: Csíki Tamás: Piac és feketepiac a falusi társadalomban az első világháború idején. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017-2018. Hitel – Bank – Piac. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 2018, 283-303.
- Csizmadia 1976: Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest: Akadémiai, 1976.
- Csóti 1999a. Csóti Csaba: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. Regio, 1999/4. 226-242.
- Csóti 1999b. Csóti Csaba: Erdélyi menekültek Somogy megyében 1916-ban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 30. Szerk.: Bösze Sándor. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1999. 343-368.
- Csóti 2004: Csaba: Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld. Limes 2004/1. 51-66.
- Csönge 2018: Csönge Attila: Ki volt Szolnok városrendezési tervének atyja? Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 26. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 2018, 351-367.
- Csősz 2014: Csősz László: Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében. Szolnok, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2014.
- Dálnoki-Kováts 1921: Dálnoki-Kováts Jenő: A megélhetés drágulása a háború kitörése óta. In: Közgazdasági Szemle, 63. kötet, 1921. 264-292.
- Deák 1993: Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848-1918. Budapest: Gondolat, 1993.
- Dreisziger 1985: Nándor F. Dreisziger: The Dimensions of Total War in East Central Europe, 1914-18. In: War and Society in East Central Europe XIX. East Central European Society in

- World War I. Ed. Béla K. Király and Nándor F. Dreisziger. New York: Brooklyn College Press, 1985, 3-23.
- Dudeková 2015: Gabriela Dudeková: Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban. Fordította: G. Kovács László. In: Világtörténet, 2015/2. 311-332.
- Dupka 2018: Dupka György: A nagy háború emlékezete Kárpátalján 1914–2018. Haditettek, hősök, haditemetők, emlékművek, népemlékezet és ünnepségek. Ungvár–Budapest: Intermix, 2018.
- Egry 2017: Egry Gábor: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej – Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: Háborús mindennapok – a mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914-1918). Szerk. Kaba Eszter. Budapest: Napvilág, 2017, 289-313.
- Erdély története 1986: Erdély története, harmadik kötet. Szerk. Szász Zoltán. Budapest: Akadémiai, 1986.
- F. Körner – Nagy 2002: F. Körner Zsuzsa – Nagy Márta: A városrendezési szabályozás története Magyarországon. In: Építés – Építészettudomány, 2002/1-2. 123-158.
- Faludy 1989: Faludy György: Pokolbéli víg napjaim. Budapest: Magyar Világ, 1989.
- Farkas 1938: Farkas Zoltán: In memoriam Szentgyörgyi István (1881-1938). In: Magyar Művészet XIV. évfolyam. Szerk. Oltványi-Ártinger Imre. Budapest, 1938.
- Fehér – Szécsi 2015: Fehér Béla – Szécsi Noémi: Hamis gulyás – Hadikonyha a 20. századi Magyarországon. Budapest: Helikon, 2015.
- Feiszt – Jagadics 2019: Feiszt György – Jagadics Péter: Köbe vésett emlékezet – a nagy háború emlékhelyei Vas megyében. Szombathely: Szülőföld, 2019.
- Foki 2020: Foki Ibolya: Olasz-szlovén menekültek 1915-ben Zalaegerszeg környékén. In: Zalaegerszeg és az első világháború. Zalaegerszeg: Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár–Zalaegerszeg Kultúrájáért Közalapítvány, 2020. 108-122.
- Fóris 2017: Fóris Ákos: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén. In: Világháború, világforradalom, világbéke. Szerk.: Katkó Márton Áron – Krausz Tamás – Mészáros Zsófia. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Kelet-Európa Története Tanszék, 2017, 57-72.
- Frühwirth 1930: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Trianon után. Főszerk. Frühwirth Mátyás. Budapest: Dolezsál László, 1930.
- Fülöp 2000: Fülöp Tamás: A város ipara a XIX. és a XX. században. In: A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig. Budapest: Dinasztia, 2000, 193-208.
- Fülöp 2009: Fülöp Tamás: „Megyeháza a Zöldfa vendéglő telkén. Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának megépítése 1876-1878 között. I. rész. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-

- Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 24. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár 2009, 139-184.
- Fülöp 2010: Fülöp Tamás: Vármegyeháza „varázsütésre”. Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának megépítése 1876-1878 között. II. rész. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 25. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2010, 289-387.
- Fülöp 2013a: Fülöp Tamás: „Büszke vagyok rá, hogy szegény maradtam akkor, amidőn kötelességemhez képest száz ezreket szereztem a vármegyének.” Küry Albert alispán 1867-1926. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 27. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2013, 147-209.
- Fülöp 2013b: Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának és közigazgatásának története 1876–1990. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2013.
- Fülöp 2016: Fülöp Tamás: Egy elfeledett alispán. Küry Albert pályaképe. In: Századok, 2016/5. 1323-1340.
- Fülöp 2020: Fülöp Tamás: Négy kudarcra kárhoztatott kísérlet. Szolnok város kérelmei törvényhatósági jogú várossá válás tárgyában. 1922–1947. In: Uő: Megyeszékhelyből város. Szolnok: Neumann János Egyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2020. 347-380.
- Gacsári Kiss 1997: Gacsári Kiss Sándor: A római katolikus egyház története Szolnokon. Szolnok: Vár Római Katolikus Egyházközség, 1997.
- Gál 1997: Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Németh Zsófia – Sasfi Csaba. Debrecen: Csokonai, 1997.
- Galambos – Kujbusné 2014: A személyes történelem forrásai. Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza: Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, 2014.
- Gazdag – Szabolcs: Gazdag Lajos – Szabolcs Árpád: Mezőtúr és Túrkeve a forradalmak alatt. Mezőtúr: Török Ignác Könyvkiadóvállalat, é.n.
- Gelléri Mór: A magyar ipar uttörői. Élet- és jellemrajzok. Budapest: Dobrowsky és Franke, 1887.
- Gentile 2004: Gentile, Emilio: Sterben für das Vaterland. Die Sakralisierung der Politik im Ersten Weltkrieg. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 2004/84. 373-385.
- Géra 2009: Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. In: Budapesti Negyed, 2009/2. 208–232.

- Géra 2022: Géra Eleonóra: A spanyolnátha emlékezete. A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete. In: Századok, 2022/1. 97-116.
- Gerő 1904: Gerő Ödön: A szolnoki telep. In: Művészet 1904/4. 217-226. Online: <http://www.mke.hu/lvka/03/3-4-l-szolnok.htm> (letöltés: 2021. december 22.)
- Glässer – Mód 2018: A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására. Szerk: Glässer Norbert – Mód László. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018.
- Goór 1927: Goór László: A nagyváros felé ívelő Szolnok. In: Szolnok (Fejezetek a város multjából). Szerk. Vidor Győző. Szolnok: Roth Dezső könyvnyomdája, 1927, 94-100.
- Gorove 1821: Gorove László: A' Szolnokvári viszontagságoknak folytatása. e) Szolnoknak mivolta az utolsó században. In: Tudományos Gyűjtemény, 1821/6. 38-62.
- Gulyás 2010: Gulyás Katalin: A dualizmus virágzó városa. In: Szolnok könyve: fejezetek a város történetéből. Szolnok: Szolnok Megye Jogú Város Önkormányzata, 2010, 104-118.
- Gyáni 2015: Gyáni Gábor: Az első világháború emlékezete. In: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Tomka Béla. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2015, 311-332.
- Gyáni 2016: Gyáni Gábor: A történelem mint emlék(mű). Budapest: Kalligram, 2016.
- Gyenesei 2015: Gyenesei József: Kecskemét hadikiadásai az első világháború idején. In: Hátszágban. Kecskemét az I. világháború idején. Kecskemét: MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, 2015, 298-321.
- Györffy 1978: Györffy Lajos: A „rettenetes esztendő”, az 1873. évi „nagyínség” emlékezete. In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978. Szolnok, 1978. 91-103.
- György Péter: A szétesett emlékezet – két temető példája. In: Studia Litteraria, 2012/1-2. 121-126.
- Gyurgyák 2001: Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest: Osiris, 2001.
- Gyurgyák 2015: Gyurgyák János: A világ öskatasztrófája vagy Európa tragédiája? In: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Tomka Béla. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2015, 55-84.
- Háborús hétköznapiak. Tanulmánykötet. Szerk. Török Róbert – Závodi Szilvia. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2016.
- Háborús hétköznapiak II. Tanulmánykötet. Szerk. Török Róbert – Závodi Szilvia. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2018.
- Háborús hétköznapiak III. Tanulmánykötet. Szerk. Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019.

- Háborús hétköznapi IV. Tanulmánykötet. Szerk. Török Róbert – Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2020.
- Háborús hétköznapi V. Tanulmánykötet. Szerk. Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2021.
- Hajdú – Pollmann 2014: Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914-1918. Budapest, Osiris, 2014.
- Hajdú 2014: Hajdú Tibor: 1914: A magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2014/3. 611-627.
- Halbwachs 2021: Halbwachs, Maurice: Az emlékezés társadalmi keretei. Fordította: Simon Vanda, Marádi Krisztina. Budapest, L'Harmattan, 2021.
- Halmágyi 1998: Halmágyi Pál: Az I. és II. világháború hősei, áldozatai, és emlékművei Makón és környékén. Makó: Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete Művelődési Bizottsága, 1998.
- Halmos 1927: Halmos Andor: A közművelődés. In: Szolnok (Fejezetek a város múltjából). Szerk. Vidor Győző. Szolnok: Roth Dezső könyvnyomdája, 1927, 30-37.
- Hatos 2018: Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Budapest: Jaffa, 2018.
- Hatos 2021: Hatos Pál: Rosszfiúk világforradalma. Budapest: Jaffa, 2021.
- Héjas 1916: Héjas Endre: A csapadékviszonyok Magyarországon az 1915. évben. In: Az időjárás, 1916. november, 168-173.
- Hermann – Ligeti 2019: 1918 – A nagy összeomlás. Szerk. Hermann Róbert – Ligeti Dávid. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2019.
- Hermann – Ligeti 2021: 1919 – A nagy szétesés. Szerk. Hermann Róbert – Ligeti Dávid. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2021.
- Hlbocsányi 2015: Hlbocsányi Norbert: A szászberekai báró Kohner család. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 29. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2015, 137-172.
- Holmár Zoltán: Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918-1938). Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen, 2019.
- Horváth 2018: Horváth Csaba: Politikai valóságértelmezések és stratégiák az 1918. őszi válságban. In: Múltunk 2018/3. 88-123.
- Ignác 2017: Ignác Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom”. Munkásképviselő az első világháború idején. In: Háborús mindennapok – a mindennapok háborúja. Magyarország

- és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914-1918). Szerk. Kaba Eszter. Budapest: Napvilág, 2017, 157-186.
- Ilyés 2003: Ilyés Gábor: „Beszél a márvány”. Nyíregyháza emlékjeleinek története. Nyíregyháza: Városvédő Egyesület, 2003.
- Ishizu 2011: Ishizu, Tomoyuki: Total War and Social Changes With a Focus on Arthur Marwick’s Perspective on War. In.: International Forum on War History 2011. The 10th Forum (FY 2011) „The Pacific War as Total War”, September 14, 2011. Tokyo, 2012, 42-71. Online: <http://www.nids.mod.go.jp/english/event/forum/pdf/2011/09.pdf> (letöltés: 2019. január 5.)
- Isten kardja – Hősök emléke 1916: Isten kardja – Hősök emléke. 80 vázlatrajz hőseink emlékének művészi megörökítésére. Budapest: A Magy. Építőművészek Szöv. kiadása, 1916.
- Iványi 1960: Iványi Emma: Magyar minisztertanácsai jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914-1918. Budapest: Akadémiai, 1960.
- Janz 2004: Janz, Oliver: Kriegstod und politischer Totenkult in der neueren Geschichte Italiens. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Tübingen, 2004, 360-372.
- Jones 2014: Jones, Heather: Prisoners of war. In: The Cambridge History of the First World War. Volume II. The State. Ed. Jay Winter. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 266-290.
- K. Horváth 2015: K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához. Budapest: Kijárat, 2015.
- Kaba 2017: Kaba Eszter: „Azt akarjuk, hogy olyan segínyt adjanak, hogy megélhessünk belőle” – A hadigondozás rendszerének működése a háború éveiben. In: Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918). Szerk. Kaba Eszter. Budapest: Napvilág, 2017, 351-375.
- Kajtár 1992: Kajtár István: Magyar városi önkormányzatok (1848-1918). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- Kaposvári 1990: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében II. rész: Szolnok város térképes, rajzos ábrázolásai (1810-1910). Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 7. Szolnok, 1990, 231-305.
- Kappanyos 2015: Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről. Szerk. Kappanyos András. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- Kappanyos 2017: E nagy tivornyán. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről. Szerk. Kappanyos András. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

- Kappanyos 2020: Üdvözet a győzőnek. Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről. Szerk. Kappanyos András. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
- Katona 1969: Katona Endre: A forradalom hétköznapijai. Közreadta: Kaposvári Gyula. In: Jászkunság, 1969/1-2. 25-32.
- Katona 2015: Katona Csaba: „Mindig beljebb keveredtünk a világháborúba.” Naplók és emlékiratok mint a „nagy háború” forrásai. In: Megtizedelt évek. Az első világháború kitörésének centenáriumi évében rendezett kecskeméti konferencia tanulmányai. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 29-48.
- Kele 1927: Kele József: Vörösök Szolnokon és a Jászságban. Szolnok: Varga József könyvnyomdája, 1927.
- Keleti 1871: Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Pest: Athenaeum, 1871.
- Kenéz 1905: Kenéz Béla: A városok fejlődése és jelentősége. Budapest: Politzer-féle Könyvkiadóvállalat, 1905.
- Kerekes – Teller 2016: Kerekes Amália – Teller Katalin: Bretliművészet és népművelés. A tömegkultúra értelmezései az első világháborús budapesti tárcairodalomban. In: Háborús hétköznapiak. Tanulmánykötet. Szerk. Török Róbert – Závodi Szilvia. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2016. 191-202.
- Keszei 2010: Keszei András: Az emlékezet rétegei. In: Korall 2010/41. 5-34.
- Kiss 2006a: Kiss Gábor: Honvéd, valamint császári és királyi egészségügyi intézmények az első világháború idején. In: Orvostörténeti közlemények, 2006/3-4. 191-204.
- Kiss 2006b: Kiss Gábor: Spanyolnáthajrárvány a Monarchiában 1918 őszén a katonai források tükrében. In: Orvosi Hetilap, 2006/18. 850–851
- Koloh 2019: Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. 9-46.
- Konok 2010: Konok Péter: Az erőszak kérdései 1919-1920-ban. Vörösteror-fehérterror. In: Múltunk, 2010/3. 72-91.
- Konrád 2010: Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. Századok, 2010/1. 3-46.
- Konrád 2013: Konrád Miklós. Az államhatalom és a régió más népeiségeinek viszonya a zsidósághoz. In: Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerk. Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest: Aposztróf, 2013, 106-125.

- Koselleck 2016: Koselleck, Reinhart: Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai. Fordította: Hecker Héra. In: *Sic itur ad astra*, 2016/65. 21-52.
- Kótyuk 2011: Kótyuk Erzsébet: A hátország egészségügyi csatái (1914. június 28. – 1918. november 3.). In: *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum értesítője* 12. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011. 113-126.
- Kovács 1924: Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. In: *Statisztikai Szemle*, 1924/11-12. 454-461.
- Kovács 1932: Kovács Alajos: Szolnok város népességének összetétele. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932/5. 327-345.
- Kovács 1991: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest: Corvina, 1991.
- Kovács 1991 I: Kovács Ákos: Az emlékezés nehézségei. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest: Corvina, 1991, 5-8.
- Kovács 1991 II: Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest: Corvina, 1991, 104-124.
- Kovalovszky 1991: Kovalovszky Márta: Kegyeletszolgáltatás. Az első világháborús emlékművek történetéhez. In: Monumentumok az első világháborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest: Corvina, 1991, 91-103.
- König, Matthias: Das Sterben hinter der Front. Demographische Entwicklung Innsbrucks anhand von Totenbeschauscheinungen – ein Beitrag zur Demographieggeschichte des Ersten Weltkrieges. In: *Zeit – Raum – Innsbruck 11: Militärische und zivile Kriegserfahrungen 1914-1918*. Innsbruck, 2010, 117-140.
- Körösényi 2017: Viharban kormányozni: Politikai vezetők válsághelyzetekben. Szerk. Körösényi András. Budapest: MTA TK PTI, 2017.
- Kövé 1993: Kövé György: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: *Budapesti Negyed*, 1993/1. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00001/fej04.htm> (letöltés: 2020. január 6.)
- Kövé 2006: Kövé György: Településszerkezet és városhierarchia. In: Gyáni Gábor – Kövé György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest: Osiris, 2006. 50-69.
- Kövé 2014: Kövé György: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest: Osiris, 97-192.
- Kramer 2014: Alan Kramer: Recent Historiography of the First World War I-II. In: *Journal of Modern European History* 2014/1. 5–27. és 2014/2. 155–177. A munkát ismerteti: Gyarmati Enikő: Alan Kramer: Az első világháború legújabb historiográfiája. In: *Klió*, 2015/2. 81-94.

- Kuncz 1931: Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból, I-II. Kolozsvár: Concordia, 1931.
- Kupán 2012: Kupán Árpád: „A gyermekvédelem és emberszeretet igaz apostola”. Edelman Menyhért gyermekorvos, szakíró élete. In: Várad, 2012/6. 84-89.
- L. Juhász 2010: L. Juhász Ilona: Neveitek e márványlapon... A háború jelei (Adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értelmezéséhez). Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- Lemaitre 2015: Lemaitre, Pierre: Viszontlátásra odafönt. Fordította: Bognár Róbert. Park Könyvkiadó, 2015.
- Loci Memoriae Hungaricae – The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies. Szerk. Pál S. Varga – Karl Katschthaler – Donald E. Morse – Miklós Takács. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
- Loci Memoriae Hungaricae II. – A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
- Lukács 1909 I: Lukács Ödön: Városaink háztartásának rendezése. Első közlemény. In: Városi Szemle, 1909, 457-485.
- Lukács 1909 II: Lukács Ödön: Városaink háztartásának rendezése. Második közlemény. In: Városi Szemle, 1909, 578-624.
- Magyarország az első világháborúban. Szerk. Romsics Ignác. Budapest: Kossuth, 2010.
- Majoros 2015: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerk. Majoros István. Budapest: ELTE BTK, 2015.
- Makó 1998: Makó Imre: Első világháborús emlékművek Hódmezővásárhelyen és határában. In: A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 1997. Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1998, 75-100.
- Makó 2004: Makó Imre: Életünket és vérünket! Az első világháború hódmezővásárhelyi áldozatai. Hódmezővásárhely: A Szeremlei Társaság közreműködésével kiadja Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2004.
- Marwick 1988: Total War and Social Change. Ed. Arthur Marwick. London: Palgrave Macmillan, 1988.
- Mayo 1998: Mayo, James M.: War Memorials as Political Memory. In: Geographical Review, 1998/1. 62-75.
- Melega 2009: Melega Miklós: A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában, a hazai és nemzetközi tendenciák tükrében. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, 2009.

- Melega 2012: Melega Miklós: A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2012.
- Merczi 1996: Merczi Mihály: Scheftsik-korszak. In: Szolnok villamosításának centenáriuma 1896-1996. Szerk.: Madarász Tibor. Szolnok, Tiszántúli Áramszolgáltató Rt. Szolnoki Üzletigazgatósága, 1996, 25-31
- Merényi 1968: Merényi László: Háborúellenes mozgalom Szolnok megyében 1918. január-október között. Jászkunság. 1968/3. 105-113.
- Michels 2010: Michels, Eckard: Die „Spanische Grippe” 1918/19. Verlauf, Folgen und Deutungen in Deutschland im Kontext des Ersten Weltkriegs. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 2010/1. 1-33.
- Mike 1927: Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/7. 623-633.
- Mokánszki 2018: Mokánszki János: Az 1918-1919. évi influenza–(spanyolnátha-) járvány Debrecenben. In: Új Nézőpont online folyóirat, 2018/4. 23-40.
- Molnár 2015: „...az irodalmat úgyis megette a fene”. Naplók az első világháború idejéből. Szerk. Molnár Eszter Edina. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015.
- V. Molnár 2012: V. Molnár László: Az „éjszaka cárja”, Grigorij Patyomkin (II. Katalin kegyencének karriertörténete). In: Valóság, 2012/11. 33-44.
- Moritz – Walleczek-Fritz 2014: Moritz, Verena – Walleczek-Fritz, Julia: Prisoners of War (Austria-Hungary). In: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War. Berlin 2014. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners_of_war_austria-hungary (letöltés: 2021. március 25.)
- Mucsi 1984: Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. In: Történelmi Szemle, 1984/1-2. 192-202.
- N. Kovács 2000: N. Kovács Tímea: Emlékezet, identitás, történelem. In: Tabula, 3/1, 2000, 115-126.
- Nagy 1991: Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. Monumentumok az első háborúból. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest, Corvina, 1991, 125-140.
- Nagy 2011: Nagy Szabolcs: Az 1916-os román megszállás egy sepsiszentgyörgyi patikus szemével. In: Acta Siculica, 2011. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy, 2011. Online: http://www.sznm.ro/acta2011/307_338_nagy_patikus.pdf (letöltés: 2019. november 25.)
- Nagybaczoni Nagy 1923: Nagybaczoni Nagy Vilmos: A Románia elleni hadjárat, I-III. Budapest: Fráter Nyomda, 1923.

- Németh 2014: Az I. világháború 1914-1918. Tanulmányok és dokumentumok. Szerk. Németh István. Budapest: L'Harmattan, 2014.
- Nevelő 1980: Nevelő Irén: A háború és a magyarországi munkásság 1914-1917. Budapest: Kossuth, 1980.
- Niall P.A.S., Johnson – Mueller, Juergen: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 „Spanish” Influenza Pandemic. In: Bulletin of the History of Medicine, 2002/1. 105-115.
- Nora 1999: Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Fordította: K. Horváth Zsolt. In: Aetas, 1999/3. 142-157.
- Pál-Antal 1999: Pál-Antal Sándor: A csíkiak viszontagságai 1916-ban. In: Tanulmányok Kárpátalja, Erdély és a Felvidék múltjából. Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 1999. 95-128.
- Pap 1934: Pap Dezső: A magyar szociálpolitika a világháborúban. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1934.
- Pastor 1985: Peter Pastor: The Home Front in Hungary, 1914-1918. In: War and Society in East Central Europe XIX. East Central European Society in World War I. Ed. Béla K. Király and Nándor F. Dreisziger. New York, 1985, 124-134.
- Pásztor 1985: Pásztor Mihály: A fehérterror néhány jelensége. Pest megye 1919-1920. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1985.
- Pető 2015: Pető Andrea: Az I. világháború története a társadalmi nemek szerint. In: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerk. Majoros István. Budapest: ELTE BTK, 2015, 567-575.
- Pintér Zoltán Árpád: Karcag a világháborúk idején. Közélet, politika, intézmények és hadtörténet. Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen, 2016.
- Pogány 2002: Pogány Ágnes: A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig. In: Történelmi szemle, 2002/1-2. 65-97.
- Pogány 2019: Pogány Ágnes: Az állami pénzpolitika Magyarországon, 1918-1924. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019, 81-127.
- Pók 2015: Pók Attila: Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után. Múltunk, 2015/1. 22-41.
- Pollmann 2011: Pollmann Ferenc: A háború dimenziói. In: Acta Musei Militaris in Hungária. A Hadtörténelmi Múzeum értesítője 12. Budapest: Hadtörténelmi Múzeum, 2011. 13-16.
- Pollmann 2015: Pollmann Ferenc: A Nagy Háború magyarországi historiográfiája. Múltunk, 2015/1. 93-103.

- Pollmann 2017: Pollmann Ferenc: Románia az osztrák–magyar vezérkar stratégiai tervezésében. In: Korunk, 2017/2. 56-62.
- Pótó 2003: Pótó János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest: Osiris, 2003.
- Puskás 1958: Puskás Julianna: Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. In: Történelmi Szemle, 1958/1–2. 136-153.
- Puskás 2011: Puskás Zoltán: Szolnoktól Paokingig (P. Lombos László és a kínai magyar ferences misszió). In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 20. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011, 105-148.
- Püski – Kerepeszki 2015: A „Nagy Háború” és emlékezete. Szerk. Püski Levente – Kerepeszki Róbert. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015.
- Püski 2015: Püski Levente: A világháborús emlékezés reprezentatív személyisége a Horthy-korszakban: Habsburg József főherceg. In: A „Nagy Háború” és emlékezete. Szerk. Püski Levente – Kerepeszki Róbert. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015. 233-242.
- Rácz 1917: Rácz Béla: Az időjárás és a méhészet a Nagyalföld közepén szeptember hónapban. In: Az időjárás, 1917. november, 195-197.
- Ravasz 2005: Ravasz István: Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban, 1914-1945. Debrecen: Püldo, 2005.
- Ravasz 2006: Emlékek a Hadak útja mentén. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és hagyományörzés. Szerk. Ravasz István. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2006.
- Ravasz 2007: Emlékek a Hadak útja mentén II. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és társadalom. Szerk. Ravasz István. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2007.
- Ravasz 2014: Ravasz István: A nagy háború első hősi halottja. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2014/3. 754-762.
- Reimann, Aribert: Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator? In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 2004/29-30. 30-38. Online: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/28201/der-erste-weltkrieg-urkatastrophe-oder-katalysator/> (letöltés: 2019. november 29.)
- Remellay 1841: Remellay Gusztáv: Szolnok' vidéke. In: Athenaeum, 1841. augusztus 24. 369-375. és 1841. augusztus 26. 386-388.
- Révész 2019: Révész Tamás: Nem akartak katonát látni? Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.

- Roser 2020: Roser, Max: The Spanish flu (1918-20): The global impact of the largest influenza pandemic in history. Online: <https://ourworldindata.org/spanish-flu-largest-influenza-pandemic-in-history> (letöltés: 2022. október 20.)
- Rubin, G. R.: The Defence of the Realm Act and Other Emergency Laws. In: The British Home Front and the First World War. Ed. Hew Strachan. Cambridge, 2023, 78-94.
- S. Nagy – Spekál 2016: S. Nagy Anikó – Spekál József: Gulyáságyú és rohamsisak. A Nagy Háború gyomornézetből. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2016.
- Ságvári 2005: Ságvári György: Tárgyasult emlékezet – emlékművek, múzeumok a nagy háborúról. In: Történeti Muzeológiai Szemle 5. Budapest: Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2005, 147-180.
- Saile 1925: Saile Tivadar: A bejelentésre kötelezett fertőző betegségek nemzetközi összehasonlítása (1919-23). In: Statisztikai Szemle, 1925/1-4. 16-32.
- Sárai Szabó 2019: Sárai Szabó Katalin: A munkavállaló nő az első világháború után. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019, 261-300.
- Sarlós 1974: Sarlós Béla: Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények. In: Történelmi szemle, 1974/1-2. 68-100.
- Sarlós 1976: Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Budapest: Akadémiai, 1976.
- Scheftsik 1935: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene. Szerk. Scheftsik György. Pécs, 1935.
- Seres 1975: Seres Péterné: Jász-Nagykun-Szolnok megye kialakítása. Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár, 1975.
- Siklós 1978: Siklós András: Magyarország 1918-1919. Budapest: Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, 1978.
- Siklós 1983: Siklós András: Adalékok az Osztrák-Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. In: Történelmi szemle, 1983/1. 1-35.
- Sipos Balázs: Miként befolyásolta a nők magyarországi helyzetét az első világháború? In: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerk. Majoros István. Budapest: ELTE BTK, 2015, 591-606.
- Somfay 2014: Somfay Örs: Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa. Doktori disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014.
- Somogyi 2021: Somogyi László: Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt. Doktori disszertáció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2021.

- Soós 1981: Soós László: A szolnoki cukorgyár története. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1981.
- Suba 2008: Suba János: Karhatalmi formációk Magyarországon 1918–1920. Rendvédelem-történeti Füzetek, 18. 2008. 131-142.
- Suba 2011: Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. In: Acta Musei Militaris in Hungária. A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011. 177-184.
- Szabadon álló hadi emlékek 1916: Szabadon álló hadi emlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok. I. sorozat. Budapest, 1916.
- Szabó 1935: Szabó Barna: Emlékkönyv, 1910-1935 Szolnok, 1935.
- Szabó 1941a: Szabó Barna: Meseváros. Szolnok, 1941.
- Szabó 1941b: Szabó Barna: Ismeretlen Szolnok. Szolnok, 1941.
- Szabó 1971: Szabó Ferenc: Egy Szolnok megyei mezőváros történetének főbb kérdései a kiegyezés korában (Törökszentmiklós 1867-1914). In: Jászkunság 1971/1-2. 62-68.
- Szabó 1986: Szabó Ágnes: A magyar kommunista párt az illegalitás szorításában. Társadalmi Szemle, 1986/6. 42-52.
- Szabó 1991: Szabó Miklós: A magyar történelmi mitológia az első világháborús emlékműveken. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest, Corvina, 1991, 46-63.
- Szabó 2004: Szabó István: Múzeumalapítás és előzményei Szolnokon. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 14. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 385-439.
- Szabó 2009: Az első világháború. Szerk. Szabó Dániel. Budapest: Osiris, 2009.
- Szabó 2011: Szabó Dániel: „Eke és fegyver segít, hogy sikerüljön” – Magyar hadikölcsön plakátok az első világháború idején. In: Acta Musei Militaris in Hungária. A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011. 139-146.
- Szabó 2012: Szabó István: Ami Szolnokot országosan is ismertté tette. A Szolnoki Művésztelep történész szemmel. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012.
- Szabó 2015: Szabó Levente: Jel a kertben. In: Jelenkor: Irodalmi és művészeti folyóirat, 2015/1. 72-82.
- Szabolcsi 1960: Szabolcsi Miklós: Egy fejezet József Attila életéből. In: Irodalomtörténeti közlemények, 1960/5. 525-534.
- Szabolcsi 1993: Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Szádeczky-Kardoss: Szádeczky-Kardoss Lajos: Az oláhok Erdélybe törése és kiveretésük, 1916-1917. I-II. Budapest: Merkantil, é.n.

- Szeghalmy 1996: Egy újra felfedezett építőművész, Szeghalmy Bálint élete és életműve. Összeállította: Bereczky Kálmán. Hévíz: Hévíz Kultúrájáért Alapítvány, 1996.
- Szegő: Szegő Iván Miklós: A Monarchia bukásának jelképe: az 1918-as „királyi” gyereknyaraltatás kudarca. I. rész. Online: <https://elsovh.hu/a-monarchia-bukasanak-jelkepe-az-1918-as-kiralyi-gyereknyaraltatas-kudarca-i-resz/> (letöltés: 2022. október 19.)
- Szél 1929: Szél Tivadar: Az influenzajárványok statisztikája. In: Statisztikai Szemle, 1929/3. 246-258.
- Szél 1930: Szél Tivadar: Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 1930.
- Szende 1917: Szende Pál: Magyar háborús adópolitika. Budapest: Világ, 1917.
- Szikszai 1997: Szikszai Mihály: Vasúti állomásépületek Szolnokon (1847-1975). In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 12. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1997, 39-85.
- Szikszai 1999: Szikszai Mihály: Az I. világháború „hősi emlékei” Jász-Nagykun-Szolnok megyében. Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 14. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1999, 369-411.
- Szikszai 2005: Szikszai Mihály: Jász-Nagykun-Szolnok megye közlekedéstörténete. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2005.
- Szikszai 2007: Szikszai Mihály: Szolnok vasútjai (1847-1975). In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 22. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2007, 55-91.
- Szoleczky 2010: Szoleczky Emese: „A modern harctér teljesen hű mása” – a Pasaréti Lövészárók. In: Médiakutató, 2010/tavaszi, 108-115.
- Szoleczky – Závodi 2011: Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12. Szerk. Szoleczky Emese – Závodi Szilvia. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011.
- Szoleczky– Kreutzer 2011: Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea: Az Augusztus Gyorssegély-alap tevékenységéről. In: Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2011, 17-29.
- Szontágh 1902: Szontágh Jenő: A Szolnok keletén dolgozó „Alföld” című szabadkőművespáholy története 1891-től 1901-ig. Szolnok: Háy és Grün Könyvnyomdájában, 1902.
- Szöts 2020: Szöts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban: Nézőpontok, műfajok, intézmények. Pécs, Kronosz, 2020.

- Szurmay 1989: Surmay Ernő: Szolnok közművelődésének története az első világháborútól a város felszabadulásáig 1914-1944. In: Zounuk – A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 4. Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár, 1989, 91-128.
- Takács 2017: Takács Róbert: Sajtó és propaganda a háború idején. In: Háborús mindennapok – a mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914-1918). Szerk. Kaba Eszter. Budapest: Napvilág, 2017, 9-35.
- Teleszky 1927: Teleszky János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1927.
- Tison 2014: Tison, Stéphane: Commemoration, Cult of the Fallen. In: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War. Berlin, 2014. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/commemoration_cult_of_the_fallen (letöltés: 2021. március 25.)
- Tisza 1933: Gróf Tisza István összes munkái, 4. sorozat, 5. kötet. Budapest: Franklin-Társulat, 1933.
- Tomcsányi 1916: Tomcsányi Lajos: Orosdy Raoul báró. Budapest, 1916.
- Tomka 2015: Az első világháború következményei Magyarországon. Szerk. Tomka Béla. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2015.
- Tomka 2019: Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019, 47-79.
- Tóth 2002: Tóth Árpád: A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, 2002.
- Tóth 2017: Tóth Zsolt: A hadtörténelem sajátos forráscsoportja, a hadisírok kutatásának módszertana a hazai és a nemzetközi tapasztalatok tükrében. PhD értekezés. Nemzeti Közszerológiai Egyetem, 2017.
- Ujj 2015: Ujj János: Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében. Arad, 2015.
- Urbán 1969: Urbán Lajos naplója. Közreadta: Kaposvári Gyula. In: Jászkunság, 1969/1-2. 33-45.
- Vadai 1928: Vadai Sándor: Visszapillantás Törökszentmiklós község szomorú közelmúltjára. Szolnok: Varga József Mű- és Könyvnyomdája, 1928.
- Vadnay 1927: Vadnay Tibor: Károly Király Gyermekegyaraltatása. In: A nagy vihar hajótöröttei. Hivatalos feljegyzések, tanulmányok és más írások a háború és a pusztító béke idejéről. Sajtó alá rend.: Kádár Béla, Sarbó Vilmos. Budapest: Wodianer, 1927, 147-161.

- Varga 2010: Varga Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július – 1919. március. Budapest: Napvilág, 2010.
- Várhidy 1915: Várhidy Lajos: A magyar vidéki városok háborús igazgatása. In: Városi Szemle, 1915. Szerk. Harrer Ferenc, Thirring Gusztáv.
- Végső 2020: Végső István: Spanyolnátha Kiskunhalason az első világháború után. In: Forrás, 2020/10. 90-95.
- Vidor 1990: Vidor Győző: Borús évek – derűs képek Szolnok város múltjából. Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár, 1990.
- Völgyesi 2014: Völgyesi Zoltán: Logósok vagy bűnbakok? Katonai szolgálat alól felmentett zsidók ellenőrzése 1918-ban. ArchívNet, 2014/5. Online: https://www.archivnet.hu/hadtortenet/logosok_vagy_bunbakok_katonai_szolgalat_alol_felmentett_zsidok_ellenorzese_1918ban.html (letöltés: 2021. december 7.)
- Völgyesi 2016: Völgyesi Zoltán: Harctértől a hátszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében. Budapest: Kiadó: L'Harmattan – Magyar Nemzeti Levéltár, 2016.
- Vörös 1973: Vörös Károly: A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. (Különös tekintettel Kaposvár fejlődésére.) In: Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 4. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1973. 189-203.
- Vörös 1978: Vörös Károly: A világváros útján 1896-1918. In: Budapest története IV. kötet. Szerk. Vörös Károly. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. 525-771.
- Winter 1992: Szabó István: Valahol Oroszországban... Egy szolnoki hadifogoly első világháborús feljegyzései. Debrecen: KLTE, 1992. Az eredeti kézirat a Damjanich János Múzeum tulajdonában található: DAMHA 2877-96.
- Winter – Prost 2005: Winter, Jay – Prost, Antoine: The Great War in History: Debates and Controversies. 1914 to Present. Cambridge, 2005.
- Winter 2014a: Winter, Jay: Commemorating catastrophe: Remembering the Great War 100 years on. In: Dans Matériaux pour l'histoire de notre temps, 2014/1-2. 166-174.
- Winter 2014b: Winter, Jay: The Cambridge History of the First World War. Volume III. Civil Society. Ed. Jay Winter. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Young 2003: Young, James E.: Az emlékezet szövete. Fordította: Sebes Gábor. In: Múlt és Jövő, 2003/4. 35-46.
- Z. Karvalics 2016: Z. Karvalics László: Nagy Háború és propaganda: a diskurzusfejlődés néhány iránya. (Szabálytalan historiográfia). In: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016. 43-58.

Zalai 2017a: Zalai Katalin: Háborús „nőügyek”. In: Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914-1918). Szerk. Kaba Eszter. Budapest, Napvilág, 2017, 225- 288.

Zalai 2017b: Zalai Katalin: A nők „baljós” térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: 1916 – a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Budapest: Napvilág, 2017, 229-264.

Zaslavskaya 2018: Zaslavskaya, O. V.: Mezhdú voynoi i revoliutsiei: transnatsional’nyi kontekst kollektivnoi biografii “poteriannogo pokoleniia” Vostochnoi Evropy [Háború és a forradalom között: Kelet-Európa „elveszett generációja” kollektív életrajzának transznacionális összefüggései]. Shagi/Steps, 2018, 4(2), 166-203.

Závodi 2016: Závodi Szilvia: A hétköznapi propaganda eszközeinek megjelenése a háztartásokban. In: Jel-Kép, 2016/1. 17-24.

Zeidler 2001: Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Budapest: Osiris, 2001.

XII.7. Sajtó

8 Órai Ujság, A Hon, Alföldi Hírlap, Alföldi Iparlap, Az Est, Az Ujság, Belügyi Közlöny, Budapesti Hírlap, Budapesti Közlöny, Egyenlőség, Ellenőr, Erdészeti Lapok, Esti Kurir, Félegyházi Hírlap, Fővárosi Lapok, Független Lap, Függetlenség, Haladás, Hivatalos Közlöny, Jász-Nagykun-Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, Jászsági Néplap, Katholikus élet, Kecskeméti Napló, Kelet, Kisújszállás és Vidéke, Magyar Ipar, Magyar Iparművészet, Magyarország, Magyarság, Mezőtúr és Vidéke, Molnárok Lapja, Nemzeti Jövők, Népszava, Néptanítók Lapja, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Politikai Ujdonságok, Szeged és Vidéke, Szolnoki Hiradó, Tiszavidék, Tiszavidéki Ujság, Törökszentmiklós és Vidéke, Törökszentmiklósi Ujság, Törvényszéki csarnok, Turkeve, Városok Lapja, Vasárnapi Ujság, Világ, Vörös Ujság, Zala.

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű könyvek

Szolnok és az első világháború. Hátszág, hősök, emlékezet. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, Szolnok, 2017.

Magyar nyelvű könyvrészletek

F. Bede, Pálffy, Szamuely és a többiek: Iskolanevek nyomában. In: Populizmus és emlékezetpolitika.. Szerk.: B. Kádár Zsuzsanna, Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet, Budapest, 2020, 32-49.

Újratervezés: Adatok a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében új életet kezdő menekült tisztviselők pályafutásához. In: Trianon és a magyar közigazgatás. Szerk.: L. Balogh Béni, Magyar Kormánytisztviselői Kar : Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020, 153-169.

Menjek vagy maradjak? Tisztviselői dilemmák 1918 őszén Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. In: 1918: vég és kezdet. Szerk.: Gál Máté, Péterffy Gergely, Eszterházi Károly Főiskola Líceum Kiadó, Eger, 2019, 43-56.

Erdélyi menekültek Jász-Nagykun-Szolnok megyében (1916-1917). In: Helytállás a hazáért, a csaláért. Jászkunsági emlékek az első világháborúból. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2017, 41-60.

I. világháborús emlékek és hősi sírok Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: Helytállás a hazáért, a csaláért. Jászkunsági emlékek az első világháborúból. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2017, 281-298.

Vitéz Nagy László élete és tevékenysége. In: Helytállás a hazáért, a csaláért. Jászkunsági emlékek az első világháborúból. Szerk. Örsi Julianna. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület – Túrkevei Kulturális Egyesület, 2017, 103-126.

Levelek Kele Józsefnek: Szubjektív merítés a Jász Múzeum első világháborús gyűjteményéből. In: Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére. Szerk.: Bánkiné Molnár Erzsébet, Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2016, 179-189.

Idegen nyelvű, külföldi könyvrészletek

Should I leave or should I stay?: Dilemmas of state officials in the Jász-Nagykun-Szolnok county in the fall of 1918. In: 1918: End and Beginning. Ed.: Gál Máté; Péterffy Gergely; Kónya Annamária, Vydavatelstvo Presovskej Univerzity, Presov, 2020, 30-43.

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban

Történetek 1919-ből. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 34. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2020. 109-159.

A szolnoki „merénylet” 1914 karácsonyán. In: ArchívNet 17 (5), 2017.

Első világháborús hősi sírok Kisújszálláson. In: Kisújszállási Nagykun Kalendárium. 2016, 108-118.

Egy hősi halott tanár: Békési Gyula. In: Jászsági Évkönyv 2014. Jászberény, 194-200.

Szolnok városa a Nagy háborúban. A hátország élete és annak tükröződése a helybeli ferencesek Historia Domusában. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 27. Szolnok: MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2013. 327-388.

Egyéb folyóiratközlemények

„Hősök voltak mindannyian?” Jász-Nagykun-Szolnok megye a Nagy Háborúban. In: Jászkunság 2. 2014, 349-350.

XIII. Ábrák, képek, táblázatok és térképek jegyzéke

Ábrák

1. ábra Szolnok foglalkoztatási szerkezete, 1910
2. ábra Szolnok polgári népessége, 1869-1910
3. ábra Az 1869-1910 közötti népességgyarapodás
4. ábra Az 1869-1910 közötti népességgyarapodás (százalékos adatok)
5. ábra Az 1869-1910 közötti népességgyarapodás
6. ábra Az 1869-1910 közötti népességgyarapodás (százalékos adatok)
7. ábra Az urbanisztikai mutatószámok Kajtár István rendszerében
8. ábra A városok hierarchiája Beluszky alapján
9. ábra Az ötödik hadikölcsönre kötött jegyzések Szolnokon (koronában)
10. ábra A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe érkező menekültek százalékos aránya
11. ábra A Szolnok város területén tartózkodó menekültek, 1916. október 25.
12. ábra Szolnokon elhunyt hadifoglyok adatai
13. ábra Osztályvizsgát tett tanulók számának alakulása, 1888-1919
14. ábra A főgimnázium tanulóinak vallása, az évek átlagában
15. ábra A felső kereskedelmi iskolában osztályvizsgát tett tanulók száma 1914-1918 között
16. ábra A felső kereskedelmi iskola tanulóinak vallása, az évek átlagában
17. ábra A polgári lányiskola tanulói létszáma, 1914-1918
18. ábra A polgári lányiskola tanulóinak vallása, az évek átlagában, 1914-1918
19. ábra A polgári fiúiskola tanulói létszáma, 1902-1918
20. ábra A polgári fiúiskola tanulóinak vallása, az évek átlagában
21. ábra Születések száma Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1913 és 1918 között
22. ábra Születések száma Szolnokon 1913 és 1918 között
23. ábra A népességszám változása 1910 és 1920 között
24. ábra A népességszám változása 1910 és 1920 között (százalékos kimutatás)
25. ábra Házasságkötések száma 1913 és 1918 között, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye
26. ábra Házasságkötések száma 1913 és 1919 között, Szolnok
27. ábra Halálosetek száma 1913 és 1918 között, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye
28. ábra Halálosetek száma 1913 és 1918 között, Szolnok
29. ábra Az életszínvonal süllyedése az egyes foglalkozási ágakban, 1913-1918
30. ábra A drágaság jelzőszámai Dálnoki-Kováts Jenő szerint. (1913:100)
31. ábra Spanyolnában/influenzában elhunytak száma a vármegyében, 1918-1922

32. ábra A járvány vármegyei áldozatainak nemek szerinti megoszlása
33. ábra A járvány vármegyei áldozatainak életkor szerinti megoszlása
34. ábra A szolnoki anyakönyvekben feltüntetett halálokok, 1918. január-december
35. ábra A járvány szolnoki áldozatainak nemek szerinti megoszlása
36. ábra A járvány szolnoki áldozatainak életkor szerinti megoszlása

Képek

1. kép Szabó Imre bordélyépítési engedélye a Koszorú utcában
2. kép Jeszenszky Gyula által összeállított táblázat
3. kép Anyakönyvi bejegyzések 1918 decemberéből

Táblázatok

1. táblázat Szolnok foglalkoztatási összetétele, 1900-1910
2. táblázat A pótlódó emelkedése 1896 és 1908 között
3. táblázat A szolnoki lakosság felekezeti megoszlása 1881-1910 között
4. táblázat Szolnok és a többi elemzett város Keleti Károly rendszerében
5. táblázat Szolnok városa Beluszky Pál rendszerében
6. táblázat Az infrastrukturális hierarchia Melega Miklósnál
7. táblázat Legtöbb adót fizetők Szolnokon, 1912-1918
8. táblázat A város gazdálkodását érintő háborús kiadások és bevételek alakulása, 1916-1918
9. táblázat Kimutatás a hadbavonult városi tisztviselőkről és egyéb alkalmazottakról
10. táblázat A nyolc hadikölcsön jegyzési időszakai, 1914-1918
11. táblázat A városok jegyzési eredménye az első hadikölcsönből (koronában)
12. táblázat Szolnoki hadseregszállítók hadikölcsön-jegyzései
13. táblázat Húsárak 1915 nyarán
14. táblázat Húsfajták maximális árának változása, 1916. október 1. és 1917. október 1. között
15. táblázat A dolgozók hetibérének változása a háború első és utolsó évében (koronában)
16. táblázat Mezőgazdasági terméseredmények Magyarországon 1913 és 1918 között
17. táblázat Mezőgazdasági terméseredmények Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1913 és 1918 között
18. táblázat A szolnoki római katolikus egyházközség elvitt harangjai

19. táblázat Kimutatás a Szolnok város területéről történt munkásigénylésekről, 1914. október-december
20. táblázat Szolnokon tartózkodó menekültek, 1917. május 8.
21. táblázat A kirendeltség közvetítésével hazatérők – állatállományukkal együtt
22. táblázat A Szolnokon elhunyt menekültek névsora
23. táblázat Jász-Nagykun-Szolnok vármegye néhány településére kiadott hadifoglyok
24. táblázat Kimutatás a megszökött hadifoglyokról, 1918. július-október
25. táblázat A főgimnázium tanulóinak vallása, 1888-1919
26. táblázat A felső kereskedelmi iskola tanulóinak vallása, 1914-1918
27. táblázat A polgári lányiskola tanulóinak vallása, 1914-1918
28. táblázat A polgári fiúiskola tanulóinak vallása, 1902-1918
29. táblázat Ezer lakosra jutó születések száma 1913 és 1918 között
30. táblázat Házasságkötések számának alakulása 1913 és 1919 között
31. táblázat Ezer lakosra jutó halálesetek száma 1913 és 1918 között
31. táblázat Szolnok foglalkoztatási összetétele, 1910-1920
33. táblázat Vármegyei adatok a főorvosi jelentések alapján, 1918. január-december
34. táblázat A legnagyobb veszteséget elszenvedő vármegyék
35. táblázat Veszteségi adatok az 1910-es népszámlálási adatok alapján
36. táblázat Veszteségi adatok az 1910-es népszámlálási adatok alapján – foglalkozási csoportok szerint

Térképek

1. térkép A Papp Gábor levelében foglalt terület.
2. térkép Szolnok városában működő kórházak
3. térkép Szolnoki emlékművek, emléktáblák

XIV. Absztrakt

Doktori dolgozatomban egy alföldi megyeszékhely, Szolnok első világháború alatti mindennapjait, hétköznapi életét, helytállását vizsgáltam. Célom volt, hogy elsősorban levéltári forrásokat használva bemutassam és elemezzem a hátország társadalmi, gazdasági és politikai életét. A téma újdonságát az adja, hogy az eddigi várostörténeti kutatások nem foglalkoztak az első világháború hátországával.

Szolnok történetének 1914 előtti részletes vizsgálatával kezdtem munkámat. Erre azért volt szükség, hogy lássam, milyen állapotban érte a várost a háború. A város közigazgatási tevékenységének döntő része 1914 augusztusától a háborúhoz kapcsolódott: a számtalan új feladatot viszont a behívások miatti csökkenő létszámmal kellett ellátnia a tisztviselőknek. Az állam különböző eszközökkel korlátozta a hátország ellátását: a hatósági ármaximálás, a jegyrendszer bevezetése és a rekvirálás mind ezt a célt szolgálta. A „totális háborúhoz igazított parancsgazdaság” lépései súlyos következményekkel jártak a lakosságra nézve: hiány, árdrágítás, élelmiszer-hamisítás és infláció. Szolnokon a háború kezdetétől intenzíven megindult a társadalmi segélyező szervezkedés, a különféle gyűjtések és segélyakciók. A helyi társadalom áldozatkészségét bizonyította az „Aranyat vasért” mozgalomnak a kiterjedtsége, az anya- és csecsemővédelmi szövetség munkálkodása és az osztrák gyermekek nyaraltatása. A háború évei alatt a vármegyébe és a városba kerülő internáltak, menekültek és hadifoglyok példáin alapján megállapítható, hogy az igénybe vett hadifoglyok munkaértéke elmaradt ugyan a bevonultakétól, ám mégis fontos szerepet játszottak a hátország gazdaságának fenntartásában. Kutatásunk egyik fő eredménye a szolnoki tanintézetek háborús szerepvállalásának ismertetése. Megállapítottuk továbbá a születések és a házasságok számának csökkenését, a hátországi polgári lakosság halandóságának növekedését, kitértünk a középosztály deklasszáldásának folyamatára és a nők megváltozott helyzetére. Az elhúzódó háború 1918 őszére akadozó közéleti helyzetet és közellátást, élelmiszer- és nyersanyaghiányt, inflációs nyomást, romló közegészségügyet, elszegényedést és egyre feszültebb, türelmetlenebb közhangulatot teremtett, amit csak súlyosbított a spanyolnátha. Dolgozatunk utolsó fejezetében a város hősi halottainak számbavétele mellett részletesen szóltunk a felkutatott első világháborús emlékművekről, emléktáblákról és a Szolnokon végső nyughelyet találtak sírjairól.

Summary

In our dissertation, we studied the everyday life, the daily routine and the struggle of the lowland town of Szolnok during the First World War. Our aim was to present and analyse, mainly through archival sources, the social, economic and political life of a „physically” untouched hinterland during a conflict that had a strong impact on the processes beyond the front. The novelty of the topic lies in the fact that previous urban history research has not dealt with the hinterland of the First World War.

After the introduction, and the history and methodology of the research, the decades before 1914 in the city of Szolnok were reviewed. We decided to study the town in more detail, in order to see how it was affected by the war. From August 1914 onwards, most of the city's administrative activities were related to the war: the numerous new tasks had to be carried out by a dwindling number of officials due to conscription. The state intervened and limited the supply to the hinterland by various means: official price maximisation, the introduction of a ticket system and requisitioning. We outlined the consequences of these measures, of a 'command economy adapted to total war', for the population: shortages, price gouging, food fraud and inflation. From the beginning of the war, Szolnok was intensively involved in social relief work, and various collections and relief actions. The sacrifice of local society was demonstrated by the scale of the 'Gold for Iron' movement, an operation of the Augusta Quick Aid Fund, as well as the work of the Association for the Protection of Mothers and Infants and the vacation care program for children. The internees, refugees and prisoners of war who were sent to the county and the city during the war years played an important role in maintaining the economy of the hinterland. One of the main results of our research is the description of the wartime involvement of the schools in Szolnok. We found a decrease in the number of births and marriages and an increase in the death rate of the civilian population in the hinterland. We have looked at the process of the declassification of the middle class and the changing status of women. The disintegration of the administrative framework, the breakdown of law and order and the disappearance of the authority of the state were also felt in Szolnok: alongside the departure of the head of the municipality, the criminal conditions of the autumn of 1918 were also revealed. Almost at the same time, the Spanish flu broke out in the county and the town, causing a considerable number of deaths in the hinterland. In the final chapter of our thesis, we have not only listed the city's heroic dead, but also described in detail the World War I monuments and memorial plaques that have been found, as well as the graves of those who have found their final resting place in Szolnok.

XV. Függelék

Dr. Urbán Lajos

DAMHA 3124-97. Köszönöm Gulyás Katalin és Méri Tibor önzetlen segítségét!

Katonák a szolnoki vasútállomáson, 1914

Fotó: Urbán Lajos. DAMHA 3124-97.

Pethes László

Tolnai Világlapja, 1920. március 27. 5.

A hősi emlékek főbb típusai

Kovács 1991. II: 126. és 128.

Fotók: Bojtos Gábor

Első világháborús hősi emlékmű a Tisza partján.

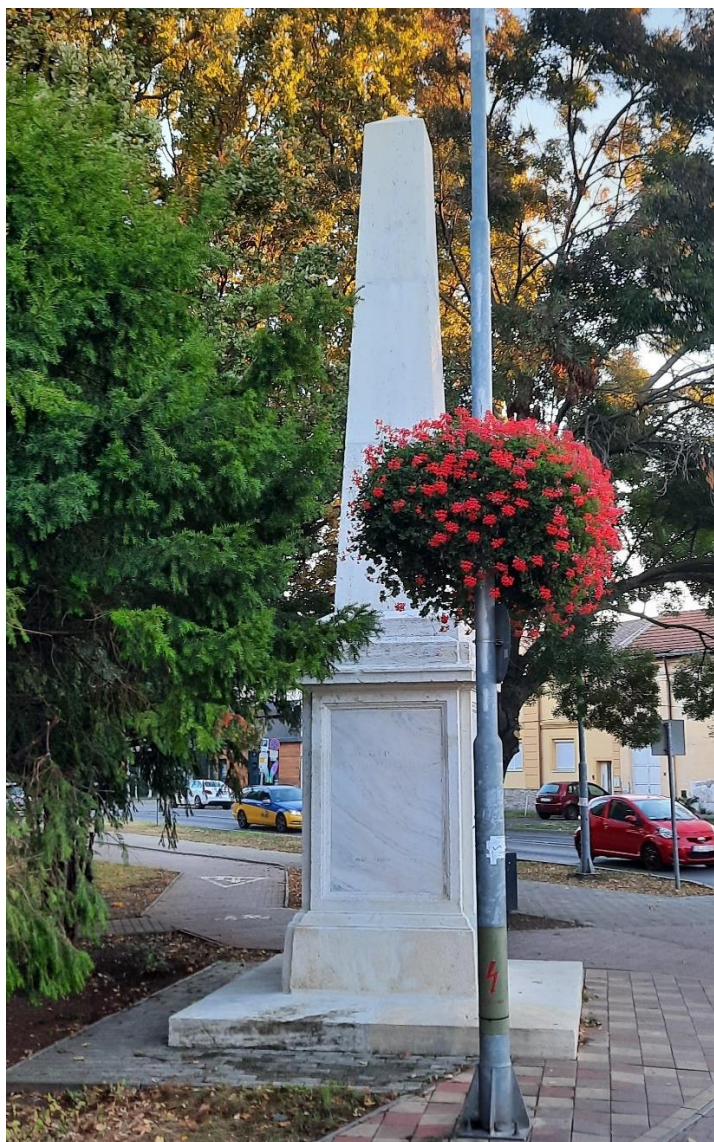
Szolnoki zsidó hősi halottakra emlékeztető tábla a kis zsinagógában.

A szandaszőlősi városrész római katolikus templomának falán látható tábla.

A Szolnoki Törvényszéken található emléktáblák.

A császári és királyi 68. gyalogezred obeliszkje.

Az Ipartestület emléktáblája. (Fotó: Mészárosné Csók Zsuzsanna)

A Verseggy Ferenc Gimnáziumban található emléktábla. (Fotó: Mészárosné Csók Zsuzsanna)

238 ngk hoz
1926

1.sz. melléklet

Áttekintés

a szolnoki temetőben eltemetett katonákról

= temető

	összes hős halottak	ezek közül									a község sírköve száma	ezek közül			
		magyar	horvát	bojnyár	ill. osztrák	német és katonái	szász	olasz	szlovák	román	sírköve száma	sírköve száma	keresettel	ellen	
1. rom. kat. =	7	7	.	.	.	.	.	.	.	.	7	sírkövel	(keresettel)	ellen	
2. katonai (hős) =	760	262	9	14	139	11	176	88	40	21	716	12	302	78	250
3. ref. =	93	84	.	.	.	7	2	.	.	.	93	.	.	.	93
4. izr. =	23	11	.	.	5	1	7	.	.	.	23	sírkövel	(keresettel)	ellen	
összesen	883										839				

883
266

1926 III. 16.

Kovács

MNL JNSzVL XXIII.607.a. 823-1/1954.

Hősi parcella a külső református temetőben.

Hősi parcella a római katolikus temetőben.

Emlékoszlop és hősi sírok a régi izraelita temetőben.